ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

1

Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Κατοχή: η μεγάλη νύχτα

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1941-1974

ΤΟΜΟΣ 1

ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1941-1974

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΤΟΜΟΣ 1
ΚΑΤΟΧΗ: Η ΜΕΓΑΛΗ ΝΥΧΤΑ

Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)
ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ
ΤΟΜΟΣ 1 – **ΚΑΤΟΧΗ: Η ΜΕΓΑΛΗ ΝΥΧΤΑ**
Ειδική έκδοση για την **Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία**
Πρώτη έκδοση: Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος 1973

Επιμέλεια: Φώτης Παπούλιας
Διόρθωση: Μαρία Καραμπατζάκη, Μάγδα Κλαυδιανού, Θόδωρος Μαργαρίτης
Σύνθεση εξωφύλλου: Κάτια Φυντανίδου
Παραγωγή: ΦΩΤΟΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.
Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: Χ.Κ. ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Α.Ε.
ISBN (σετ): 978-960-9487-62-7
ISBN (τόμου): 978-960-9487-63-4

www.enet.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)

Τόμος 1: **Κατοχή: η μεγάλη νύχτα**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΑΦΗΓΗΣΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ την ίδια στιγμή που αυτά ξετυλίγονται ήταν πάντοτε διάβημα γοητευτικό και ταυτόχρονα επικίνδυνο. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αυτό έγιναν αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ των ιστορικών. Η μία πλευρά είχε οπωσδήποτε να συμπαρατάξει στην υπόθεσή της τον Θουκυδίδη, πολλούς Ρωμαίους ιστορικούς και όλους τους χρονικογράφους του Μεσαίωνα, οι οποίοι, αν και πάντοτε ξεκινούσαν από την κτίση του κόσμου για να δώσουν συνέχεια και συνέπεια στα έργα της Θείας Πρόνοιας, κατέληγαν βιαστικά στην παρακολούθηση των αποκαλύψεων της βούλησης του Θείου μέσα από τα καθημερινά συμβάντα και, κυρίως, μέσα από τις πράξεις των ηγεμόνων, των εκλεκτών. Στην άλλη πλευρά δεν υπήρχε τόσο το βάρος μιας μακράς παράδοσης όσο οι κανόνες μιας επιστήμης που άρχισε να αποκτά τα εργαλεία της με τον Διαφωτισμό για να τα κάνει κυρίαρχη μέθοδο στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα.

Ο Σόλων Γρηγοριάδης είχε πολλά να διηγηθεί στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Δεν ήταν ένας από τους «ήρωες» της εποχής, τους πρωτεργάτες των καταστάσεων και των γεγονότων – η συμμετοχή του στα δρώμενα ήταν έμμεση και οπωσδήποτε όχι κεντρική. Από την οικογενειακή του όμως τοποθέτηση και ιστορία βρισκόταν σε σημείο απ' όπου μπορούσε να παρατηρεί με διαύγεια τα όσα γύρω του συνέβαιναν. Από την επαγγελματική του θέση επίσης, ως δημοσιογράφος, προσλάμβανε πολύ περισσότερα απ' όσα ο μέσος άνθρωπος μπορούσε ν' αντιληφθεί. Ήταν μάλιστα κοινωνός, μέσα από πολυάριθμα δημοσιεύματα, ενός είδους ιστοριογραφίας που πολύ επηρέασε, αν όχι την ιστορική επιστήμη, τουλάχιστον την αντίληψη των πολλών για τα όσα κληροδότησε το ιστορικό χθες.

Η πορεία της χώρας στον 20ό αιώνα προσφερόταν για τέτοιου είδους διαβήματα. Πρώτο και κύριο, επρόκειτο για μια συναρπαστική ιστορία που μπορούσε να προσφέρει πλοκή αντάξια του πλέον ευφάνταστου μυθιστορήματος, σε πολλές περιπτώσεις σαφώς περισσότερα από αυτό. Και να θέλαμε να χαρακτηρίσουμε αυτή την περίοδο με μία λέξη, δύσκολα θα το κατορθώναμε. Να την ονομάσουμε «ταραγμένη», λόγου χάρη, θα την αδικούσαμε. Σπάνια μία χώρα κι ένας λαός έχουν διατρέξει μία τόσο πυκνή και βαριά ιστορική διαδρομή, με προσδοκίες, ανατροπές, εξελίξεις, πάθη, συγκρούσεις, ελπίδες, αγώνες, καταστροφή και θάνατο. Φοβάμαι ότι καμία λέξη δεν μπορεί να περιγράψει με ακρίβεια τα όσα συνέβησαν.

Δεν ήταν μία χωρίς νόημα και επαύριο αναταραχή, μάλλον με διαρκή κοσμογο-

νία έμοιαζε. Ένας επώδυνος τοκετός για τη γέννηση μιας χώρας ολότελα νέας και ταυτόχρονα εξαιρετικά παλαιάς, αρχαίας, όπως τη θεωρούσαν οι πολίτες της και ικανό τμήμα του γύρω κόσμου. Τοκετός που κράτησε πολλές-πολλές δεκαετίες και που, μέσα από διαδοχικά επεισόδια, που το καθένα από αυτά άξιζε μία ιδιαίτερη ιστορικά αφήγηση, δημιούργησε την Ελλάδα και τους Έλληνες όπως τους ξέρουμε σήμερα και όχι όπως ήταν στα 1830, στα 1881, στα 1898, στα 1912, στα 1919, στα 1922, στα 1940, στα 1945, στα 1950 ή όποιο άλλο ορόσημο φανταστεί κανείς. Τα όσα τρομερά συνέβησαν στα 1922 δεν ήταν αρκετά για την ολοκλήρωση της διαδικασίας. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, όταν έφτασε στην Ελλάδα στα 1940, βρήκε την ελληνική κοινωνία έτοιμη να συνεχίσει τον αγώνα για τη διαμόρφωσή της, έτοιμη να δώσει νέα χαρακτηριστικά σε αυτό που συνοπτικά και αφαιρετικά ονομάζουμε νέα Ελλάδα.

Ας επιστρέψουμε όμως στον Σόλωνα Γρηγοριάδη και το έργο του.

Από τα πολλά ορόσημα που η σύγχρονη ελληνική ιστορία πρόσφερε, ο Γρηγοριάδης διάλεξε το 1941 για να ξεκινήσει την ιστορική του αφήγηση. Ίσως με τον τρόπο αυτό να ήθελε να απομονώσει και να προβάλει μία ειδική περίοδο της ιστορίας αυτής, κάτι που έμοιαζε με τον κύκλο της δημιουργίας, έστω στην ανολοκλήρωτη εκδοχή της. Το συμπαγές σχήμα που ίσως ήθελε να αναδείξει ξεκινούσε από το μηδέν, από τη στιγμή της ήττας και του χάους, την ώρα του πρωταρχικού κενού. Όταν δηλαδή, μετά από σκληρό εξάμηνο αγώνα, οι δυνάμεις του Άξονα, οι Γερμανοί πίσω από τους ταπεινωμένους φασίστες του Μουσολίνι, τελικά πέρασαν κατακτώντας τη χώρα και βυθίζοντάς την στο χάος και στην εκμηδένιση. Επρόκειτο για το μηδέν, για το τίποτα, δηλαδή για το σημείο όπου τα πάντα μπορούσαν να ξεκινήσουν από την αρχή.

Πραγματικά από την αρχή ξεκίνησαν. Μέχρι το 1943 η Ελλάδα είχε γίνει κάτι το διαφορετικό. Δεν ήταν πλέον η ηττημένη, ταπεινωμένη, αποσαθρωμένη χώρα του 1941. Δεν ήταν ο λαός της ένας ταπεινωμένος λαός, μία δεξαμενή ανθρώπων και αγαθών στην απόλυτη εξουσία των ιθυνόντων του Βερολίνου ή της Ρώμης. Η Εθνική Αντίσταση είχε προβάλει ακριβώς μέσα από αυτό το αρχικό «τίποτα», μέσα από την ήττα του 1941 και την πείνα, την εξαθλίωση του επόμενου χειμώνα. Ένα μεγάλο μέρος της χώρας και ένα σημαντικό ποσοστό του λαού της ζούσαν ελεύθερα, μακριά από την εξουσία του κατακτητή, μακριά από τους εφιαλτικούς κανόνες της κατεχόμενης «Νέας Ευρώπης». Δε ζούσαν απλώς, δημιουργούσαν. Με το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, το ΕΑΜ, επεξεργάζονταν ένα καινούργιο κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό για τη χώρα, μία πρόταση αληθινά κοσμογονική που θα προσπερνούσε ριζοσπαστικά όλες τις εκκρεμότητες που άφησε πίσω του το τραγικό 1922 και η πολυκύμαντη προγενέστερη ιστορία του τόπου. Ο λαϊκός στρατός, ο ΕΛΑΣ, ήταν επίσης εκεί, μέρος μιας πελώριας στρατιάς που στο πλαίσιο του παγκόσμιου πολέ-

μου πολεμούσε τον ναζιστικό Άξονα, αλλά και μέρος μιας μεγάλης υπόσχεσης για τη μορφή της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Αυτός ήταν ο πρώτος κύκλος: από την πτώση και τον μηδενισμό του 1941, στην έξαρση και τις προσδοκίες του 1943-1944.

Οι ανατροπές όμως δεν τελείωσαν εδώ. Η σύγκρουση με τη Βρετανική Αυτοκρατορία αμέσως μετά την Απελευθέρωση, τα Δεκεμβριανά, η ήττα του λαϊκού στρατού, η χωρίς κύρος Συμφωνία της Βάρκιζας, η τρομοκρατία, η διολίσθηση προς τον εμφύλιο πόλεμο, ήταν μέρη μιας νέας ανατροπής. Οι προσδοκίες ταπεινώθηκαν, οι ελπίδες ηττήθηκαν, η νέα Ελλάδα δε θα γεννιόταν με τους όρους της Εθνικής Αντίστασης. Το αντίθετο μάλιστα: μόλις ξεκινούσε ένας νέος κύκλος πτώσης και εκμηδένισης.

Ο εμφύλιος πόλεμος ήταν ο πρώτος σταθμός αυτού του κύκλου. Αγριότητα, αίμα και καταστροφή για πολλούς-πολλούς μήνες, ένα σκηνικό ικανό να ακυρώσει και να ανατρέψει όλα τα σπουδαία που προηγήθηκαν. Οι μαύρες αυτές σελίδες προϊδέαζαν για τη συνέχεια: το καθεστώς υποτέλειας στον εξωτερικό παράγοντα, το πολιτικό σύστημα «εκτάκτου ανάγκης» με τις διώξεις, τους αποκλεισμούς, τα ποικίλα αδιαφανή κέντρα εξουσίας. Μια παρατεταμένη πτώση της δημοκρατίας και μαζί της της χώρας ολόκληρης και του λαού της. Μια παρατεταμένη ανατροπή των όσων αποκτήθηκαν στους λαμπρούς χρόνους της Αντίστασης.

Η πτώση οδήγησε στο ναδίρ. Αυτό ήταν η Χούντα των συνταγματαρχών και το καθεστώς που επέβαλε στη χώρα. Στις αρχές του 1970 αυτή τη θλιβερή κατάσταση, την ολοκλήρωση του κύκλου της πτώσης, θέλησε να καταγράψει ο Σόλωνας Γρηγοριάδης. Και, για να δώσει ολόκληρη την εικόνα, γύρισε πίσω στα 1941. Στην αφετηρία δηλαδή αυτού του επώδυνου κύκλου, του γεμάτου αντιφάσεις, συγκρούσεις, εξάρσεις και πισωγυρίσματα.

Αυτό χονδρικά το σχεδόν «θρησκευτικό» σχήμα αναπτύσσεται και εξετάζεται στις σελίδες της παρούσας ιστορικής αφήγησης. Ένας συναρπαστικός κύκλος όπου η ιστορία της έξαρσης και της ανόδου καταλήγει στον απόλυτο εκχυδαϊσμό και την ολοκληρωτική πτώση: από το τραγικό έτος της υποδούλωσης, το 1941, στο μεγαλείο της Εθνικής Αντίστασης και, από εκεί, στην κρίση του Εμφυλίου και στη συνέχεια στον πλήρη ευτελισμό της μετεμφυλιακής περιόδου και στα χρόνια της Χούντας των συνταγματαρχών. Από το μηδέν στο μηδέν...

Η ιστοριογραφία του Γρηγοριάδη είναι διδακτική με τον τρόπο ίσως που τα θρησκευτικά κείμενα είναι. Ακολουθώντας τις περιπέτειες της χώρας και του λαού της, θέλει να αποτιμήσει το σημείο όπου τα πράγματα είχαν φτάσει στην αρχή της δεκαετίας του 1970. Μία αναγκαία εξήγηση, που απευθυνόταν σε όσους είχαν συνείδηση της κρισιμότητας των καιρών.

Στα 1970, τα εργαλεία που ο ιστορικός θα θεωρούσε απαραίτητα για να επεξεργαστεί τα ιστορικά γεγονότα μιας τόσο περίπλοκης περιόδου απουσίαζαν σχεδόν ολοκληρωτικά. Διαφαινόταν μόνο το εξωτερικό περίβλημα των καταστάσεων και των γεγονότων: η «δημόσια πληροφορία» δηλαδή, όσα «δημοσιογραφικά» έρχονταν στο φως, οι εξωτερικές ενδείξεις, τα «σημεία» μιας ισχυρής εσωτερικής διαμάχης, πολιτικής όσο και κοινωνικής. Περίπου το σύνολο των αρχειακών πηγών, ελληνικών ή ξένων, απουσίαζαν, δεν ήσαν ούτε κατά διάνοια προσιτές και προσβάσιμες. Η δευτερογενής παραγωγή ιστοριογραφικών έργων, στα ελληνικά ή σε άλλες γλώσσες, βρισκόταν επίσης στα σπάργανα. Τα απομνημονεύματα των επιφανών πρωταγωνιστών, μονόπλευρα και αυτά καθώς η πλευρά των ηττημένων δεν είχε το δικαίωμα να αναφέρεται στη δική της ζωή και ιστορία, κυριαρχούσαν με όλα τα προβλήματα που τέτοιου είδους πηγές εμπεριέχουν: την απολογητική υφή του λόγου τους, για παράδειγμα, θυσία στον βωμό της υστεροφημίας του γράφοντα. Τα απομνημονεύματα του Ουίνστων Τσώρτσιλλ, λόγου χάρη, περισσότερα ερωτηματικά δημιουργούσαν ως προς το ελληνικό ζήτημα παρά απαντούσαν σε κρίσιμα ερωτήματα.

Από την πλευρά των ηττημένων ελάχιστα κείμενα υπήρχαν. Η μικρή έξαρση εκδόσεων που συνόδευσε τη σχετική φιλελευθεροποίηση της ελληνικής πολιτικής ζωής ανάμεσα στο 1963 και στο 1967 λίγα πράγματα είχε καταφέρει να αποτυπώσει. Τα πρώτα μεγάλα αυτοβιογραφικά κείμενα είχαν ήδη δει το φως, χωρίς όμως να μεταβάλουν τη γενική εικόνα. Το έργο του Δημητρίου (Νικηφόρου) *Αντάρτης στα Βουνά της Ρούμελης* (1965) ή το αντίστοιχο μνημειώδες του Πάνου Λάγδα για τον Άρη Βελουχιώτη (1964) είχαν μία υφή επίσης απολογητική, αν και, με βάση την απόλυτη σιωπή που είχε προηγηθεί, ισοδυναμούσαν με αληθινή αποκάλυψη καταστάσεων διωγμένων για καιρό ώς την πίσω, την αθέατη πλευρά της συλλογικής μνήμης.

Μέσα σε θύελλες πολυποίκιλων διωγμών και σε μία συντονισμένη προσπάθεια απαξίωσης των πολιτικών και ηθικών χαρακτηριστικών της Αντίστασης και της Αριστεράς, βιβλία όπως αυτό του Στέφανου Σαράφη για τον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό *(ΕΛΑΣ)* (1946 και 1964), ή το συλλογικό *Στ' Άρματα! Στ' Άρματα!* (1964) για την Εθνική Αντίσταση επιδίωκαν περισσότερο να μιλήσουν για το αυτονόητο, ότι δηλαδή υπήρξε Αντίσταση στους κατακτητές της χώρας, παρά να θέσουν ιστορικά προβλήματα και να απαντήσουν σε αυτά. Στις συνθήκες εξάλλου που ο Σόλων Γρηγοριάδης έγραφε τη δική του ιστορική εξιστόρηση ούτε η μνεία σε αυτά τα προηγηθέντα έργα ήταν δυνατή. Οι κομμουνιστές, η Αριστερά και όλες οι παραφυάδες τους ήταν εκτός νόμου και υπό απηνή διωγμό!

Τι απέμενε;

Το υλικό της δημοσιογραφίας ήταν σχεδόν αποκλειστικά το υπόβαθρο του έρ-

γου. Αυτό το υλικό δε θα μπορούσαμε να το προσδιορίσουμε σήμερα με αυστηρούς όρους. Η χρονική απόσταση που χώριζε το 1973 από το 1941 ήταν τότε μόλις 30 χρόνια και αυτό σήμαινε ότι πολλοί από τους πρωταγωνιστές, άμεσους ή έμμεσους, των παλαιών καταστάσεων και γεγονότων ήσαν ακόμα στη ζωή. Υπήρχε ένας ζωντανός διάλογος, υπόγειος έστω, για τα προγενέστερα, και η δημοσιογραφική συμβολή στην καταγραφή τους γινόταν αναγκαστικά μέρος αυτής της ευρύτατης συζήτησης. Αντλούσε πληροφορίες από αυτό τον περίγυρο, αλλά και ταυτόχρονα ελεγχόταν, κρινόταν από αυτόν.

Οι «δημοσιογραφικές» πληροφορίες αφορούσαν κάθε τομέα των προγενέστερων συμβάντων. Επρόκειτο για «πληροφορίες» με κάθε δυνατή έννοια του όρου. Περιλάμβαναν οτιδήποτε είχε δημοσιευθεί κατά καιρούς στον Τύπο αλλά και όλα εκείνα τα οποία, χωρίς ποτέ να έχουν τυπωθεί, κυκλοφορούσαν ως φήμες, ως αντιλήψεις, ως βάσιμες υποψίες, ως υπόβαθρα συζητήσεων, ως ερωτήματα με απάντηση ή χωρίς. Ο Σόλων Γρηγοριάδης, με μεγάλη πείρα στην «ιστορική δημοσιογραφία», ήταν καλά προετοιμασμένος για τη συλλογή και τη χρήση αυτού του υλικού. Έχοντας πίσω του μία πλούσια σταδιοδρομία σε κάθε θέση και βαθμίδα της δημοσιογραφίας, μπορούσε με άνεση να κινηθεί σε αυτά τα νερά.

Απέναντι στις ανεύρετες στον καιρό του «πηγές» της ιστορικής επιστήμης, ο Σόλωνας Γρηγοριάδης επιστράτευσε τις κοινωνικές, θα λέγαμε, γνώσεις πάνω στα προγενέστερα. Δε θα μπορούσε να είναι αλλιώς, δεν ήταν αλλιώς. Σε τελευταία ανάλυση, εκείνο τον καιρό η ιστοριογραφία ζούσε ακόμα κάτω από τη σκιά του μεγάλου Μισελέ, ο οποίος είχε επίσης, ενίοτε, προσφύγει σε παρόμοιες μεθόδους κάθε φορά που είχε να αφηγηθεί το πρόσφατο και το τρέχον.

Σε τελευταία ανάλυση, η Ελλάδα είχε ισχυρή «τεχνογνωσία» πάνω σε αυτό το είδος της ιστοριογραφικής παραγωγής. Από το έργο του Κόκκινου για την Ελληνική Επανάσταση ώς το έργο του Στάθη Πρωταίου για τη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή, πλήθος έργα αυτού του είδους είχαν ήδη δει το φως και είχαν θεμελιώσει «σχολή» με κανόνες και απαιτήσεις. Σ' αυτή τη σχολή μπορούμε να εντάξουμε τον Γρηγοριάδη.

Γράφοντας σε σκοτεινές εποχές, αναπολώντας τους καιρούς της εξύψωσης μέσα από το έρεβος της πτώσης, ο Γρηγοριάδης ήταν αναγκασμένος να μιλήσει πολιτικά. Να δώσει δηλαδή στοιχειώδεις έστω εξηγήσεις για το πώς έφτασαν τα πράγματα εκεί που έφτασαν, για τις δυνάμεις που διαμόρφωσαν τα γεγονότα, για τις επιλογές των πολιτικών δυνάμεων και, πιο ειδικά, των ηγεσιών τους. Σε τελευταία ανάλυση, ετούτη η πολιτική κουβέντα ήταν ο σταθερός παρονομαστής στη διάχυτη συζήτηση για το παρελθόν, ειδικά σε χώρους που προσπαθούσαν να βρουν απαντήσεις στο γιατί η χώρα διολίσθησε στη δικτατορία των συνταγματαρχών. Η «πολιτική» αναζή-

τηση υπαγόρευσε τους στόχους της συγγραφικής προσπάθειας.

Ο πρώτος και πλέον ευδιάκριτος στόχος ήταν η αποκατάσταση ενός είδους γέφυρας με την προγενέστερη ιστορία του τόπου. Επρόκειτο για το ξεκαθάρισμα ενός θολού τοπίου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η «Ελλάς των Ελλήνων Χριστιανών» πορευόταν μέσα σε ένα τοπίο ιδιόμορφου «ιστορισμού». Η επίκληση του παρελθόντος ήταν προνομιακό πεδίο κατάχρησης για τον πολιτικό λόγο του καθεστώτος. Το τελευταίο ζητούσε απελπισμένα και επίμονα μέσα από το χθες τη νομιμοποίηση των καταστάσεων που το ίδιο είχε επιβάλει στο σήμερα. Η δικτατορία, σύμφωνα με τους απολογητές της, είχε να αντιμετωπίσει απειλές που προέρχονταν από την αμέσως προγενέστερη ιστορία και που οι κοινοβουλευτικές διακυβερνήσεις, ακόμα και το παλάτι, είχαν αποδειχθεί ανάξιες να αντιμετωπίσουν. Από αυτή τη σκοπιά, η –κατά τους συνταγματάρχες– «ιστορία» γνώρισε τις πλέον ανθηρές ημέρες της. Ήταν, για παράδειγμα, η μόνη ίσως εποχή που ο ελληνικός κινηματογράφος, αδρά χρηματοδοτούμενος από το καθεστώς, τόλμησε την παραγωγή «ιστορικού» περιεχομένου ταινιών, όπου ποικιλότροπα ερμηνευόταν η «κομμουνιστική απειλή» από τον καιρό των Δεκεμβριανών και δώθε.

Οι «ιστορικού» περιεχομένου επιδείξεις στο Παναθηναϊκό στάδιο, θέαμα υποχρεωτικό για τους μαθητές των ελληνικών γυμνασίων, ανάγλυφα, όπως θα θυμούνται ακόμα οι παλιοί, αποτύπωνε αυτό τον «ιστορισμό των εκτάκτων αναγκών» που οι συνταγματάρχες θέλησαν να αναδείξουν.

Στην ουσία επρόκειτο για την επί της ιστορίας δικτατορία. Η Χούντα προσπάθησε να κατασκευάσει ένα μονολιθικό ιστορικό πλαίσιο, όλες οι εκφάνσεις του οποίου θα οδηγούσαν στη δικαίωση των δικών της πρωτοβουλιών και πολιτικών. Πραγματικά, η ιστορικού περιεχομένου πομπώδης επίδειξη συνοδευόταν από ένα άλλο φαινόμενο: ένα βαρύ πέπλο «μυστικότητας» κάλυπτε την ιστορία καθ' εαυτή, ειδικά στις πλέον πρόσφατες περιόδους της. Η Κατοχή, η Αντίσταση, ο Εμφύλιος, η μετεμφυλιακή Ελλάδα παρουσιάζονταν σχηματικά ως καρικατούρες της πραγματικότητας, όπου όλα τα κρίσιμα στοιχεία, όλα σχεδόν τα γεγονότα και οι καταστάσεις είχαν αποσχηματισθεί ώς την εξαφάνισή τους. Πώς θα μπορούσε να πράξει διαφορετικά ένα καθεστώς που θεμελιώθηκε πάνω στην ανατροπή ακόμα και των πλέον επίσημων θεσμικών πόλων εξουσίας της χώρας, του παλατιού συμπεριλαμβανομένου, όπως και του συντηρητικού πολιτικού κόσμου που τροφοδοτούσε και στελέχωνε τις αντικομμουνιστικές κυβερνήσεις των προηγούμενων χρόνων;

Αυτό το κυρίαρχο σκηνικό υπαγόρευσε ίσως στον Γρηγοριάδη τον πρώτο στόχο που η ιστορική του αφήγηση θα προσπαθούσε να πετύχει: επρόκειτο για την «αποκάλυψη» μιας πιο σύνθετης ιστορίας από εκείνη που το καθεστώς ήθελε να επιβάλει. Ο κόσμος δεν ήταν μανιχαϊστικός όπως η Χούντα με βάση τις δικές της αξίες

ήθελε να κάνει τους άλλους να πιστέψουν. Υπήρχε προϊστορία και γεγονότα, η καταγραφή και η παράθεση των οποίων καθιστούσαν έωλα τα «ιστορικά» επιχειρήματα του στρατιωτικού καθεστώτος. Κυρίως προέβαλλε μία αντίθεση που θα ήταν πολιτικά χρήσιμο να καταγραφεί. Ένα παρελθόν αγώνων και επιτευγμάτων που ερχόταν σε προφανή αντίθεση με την τότε τρέχουσα κατάσταση της χώρας και του λαού της.

Υπήρχε όμως στη σκέψη του Σόλωνα Γρηγοριάδη μία ευδιάκριτη δεύτερη σκέψη και μαζί και πρόθεση. Στην κατάσταση που η χώρα ήταν στον τέταρτο ή πέμπτο χρόνο της δικτατορίας χρειαζόταν ένα ιστορικό πλαίσιο ικανό να «συμβιβάσει» τις ποικίλες αντιθέσεις που υπέσκαπταν την επιστροφή σε ένα δημοκρατικό καθεστώς. Στο πνεύμα των καιρών, το ζητούμενο αυτό σήμαινε ένα είδος «εθνικής ενότητας». Για να επιτευχθεί η τελευταία, χρειαζόταν κάτι επιπλέον: ο εξοβελισμός των «άκρων» από την πολιτική ζωή – κατ' επέκταση, ο στιγματισμός τους από την ιστορία.

Σε αυτό το διάβημα η «κεντρώα» τοποθέτηση του συγγραφέα, ο επίμονος τονισμός των αποστάσεων που θέλει να τηρήσει από τους δύο πόλους της πολιτικής όξυνσης του πρόσφατου ελληνικού παρελθόντος, αποτελούν σταθερό παρονομαστή στο έργο του. Πρόκειται για μία τοποθέτηση που δανείζεται, από τη μία πλευρά, θέσεις των «αριστερών φιλελευθέρων» –αυτών των εν μέρει κληρονόμων της παλαιάς βενιζελικής παράδοσης στην πιο «προοδευτική» εκδοχή της, παλαιών συμμάχων του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου και ενίοτε «συνοδοιπόρων» της Αριστεράς στον μεταπολεμικό πολιτικό κόσμο– και από την άλλη εμπεριέχει και καλλιεργεί τις αντιλήψεις και την οπτική ενός νέου πολιτικού χώρου που η σύντομη πολιτικά δεκαετία του 1960 είχε αρχίσει να διαμορφώνει.

Οι συγκυρίες της εποχής εξάλλου ευνοούσαν τις νέες πολιτικές και ιδεολογικές αναζητήσεις. Ήταν μία εποχή βαθιάς κρίσης για το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα –η διάσπαση του 1968 ήταν ακόμα πολύ κοντά– με ανατρεπτικές συνέπειες για το δημοκρατικό-αντιχουντικό-προοδευτικό φάσμα του ελληνικού πολιτικού συστήματος: για πρώτη φορά μετά από πολλές δεκαετίες οι κομμουνιστές δεν ήταν οι φυσικοί και οι απόλυτοι ηγέτες των αγώνων για τη δημοκρατία και την πρόοδο, για την απεξάρτηση της χώρας από τα ξένα κέντρα αποφάσεων και το συνεπακόλουθο μετεμφυλιακό καθεστώς «εκτάκτου ανάγκης». Υπήρχε πλέον χώρος για την ανάδειξη νέων δυνάμεων στους κοινωνικούς και πολιτικούς χώρους που υιοθετούσαν ετούτα τα αιτήματα και τις προοπτικές. Η παλαιά ιεραρχία που κληρονόμησε το ΕΑΜ και η Εθνική Αντίσταση μπορούσε πλέον να αναδιαταχθεί.

Αυτά λοιπόν τα χρόνια, τον καιρό που εκπονεί ο Γρηγοριάδης την ιστορία του, ένα σημαντικό τμήμα εκείνων των προσώπων και των πολιτικών δυνάμεων που, εί-

τε στα χρόνια της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης, είτε στα μετεμφυλιακά χρόνια, στο πλαίσιο της ΕΔΑ, είχε πλέον απογαλακτισθεί αποφασιστικά από ένα παρελθόν όπου, στο χώρο των κοινωνικών και δημοκρατικών διεκδικήσεων, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας είχε τον πρώτο και βασικό ρόλο. Η δημιουργία ιστορικών «αποστάσεων» από αυτόν τον «φιλο-κομμουνιστικό» χώρο αποτελούσε και πολιτική προϋπόθεση για τη διεκδίκηση της πολιτικής κυριαρχίας από δυνάμεις που ήθελαν περισσότερες δημοκρατικές ελευθερίες και κοινωνικά δικαιώματα, μακριά όμως ή και ενάντια σε όσα οι κομμουνιστές προωθούσαν: την αναδιάταξη του αστικού καθεστώτος, αν μπορούμε να το εκφράσουμε έτσι. Εάν η ιστοριογραφία μπορεί να έχει πολιτική ταυτότητα, τότε το έργο του Γρηγοριάδη είναι ένα τυπικό υπόδειγμα «κεντρώας» καταγραφής των γεγονότων.

Και οπωσδήποτε θα ήταν λάθος να αναμείξουμε το «κεντρώο» με το ιστορικά αντικειμενικό. Πρόκειται για τη συγκεκριμένη πολιτική σκοπιά κάτω από την οποία η ιστορική αντίληψη του κόσμου, της τότε Ελλάδας δηλαδή, καταγράφηκε από τον Γρηγοριάδη. Θα πρέπει να το κρατούμε αυτό στη σκέψη μας όταν παρακολουθούμε την προοδευτική –και επιλεκτική, αν θέλετε– ένταξη πολλών ιστορικών και ταυτόχρονα πολιτικών σχημάτων του μεγάλου αυτού έργου στον πολιτικό λόγο των μετέπειτα χρόνων, ειδικά αυτών που ευαγγελίζονταν την «αλλαγή». Από αυτή την άποψη και σε αυτόν τον βαθμό το έργο του Γρηγοριάδη ήταν –λιγάκι– ένα είδος πολιτικού Ευαγγελίου.

Η συγκυρία της πρώτης έκδοσης θα μπορούσε να σφραγίσει το εγχείρημα του Γρηγοριάδη. Να το ταυτίσει με τη συγκεκριμένη φάση της κρίσης και της τελικής πτώσης της Χούντας και να το συνδέσει με τις αγχώδεις αναζητήσεις της Μεταπολίτευσης. Στην περίπτωση αυτή, το έργο κινδύνευε να γίνει «στιγμιαίο» – με την έννοια ότι, αφού είπε όσα είχε να πει σε μία ειδική φάση, να μείνει στη συνέχεια στα αζήτητα του ιστοριογραφικού στερεώματος: να ξεπεραστεί και να επισκιαστεί από πληρέστερα έργα, προϊόντα μιας πιο ήρεμης και, ίσως, μιας πιο «επιστημονικής» εποχής.

Και όμως, η *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας* του Σόλωνα Γρηγοριάδη αποδείχθηκε πως δεν ήταν μία «στιγμιαία» ιστοριογραφική απόπειρα. Δεν ήταν ένα δημιούργημα της συγκυρίας, καταδικασμένο να γεράσει πρόωρα μόλις η τελευταία απομακρυνόταν στον χρονικό ορίζοντα. Απόδειξη αποτελεί ίσως και η τρέχουσα επανέκδοση του έργου.

Η συνθετική ιστοριογραφία, η παραγωγή δηλαδή ιστορικού έργου που μπορεί πολύπλευρα να εξετάζει μια συγκεκριμένη περίοδο και να απαντά με λογική συνάφεια σε ερωτήματα που προκύπτουν από την ίδια την εξέλιξη των γεγονότων, δεν είναι αποκλειστικά και μόνο μία επιστημονικού ενδιαφέροντος διεργασία. Ο κοι-

νωνικός ρόλος ενός τέτοιου έργου, η συμβολή του στην πολιτική παιδεία, ξεπερνά τα στενά ακαδημαϊκά και επιστημονικά όρια. Κανείς δε θα είχε αντίρρηση στη διαπίστωση αυτή.

Στη χώρα μας όμως, αλλά και γενικότερα στο διεθνές επιστημονικό περιβάλλον, η συνθετική ιστοριογραφία δείχνει τα τελευταία χρόνια να υποφέρει. Αυτή η εξέλιξη είναι ιδιαίτερα ορατή στο πεδίο των «εθνικών» ιστοριών – εκείνων δηλαδή που παρακολουθούν τις εξελίξεις στο πλαίσιο μίας συγκεκριμένης χώρας. Η «μόδα», αν η έκφραση επιτρέπεται, προκρίνει τις επιμέρους, τις περιπτωσιολογικές μελέτες, την ανάδειξη του μερικού και του επουσιώδους ή του παράπλευρου και μη πολιτικού. Ίσως αυτό να οφείλεται στη λεγόμενη κρίση του έθνους-κράτους, ή στη γενικότερη κρίση της κυρίαρχης πολιτικής – δεν είναι ο κατάλληλος χώρος εδώ για να εξετάσουμε βαθύτερα ετούτο το πρόβλημα. Γεγονός πάντως είναι ότι, μέσα στο τοπίο αυτό, η επιστημονική ιστοριογραφία βρέθηκε πολύ πίσω από τις κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες και ανάγκες της ιστορικής παιδείας.

Επιπρόσθετα, στη χώρα μας η συνθετική αφήγηση ιστορικών καταστάσεων ποτέ δεν ήταν το ισχυρό σημείο της «ακαδημαϊκής» ιστοριογραφίας. Η τελευταία αναλισκόταν και αναλίσκεται σε επιμέρους μελέτες, ενίοτε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, χωρίς όμως τίποτε το σφαιρικό, χωρίς τίποτα που να μοιάζει με τη μνημειακή παραγωγή τύπου Παπαρρηγόπουλου ή Κορδάτου. Ίσως οι εποχές δεν προσφέρονται για τέτοια εγχειρήματα, ίσως να είναι ειδική περίοδος συσσώρευσης γνώσεων και τεχνικών – θα δούμε. Στο μεταξύ όμως οι αναγνωστικές και ταυτόχρονα ουσιαστικές ανάγκες για ιστορική παιδεία που ο κοινωνικός χώρος επιδεικνύει καλύπτονται με συλλογικά έργα, συνήθως υπό την εμπορική ηδεμονία εφημερίδων και των συνακόλουθων με αυτές εκδοτικών οίκων. Οπωσδήποτε τα έργα αυτά δεν κτίζονται με άξονα μία συνεκτική αφήγηση, αλλά αποτελούν άθροισμα μελετών, με τη μορφή περίπου πρακτικών συνεδρίου.

Καθώς οι ανάγκες της κοινωνίας, όπως και οι ανάγκες της φύσης, απεχθάνονται το κενό, έργα όπως αυτό το παλαιό και «ειδικό» του Σόλωνα Γρηγοριάδη έρχονται να καλύψουν το κενό. Μπορεί να μην είναι εφάμιλλο επιστημονικά των «θεματικών» εκδόσεων, μπορεί να μην είναι το επιθυμητό έργο ιστορικής παιδείας για μία τόσο κρίσιμη περίοδο όπως αυτή της Ελλάδας του 1941-1974, αποτελεί όμως πάντοτε έναν αναντικατάστατο οδηγό πλοήγησης στα πυκνά γεγονότα αυτής της περιόδου.

Από αυτή την άποψη παραμένει πολύτιμο τμήμα τού περί την πρόσφατη ελληνική ιστορία πλαισίου γνώσης.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2009

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΟΣΟ ΘΑ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΟΜΑΣΤΕ ΑΠΟ ΤΟ 1941, τόσο πολυσήμαντο, για τη ζωή του Έθνους, ορόσημο θα αναμετριέται. Πάντα ενός γεγονότος η σημασία δεν εκτιμιέται με πληρότητα στο χρόνο της εξέλιξής του. Η επίδρασή του, οι προεκτάσεις του, οι συνέπειές του, αναφαίνονται και πιστοποιούνται πολύ αργότερα. Για την εθνική μας ζωή, το 1941, με το θαύμα της πολεμικής Αντίστασης στους φασίστες εισβολείς, με την Κατοχή της χώρας ύστερα από 150 χρόνια ελεύθερου εθνικού βίου από τρεις σκληρούς κατακτητές, αποτελεί χρονολογία σταθμό κι αφετηρία. Μέχρι σήμερα και για καιρό ακόμη ο εθνικός μας βίος, θετικά ή αρνητικά, περισσότερο ή λιγότερο, επηρεάζεται απ' όσα μεγάλα ή ταπεινά ξεκίνησαν από εκείνο το χρόνο. Η Ιστορία μόλις αρχίζει το λόγο της...

Για την Κατοχή έχουν γραφεί αρκετές μονογραφίες και κάποιες προσπάθειες ιστόρησης, που στην καλύτερη περίπτωση αποτελούν κατορθωματολογική παρουσίαση του ένοπλου αγώνα της Αντίστασης. Θα προσπαθήσουμε με την Ιστορία αυτή να ξεφύγουμε και από τις μονομέρειες και από την κατορθωματολογία. Ο συγγραφέας κ. Σόλων Γρηγοριάδης φιλοδοξεί να δώσει μια γενική, συνθετική ιστορία της περιόδου από το 1941 ώς το 1967.

Η πρώτη δεκαετία αυτής της περιόδου είναι πολεμική ή καλύτερα ένοπλη. Περιλαμβάνει το θρύλο της καθολικής Εθνικής Αντίστασης αλλά και την ένοπλη αναμέτρηση στην οποία οδήγησε η αλλαγή στο συσχετισμό των εσωτερικών πολιτικών δυνάμεων που επέφερε η Εθνική Αντίσταση.

Η επόμενη δεκαεπταετία αρχίζει με έντονες προσπάθειες επούλωσης των πληγών της πολεμικής δεκαετίας και προχωρεί σε σημαντικό αγώνα για οικονομική αναδιάρθρωση και δημιουργία, για να φύγει η χώρα από τον κύκλο των υπανάπτυκτων. Η όλη προσπάθεια γίνεται μέσα από έντονους πολιτικούς αγώνες με οδυνηρές κορυφώσεις και αδιέξοδα.

Οι αναγνώστες αυτής της Ιστορίας χωρίζονται σε δύο βασικές κατηγορίες: στους νέους που δεν έζησαν τα γεγονότα αλλά ζουν τις συνέπειές τους και στους μεγάλους που τα έζησαν και πήραν μέρος σ' αυτά. Στους πρώτους, η γνώση αυτών των γεγονότων δεν έχει απλό ενδιαφέρον, αλλά τους είναι αναγκαία μιας και αύριο θα έχουν την ευθύνη για τον εθνικό βίο. Στους δεύτερους είναι απαραίτητη γιατί, παρόλο ότι

τα έζησαν, τα γνώρισαν μερικώς, σε τοπική κλίμακα ή στην καλύτερη περίπτωση συνολικά αλλά όντας οι ίδιοι στο προσκήνιο.

Ο συγγραφέας αυτής της Ιστορίας έχει μια διακεκριμένη δημοσιογραφική καριέρα. Έζησε και παρακολούθησε όλη αυτή την εποχή από υπεύθυνη δημοσιογραφική θέση, διευθυντή ή αρχισυντάκτη μεγάλων αθηναϊκών εφημερίδων. Ακριβώς γι' αυτό γνωρίζει τα γεγονότα, όχι μόνο όπως παρουσιάζονταν στον Τύπο, αλλά και στην ουσιαστική τους μορφή.

Παράλληλα -χρόνια τώρα- είναι συντάκτης ιστορικών αναγνωσμάτων εφημερίδων. Η δουλειά αυτή, παρ' όλη την καθημερινότητα της υφής της, αποτελεί άσκηση δύσκολη αλλά καρποφόρα. Δημιουργεί την ανάγκη αναδρομής σ' όλες τις πηγές, συγκριτικού τους ελέγχου, κριτικής σύνθεσης και ανάπλασης όλων των δεδομένων. Ταυτόχρονα, ανώνυμα βέβαια, μέσω των εφημερίδων κρατά μια επαφή μ' ένα πλατύ αναγνωστικό κοινό, που με τις αντιδράσεις του, τις κριτικές ή συμπληρωματικές παρεμβάσεις του, πλαταίνει το ιστορικό φάσμα και δημιουργεί στέρεες βάσεις ιστορικής αντικειμενικότητας.

Γι' αυτό πιστεύουμε πως η Ιστορία που μας παρουσιάζει θεμελιώνεται αντικειμενικά και εκδηλώνεται αμερόληπτα. Επιδιώκει, όχι να κρίνει, να εκθειάσει ή να καταδικάσει, αλλά να φωτίσει τα γεγονότα: θέλει τα διδάγματα που η ιστορική δράση παρέχει να καταστούν εθνωφελή.

Η τεχνική της έκθεσης των ιστορικών γεγονότων και το ύφος της αφήγησής του θεωρώ πως είναι θέμα εκτίμησης του κοινού και ελπίζω να είναι ευνοϊκή.

Η έκδοση προσπάθησε, με τις φωτογραφίες, το χαρτί, το σχήμα και την όλη τεχνική, ν' ανταποκρίνεται και στην ιστορία που παρουσιάζει και στην καλαισθησία του σημερινού αναγνώστη.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΠΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΠΟΥ ΑΠΑΣΧΟΛΕΙ την ιστορική επιστήμη υφίσταται ανέκαθεν: μπορεί να γράφεται η ιστορία από ανθρώπους σύγχρονους προς τα γεγονότα; Υποτίθεται ότι το υποκειμενικό στοιχείο υπεισέρχεται και νοθεύει την αντικειμενικότητα της εξιστόρησης. Βέβαια το ίδιο ισχύει και για την ιστορική έρευνα του παρελθόντος. Κι εκείνη καταφεύγει σε πηγές σύγχρονες προς τα γεγονότα, που συνεπώς περικλείουν επίσης το υποκειμενικό στοιχείο. Αλλά οπωσδήποτε είναι παραδεδεγμένο ότι την τρέχουσα εποχή την καθιστούν ιστορικώς περισσότερο διαβλητή τα πάθη και τα συμφέροντα, που μόνο ο χρόνος τα απαλύνει.

Αυτή η αρχή όμως ίσχυε στο παρελθόν. Σήμερα η τεχνική, η τεχνολογία, η οργάνωση, ο τρόπος της ζωής, προσφέρουν σε όλες τις επιστήμες επαναστατικά μέσα έρευνας και ανάπτυξης. Και δεν αφήνουν εκτός νυμφώνος την ιστορική επιστήμη. Βρισκόμαστε μακριά από τα χρόνια του Θουκυδίδη ή του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Ο σύγχρονος ιστορικός είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει νέα μέσα και συστήματα, που του επιτρέπουν να καταπιαστεί άνετα και με την τρέχουσα ιστορία – και μπορούμε να πούμε ότι το πρόβλημα τούτο έχει πια επιλυθεί, αρκεί να γνωρίζουμε τη χρήση των νέων μέσων και συστημάτων.

Τι ακριβώς το νέο προσφέρει σήμερα η τεχνική και η τεχνολογία στον ιστορικό ερευνητή, ως ισχυρό συμπλήρωμα των κλασικών πηγών και μεθόδων; Κυρίως τον σύγχρονο Τύπο, με την τεράστιά του εξάπλωση. Μια ιστορική έρευνα εμφανιζόμενη στις στήλες μιας εφημερίδας προσφέρεται στο απέραντο κοινό και επιτρέπει την άμεση αντίδρασή του. Κάθε αναγνώστης είναι σε θέση από τις στήλες τού ενός ή του άλλου εντύπου να προβάλει τις αντιρρήσεις του, ή να προσφέρει συμπληρωματικά στοιχεία στο υπό κρίση ιστορικό θέμα. Και, εφόσον αφορά τα σύγχρονα γεγονότα, η αντίδραση θα είναι ζωηρότερη και επωφελέστερη. Ο ιστορικός μονόλογος έτσι μετατρέπεται σε διάλογο και η δημοσιευόμενη έρευνα γίνεται ουσιαστικά καρπός συλλογικής προσπάθειας. Αν κατόπιν επακολουθήσει η έκδοση αυτής της έρευνας σε βιβλίο, διυλισμένη πια με τον διάλογο, τότε έχει όλα τα εχέγγυα της αντικειμενικότητας.

Αυτή τη μέθοδο ακολούθησε ο συγγραφέας στο τετράτομο τούτο βιβλίο του εκδοτικού οίκου του Κ. Καπόπουλου. Χρησιμοποίησε τις κλασικές ιστορικές μεθό-

δους και εξάντλησε μια τεράστια βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του έργου. Είχε εξάλλου τη δυνατότητα –όντας δημοσιογράφος που κατείχε συνεχώς κορυφαίες θέσεις εποπτείας των γεγονότων ως διευθυντής και αρχισυντάκτης εφημερίδων επί 30 χρόνια– να έρχεται σε άμεση επαφή με όλους τους πρωταγωνιστές της ιστορουμένης περιόδου και να γνωρίζει τα παρασκήνια προσώπων και πραγμάτων. Φυσικά, αυτό το σοβαρότατο πλεονέκτημα δεν είναι προσόν σε κάθε ερευνητή. Αλλά επιπλέον χρησιμοποίησε εντατικά και τα νεότατα τεχνικά μέσα που προσφέρονται στην ιστορική έρευνα.

Συγκεκριμένα:

1. Έκανε ευρύτατη χρήση των τόμων των εφημερίδων, ημέρα προς ημέρα, στήλη προς στήλη, που παρέχουν αναντικατάστατη βοηθητική πρώτη ύλη, την οποία κανείς σοβαρός ερευνητής σήμερα δεν μπορεί να αγνοήσει. Τόσο μάλλον όσο ο συγγραφέας ανήκει στη μικρή ομάδα των Ελλήνων που διαμόρφωσαν το περιεχόμενο αυτών των τόμων των τελευταίων δεκάδων ετών. Και, συνεπώς, μπορεί να ξεχωρίζει τα λουλούδια από τους τριβόλους...

2. Δημοσίευσε, επί σειρά ετών, σε εφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας ανώνυμα ιστορικά αναγνώσματα της επίμαχης περιόδου. Αυτή υπήρξε η εξιστόρηση σε πρώτη προσέγγιση.

3. Ακολούθησε η αντίδραση του κοινού υπό μορφή βροχής επιστολών των αναγνωστών, οι οποίοι μάλιστα διεξήγαγαν και εξονυχιστικές συζητήσεις μεταξύ τους από τις στήλες των ίδιων εφημερίδων. Τα γεγονότα έτσι διαφωτίστηκαν καλύτερα και η εξιστόρηση προχώρησε σε δεύτερη προσέγγιση.

4. Τώρα οι εργασίες εκείνες, αναπλασμένες και διυλισμένες με τη συμβολή του κοινού, με αφομοιωμένο τον πλούσιο και μακρό διάλογο, περιέχονται στο τετράτομο βιβλίο που έχει στα χέρια του ο αναγνώστης. Και αυτή είναι η εξιστόρηση σε τρίτη προσέγγιση, η οποία ελπίζουμε να είναι αδιάβλητη.

Παρόμοιο σύστημα για πρώτη φορά χρησιμοποιείται, τουλάχιστον στην Ελλάδα. Η κρίση πάντως του αναγνώστη είναι η λυδία λίθος για το αν κάναμε σωστή εργασία, ικανή να συμβάλει στην ακριβή γνώση της εποχής που ζούμε.

ΣΟΛΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

ΤΟΜΟΣ 1

ΚΑΤΟΧΗ: Η ΜΕΓΑΛΗ ΝΥΧΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ

ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΥΠΙΚΗ ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ • Ο «ΜΠΛΙΤΣ ΚΡΙΓΚ» ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΕΦΑΡΜΟΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ • ΚΑΤΑΠΑΥΣΗ ΚΑΘΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ • ΕΘΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΣΟΥΔΕΡΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΣΟΛΑΚΟΓΛΟΥ • Η ΕΠΙΚΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΕΚΣΤΡΑΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ • Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΔΟΥΓΚΕΡΚΗ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ • ΟΛΗ Η ΕΛΛΑΔΑ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΧΩΡΑ

Νύχτα

Η ΚΥΡΙΑΚΗ 27 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1941 για την ιστορία του ελληνικού έθνους υπήρξε δραματική και ανατρεπτική, όσο η 29η Μαΐου 1453 που αλώθηκε η Κωνσταντινούπολη ή η 6η Σεπτεμβρίου 1922 που το τελευταίο ελληνικό στρατιωτικό τμήμα εγκατέλειψε τη Μικρά Ασία. Την ημέρα εκείνη οι Γερμανοί έμπαιναν στην Αθήνα και η σημαία του Γ' Ράιχ με τον αγκυλωτό σταυρό υψωνόταν στην Ακρόπολη.

Είχαν περάσει έξι ακριβώς μήνες παρά μία ημέρα από την ιταλική επίθεση της 28ης Οκτωβρίου 1940 και τρεις ακριβώς εβδομάδες παρά λίγες ώρες από τη γερμανική επίθεση της 6ης Απριλίου 1941. Οι στρατοί εισβολής (γερμανικός, ιταλικός, βουλγαρικός) είχαν ήδη καταλάβει όλη σχεδόν τη χώρα, εκτός από την Πελοπόννησο και τα νησιά. Αλλά αυτή την Κυριακή, 27 Απριλίου, με την παράδοση της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, άρχιζε επίσημα η Κατοχή, που θα διαρκούσε 1.625 ημέρες: η μακρά νύχτα, που στα σκοτάδια της θα λιπαινόταν η ελληνική γη με μυριάδες κορμιά για τον θερισμό μιας νέας εποχής. Την ημέρα εκείνη η Αθήνα ξύπνησε βυθισμένη στο άγχος. Ήταν γνωστό ότι οι γερμανικές προφυλακές από ώρα σε ώρα θα έμπαιναν στην πόλη. Στο θαμπό φως της αυγής, φευγαλέες κατασκονισμένες ομάδες μηχανοκίνητων, επανδρωμένες με τραχείς λασπωμένους και συχνά καταματωμένους πολεμιστές που έφεραν καταφανή τα δείγματα πολυήμερης μάχης, σπεύδαν ολοταχώς προς τα Μεσόγεια. Ήταν τα τελευταία υπολείμματα του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος (άνδρες της 6ης Νεοζηλανδικής Ταξιαρχίας) που είχαν αποκοπεί και τρέπονταν προς τη Ραφήνα και το Πόρτο Ράφτη, με την απεγνωσμένη ελπίδα της διαφυγής. Οι λιγοστοί διαβάτες που τους αντίκριζαν τους

χαιρετούσαν και τους επευφημούσαν με την κραυγή: «Καλή τύχη! Να ξανάρθετε!»

Την προηγουμένη οι Γερμανοί είχαν ήδη εισβάλει στην Πελοπόννησο, αφού ξεκαθάρισαν όλη τη Στερεά Ελλάδα. Η Σωματοφυλακή των Es-Es (SS) «Αδόλφος Χίτλερ», που είχε δύναμη ενισχυμένου θωρακισμένου συντάγματος, έφτασε στον Κορινθιακό Κόλπο και οι πρώτες μηχανοκίνητες μονάδες της βρήκαν τα μέσα να κάνουν απόβαση κοντά στην Πάτρα. Ταυτόχρονα, καταλαμβανόταν ο Ισθμός της Κορίνθου από αλεξιπτωτιστές, μολονότι οι Άγγλοι κατόρθωσαν να ανατινάξουν τη γέφυρα, και η 5η Γερμανική Θωρακισμένη Μεραρχία άρχισε να διοχετεύει τους χειμάρρους των αρμάτων της. Αλλά οι Βρετανοί, με εξαίρετη συνοχή και τάξη, κατόρθωναν να διαφεύγουν συντεταγμένοι, κάτω από τα άπαυστα πυρά της πανταχού παρούσης γερμανικής αεροπορίας.

Εκείνη τη νύχτα είχαν επιβιβαστεί στα πλοία της σωτηρίας 21.400 άνδρες: στη Ραφήνα 3.503, στο Πόρτο Ράφτη 4.720, στο Ναύπλιο και στο Τολό 4.527, στην Καλαμάτα 8.650. Και, όταν ξημέρωσε η 27η Απριλίου, περισσότερο από το 1/3 του Εκστρατευτικού Σώματος βρισκόταν εν πλω, σπεύδοντας ολοταχώς προς την Κρήτη ή την Αίγυπτο. Στο μεταξύ, η 2η Θωρακισμένη Γερμανική Μεραρχία είχε αποβιβάσει ένα τάγμα μοτοσικλετιστών στη βόρεια Εύβοια, που μετά τα μεσάνυχτα πέρασε από τη Χαλκίδα και τη Στερεά και κατευθυνόταν με όλη την ταχύτητά του προς την Αθήνα. Καθώς οι Γερμανοί προσέγγιζαν, δεν υπήρχε πια καμιά ουσιαστική εξουσία στην ελληνική πρωτεύουσα. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β', ο πρωθυπουργός Εμμ. Τσουδερός και οι υπουργοί βρίσκονταν στην Κρήτη από τις 23 Απριλίου. Εξάλλου, από την ημέρα που ο ελληνικός στρατός κατέθεσε τα όπλα, με την ανακωχή (23 Απριλίου), είχε παύσει να υπάρχει· και ο αρχιστράτηγος Παπάγος είχε υποβάλει την ίδια ημέρα την παραίτησή του, αποσυρόμενος στο σπίτι του. Μόνη σκιώδης αρχή ήταν η Στρατιωτική Διοίκηση Αττικοβοιωτίας, με επικεφαλής τον υποστράτηγο Χρήστο Καβράκο.

Δεν σημειώθηκαν όμως έκτροπα στην Αθήνα. Κατά κανόνα, οι κρίσιμες ώρες ή ημέρες που μεσολαβούν κατά την κατάληψη μιας ακέφαλης πόλης χωρίς εξουσίες είναι φάση βίας και αναρχίας. Οι κακοποιοί είναι ασύδοτοι, τα ένστικτα αχαλίνωτα δεσπόζουν, η λεηλασία κυριαρχεί. Αλλά η Αθήνα δεχόταν τη συμφορά της με απίστευτη τάξη. Εκείνο το πρωί, υπό λαμπρό εαρινό ουρανό, η πρωτεύουσα, παρά την αγωνία της, ήταν ήσυχη. Μερικοί τροχιόδρομοι και λίγα τρένα του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου εννοούσαν να εκτελούν τα δρομολόγιά τους. Στους δρόμους υπήρχαν λιγοστοί διαβάτες –παρά την απαγόρευση της κυκλοφορίας–, ενώ αρκετοί είχαν προσέλθει στις εκκλησίες για την κυριακάτικη λειτουργία. Αλλά η μεγάλη μάζα των κατοίκων ήταν συγκεντρωμένη με απόγνωση γύρω από τα λιγοστά ραδιόφωνα, περιμένοντας με αδημονία και φόβο να ακούσει τα θανάσιμα νέα. Αυτά όμως που με-

τέδιδε ο ραδιοφωνικός σταθμός ως ειδήσεις ήταν μόνο μια επίμονη διαταγή του στρατιωτικού διοικητή:

«Ἐπειδὴ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἀνοχύρωτος, οὐδεμία ἀντίστασις θὰ προβληθῇ. Ἀξιῶ νὰ μὴ ριφθῇ οὔτε ἕνας πυροβολισμός».

Η παράδοση

Οι πρώτες πρωινές ώρες περνούσαν με την υπόκρουση απόμακρων εκρήξεων. Δεν ήταν όμως κανονιές ή βόμβες – δεν ακουγόταν κανείς κρότος μάχης που προσέγγιζε. Ανατινάζονταν αποθήκες με όπλα. Η τελευταία και πιο ισχυρή έκρηξη έγινε στις 7:30'. Και έπειτα, καθώς κατέπαυσαν οι βρόντοι, παράξενη γαλήνη βασίλεψε στην τραγική πόλη. Την ίδια ώρα, φάνηκαν οι πρώτοι Γερμανοί: μια φάλαγγα μοτοσικλετιστών κατέβαινε ολοταχώς τη λεωφόρο Κηφισίας. Χωρίς να στρέφουν τα βλέμματα δεξιά και αριστερά, πάνοπλοι και με όψη που προκαλούσε δέος, διέσχισαν τις λεωφόρους Βασιλίσσης Σοφίας και Αμαλίας, και έστριψαν στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Επικεφαλής τους ήταν δύο θωρακισμένα αυτοκίνητα με τους αριθμούς 219.984 και 296.994. Δεν σταμάτησαν πουθενά και ήταν άριστα κατατοπισμένοι για τη διαδρομή. Έφτασαν στην Ακρόπολη και δύο αξιωματικοί –ο ίλαρχος Γιακόμπι και ο λοχαγός Ελσνίτς–, συνοδευόμενοι από ένα απόσπασμα, ανέβηκαν επάνω, όπου αναπέτασαν τη γερμανική σημαία, ενώ ο πρωινός άνεμος την έκανε να πλαταγίζει.

Δεν επρόκειτο όμως σε αυτούς τους μοτοσικλετιστές –που ανήκαν στις δυνάμεις οι οποίες προέλαυναν από τη Θήβα αφού διέσπασαν το βρετανικό μέτωπο των Θερμοπυλών– να παραδοθεί η Αθήνα. Το προνόμιο τούτο είχε απονεμηθεί από τον στρατάρχη Λιστ –τον ανώτατο Γερμανό διοικητή του θεάτρου πολέμου της Βαλκανικής– στο τάγμα που ερχόταν από τη Χαλκίδα. Και σε προϋπάντησή του προσερχόταν σκυθρωπή μια ελληνική αντιπροσωπεία, για να προσφέρει τα κλειδιά της απελπισμένης πόλης. Την αποτελούσαν ο στρατιωτικός διοικητής στρατηγός Καβράκος, οι δήμαρχοι Αθηναίων και Πειραιώς Πλυτάς και Μανούσκος, ο νομάρχης Αττικής Πεζόπουλος και ο συνταγματάρχης Κανελλόπουλος ως διερμηνέας. Η επιτροπή περίμενε στη διασταύρωση των λεωφόρων Κηφισίας και Αλεξάνδρας και εκεί, στις 10:15', φάνηκε να πλησιάζει το γερμανικό τάγμα. Διοικητής του ήταν ο αντισυνταγματάρχης Φον Σέυμπεν, μικρόσωμος, ευκίνητος, με χαρακτηριστικά ζωηρά μάτια. Μετά τις συστάσεις, Έλληνες και Γερμανοί κατευθύνθηκαν σε ένα καφενείο δεξιά από την έπαυλη Θων και εκεί, σε ένα τραπεζάκι του, υπογράφηκε το Πρωτόκολλο παράδοσης της πόλης, στις 10:30' ακριβώς. Από τη στιγμή αυτή η πρωτεύουσα της Ελλάδας ανήκε στον γερμανικό στρατό.

Εκείνο το πρωτόκολλο, ένα από τα δραματικότερα ντοκουμέντα της ελληνικής

ιστορίας, δεν δόθηκε ποτέ πλήρες στη δημοσιότητα. Μόνο ένα τμήμα του είδε το φως στις εφημερίδες της 28ης Απριλίου 1941:

«Αἱ τοπικαὶ στρατιωτικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἀρχαί, ἀποτελούμεναι ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Καβρᾶκον, ἀνώτερον στρατιωτικὸν διοικητὴν Ἀττικοβοιωτίας, τὸν κ. Πεζόπουλον, νομάρχην Ἀττικοβοιωτίας, τὸν κ. Ἀμβρόσιον Πλυτᾶν, δήμαρχον Ἀθηναίων, καὶ τὸν κ. Μιχ. Μανοῦσκον, δήμαρχον Πειραιῶς, δηλοῦν πρὸς τὸν διοικητὴν τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων ὅτι: Αἱ πόλεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς καὶ ἀνοχύρωτοι εἶναι καὶ οὐδεμίαν προτίθενται νὰ ἀναπτύξουν ἀντίστασιν εἰς τὴν κατοχήν. Ὅτι ἐλήφθησαν ἤδη ὅλα τὰ ἐνδεικνυόμενα μέτρα πρὸς διασφάλισιν τῆς τάξεως ἐκ μέρους μας μέχρι τῆς εἰσόδου τῶν Γερμανῶν».

Η σκηνή για τους Έλληνες ήταν συντριπτική. Οι Γερμανοί αξιωματικοί έκρυβαν διακριτικά την ικανοποίησή τους. Μερικοί τολμηροί Αθηναίοι, άνδρες και γυναίκες, είχαν συγκεντρωθεί με απελπισμένη έκφραση εκεί γύρω, χωρίς κανείς να τους απομακρύνει. Έβλεπαν βουβοί τη φοβερή εικόνα που θα σφράγιζε τη μοίρα τη δική τους και του έθνους. Και ξαφνικά σπαρακτικό, ανατριχιαστικό, έσπασε τη σιγή το κλάμα μιας γυναίκας. Αλλά ο στρατηγός Καβράκος στράφηκε ζωηρά και της έκανε επιτακτική χειρονομία να πάψει. Ύστερα, ο αντισυνταγματάρχης Φον Σέυμπεν, που ήταν χαρούμενος, διαχυτικός και ευγενής, είπε: «Κύριοι, εξ ονόματος του Φύρερ σάς δηλώνω ότι ερχόμαστε ως φίλοι και όχι ως εχθροί».

Κατόπιν, στράφηκε στον δήμαρχο Αθηναίων Αμβρόσιο Πλυτά:

«Είμαι εξουσιοδοτημένος από τον ανώτατο διοικητή, στρατάρχη Φον Λιστ, να αναθέσω όλες τις εξουσίες στην πόλη σας. Και εσείς» –απευθύνθηκε στον δήμαρχο Πειραιώς Μανούσκο– «θα παραμείνετε στη θέση σας».

Έπειτα, στρεφόμενος στον στρατιωτικό διοικητή:

«Στρατηγέ μου, εσείς θα ακολουθήσετε από τη στιγμή αυτή την τύχη των άλλων αξιωματικών του ελληνικού στρατού, οι οποίοι προσωρινά θεωρούνται αιχμάλωτοι πολέμου αλλά μπορούν να κινούνται ελεύθερα και να φέρουν το ξίφος τους...»

Στο μεταξύ, με αγωνία περίμεναν οι Αθηναίοι, στριμωγμένοι γύρω από τα ραδιόφωνα, να πληροφορηθούν τα γεγονότα. Και, την ώρα που υπογραφόταν το Πρωτόκολλο παράδοσης της πόλης, ακούστηκαν από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών τα τελευταία ελεύθερα συνθήματα, μαζί με τον Εθνικό Ύμνο: «Έλληνες, προσοχή! Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός μας ύστερα από λίγα λεπτά της ώρας δεν θα είναι πια ελληνικός. Πίστη και εμπιστοσύνη στην ελληνική νίκη! Αδέλφια, ψηλά τις καρδιές!» Την τελευταία εκείνη εκπομπή την είχε οργανώσει ο διευθυντής του Υπουργείου Τύπου Δημ. Σβολόπουλος. Και λίγο πριν από το μεσημέρι ακούστηκε γεμάτη παλμό η φωνή του Έλληνα εκφωνητή να εκπέμπει τις τελευταίες φράσεις του: «Έλληνες! Πάνω

απ' όλα η Ελλάδα! Συνεχίζουμε τον πόλεμο στην Κρήτη. Η νίκη είναι δική μας. Μην ακούσετε σε λίγο τον σταθμό που θα σας εκπέμψει πιθανόν το τέλος του πολέμου. Δεν θα είναι ελληνικός αυτός ο σταθμός. Θα είναι γερμανικός. Ο βασιλιάς και η κυβέρνηση τηλεγραφούν από την Κρήτη: Ο πόλεμος συνεχίζεται. Συνεχίζεται και θα συνεχιστεί. Ζήτω ο στρατός μας! Χαίρε, ω χαίρε, ελευθεριά!»

Ξαφνικά όμως, στις 12:30', η φωνή του κατακτητή ακούστηκε για πρώτη φορά από τον σταθμό των Αθηνών: «Άχτουγκ! Άχτουγκ! (προσοχή)». Ακολούθησαν τρία υπόκωφα χτυπήματα σε χάλκινο τύμπανο (το σήμα των γερμανικών ραδιοφωνικών εκπομπών) και ένας άγνωστος εκφωνητής μετέδωσε στα γερμανικά την αναφορά των αξιωματικών που έστησαν πρώτοι στην Αθήνα το σύμβολο της κατοχής της:

«Πρὸς τὸν Φύρερ καὶ Καγκελλάριον τοῦ Ράιχ,

Βερολῖνον.

»Φύρερ μου.

»Τὴν 27 Ἀπριλίου 1941 καὶ ὥραν 8.10΄ πρωινήν, ἐφθάσαμεν εἰς Ἀθήνας ὡς πρῶτα γερμανικὰ στρατεύματα καὶ τὴν 8.45΄ ὑψώσαμεν τὴν γερμανικὴν σημαίαν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Δημαρχείου.

»Χάιλ Μάιν Φύρερ.

»Ἴλαρχος Γιακόμπι τοῦ 10ου Συντάγματος τοῦ Βραδεμβούργου καὶ ὑπολοχαγὸς Ἐλσνὶτς τῆς 6ης Ὀρεινῆς Μεραρχίας».

Μόνο τότε αντιλήφθηκαν οι Αθηναίοι πως είχε έρθει το τέλος.

Η γερμανική επίθεση

Πώς είχε καταλήξει η Ελλάδα στην καταστροφή και στην Κατοχή; Τα γεγονότα ήταν τόσο ραγδαία και ανατρεπτικά, ώστε οι Έλληνες δεν είχαν εντελώς συνειδητοποιήσει την ιστορική και ριζική αλλαγή που είχε επέλθει.

Μετά από 158 μέρες νικηφόρου αγώνα των Ελλήνων κατά των Ιταλών, στις 5:15' το πρωί της 6ης Απριλίου άρχιζε η επίθεση των γερμανικών δυνάμεων εναντίον της Ελλάδας στη Μακεδονία, κατά μήκος των ελληνοβουλγαρικών και ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων. Η Γερμανία εξαπέλυε την επίθεσή της με τρεις θωρακισμένες μεραρχίες, δύο ορεινές μεραρχίες, πέντε πεδινές μεραρχίες πεζικού, μία μηχανοκίνητη μεραρχία και τον όγκο πυροβολικού, μηχανικού, αντιαεροπορικών κλπ., των δυνάμεων που είχαν διατεθεί για τη συντριβή της Γιουγκοσλαβίας. Όσον αφορά την αεροπορία, χρησιμοποιήθηκαν το VII Αεροπορικό Σώμα με διοικητή τον περίφημο πτέραρχο Ριχτχόφεν, και κατόπιν ο 4ος Αεροπορικός Στόλος, με σύνολο 1.000 περίπου αεροπλάνων, από τα οποία τα 250 ήταν καθέτου εφορμήσεως («στούκας»). Τι αντιτάχθηκε στην ισχυρή αυτή δύναμη; Ο όγκος του ελληνικού στρατού –δεκαπέντε μεραρχίες– παρέμενε συγκεντρωμένος στο μέ-

τωπο Ηπείρου-Αλβανίας. Στο μέτωπο Μακεδονίας αντιπαρατάχθηκαν πέντε μεραρχίες πεζικού, μία μηχανοκίνητη μεραρχία, μία ταξιαρχία και η δύναμη των οχυρών της «γραμμής Μεταξά» που περιλάμβανε 379 αξιωματικούς με 9.740 οπλίτες. Υπήρχε όμως και το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα, που το συγκροτούσαν μία αυστραλιανή μεραρχία, μία νεοζηλανδική, μία θωρακισμένη βρετανική ταξιαρχία και δύο ανεξάρτητα συντάγματα. Η ελληνοβρετανική αεροπορία δεν περιλάμβανε περισσότερα από 45 αεροπλάνα.

Από αυτή τη συνολική δύναμη Ελλήνων και Βρετανών τρεις ελληνικές μεραρχίες πεζικού και μία μηχανοκίνητη, υπό τη διοίκηση του αντιστράτηγου Κ. Μπακόπουλου, ήταν εντεταγμένες στην τοποθεσία Μπέλες-Νέστος και συγκροτούσαν το Τμήμα Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας (ΤΣΑΜ). Η υπόλοιπη ελληνική δύναμη, που την αποτελούσαν δύο μεραρχίες και συγκροτούσαν το Τμήμα Στρατιάς Κεντρικής Μακεδονίας (ΤΣΚΜ) με διοικητή τον αντιστράτηγο Ι. Κωστούλα, κατείχε την τοποθεσία Βερμίου μαζί με το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα. Συνολικά, το ΤΣΚΜ και το Βρετανικό Σώμα σχημάτιζαν το Συγκρότημα W υπό τον Βρετανό αντιστράτηγο Ουίλσον, που παρέτασσε τέσσερις μεραρχίες και μία θωρακισμένη ταξιαρχία.

Τα δεδομένα αυτά δεν δίνουν όλη την εικόνα του συσχετισμού των δυνάμεων, όπως δεν θα την έδινε και ο αριθμός των χιλιάδων ανδρών που συμμετείχαν και από τις δύο παρατάξεις. Μια σαφέστερη όμως εντύπωση σχηματίζει κανείς από τον παρακάτω πίνακα της παρατακτής δύναμης των αντιπάλων κατά την 5η Απριλίου 1941, που τον καταρτίσαμε από το βιβλίο του ΓΕΣ (έκδοση 1956) *Αγώνες εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην* (σελ. 119):

		Έλληνες	Βρετανοί	Σύνολο	Γερμανοί
Τάγματα	Πεζικού	45	18	63	63
»	Μηχανοκίνητα	3	4	7	9
»	Αρμάτων	3	4	7	18
Άρματα	ελαφρά	27	96	123	1.365
»	μέσα	–	52	52	344
»	βαρέα	–	–	–	198
Θωρακισμένα αυτοκίνητα		77	322	399	–
Πυροβόλα		242	185	427	1.086
»	αντιαρματικά	158	120	278	1.549
Αεροπλάνα		–	45	45	1.000

Με λίγα λόγια, η υπεροχή των Γερμανών σε επιθετικά μέσα ήταν τεράστια, γιατί αντιπαρέτασσαν:

- 1.907 άρματα σε 176 ελληνοβρετανικά
- 1.086 πυροβόλα διαφόρων διαμετρημάτων σε 427 ελληνοβρετανικά
- 1.549 αντιαρματικά πυροβόλα σε 278 ελληνοβρετανικά
- 1.000 αεροπλάνα σε 45 ελληνοβρετανικά.

Και δεν περιλαμβάνονται στη γερμανική πλευρά το πυροβολικό και τα αντιαεροπορικά που προστέθηκαν μετά τη συντριβή της Γιουγκοσλαβίας.

Σε αντιστάθμισμα προς τη γερμανική υλική και αριθμητική υπεροχή, στην ελληνοβρετανική άμυνα πρέπει να υπολογιστούν η ισχυρή οχύρωση των συνόρων της Α. Μακεδονίας («γραμμή Μεταξά») και η φυσική οχύρωση της τοποθεσίας Βερμίου. Αλλά υπήρχαν δύο ακόμη παράγοντες που ενίσχυαν τους Γερμανούς: η συντριπτική, μονοπωλιακή γερμανική υπεροχή στον αέρα και η κακή διάταξη των Ελλήνων και των Βρετανών. Πραγματικά, η ισχνή εκείνη ελληνοβρετανική δύναμη των 7 μεραρχιών, που είδαμε πως ήταν κατανεμημένη σε δύο τοποθεσίες, του Μπέλες-Νέστου και του Βερμίου, προσέφερε στον εχθρό τη δυνατότητα να τις πλήξει –όπως και τις έπληξε– διαδοχικά με το σύνολο του στρατού του. Και αυτό σήμαινε βέβαια –πράγμα που αντιλαμβάνεται και ο έσχατος ανθυπολοχαγός– διασπορά δυνάμεων των Ελληνοβρετανών, η οποία πολλαπλασίαζε τη γερμανική υπεροχή.

«Μπλιτς Κριγκ»

Με αυτά τα δεδομένα εξαπέλυσε ο Χίτλερ την έφοδό του κατά της Ελλάδας, η οποία είχε όλα τα χαρακτηριστικά του γερμανικού «κεραυνοβόλου πολέμου» (μπλιτς κριγκ). Ο ίδιος την παρακολούθησε και γενικά την κατηύθυνε στις 10-25 Απριλίου, από το προκεχωρημένο στρατηγείο του που ήταν εγκατεστημένο στην αμαξοστοιχία «Άτλας» –50 χιλιόμετρα ανατολικά του Γκρατς της Αυστρίας–, η οποία στάθμευε στην είσοδο μιας σήραγγας όπου θα κατέφευγε σε περίπτωση αεροπορικής επιδρομής. Η γερμανική επίθεση εφάρμοζε τη γνώριμη τακτική και στρατηγική που είχε έως τότε επιτύχει τόσο συντριπτικά, κεραυνοβόλα αποτελέσματα κατά της Πολωνίας, της Ολλανδίας, του Βελγίου, της Γαλλίας. Και δεν αστόχησε ούτε στην Ελλάδα.

Η πρώτη εχθρική έφοδος, στις 6-8 Απριλίου, προσέκρουσε στη σκληρότατη αντίσταση των οχυρών της «γραμμής Μεταξά», την οποία όμως οι Γερμανοί παρέκαμψαν. Ταυτόχρονα, η γιουγκοσλαβική άμυνα κατέρρεε απροσδόκητα σαν χάρτινος πύργος και άφηνε ακάλυπτα τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα. Και η 2η Γερμανική Θωρακισμένη Μεραρχία εισορμούσε ακάθεκτη στην κοιλάδα του Αξιού, στρέφοντας το χαλύβδινο έμβολό της κατά της Θεσσαλονίκης, επιστεφομένη από την τρομερή δράση των «στούκας». Η 19η Μηχανοκίνητη Ελληνική Μεραρχία, που την

αποτελούσε ένα πρόχειρο και ετερόκλητο συνονθύλευμα μηχανοκίνητων και ελαφρών αρμάτων, επιχείρησε απεγνωσμένα να της φράξει τον δρόμο. Αλλά θρυμματίστηκε εύκολα από τον βαρύ αντίπαλο που κατερχόταν σαν χιονοστιβάδα και τα συντρίμμια της απωθήθηκαν στα όρη. Ο δρόμος ήταν πια ανοιχτός και στις 8 το πρωί της 9ης Απριλίου η μακεδονική πρωτεύουσα παραδινόταν. Τώρα ολόκληρη η δύναμη του ΤΣΑΜ είχε αποκοπεί χωρίς καμία ελπίδα και κατόπιν διαταγής του αρχιστράτηγου Παπάγου κατέθετε τα όπλα. Η συνθηκολόγηση έγινε στις 12:30' της 9ης Απριλίου 1941, στα γραφεία του Γερμανικού Προξενείου Θεσσαλονίκης. Οι Γερμανοί είχαν συναντήσει τη σκληρότερη έως τότε αντίσταση από όλες τις εκστρατείες τους στην Ευρώπη. Αργότερα, το ανακοινωθέν του Στρατηγείου του Φύρερ, που εκδόθηκε την 11η Ιουνίου 1941 και έκανε γενική θεώρηση των έως τότε επιχειρήσεων, ανέφερε:

> *«Ἐκλεκτὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ὑπερήσπισαν μὲ ἐντελῶς ἐξαιρετικὸν ἡρωισμὸν τὰ ὀχυρὰ τῆς γραμμῆς Μεταξᾶ. Προεκλήθησαν ὡς ἐκ τούτου συγκρούσεις ἐξ ἐγγυτάτης ἀποστάσεως, τόσον πείσμονες καὶ ἔντονοι, ὅσον δὲν εἶχον λάβει μέχρι τοῦδε χώραν εἰς κανὲν ἄλλο πολεμικὸν θέατρον...»*

(Το κείμενο αναφέρεται στο έργο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού *Αγώνες εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην*, 1956, σελ. 231).

Και στο Πρωτόκολλο παράδοσης του ΤΣΑΜ αναγράφεται:

> *«Ἀναγνωρίζεται ρητῶς ὅτι... τὰ Ἑλληνικὰ Στρατεύματα... ἠγωνίσθησαν γενναίως κατὰ τῶν γενναίων Γερμανικῶν Στρατευμάτων...»*

Η δράση του ΤΣΑΜ, κατά τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο προαναφερόμενο έργο της), «προσέφερεν εις την πατρίδα μέγα ηθικόν κέρδος». Αλλά ποιος μπορεί να παραβλέψει τη συγκλονιστική ουσία των γεγονότων; Τέσσερις ημέρες μετά την έναρξη της γερμανικής εφόδου, είχε εκμηδενιστεί η πρώτη αμυντική τοποθεσία της Ελλάδας, με την παράδοση όλων των υπερασπιστών της (3.110 αξιωματικοί και 62.000 οπλίτες). Και ο εχθρός μπορούσε τώρα να συγκεντρώσει τις δυνάμεις του εναντίον της δεύτερης αμυντικής τοποθεσίας (Βερμίου).

Μετά από άλλες τέσσερις ημέρες –έως τις 13 Απριλίου– είχε ανατραπεί και αυτή η αμυντική γραμμή. Η σκέψη της εγκατάλειψής της, άλλωστε, πρυτάνευε στη διοίκηση του Συγκροτήματος W ύστερα από την κατάρρευση της άμυνας των Γιουγκοσλάβων και του ΤΣΑΜ. Η εξέλιξη υπήρξε ραγδαία. Γιατί, ενώ η γερμανική δύναμη που είχε εξουδετερώσει το ΤΣΑΜ –με σπονδυλική στήλη τη 2η Θωρακισμένη Μεραρχία– κατερχόταν ολοταχώς προς Νότο για να επιπέσει με όλο το βάρος της κατά του Βερμίου, ένα νέο χαλύβδινο έμβολο εκτοξεύθηκε κατά των πλευρών του άτυχου συγκροτήματος. Η 5η Γερμανική Θωρακισμένη Μεραρχία, μαζί με την ισχυρή

μονάδα Σωματοφυλακής των Es-Es «Αδόλφος Χίτλερ», αφού θρυμμάτισαν τους Γιουγκοσλάβους στη νότια Σερβία, χύθηκαν από τον διάδρομο Μοναστηρίου-Φλώρινας εναντίον της γραμμής Βερμίου. Τώρα πια ήταν προβληματική κάθε αντίσταση. Και το συγκρότημα υποχώρησε ολοταχώς προς νέα αμυντική γραμμή: Όλυμπο-Αλιάκμονα.

Η υποχώρηση σε πολλά σημεία πήρε τη μορφή φυγής. Σε κακή κατάσταση, υπό τις ακατάπαυστες εφόδους των «στούκας», μπόρεσε να εγκατασταθεί στην καινούργια γραμμή στις 13 Απριλίου, με δύναμη δύο μεραρχιών και μιας ταξιαρχίας των Βρετανών και δύο ελληνικών μεραρχιών που βρίσκονταν στα πρόθυρα της διάλυσης. Εκεί, πριν προφτάσουν να ανασάνουν, δέχτηκαν από τις 13 Απριλίου τη συγκεντρωτική επίθεση 7,5 γερμανικών μεραρχιών, από τις οποίες οι 3,5 θωρακισμένες. Θα ήταν και πάλι μάταιη η αντίσταση, και, εξάλλου, οι Βρετανοί απέβλεπαν στην εγκατάστασή τους σε νέα, μακρινή και πιο πρόσφορη γραμμή: στην τοποθεσία των Θερμοπυλών από τη Στυλίδα έως την Ιτέα. Κατόρθωσε, πράγματι, το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα να ανασυνταχθεί, να απαγκιστρωθεί και στις 19 Απριλίου να βρίσκεται στη γραμμή Θερμοπυλών.

Αλλά, στο μεταξύ, είχε δημιουργηθεί νέα, απελπιστική κατάσταση: οι Βρετανοί είχαν χάσει κάθε ουσιαστική επαφή με τον ελληνικό στρατό. Μέσα σε 13 ακριβώς ημέρες, οι Γερμανοί με τον «κεραυνοβόλο πόλεμο» είχαν διαρρήξει δύο μέτωπα, είχαν διασπάσει τον ελληνικό στρατό, είχαν διαχωρίσει τις βρετανικές από τις ελληνικές δυνάμεις, είχαν κυριεύσει τον κορμό της Ελλάδας. Και το δραματικότερο: είχαν κυκλώσει τη μάζα τού στρατού στην Ήπειρο και την Αλβανία. Γιατί ο χαλύβδινος κλοιός των γερμανικών θωρακισμένων μονάδων, αφού συνέτριψε τον εύθραυστο σύνδεσμο εκείνης της μάζας με τις υπόλοιπες ελληνικές και τις βρετανικές δυνάμεις, απλωνόταν τώρα ραγδαία προς τον Κορινθιακό Κόλπο. Από εκεί και πέρα, στον κουρασμένο εγκέφαλο των αμυνομένων πρυτάνευε η σκέψη: των Ελλήνων, πως ήταν μάταιος ο παραπέρα αγώνας· των Βρετανών, πως ήταν επιτακτική η αποχώρηση από την Ελλάδα. Και η σκέψη αυτή υλοποιήθηκε με την ελληνική συνθηκολόγηση και τη βρετανική φυγή.

Κατάθεση των όπλων

Όταν εξαπολύθηκε η γερμανική επίθεση, στις 6 Απριλίου, ο στρατός της Αλβανίας παρέτασσε 14 μεραρχίες και μία ταξιαρχία πεζικού, καθώς και μία μεραρχία ιππικού. Ο όγκος αυτός συγκροτούσε δύο μεγάλες ομάδες: το Τμήμα Στρατιάς Ηπείρου ή ΤΣΗ με 10 μεραρχίες (Α' Σώμα Στρατού με 3 μεραρχίες, Β' Σώμα Στρατού με 7 μεραρχίες) και το Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας ή ΤΣΔΜ με 5 μεραρχίες και 1 ταξιαρχία (Γ' Σώμα Στρατού). Παρέμενε έως τότε ακλόνητος, συντρίβοντας την εα-

ρινή επίθεση των Ιταλών. Αλλά η κεραυνοβόλα κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας και του ΤΣΑΜ και η βαθιά εισβολή των Γερμανών στα νώτα του προκάλεσαν, όπως ήταν αναπόφευκτο, τρομακτική πτώση του ηθικού του.

Το Γενικό Στρατηγείο από τις 9 Απριλίου διέταξε τη σύμπτυξη προς ανατολάς του ΤΣΗ και του ΤΣΔΜ, αλλά ήταν πολύ αργά. Η δύναμη αυτή, που προηγουμένως τη γαλβάνιζε η προοπτική της νίκης, άρχισε να αποσυντίθεται όταν έχασε κάθε ελπίδα, όπως συμβαίνει κατά κανόνα σε όλους τους στρατούς. Και, όταν κυκλώθηκε από τους Γερμανούς, όταν κλείστηκε μέσα στον σιδερένιο κλοιό των εχθρικών αρμάτων, τότε βάδισε προς την κατάρρευσή της. Επέδειξε μερικές επικές, έσχατες αναλαμπές δράσης, αλλά στο σύνολό της η μαχητικότητά της είχε εκμηδενιστεί. Οι περισσότεροι ηγήτορές της δεν επιδίωκαν πια παρά τη συνθηκολόγηση, για να αποτραπεί μια καταστροφή και μαζική εξόντωση, που από τη σκοπιά τους φαινόταν άσκοπη. Και, επιπλέον, ήθελαν να παραδοθεί ο στρατός στους Γερμανούς, πριν αναγκαστεί να καταθέσει «ατιμωτικά» τα όπλα στους Ιταλούς.

Πώς έβλεπε στο μεταξύ την κατάσταση το Κέντρο, δηλαδή ο βασιλιάς, η κυβέρνηση και ο αρχιστράτηγος; Δεν είχαν βέβαια αυταπάτες μετά την κατάρρευση της γραμμής Βερμίου και την κύκλωση του στρατού της Αλβανίας. Αλλά, ο βασιλιάς Γεώργιος, που αποτελούσε τον δεσπόζοντα παράγοντα του πολέμου, επέμενε στον αγώνα μέχρις ότου τουλάχιστον το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα θα αποχωρούσε από την Ελλάδα. Η ελληνική πολιτεία θα εγκαθίστατο στην Κρήτη και τότε θα μπορούσε ο στρατός να συνθηκολογήσει. Ο αρχιστράτηγος Παπάγος, που είχε σπεύσει να διατάξει στις 9 Απριλίου το ΤΣΑΜ να παραδοθεί, τώρα ευθυγραμμιζόταν με τον βασιλιά. Και στις επανειλημμένες εκκλήσεις των ηγητόρων του κυκλωμένου στρατού διέταξε στις 15 Απριλίου:

> «*[...] Διατάσσω ὅπως διὰ λόγους ὑψίστου ἐθνικοῦ συμφέροντος, καταβάλητε πᾶσαν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν διὰ συγκράτησιν τμημάτων, ἐπαναφορὰν πειθαρχίας καὶ ἄμυναν τοῦ πατρίου ἐδάφους βῆμα πρὸς βῆμα...*»

Αλλά ήταν αργά για να εισακουστεί. Την 20ή Απριλίου 1941, ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Τσολάκογλου, υπέγραψε ανακωχή με τους Γερμανούς. Το σχετικό πρωτόκολλο αναγράφει:

> «*Οἱ ὑπογεγραμμένοι Στρατηγοὶ τοῦ ἀνδρείου Γερμανικοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ ἀνδρείου Ἑλληνικοῦ τοιούτου Ντῆτριχ καὶ Τσολάκογλου, ἀντιπροσωπεύοντες τὰς ἀντιστοίχους Στρατιάς, συνελθόντες εἰς Βοτονάσι σήμερον 20ὴν Ἀπριλίου 1941 καὶ ὥραν 18ην, συνωμολόγησαν τὰ κάτωθι:*
> *»1. – Παύουν αἱ ἐχθροπραξίαι μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Γερμανίας τὴν 18ην ὥραν τῆς σήμερον καὶ μετ' ὀλίγας ὥρας παύουν αἱ ἐχθροπραξίαι μεταξὺ*

Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας μερίμνῃ τοῦ Γερμανοῦ Ἀρχιστρατήγου...»

Η είδηση της ανακωχής, αν και αναμενόταν, ήχησε σαν βόμβα στην Αθήνα. Η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία κατελήφθησαν από σύγχυση – ο βασιλιάς κατελήφθη από οργή, αλλά κατέβαλε μια απεγνωσμένη προσπάθεια να αντιδράσει σπασμωδικά. Και ο αρχιστράτηγος Παπάγος απέστειλε αμέσως από το Γενικό Στρατηγείο στον διοικητή του ΤΣΗ, στρατηγό Πιτσίκα, ακυρωτική διαταγή:

> *«Πληροφοροῦμαι ὅτι Ἀντιστράτηγος Τσολάκογλου ἀνέλαβε πρωτοβουλίαν συνθηκολογήσεως. Δέον κατανοηθῇ παρὰ πάντων ὅτι ὕψιστα συμφέροντα Πατρίδος ἀπαγορεύουν τοῦτο. Ἐπικαλοῦμαι πατριωτισμὸν πάντων. Στρατὸς δέον ἀγωνισθῇ μέχρις ἐσχάτου ὁρίου δυνατοτήτων του. Ἀντικαταστήσατε ἀμέσως Τσολάκογλου».*

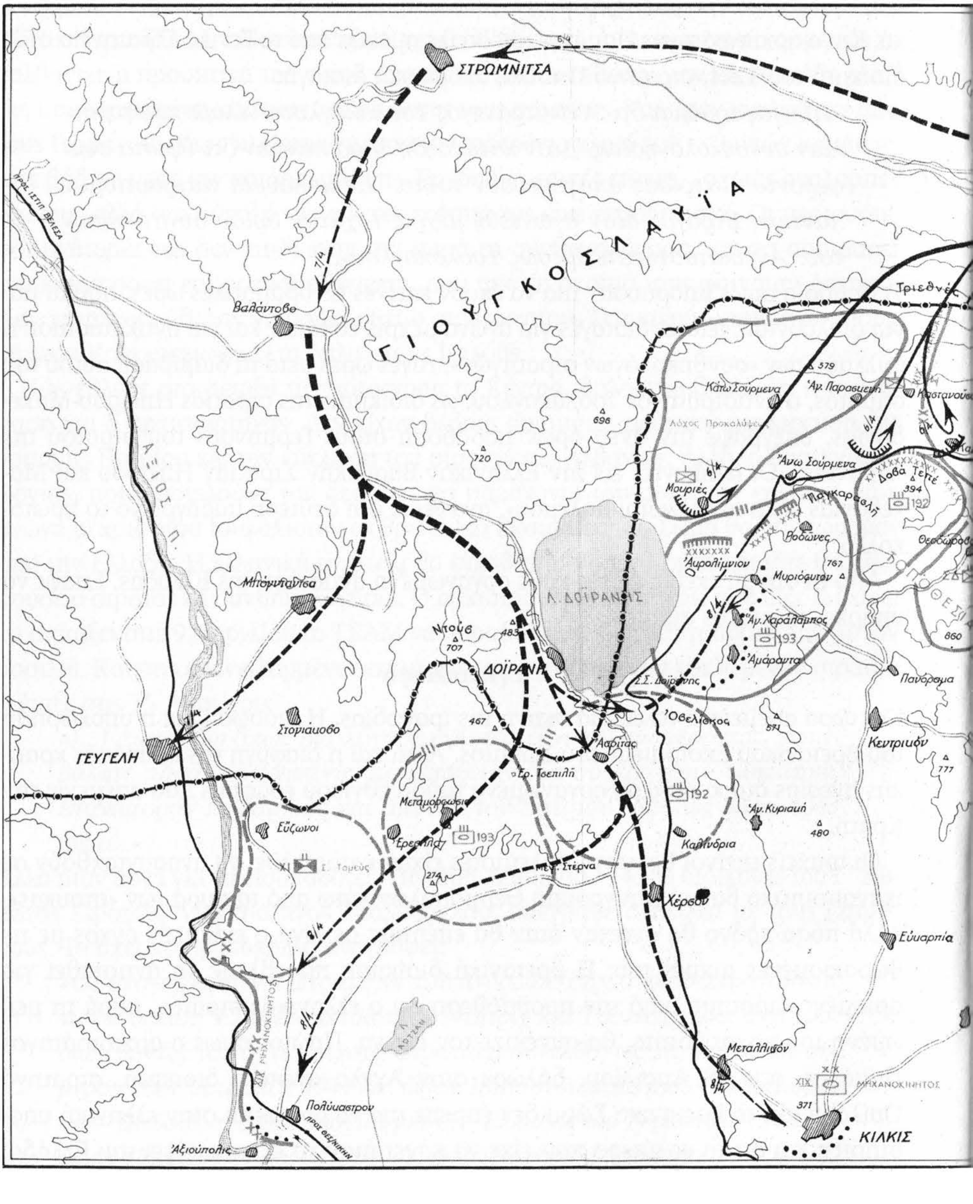
Τι σημασία όμως μπορούσαν πια να έχουν εκείνες τις δραματικές ώρες, που τα πάντα διαλύονταν, τέτοιες διαταγές για αγώνα μέχρις εσχάτων και για αντικατάσταση ή σύλληψη των «συνθηκολόγων στρατηγών»; Λίγες ώρες μετά τη διαβίβαση αυτού του σήματος, ο αντιστράτηγος Τσολάκογλου, ως διοικητής της στρατιάς Ηπείρου-Μακεδονίας, υπέγραψε την άνευ όρων παράδοση στους Γερμανούς του στρατού της Αλβανίας. «Οι ανήκοντες εις την Ελληνικήν Βασιλικήν Στρατιάν Ηπείρου και Μακεδονίας είναι αιχμάλωτοι πολέμου», αναφέρει στη δεύτερη παράγραφο το πρωτόκολλο.

Από τη στιγμή εκείνη έπαψε κάθε οργανωμένη αντίσταση της Ελλάδας. Έπαψε να υπάρχει ελληνικός στρατός.

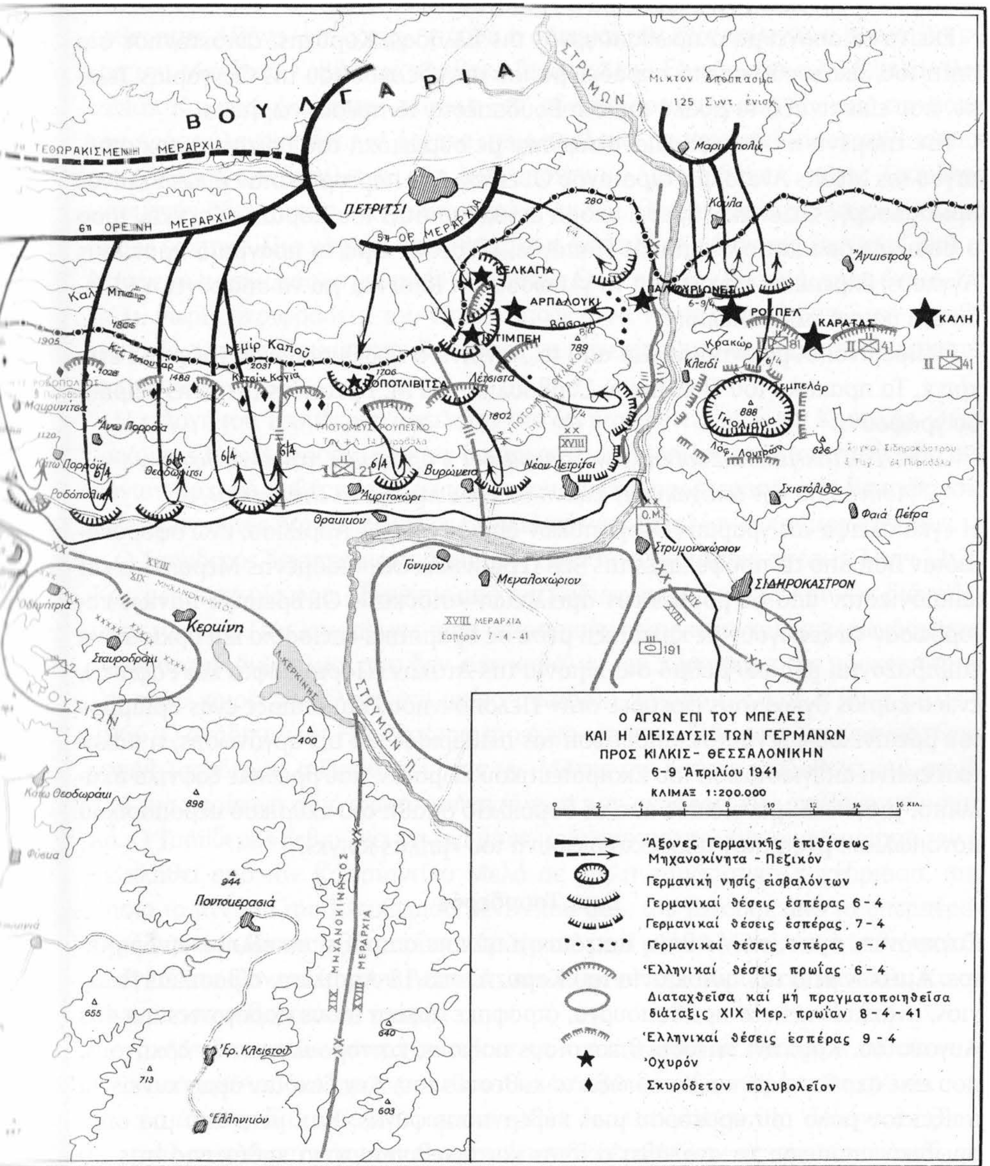
Εγκατάλειψη

Και τώρα απέμενε η τελευταία σκηνή της τραγωδίας. Η διάσωση και η υποχώρηση του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος. Αλλά και η διαφυγή της ελληνικής κρατικής ηγεσίας στο κυριότερο οργανωμένο τμήμα εθνικού εδάφους που απέμενε: την Κρήτη.

Οι τραχείς εκείνοι Βρετανοί πολεμιστές είχαν κατορθώσει να ανασυνταχθούν σε ικανοποιητικό βαθμό στη γραμμή Θερμοπυλών κάτω από τα πυρά των «στούκας». Αλλά πόσο χρόνο θα άντεχαν όταν θα επέπιπτε σε λίγο ο εχθρικός όγκος με τις θωρακισμένες αιχμές του; Η βρετανική διοίκηση προέβλεπε να αντισταθεί για ορισμένο διάστημα, υπό την προϋπόθεση ότι ο ελληνικός στρατός, παρά τη μειωμένη του μαχητικότητα, θα συνέχιζε τον αγώνα. Πρώτος όμως ο αρχιστράτηγος Παπάγος, στις 18 Απριλίου, δήλωσε στον Άγγλο ανώτατο διοικητή, στρατηγό Ουίλσον, ότι το Βρετανικό Σώμα δεν έπρεπε πια να βασίζεται στην ελληνική υποστήριξη και ότι το καλύτερο που είχε να κάνει ήταν να εγκαταλείψει την Ελλάδα.

ΣΤΡΩΜΝΙΤΣΑ
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΥΪΑ
Βαλάντοβο
Μπογκντάντσα
ΓΕΥΓΕΛΗ
Στογιάκοβο
Εύζωνοι
Μεταμόρφωσις
Ερεσιλλα
ΔΟΪΡΑΝΗ
Ντούβ
Λ. ΔΟΪΡΑΝΗΣ
Λαδιτας
Ερ. Τσεπιλή
Μεγ. Στέρνα
Καλίνδρια
Χέρσον
Μεταλλικόν
ΚΙΛΚΙΣ
Πολύκαστρον
Αξιούπολις
Κάτω Σούρμενα
Άνω Σούρμενα
Μουριές
Λόχος Προκαλύψεως
Αυρολίμνιον
Ροδώνες
Μυριόφυτον
Άγ. Χαράλαμπος
Αμάραντα
Οβελίσκος
Άγ. Κυριακή
Κεντρικόν
Πανόραμα
Εύκαρπία
Άγ. Παρασκευή
Καστανούσα
Δοβά Τεπέ
Παγκαράσλη
Τριεθνές
Θεοδώροβο
ΜΗΧΑΝΟΚΙΝΗΤΟΣ
ΑΞΙΟΣ Π.
Λ. ΑΡΤΖΑΝ
ΠΡΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΝ

Χάρτης των επιχειρήσεων στο Μπέλες στις 6-9 Απριλίου 1941. Η γερμανική επίθεση βρίσκεται στην πλήρη ανάπτυξή της. Οι θωρακισμένες φάλαγγες πλησιάζουν ολοταχώς στο Κιλκίς. (Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού)

Την ίδια ημέρα έγινε στα ανάκτορα του Τατοΐου μεγάλη σύσκεψη, κατά την οποία ο στρατηγός Ουίλσον δήλωσε: «Μπορούμε να κρατήσουμε τη γραμμή Θερμοπυλών έως τις 6 Μαΐου, αν ο ελληνικός στρατός συνεχίσει τη μάχη». «Ο ελληνικός αντοχής και της συνοχής του», είπε ξερά ο Παπάγος.

Εκείνο το απόγευμα ο πρωθυπουργός της Ελλάδας, Κορυζής, αυτοκτόνησε στο σπίτι του, ακολουθώντας το παράδειγμα του συναδέλφου του της Ουγγαρίας Τελέκυ, που είχε τινάξει τα μυαλά του στη Βουδαπέστη 16 ημέρες νωρίτερα.

Την επομένη η σύσκεψη επαναλήφθηκε με συμμετοχή του Βρετανού αρχιστράτηγου της Μέσης Ανατολής, στρατηγού Ουέιβελ. Δεν παρευρισκόταν όμως Έλληνας πρωθυπουργός. Δεν είχε βρεθεί ακόμη αντικαταστάτης του Κορυζή. Και εκεί, τόσο ο βασιλιάς όσο και ο στρατηγός Παπάγος, εξέθεσαν ωμά τα πράγματα προς τους Άγγλους: έπρεπε να φύγουν για να γλιτώσουν οι ίδιοι και για να αποφύγει η Ελλάδα ένα μάταιο ολοκαύτωμα.

Οι Βρετανοί συμφώνησαν. Και από το Λονδίνο ο πρωθυπουργός Τσώρτσιλ ενέκρινε. Τα πρακτικά του Πολεμικού Συμβουλίου της Μ. Βρετανίας της 21ης Απριλίου γράφουν:

> *«...Τὸ Πολεμικὸν Συμβούλιον δέχθηκε ὅτι ἡ ἀπόφασις ποὺ ἐλήφθη στὴν Ἀθήνα (γιὰ τὴν ἀποχώρησι) ἐκεῖνο τὸ πρωὶ πρέπει νὰ ἐκτελεσθῇ».*

Η εγκατάλειψη της γραμμής Θερμοπυλών άρχισε στις 22 Απριλίου, ενώ σφυροκοπιόταν ήδη από τις προφυλακές της 5ης Γερμανικής Θωρακισμένης Μεραρχίας και καταιονιζόταν από τις βόμβες των αμείλικτων «στούκας». Οι Βρετανοί πάντως κατόρθωσαν να ξεφύγουν με καλή τάξη μέσα σε δραματικά επεισόδια και άρχισαν να επιβιβάζονται με ταχύ ρυθμό στα λιμάνια της Αττικής (Πόρτο Ράφτη και Ραφήνα), ενώ ο κύριος όγκος τους εισέρρεε στην Πελοπόννησο. Και υπήρξε ένας θρίαμβος του βρετανικού φλέγματος, αποθέωση της πειθαρχίας και της οργάνωσης, η μαχητική εκείνη απαγκίστρωση του Εκστρατευτικού Σώματος, που βρέθηκε ξαφνικά ακάλυπτο, μισοκυκλωμένο, κάτω από τη δαμόκλειο σπάθη του εχθρικού αεροπορικού μονοπωλίου, μέσα στον ακάθεκτο σίφουνα του «μπλιτς κριγκ».

Εμμ. Τσουδερός

Συγχρόνως, όμως, στην Αθήνα παιζόταν η τελευταία πράξη του ελληνικού δράματος. Αμέσως μετά την αυτοκτονία του Κορυζή, στις 18 Απριλίου, ο βασιλιάς Γεώργιος, αναζητώντας νέο πρωθυπουργό, στράφηκε αρχικά στους παράγοντες της 4ης Αυγούστου. Κατόπιν, απευθύνθηκε στους παλιούς, κοινοβουλευτικούς αρχηγούς, που είχε αχρηστεύσει και καταδιώξει το καθεστώς του. Δεν δεχόταν όμως κανείς να παίξει τον ρόλο του προέδρου μιας κυβέρνησης φυγής. Και, μετά από μια σπασμωδική απόπειρα να αναλάβει ο ίδιος και πρωθυπουργικά καθήκοντα στις 20

Απριλίου, κατέληξε τελικά την επομένη να αναθέσει την εντολή σε ένα από τα θύματα της 4ης Αυγούστου.

Ήταν ο τέως διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Εμμανουήλ Τσουδερός. Βρισκόταν εξόριστος από το 1939, αλλά τις τελευταίες εβδομάδες τού είχε επιτραπεί να έρθει στην Αθήνα «επ' αδεία», επειδή η σύζυγός του είχε ασθενήσει βαριά. Τη νύχτα του Μεγάλου Σαββάτου, κλήθηκε βιαστικά στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας. Και εκεί, έκπληκτος, αυτός ο «επ' αδεία εξόριστος», που έξω από την πόρτα του παραφύλαγαν πάντα τα όργανα της Ασφάλειας παρακολουθώντας κάθε κίνησή του, άκουσε τον βασιλιά να του λέει απότομα: «Αναλαμβάνετε, κύριε Τσουδερέ, υπουργός Εξωτερικών και Οικονομικών; Αν ναι, θα ορκιστείτε αμέσως». Ο Τσουδερός δέχτηκε. Πιο μεγάλη όμως υπήρξε η έκπληξή του όταν την επομένη, ενώ τελείωνε το πασχαλιάτικο γεύμα του, κλήθηκε ξανά από τον βασιλιά, επειγόντως. Και πάλι, χωρίς περιφράσεις, του είπε: «Αποφάσισα να σας μεταβιβάσω την πρωθυπουργία. Θα μεταβούμε στην Κρήτη για να συνεχίσουμε. Αν δέχεστε, θα ορκιστείτε αμέσως».

Η εκλογή του Τσουδερού οφειλόταν στο ότι ήταν βενιζελικός και Κρητικός. Οι κάτοικοι της Μεγαλονήσου, η οποία θα σήκωνε τώρα το βάρος του αγώνα, δεν θα ανέχονταν αρχηγό κυβέρνησης τεταρτοαυγουστιανής προέλευσης. Και θα ενθουσιάζονταν αν αυτός ήταν δηλωμένος βενιζελικός και επιπλέον συμπατριώτης τους.

Ο Τσουδερός δέχτηκε χωρίς δισταγμό. Ορκίστηκε επιτόπου, αμέσως. Ήταν 12:30'. Και, μετά από μία ώρα, εξέπεμπε από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών διάγγελμα προς τον λαό. Πώς κατόρθωσε τόσο αστραπιαία να συντάξει και να εκφωνήσει εκείνο το θερμό διάγγελμα, που δεν είχε καθόλου τον χαρακτήρα της προχειρότητας; Για πολύ καιρό αποτέλεσε ένα μικρό μυστήριο, το οποίο έλυσε ο ίδιος μόλις το 1966. Ο ακαδημαϊκός Ηλ. Βενέζης, στο έργο του που εξέδωσε το έτος εκείνο, *Εμμανουήλ Τσουδερός, ο Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης*, παραθέτει στη σελίδα 174 μια περίεργη αυτόγραφη αφήγησή του, που αναφέρει ένα απίθανο περιστατικό. Ο Τσουδερός βεβαιώνει ότι ένα μήνα πριν από την πρωθυπουργοποίησή του είχε κληθεί από τον Κωνσταντίνο Μελά σε μια πνευματιστική συνεδρίαση, στην οποία το πνεύμα του Ελευθερίου Βενιζέλου θα... του μιλούσε από το υπερπέραν! Ο μέλλων πρωθυπουργός παρέστη πράγματι, μαζί με τον Μελά, έναν καθηγητή θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, και το μέντιουμ Δώρα Κασσιανίδου. Και με τόνο άκρας σοβαρότητας γράφει:

> *«Μετὰ τὴν κεκανονισμένην προσευχήν, ποὺ γίνεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς συνεδριάσεως, ἡ ὁδηγός (τὸ μέντιουμ) ἐκάλεσε τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ὁ ὁποῖος ἦλθε καὶ μοῦ προανήγγειλε ὅτι λίαν προσεχῶς, ὕστερα ἀπὸ ἐθνικὰς συμφορὰς ποὺ προσεγγίζουν, θὰ ἐκαλούμην εἰς τὴν Ἀρχὴν καὶ*

μὲ συνεβούλευσε νὰ μὴ διστάσω νὰ ἀναλάβω. Μοῦ ἔδιδε τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ μὲ ἐβοήθει εἰς τὸ δύσκολον τοῦτο ἔργον μου. Ἐπηκολούθησεν εἰς τὰς ἑπομένας ἡμέρας καὶ δευτέρα καὶ τρίτη ἐπικοινωνία, κατὰ τὰς ὁποίας, πλὴν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου προσῆλθον ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, ὁ πατήρ μου καὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι μὲ συνεβούλευον ὅπως καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ὁ πατήρ μου καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐπροχώρησαν νὰ μοῦ εἰποῦν (ἀκριβέστερον νὰ γράψουν ἐπὶ ἐρωτήσεώς μου), τὸ τί ἔπρεπε νὰ εἴπω πρὸς τὸν λαὸν ὅταν θ' ἀνελάμβανα Κυβερνήτης. Περὶ τῶν συνεδριάσεων αὐτῶν ὑπάρχουν πρακτικά. Αὐτοὶ μὲ παρεκίνησαν νὰ καθήσω καὶ νὰ ἑτοιμάσω τὸν λόγον τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησα ἀργότερον, μόλις ἀνέλαβα τὴν πρωθυπουργίαν. Δὲν δυσκολεύομαι νὰ ὁμολογήσω ὅτι εἰς αὐτὸν τὸν λόγον ἔχω παρμένα ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὑπαγορευθέντα ὑπὸ τοῦ Ὑπερπέραν. Ἔτσι ἐξηγεῖται πῶς ἤμουν ἕτοιμος νὰ ὁμιλήσω ἐντὸς ὀλίγων ὡρῶν ἀφ' ὅτου ἀνελάμβανα Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως».

Πώς αυτός ο ψυχρός τραπεζίτης, ο πολιτικός που, όπως αποδείχθηκε, ήταν προικισμένος με ρεαλισμό, καταγινόταν και πίστευε στο υπερφυσικό και στο μεταφυσικό; Περίεργη ανάμειξη της παραψυχολογίας και του πνευματισμού στο εθνικό δράμα της Ελλάδας. Ο θετικός άνθρωπος όμως θα θεωρήσει ότι πρόκειται απλώς περί σκηνοθεσίας του Τσουδερού, για να εμφανιστεί στους Κρήτες –τότε και στο μέλλον– σαν ο άνθρωπος που είναι και μετά θάνατον ο εκλεκτός του Ελευθερίου Βενιζέλου!

Πάντως, όμως, έγινε πρωθυπουργός και η ορκωμοσία του έχει μια ιδιαίτερη σημασία: υπήρξε η αρχή του τέλους της 4ης Αυγούστου· η πρώτη έμπρακτη αποδοκιμασία της από τον βασιλιά. Εδέησε να μεσολαβήσουν ο πόλεμος και η καταστροφή για να βαδίσει προς τη λήξη της η κατάσταση που επιβλήθηκε πριν από 5 χρόνια με κυριότερη δικαιολογία την αντιμετώπιση του διαγραφόμενου πολέμου και της καταστροφής.

Η φυγή

Πρώτη μέριμνα της νέας κυβέρνησης ήταν η αποχώρηση από την Αθήνα και η εγκατάστασή της στην Κρήτη. Ήδη, πριν πάρει την επίσημη μορφή της η φυγή, είχε αρχίσει η μεταφορά των αρχείων. Στις 16 Μαρτίου και ο χρυσός της Τράπεζας της Ελλάδος πήρε τον ίδιο δρόμο. Με τα αντιτορπιλικά *Βασιλεύς Γεώργιος* και *Βασίλισσα Όλγα* έγινε η διακόμισή του –610.796 ουγγιές, δηλαδή συνολικού βάρους 17 τόνων– στο υποκατάστημα Ηρακλείου, όπου υπήρχαν αρκετά ασφαλή χρηματοκιβώτια. Στις 21 Απριλίου έφυγαν το μεσημέρι το ζεύγος των διαδόχων –Παύλος και Φρειδερίκη– με τα παιδιά τους και πολλοί ανώτεροι υπάλληλοι. Και το ίδιο βράδυ επιβιβάστηκαν στο αντιτορπιλικό *Βασίλισσα Όλγα* οι υπουργοί, η διοίκηση της Τρά-

πεζας της Ελλάδος –Κυριάκος Βαρβαρέσσος και Γεώργιος Μαντζαβίνος– και ένα μικρό πλήθος αξιωματούχων. Η επιβίβαση έγινε στην παραλία των Μεγάρων υπό δραματικές συνθήκες. Μόλις είχε βομβαρδιστεί η περιοχή εκείνη από τα «στούκας» και ένα φλεγόμενο ατμόπλοιο φώτιζε τη *Βασίλισσα Όλγα* καθώς αποσπούσε την άγκυρα και βυθιζόταν στο σκοτάδι για το αβέβαιο ταξίδι. Έμενε μόνο η κορυφή της πολιτείας. Τα ξημερώματα της 23ης Απριλίου, από την αποβάθρα της Σχολής Ναρκών και Τορπιλών στον Σκαραμαγκά, επιβιβάστηκαν σε ένα υδροπλάνο τύπου «Σάντερλαντ» ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός Τσουδερός. Τους συνόδευσαν ο πρίγκιπας Πέτρος και ο Άγγλος πρεσβευτής σερ Μάικλ Πάλαιρετ. Στις 5:30' ακριβώς το «Σάντερλαντ» αποθαλασσώθηκε, αφήνοντας πίσω την Αθήνα και την ηπειρωτική Ελλάδα στο έλεος των εισβολέων.

Ο πρεσβευτής

Έως ότου όμως πραγματοποιηθεί η επιβίβαση της φυγής, έπρεπε να επιλυθούν διάφορα λεπτομερειακά προβλήματα. Και ένα από αυτά, που προσλάμβανε τη μορφή ιλαροτραγωδίας, ήταν η τύχη του Γερμανού πρεσβευτή. Από τα παράδοξα του Ελληνογερμανικού Πολέμου ήταν ότι ο διπλωματικός εκπρόσωπος του Χίτλερ στην Ελλάδα, πρίγκιπας Έρμπαχ, παρέμεινε στην έδρα του σε όλη τη διάρκεια της γερμανικής επίθεσης. Μετά την επίδοση της δραματικής διακοίνωσης στις 5:30' της 6ης Απριλίου 1941 προς τον πρωθυπουργό Κορυζή, με την οποία ανήγγειλε την εισβολή του στρατού της χώρας του, θα έπρεπε ο Γερμανός πρεσβευτής –κατά τη διεθνή διπλωματική πρακτική σε τέτοιες περιπτώσεις– να ετοιμάσει τις αποσκευές του και μαζί με όλο το προσωπικό να ζητήσει την ασφαλή μεταφορά του είτε στη χώρα του είτε σε ουδέτερο έδαφος. Δεν έκανε όμως κάτι τέτοιο ο πρίγκιπας Έρμπαχ. Αρνήθηκε να αναχωρήσει και παρέμειναν τόσο αυτός όσο και οι συνεργάτες του στο μέγαρο της πρεσβείας τους. Η ελληνική κυβέρνηση δεν θέλησε να μεταχειριστεί βία. Και έτσι ξετυλιγόταν ένα τραγελαφικό φαινόμενο, που αντίστοιχό του δύσκολα θα ανακαλύψει κανείς στα διπλωματικά χρονικά.

Οι Γερμανοί επιτίθεντο και προέλαυναν διά πυρός και σιδήρου. Αλλά ο πρεσβευτής τους και το προσωπικό της πρεσβείας παρέμεναν στις θέσεις τους. Και ανέρχονταν σε πάνω από 100 οι υπάλληλοι, που οι περισσότεροι ήταν καμουφλαρισμένοι κατάσκοποι, πράκτορες των 12 μυστικών γερμανικών υπηρεσιών πληροφοριών. Επρόκειτο για ένα φαινόμενο σκανδαλώδες και παράνομο. Κάτι παραπάνω: σε όλο το ιρομακτικό 20ήμερο της γερμανικής επίθεσης, και ενώ οι μεραρχίες του Χίτλερ κυλούσαν αμείλικτες προς την Αθήνα, πολλοί από τους υπαλλήλους της Γερμανικής Πρεσβείας κυκλοφορούσαν ανενόχλητοι στην ελληνική πρωτεύουσα. Μερικοί, όπως ο στρατιωτικός ακόλουθος συνταγματάρχης Φον Κλεμ Χόχενμπερ-

γκ, γύριζαν με τη στρατιωτική τους στολή, χρησιμοποιώντας ανοικτά αυτοκίνητα –και ασφαλώς δεν το έκαναν για λόγους ψυχαγωγίας.

Για την ιστορική ακρίβεια, πρέπει να σημειωθεί ότι ο πρίγκιπας Έρμπαχ και οι συνεργάτες του δεν πρωτοτυπούσαν. Έξι μήνες πριν, ο Ιταλός πρεσβευτής Γκράτσι υπήρξε ο πρώτος διδάξας. Μετά την επίδοση του ιταλικού τελεσιγράφου στον πρωθυπουργό Μεταξά, τα ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου 1940, πήγε και κλείστηκε στην πρεσβεία του. Και αρνήθηκε να αναχωρήσει. Είδε και έπαθε η ελληνική κυβέρνηση τότε για να τον απελάσει μετά από μερικές ημέρες.

Αλλά εδώ, στην περίπτωση των Γερμανών, τα πράγματα είχαν ξεπεράσει τα όρια του τραγικού και του κωμικού μαζί. Όταν όμως η ελληνική κυβέρνηση επρόκειτο να φύγει, πρόβαλε το ερώτημα: Και τι θα γινόταν με τη γερμανική διπλωματική αντιπροσωπεία; Με εισήγηση του Βρετανού πρεσβευτή Πάλαιρετ, βασιλιάς και πρωθυπουργός αποφάσισαν να θεωρηθούν τα μέλη της αιχμάλωτοι ή όμηροι και να μεταφερθούν στην Αίγυπτο. Οι Άγγλοι κατόπιν θα τους αντάλλασσαν με δικούς τους διπλωμάτες που τους κρατούσαν οι Γερμανοί. Αλλά η εξωφρενική εκείνη υπόθεση είχε μια εξίσου εξωφρενική κατάληξη: το βράδυ της 22ας Απριλίου, ενώ ο πρωθυπουργός επέβλεπε την τακτοποίηση των φακέλων του Υπουργείου Εξωτερικών που θα έπαιρνε μαζί του, μια πολυπληθής ομάδα υπαλλήλων του υπουργείου τον επισκέφθηκε για να του δηλώσει: «Κύριε πρόεδρε, θα παραιτηθούμε όλοι αν πάρετε μαζί σας τον Γερμανό πρεσβευτή και το προσωπικό της πρεσβείας του. Αυτό θεωρούμε ότι αποτελεί παραβίαση του διεθνούς δικαίου». Έκπληκτος ο Τσουδερός ρώτησε: «Και τι σας νοιάζει εσάς;» «Φοβούμαστε ότι οι Γερμανοί θα εφαρμόσουν αντίποινα όταν καταλάβουν την Αθήνα», τόνισε ο επικεφαλής τους. «Ίσως και να τη βομβαρδίσουν. Γι' αυτό, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την απόφασή σας, θα παραιτηθούμε».

Η απειλή εκείνη των υπαλλήλων είχε κωμική μορφή. Να παραιτηθούν; Αλλά μήπως θα διατηρούνταν στην Αθήνα σε λειτουργία Υπουργείο Εξωτερικών; Πάντως, ο πρωθυπουργός δεν θέλησε να έρθει σε σύγκρουση μαζί τους και έκανε μια συμβιβαστική πρόταση: να αναχωρήσει ο Γερμανός πρεσβευτής με τους υπαλλήλους του σε 24 ώρες για την Τουρκία.

Διαβιβάστηκε η πρόταση αμέσως στον πρίγκιπα Έρμπαχ, ο οποίος, μπροστά στον κίνδυνο να γίνουν όλοι όμηροι, δέχτηκε. Αλλά, πριν εκπνεύσει η προθεσμία των 24 ωρών, η Ανώτατη Αρχή της Ελλάδας, βασιλιάς και πρωθυπουργός, έφυγαν τα ξημερώματα –όπως είδαμε– της επόμενης ημέρας, 23ης Απριλίου, για την Κρήτη.

Ο Παπάγος

Από όλη όμως εκείνη τη φυγή ένας ήταν ο Μέγας Απών: ο αρχιστράτηγος. Γιατί δεν έφευγε και αυτός; Λογικά, η θέση του ήταν ανάμεσα στους ηγέτες που θα συνέχι-

ζαν τον αγώνα. Δεν είχε πάψει να κατέχει το αξίωμά του και φυσιολογικά αυτός θα διηύθυνε την παραπέρα μάχη των ενόπλων δυνάμεων. Λίγοι όμως ήξεραν ότι ήδη ο στρατηγός Παπάγος είχε γκρεμιστεί στο μηδέν. Από την ημέρα που παραδόθηκε ο στρατός της Αλβανίας, είχε απωθηθεί στο περιθώριο. Ο βασιλιάς δεν του απηύθυνε πια τον λόγο, κανείς δεν του έδινε σημασία, και ο ίδιος παρέμενε μελαγχολικός, απομονωμένος στο γραφείο του στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας. Κανείς δεν τον ενημέρωνε για τις μεγάλες αποφάσεις που λαμβάνονταν τις τελευταίες ημέρες, εκτός από μία: ότι αυτός θα παρέμενε στην Αθήνα· δεν θα ακολουθούσε τις Ανώτατες Αρχές.

Ουσιαστικά, επρόκειτο για απομάκρυνσή του από τη θέση του. Γιατί εκείνη η χτυπητή δυσμένεια σε ημέρες τόσο τραγικές; Πολλά έχουν γραφεί, με επικρατέστερη εκδοχή ότι ήταν πια ανεπιθύμητος στους Άγγλους. Πραγματικά, τόσο το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής όσο και μέλη της αγγλικής κυβέρνησης, με επικεφαλής τον υπουργό Εξωτερικών Ήντεν, θεωρούσαν κατά μεγάλο μέρος τον Παπάγο υπαίτιο της κατάρρευσης. Η μήνις τους δεν στρεφόταν τόσο στη διοίκησή του κατά τη διάρκεια της απεγνωσμένης μάχης υποχώρησης του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος, αλλά εντοπιζόταν κυρίως σε ένα προγενέστερο γεγονός. Όταν από τις αρχές του 1941 η γερμανική επίθεση αναμενόταν με βεβαιότητα, το Βρετανικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής έβλεπε ως στρατηγική αντιμετώπιση του τρομερού κινδύνου μία και μοναδική λύση: να εγκαταλειφθεί όλη η περιοχή του ΤΣΑΜ (Δυτική Θράκη, Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία μαζί με τη Θεσσαλονίκη) και να συμπτυχθεί ο στρατός της Αλβανίας ανατολικότερα, στη γραμμή Βερμίου, όπου θα προβαλλόταν η άμυνα μαζί με τις δυνάμεις του ΤΣΑΜ και το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα.

• Στις 22 Φεβρουαρίου 1941 έγινε στο Τατόι μεγάλη σύσκεψη της ελληνικής και βρετανικής στρατιωτικής ηγεσίας, με συμμετοχή του Άγγλου υπουργού Εξωτερικών Ήντεν. Οι Βρετανοί ζήτησαν επίμονα τη σύμπτυξη των ελληνικών δυνάμεων στη γραμμή Βερμίου-Αλιάκμονα-Ολύμπου, όπου θα τις συναντούσε το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα. Και έφυγαν με την εντύπωση ότι ο στρατηγός Παπάγος συμφώνησε.

• Στις 2 Μαρτίου έγινε νέα σύσκεψη στην Αγγλική Πρεσβεία Αθηνών. Εκεί οι Βρετανοί ρώτησαν τον Παπάγο αν η σύμπτυξη στη γραμμή Βερμίου-Ολύμπου πραγματοποιήθηκε. Και με έκπληξη άκουσαν τον Έλληνα αρχιστράτηγο να απαντά αρνητικά. «Θα αμυνθούμε στα σύνορα, στη γραμμή Μπέλες-Νέστος», δήλωσε και ανέπτυξε τα επιχειρήματά του. Οι Βρετανοί τα απέρριψαν και ζήτησαν έστω και τότε να γίνει η σύμπτυξη στη γραμμή Βερμίου. Ο Παπάγος και πάλι αρνήθηκε.

• Στις 4 Μαρτίου έγινε τρίτη μεγάλη σύσκεψη, με συμμετοχή του βασιλιά Γεωργίου. Και τώρα ο Παπάγος απέρριψε τη δυνατότητα της σύμπτυξης πριν δώσει τη μά-

χη στη γραμμή Μπέλες-Νέστου. Οι Άγγλοι έφυγαν αγανακτισμένοι και ο Ήντεν τηλεγράφησε στον Τσώρτσιλ: «Η κατάστασις μετεβλήθη επί τα χείρω».

Τη μεθεπομένη, ο Βρετανός πρωθυπουργός, όπως γράφει στα απομνημονεύματά του (τόμος ΙΙΙ, σελ. 116, ελλην. έκδοση), απαντούσε στον υπουργό του:

«Πράγματι, ἡ κατάστασις μετεβλήθη ἐπὶ τὰ χείρω... Ἡ ἀδυναμία τοῦ Παπάγου νὰ ἐνεργήσῃ ὡς εἶχε συμφωνήσει μεθ' ἡμῶν εἰς τὰς 22 Φεβρουαρίου, ἡ προφανὴς δυσκολία νὰ ἀποσύρῃ τὸν στρατόν του ἐκ τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν πιθανῶν κινήσεών μας τὸ ὁποῖον ὑπέβαλεν ὁ Οὐέιβελ, ὡς καὶ ἄλλοι δυσμενεῖς παράγοντες... καθιστοῦν δύσκολον εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ πιστεύῃ ὅτι ἔχομεν τώρα τὴν δύναμιν νὰ ἀποτρέψωμεν τὴν μοῖραν τῆς Ἑλλάδος...»

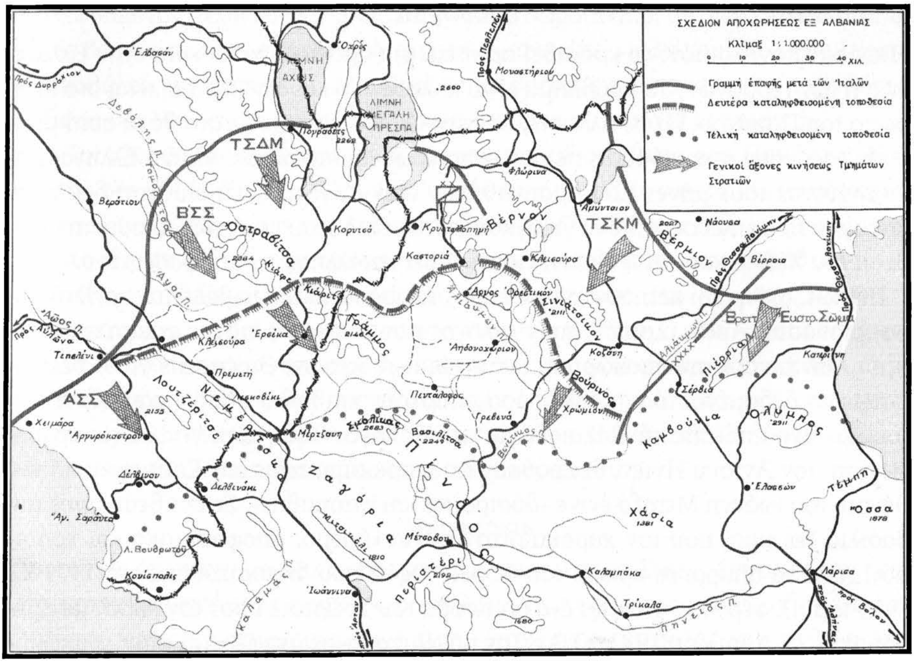
Υπήρχε σωτηρία;

Εδώ όμως ακριβώς γεννιέται το πελώριο ιστορικό ερώτημα: Μήπως, αν πραγματικά είχε γίνει σύμπτυξη δυνάμεων και άμυνα σε νέο μέτωπο, ήταν δυνατόν το ελληνικό έθνος –ή το μεγαλύτερο μέρος του– να αποφύγει την υποδούλωση και την τραγωδία της Κατοχής; Μήπως χάθηκε μια αποφασιστική ευκαιρία σωτηρίας;

Δεν συνέλαβαν βέβαια μόνο οι Βρετανοί αυτή τη στρατηγική ιδέα. Και πολλοί Έλληνες στρατιωτικοί και πολιτικοί τη συζητούσαν τους μήνες και τις εβδομάδες που προηγήθηκαν από τη γερμανική επίθεση. Επιχειρήματα ισχυρά υπάρχουν και κατά και υπέρ. Κατά της πιθανότητας σωτηρίας είναι ότι θα μπορούσε να γίνει σοβαρή σκέψη για την οργάνωση αμυντικού μετώπου έναντι των Γερμανών, με την προϋπόθεση ότι η Γιουγκοσλαβία θα παρέμενε ουδέτερη και θα μας κάλυπτε από τον Βορρά. Αλλά η Γιουγκοσλαβία αποτίναξε την ουδετερότητα και συντρίφθηκε κεραυνοβόλα. Από εκεί εκτοξεύθηκαν τα τρομερά χαλύβδινα έμβολα της 2ης και της 5ης Γερμανικής Θωρακισμένης Μεραρχίας, που σαν κριοί γκρέμισαν ανελέητα, μαζί με τα «στούκας», κάθε ελληνική και βρετανική αντίσταση.

Άλλωστε, υπό οποιεσδήποτε περιστάσεις, ο συσχετισμός δυνάμεων δεν άφηνε σοβαρές ελπίδες να αντέξει μόνιμα ένα ελληνοβρετανικό μέτωπο στη γερμανοϊταλική επίθεση. Ακόμη και αν γίνονταν κανονικά η σύμπτυξη και η εγκατάσταση του στρατού της Αλβανίας και της Α. Μακεδονίας, μαζί με τους Βρετανούς, σε ένα νέο μέτωπο, θα έπρεπε 23 ελληνικές μεραρχίες και 3½ βρετανικές να αντιμετωπίσουν την επίθεση 25 ιταλικών μεραρχιών και 19 γερμανικών, από τις οποίες οι 7 θωρακισμένες, που θα τις επέστεφαν: 1½ μεραρχία αλεξιπτωτιστών και 1.500 αεροπλάνα. Θα μπορούσαν να αντέξουν μέχρι το τέλος οι ελληνοβρετανικές δυνάμεις ή θα απέβαινε μάταιη η μαζική τους θυσία;

Υπάρχουν όμως και αντίστροφα αδρά επιχειρήματα: Όσο δυσμενής και αν ήταν

Η κατάσταση στο μέτωπο τη 15η Απριλίου 1941, όταν η γερμανική επίθεση έχει κορυφωθεί. Η μαύρη γραμμή δείχνει τη διάταξη των ελληνικών και βρετανικών στρατευμάτων εκείνη την ημέρα. Η διακεκομμένη δείχνει τη βραχύτερη διάταξη που έπρεπε να καταλάβουν τα στρατεύματα, αλλά δεν πρόλαβαν... (Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού)

ο συσχετισμός δυνάμεων, αν οι Ελληνοβρετανοί ήταν σε θέση να αντέξουν ένα διάστημα 1-1½ μήνα, πιθανότατα θα αποτρεπόταν μέχρι τέλους η κατάληψη όλης της Ελλάδας. Γιατί ο Χίτλερ δεν είχε περιθώρια χρόνου. Η αποφασιστική του στρατηγική κατεύθυνση ήταν η επίθεση κατά της Ρωσίας. Δεν θα την καθυστερούσε χάριν του ελληνικού μετώπου, το οποίο ήταν δευτερεύον. Χρειαζόταν απαραιτήτως για την εκστρατεία κατά της Σοβιετικής Ένωσης τις δυνάμεις που διέθετε για τη μάχη της Ελλάδας. Και θα τις απέσυρε, εγκαταλείποντας αυτή τη μάχη, ή συντηρώντας τη με λίγες μεραρχίες, οπότε το ελληνικό μέτωπο θα μπορούσε να κρατηθεί οριστικά.

Και, οσεσδήποτε απώλειες παθαίναμε αγωνιζόμενοι σε ένα τέτοιο μέτωπο, θα αποτελούσαν μικρό τμήμα του πελώριου κέρδους ότι θα αποφεύγαμε τον όλεθρο που έσπειρε η Κατοχή.

Αποπομπή

Ήταν δυνατόν, λοιπόν, να κρατηθεί οριστικά μια αμυντική τοποθεσία στην Ελλάδα έναντι των Γερμανών; Το πρόβλημα είναι κολοσσιαίο και δεν περιορίζεται στο πρόσωπο του Παπάγου. Όλες, άλλωστε, οι εναντίον του επικρίσεις στο θέμα αυτό μπορούν να γίνουν στηριζόμενες σε εκ των υστέρων διαπιστώσεις. Αλλά ο Έλληνας αρχιστράτηγος τους μήνες που προηγήθηκαν από τη γερμανική επίθεση δεν μπορούσε να προφητεύσει ούτε τη γιουγκοσλαβική έξοδο και κατάρρευση ούτε την επίθεση του Χίτλερ κατά της Ρωσίας, για να λάβει κατάλληλα τις αποφάσεις του.

Πάντως, οι Άγγλοι κατηύθυναν τότε προς το πρόσωπό του τα βέλη της οργίλης δυσφορίας τους. Αυτός, λοιπόν, ήταν ο λόγος που ο αρχιστράτηγος εγκαταλείφθηκε στην Αθήνα κατά την αποχώρηση των Ανώτατων Αρχών; Θα έπρεπε να το θεωρήσουμε ως δεδομένο, τόσο μάλλον όσο υπάρχουν και πολλές δυσάρεστες εκθέσεις του Βρετανού πρεσβευτή Πάλαιρετ για τον Παπάγο. Οι Άγγλοι, γενικά, με πρωταγωνιστή τον Άντονυ Ήντεν, θεωρούσαν ότι ο αρχιστράτηγος των Ελλήνων μετά τον θάνατο του Ιωάννη Μεταξά έγινε «δύστροπος και ηττοπαθής». Σε αντίθεση προς τον βασιλιά Γεώργιο, που τον χαρακτήριζαν πάγια «ήρεμο, αποφασιστικό και χρήσιμο». Αλλά τα απόρρητα αρχεία του Φόρεϊν Όφις, που δημοσιεύθηκαν το 1971-72 (915 τόμοι), φέρνουν στο φως ένα σημείωμα του Τσώρτσιλ προς τον Ήντεν με ημερομηνία 22 Απριλίου 1941. Ο Άγγλος πρωθυπουργός αναφέρεται στην αναχώρηση της ελληνικής κυβέρνησης στην Κρήτη και γράφει:

«...Ό Παπάγος, ὁ ὁποῖος μεταφέρει τὸ στρατηγεῖο του στοὺς Δελφούς, θὰ παραμείνη μὲ τὰ στρατεύματα ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερο καὶ θὰ ἀναχωρήση στὴν Κρήτη τὴν τελευταία στιγμή...»

Το σημείωμα είναι σαφές: Ο Τσώρτσιλ θεωρεί αυτονόητη τη διατήρηση του Παπάγου στη θέση του, ανεξαρτήτως των επικρίσεων εναντίον του. Θεωρεί φυσικό να μεταβεί και αυτός στην Κρήτη. Μήπως όμως το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής επέβαλε στον βασιλιά και τον Έλληνα πρωθυπουργό την απομάκρυνση του αρχιστράτηγου εν αγνοία του Βρετανού πρωθυπουργού; Από όσα γνωρίζουμε για τον πολυπράγμονα συγκεντρωτισμό του Τσώρτσιλ κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αποκλείεται αυτό το ενδεχόμενο. Δεν θα διανοούνταν ο Άγγλος αρχιστράτηγος να καθαιρέσει τον Έλληνα συνάδελφό του, χωρίς να λάβει έγκριση από τον τρομερό πρωθυπουργό του. Και, οπωσδήποτε, θα τον ενημέρωνε.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι άλλος πήρε την απόφαση να απομακρύνει τον Παπάγο. Και δεν μπορεί να είναι παρά ο άτεγκτος Γεώργιος. Ο πρωθυπουργός Τσουδερός υπερθεμάτισε. Γιατί ήθελε να εξαφανιστούν από το προσκήνιο όσον το δυνατόν περισσότεροι τεταρτοαυγουστιανοί. Και, τόσο ο ένας όσο και ο άλλος, θέλησαν να τον εξωθήσουν σε παραίτηση. Λίγες ώρες πριν ξεκινήσουν για την Κρήτη, ο Εμμ. Τσουδερός ε-

πισκέφθηκε τον μελαγχολικό αρχιστράτηγο στο δωμάτιό του, στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας. «Σας αποχαιρετώ, στρατηγέ», του είπε, «αλλά νομίζω ότι θα έπρεπε να υποβάλετε την παραίτησή σας, ώστε να μη βρεθείτε στην ανάγκη να παραδώσετε το ξίφος σας στον εχθρόν. Θα ήταν μειωτικό και για σας και για τον στρατό».

Ο Τσουδερός, φυσικά, δεν κοπτόταν για την αξιοπρέπεια του Παπάγου. Αλλά εκείνος φάνηκε πρόθυμος. Προθυμία έδειξε και όταν σε λίγο ήρθε για τον ίδιο σκοπό ο αυλάρχης Μερκάτης εκ μέρους του βασιλιά. Ο Γεώργιος, βέβαια, που βρισκόταν στο ίδιο ξενοδοχείο, μπορούσε να διανύσει μερικά μέτρα και να έρθει ο ίδιος, αλλά εξακολουθούσε να αποφεύγει την επαφή μαζί του. Την επομένη, πάντως, ο αρχιστράτηγος υπέβαλε την παραίτησή του από το αξίωμά του. Η αποδοχή της στάλθηκε τηλεγραφικώς από την Κρήτη, στην οποία είχε φτάσει ήδη ο βασιλιάς με την κυβέρνηση. Έτσι, ο άνθρωπος που ήταν επικεφαλής του στρατού στον επικό αγώνα της Αλβανίας μάζεψε ήσυχα τα χαρτιά του το βράδυ της 23ης Απριλίου και κατέφυγε σιωπηλός και διακριτικός στο ήρεμο σπίτι του.

Δουγκέρκη

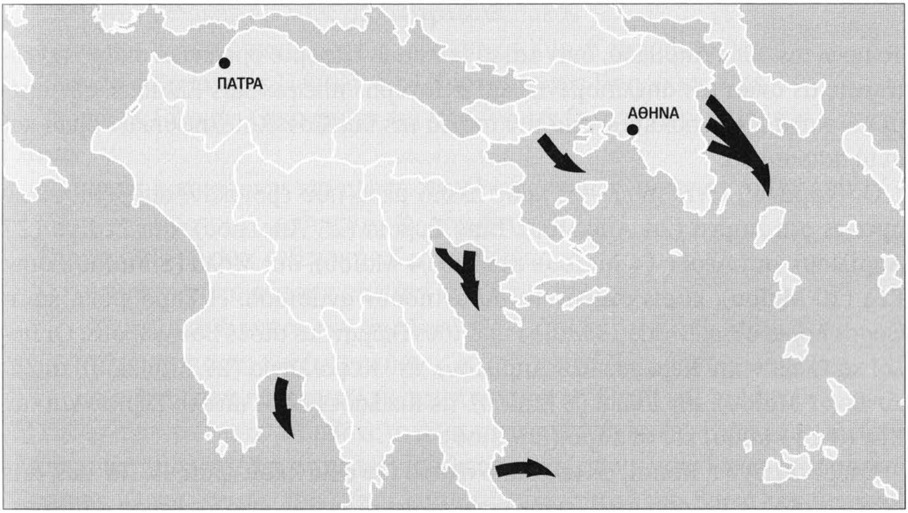
Τι απέγινε όμως στο μεταξύ το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα; Συνέχιζε την εκτέλεση της «Επιχειρήσεως Δαίμων», όπως λεγόταν η εκκένωση της Ελλάδας. Έως τις 26 Απριλίου είχε εγκαταλείψει την Αττική –στην οποία εισέβαλαν από τις 25 οι Γερμανοί, για να καταλάβουν την Αθήνα στις 27– και έκανε την ύστατη, απεγνωσμένη προσπάθεια φυγής από τα λιμάνια της Πελοποννήσου.

Την 25η Απριλίου οι Γερμανοί με αερομεταφερόμενες δυνάμεις κατέλαβαν τον Ισθμό της Κορίνθου. Η μικρή βρετανική μονάδα που τον φρουρούσε κονιορτοποιήθηκε. Αλλά η γέφυρα είχε ήδη υπονομευτεί. Και δύο θαρραλέοι νεαροί αξιωματικοί, ο λοχαγός Φίλιπς και ο υπολοχαγός Τάυσον, ήταν κρυμμένοι στους θάμνους, σε απόσταση 200 μέτρων, όταν οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές ρίχτηκαν και σπεύδαν να την καταλάβουν και να κόψουν τα καλώδια πυροδοτήσεως. Οι δύο Άγγλοι, με εκπληκτική ψυχραιμία, άρχισαν να βάλλουν με τουφέκια από τη θέση τους κατά του εκρηκτικού γεμίσματος. Οι Γερμανοί τούς αντιλήφθηκαν και ρίχναν εναντίον τους πυρά ομαδόν. Ταυτόχρονα, 12 αλεξιπτωτιστές περνούσαν τη γέφυρα τρέχοντας για να τους εξοντώσουν. Εκείνοι όμως συνέχισαν το έργο τους. Και, τελικά, η γέφυρα ανατινάχθηκε με τρομερές εκρήξεις, ενώ τα συντρίμμια της κατέπεσαν στη διώρυγα μαζί με τους κατακομματιασμένους 12 αλεξιπτωτιστές. Οι δύο Άγγλοι αξιωματικοί κατόρθωσαν να διαφύγουν μέσα στη σύγχυση και να φτάσουν στο Ναύπλιο. Το γερμανικό μηχανικό όμως μπόρεσε μέσα σε λίγες ώρες να εγκαταστήσει μια πρόχειρη νέα γέφυρα και άρχισε η χειμαρρώδης διοχέτευση των δυνάμεων της 5ης Θωρακισμένης Μεραρχίας, ενώ στην περιοχή Πατρών αποβιβαζόταν η μονάδα Es-Es

«Αδόλφος Χίτλερ». Αλλά οι Βρετανοί ήδη κατέφθαναν στα λιμάνια της επιβίβασης, και κυρίως στο Ναύπλιο, στην Καλαμάτα και στη Μονεμβασιά. Από τη Μονεμβασιά διέφυγαν τη νύχτα της 28ης Απριλίου 4.000 Νεοζηλανδοί, σε πλήρη τάξη, χωρίς να χαθεί ούτε ένα πολυβόλο. Αλλά στο Ναύπλιο είχαν απομείνει 1.700 άνδρες, που το πρωί βρέθηκαν κυκλωμένοι από τα γερμανικά άρματα και παραδόθηκαν οι 1.300. Η δραματικότερη σκηνή όμως παίχτηκε στην Καλαμάτα. Εκεί είχαν συρρεύσει μέσα σε σύγχυση 8.000 Βρετανοί και 2.000 Γιουγκοσλάβοι. Λίγοι ήταν οπλισμένοι και επικρατούσε χαώδης κατάσταση. Οι Γερμανοί είχαν επισημάνει τη συγκέντρωση τόσων χιλιάδων στο λιμάνι και με όλες τις δυνάμεις τους έτρεχαν από τους κατεστραμμένους δρόμους της Πελοποννήσου προς την Καλαμάτα. Δεν απέμενε χρονικό περιθώριο επιβίβασης για τους φυγάδες παρά η νύχτα της 29ης Απριλίου. Μέσα σε λίγες ώρες θα κρινόταν η τύχη αυτής της μικρής Δουγκέρκης.

Ατμόσφαιρα αγωνίας επικρατούσε. Διοίκηση, άνδρες αλλά και οι κάτοικοι διερωτούνταν: Θα πρόφταιναν να σωθούν; Μια αγγλική μοίρα από δύο καταδρομικά και επτά αντιτορπιλικά, καθώς και τρία εμπορικά πλοία, κατέπλευσαν στο λιμάνι στις 9 το βράδυ. Αλλά, ενώ μέσα στο σκοτάδι και με μεγάλη σύγχυση άρχισε η επιβίβαση, οι γερμανικές θωρακισμένες προφυλακές έμπαιναν στην πόλη βάλλοντας με τα κανόνια και τα πολυβόλα των αρμάτων. Πανικός και διάλυση επικράτησαν, μερικοί όμως αποφασιστικοί Άγγλοι και Νεοζηλανδοί αξιωματικοί και υπαξιωματικοί έσωσαν την κατάσταση. Συγκεντρώνοντας με κραυγές όσους ένοπλους συναντούσαν, οργάνωσαν αστραπιαία απεγνωσμένη αντεπίθεση. Ένας Νεοζηλανδός λοχίας με μια μικρή ομάδα εφόρμησε εναντίον δύο τεταγμένων γερμανικών κανονιών, εξόντωσε τους υπηρέτες τους με τις ξιφολόγχες και κατόπιν έστρεψε τις κάννες τους κατά της σκοτεινής μάζας των εχθρικών αρμάτων. Μέσα σε δύο ώρες οι Γερμανοί είχαν ανατραπεί, αφήνοντας στα χέρια των Βρετανών 2 άρματα, 12 οχήματα, 2 πυροβόλα, 150 αιχμαλώτους, ενώ οι νεκροί ανέρχονταν σε 41. Ήταν μια εκπληκτική και θυελλώδης επιχείρηση μέσα στο σκοτάδι, που στέφθηκε με μοναδική επιτυχία. Και τα μεσάνυχτα από την ξηρά δόθηκε προς τα πλοία με σήματα Μορς το σήμα: «Ο Κέυ».

Τότε, όμως, έγινε εντελώς απροσδόκητα η κορύφωση της τραγωδίας. Η επιβίβαση, που είχε διακοπεί με τον πανικό και τη μάχη, επρόκειτο να ξαναρχίσει. Αλλά τη στιγμή εκείνη έβγαινε έξαλλος στην ξηρά ένας αξιωματικός του ναυτικού με τρομερό μήνυμα προς τον Άγγλο ανώτερο διοικητή, ταξίαρχο Πάρριγκτον. Μόλις είχε έρθει υπερεπείγον σήμα του αρχιναυάρχου της Ανατολικής Μεσογείου Κάννιγκαμ προς τα πολεμικά σκάφη, να αποπλεύσουν αμέσως προς συνάντηση του στόλου, γιατί είχε κάνει εξόρμηση ο ιταλικός στόλος και ο Κάννιγκαμ εφορμούσε εναντίον του. Τα καταδρομικά και τα αντιτορπιλικά, εκτελώντας τη διαταγή, σήκωσαν τις άγκυρές τους χωρίς στιγμή χρονοτριβής και έφυγαν. Τα δύο εμπορικά είχαν ήδη

Η Βρετανική Δουγκέρκη της Ελλάδας. Το σχεδιάγραμμα δείχνει από πού διέφυγαν οι Βρετανοί (μαύρα βέλη) στα πλοία. (Επανασχεδιασμός του χάρτη της αρχικής έκδοσης)

αναχωρήσει με ένα τμήμα των φυγάδων. Και απέμειναν 10.000 άνδρες στην παραλία, απελπισμένοι, εγκαταλειμμένοι, ενώ οι Γερμανοί ξανάρχονταν.

Πραγματικά, τα εχθρικά άρματα είχαν εμφανιστεί πάλι στις παρυφές της Καλαμάτας. Και ο ταξίαρχος Πάρριγκτον έκρινε ότι δεν είχε δυνατότητες να δώσει μάχη. Οι φυγάδες αποτελούσαν άοπλο συρφετό, χωρίς διάθεση τώρα πια να αντιδράσει. Έτσι, στις 5:30' το πρωί της 30ής Απριλίου παραδόθηκε, χωρίς να πέσει τουφεκιά αυτή τη φορά, με 7.000 τουλάχιστον άνδρες. Μετά από λίγες ώρες, ο Βρετανός αρχιναύαρχος Κάννιγκαμ, ενώ έπλεε ολοταχώς προς συνάντηση του εχθρού, ανακάλυψε ότι η πληροφορία για την έξοδο του ιταλικού στόλου ήταν ανακριβής. Αλλά τώρα πια ήταν αργά για να ξαναγυρίσουν τα πολεμικά στην Καλαμάτα. Έτσι, έληξε άδοξα η μικρή Δουγκέρκη της Πελοποννήσου και τερματίστηκε η βρετανική εκστρατεία στην ηπειρωτική Ελλάδα. Αλλά από τους 62.562 άνδρες του Εκστρατευτικού Σώματος είχαν διασωθεί οι 50.732.

Σοβαρότερες υπήρξαν οι απώλειες υλικού: 209 αεροπλάνα, 134 άρματα και θωρακισμένα αυτοκίνητα («κάριερες»), 498 πυροβόλα, 49 αντιαρματικά πυροβόλα, 150.000 τουφέκια, 8.000 φορτηγά αυτοκίνητα. Εκείνο όμως που έχει πρωταρχική σημασία στον πόλεμο είναι το έμψυχο υλικό, και η διάσωση του όγκου του στην Ελλάδα υπήρξε ένας μεγάλος άθλος, ο οποίος επέτρεπε να συνεχιστεί ο αγώνας σε άλλα μέτωπα.

Επίλογος

Το πρωί της 30ής Απριλίου, όταν και το τελευταίο έμφορτο βρετανικό σκάφος εγκατέλειπε τις ακτές της απελπισμένης και ανίσχυρης ηπειρωτικής Ελλάδας, δεν απέμεναν παρά λίγα νησιά έξω από την τροχιά της θύελλας. Καταλήφθηκαν όμως και αυτά αστραπιαία.

Οι Γερμανοί, κινητοποιώντας κάθε πλωτό μέσο που έβρισκαν, αποβιβάστηκαν αμέσως στη Λήμνο (24 Απριλίου), στην Εύβοια (25 Απριλίου), στη Σέριφο (27 Απριλίου), στη Λέσβο (4 Μαΐου), στη Χίο (4 Μαΐου), στη Μήλο (8 Μαΐου), στην Κέα (10 Μαΐου), χωρίς σχεδόν να συναντήσουν αντίσταση. Η Σαμοθράκη και η Θάσος παραδόθηκαν στις 13 Μαΐου από τους Γερμανούς στους Βουλγάρους. Οι Ιταλοί κατέλαβαν την Κέρκυρα (28 Απριλίου), την Κεφαλληνία (29 Απριλίου), τη Ζάκυνθο (1 Μαΐου), την Ιθάκη (5 Μαΐου), τις Κυκλάδες εκτός από τη Σέριφο και την Κέα (4-14 Μαΐου) και τη Σάμο (8 Μαΐου).

Απέμενε μόνο η Κρήτη, ως τελευταίο οχυρό του ελληνικού κράτους. Πάντως, στις αρχές Μαΐου η Ελλάδα ήταν, εκτός από τη Μεγαλόνησο, εξ ολοκλήρου κατεχόμενη χώρα. Εννέα γερμανικές μεραρχίες, έντεκα ιταλικές, τρεις βουλγαρικές, αποτελούσαν την τεράστια δύναμη Κατοχής που έλεγχε έναν λαό εξουθενωμένο, ο οποίος όμως από τις πρώτες κιόλας ημέρες της δουλείας άρχισε να προπαρασκευάζει την επαναστατική απελευθέρωσή του.

Κατοχική κυβέρνηση

Τι συνέβαινε στο μεταξύ στην κατεχόμενη Αθήνα; Στις 29 Απριλίου 1941, στην αίθουσα των Παλαιών Ανακτόρων, όπου άλλοτε ήταν το γραφείο του υπουργού Διοικήσεως Πρωτευούσης, Κ. Κοτζιά, ορκιζόταν η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του ελληνικού κράτους, το οποίο τώρα από Βασίλειο της Ελλάδας είχε μετονομαστεί σε «Ελληνική Πολιτεία». Η ορκωμοσία έγινε ενώπιον του πρωθιερέα του Ναού του Αγίου Γεωργίου Καρύτση, Ν. Παπαδόπουλου.

Στις ημέρες της συνθηκολόγησης του στρατού της Αλβανίας, επικρατούσε η άποψη μεταξύ των στρατιωτικών ηγητόρων να σχηματιστεί κυβέρνηση πολιτική, με πρωθυπουργό τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, που είχε πρωτοστατήσει στις ζυμώσεις για την κατάθεση των όπλων. Αργότερα, όμως, αποφάσισαν οι ίδιοι οι στρατηγοί που σήκωσαν το βάρος της παράδοσης να αναλάβουν και τις ευθύνες της διακυβέρνησης. Έτσι, την ημέρα εκείνη, η νέα 11μελής κυβέρνηση περιλάμβανε 6 ανώτατους διοικητές του στρατού και η σύνθεσή της είχε ως εξής:

Πρωθυπουργός: στρατηγός Γεώργ. Τσολάκογλου
Υπουργός Εξωτερικών: στρατηγός Παν. Δεμέστιχας
Υπουργός Συγκοινωνιών: στρατηγός Σ. Μουτούσης

Υπουργός Εθνικής Αμύνης: στρατηγός Γ. Μπάκος
Υπουργός Εργασίας και Γεωργίας: στρατηγός Χαρ. Κατσιμήτρος
Υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας: πλοίαρχος Ιάσων Παπαδόπουλος
Υπουργός Εθνικής Οικονομίας και προσωρινά Οικονομικών: Πλάτων Χατζημιχάλης
Υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά Αγορανομίας: Αντώνιος Λιβιεράτος
Υπουργός Προνοίας: καθηγητής Κ. Λογοθετόπουλος
Υπουργός Παιδείας: καθηγητής Κ. Λογοθετόπουλος.

Ο όρκος τον οποίο έδωσαν είχε την εξής διατύπωση:

«Ὀρκίζομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Πατρίδος νὰ ἐκτελῶ τὰ καθήκοντά μου ἐντίμως καὶ εὐσυνειδήτως καὶ νὰ καταβάλλω ἁπάσας τὰς δυνάμεις μου, ὅπως ἐξυπηρετῶ τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ».

Η κυβέρνηση εκείνη αναλάμβανε το άχαρο και επικίνδυνο έργο να περισυλλέξει τα ερείπια και να γιατρέψει τις πληγές του λαού, κάτω από τις συνθήκες μιας στυγνής Κατοχής. Ο κατακτητής ήδη έκανε από ημέρα σε ημέρα πιο βαριά την παρουσία του. Γιατί ο Χίτλερ διέτασσε μεν την απόλυση των Ελλήνων αιχμαλώτων και δήλωνε στις 4 Μαΐου: «Τρέφουμε ειλικρινή συμπάθεια για τον φτωχό ελληνικό λαό ο οποίος είναι θύμα του βασιλιά του και μιας ολιγαρχικής κλίκας ιθυνόντων», αλλά την ίδια ημέρα έγινε μεγάλη στρατιωτική παρέλαση των Γερμανών στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου, μπροστά στον στρατάρχη Φον Λιστ (αρχηγό των δυνάμεων της Βαλκανικής) και τον στρατηγό της αεροπορίας Φον Ριχτχόφεν, που πρόβαλε στους κατοίκους τη νέα πραγματικότητα. Και στις εφημερίδες δημοσιεύθηκε μια παγερή ειδοποίηση του Γερμανικού Φρουραρχείου Αθηνών:

«Τιμωρεῖται διὰ θάνατον ὅστις δὲν ἤθελε παραδόσει ἐντὸς 24 ὡρῶν τὰ τυχὸν ὑπὸ τὴν κατοχήν του ὅπλα, ἐκρηκτικὰς ὕλας κ.λπ., εἰς τὰς Γερμανικὰς Στρατιωτικὰς Ἀρχάς».

Πάντως, η κυβέρνηση Τσολάκογλου κατέβαλε κάθε προσπάθεια να δαμάσει το χάος και να επιβάλει κάποια τάξη. Στις 2 Μαΐου λειτούργησαν τα πρώτα τρένα. Στις 12 Μαΐου αποκαταστάθηκαν οι τηλεφωνικές και τηλεγραφικές επικοινωνίες. Στις 17 Μαΐου έγινε η διανομή του τηλεφωνικού καταλόγου Αθηνών του 1941. Και, στο μεταξύ, από την πρώτη ημέρα της Κατοχής, στην πρωτεύουσα –όπως και στις άλλες πόλεις– τα καταστήματα, τα κέντρα και τα θεάματα ήταν ανοικτά. Δινόταν μια ψευδαίσθηση ότι η ζωή ξανάβρισκε τον ρυθμό της μετά τον εφιάλτη του Απριλίου. Πολύ σύντομα οι πρώτες εκείνες προσπάθειες θα κατέρρεαν δραματικά και τα πάντα θα βυθίζονταν στο κατοχικό χάος. Αλλά για την ώρα όλοι προσέβλεπαν απεγνωσμένα προς τον αντικατοπτρισμό της σύντομης απελευθέρωσης και η κυβέρνηση με κάθε μέσο εξέτρεφε την αυταπάτη της ομαλότητας. Σε βαθμό ώστε στις 27 Μαΐου με ένα

διάταγμα καθόρισε ακόμη και το ύψος των επιτοκίων των τραπεζών: Ταμιευτηρίου 2%! Όψεως 1%! Επρόκειτο για ιλαροτραγωδία. Ποια επιτόκια; Οι τράπεζες ουσιαστικά είχαν πάψει να υπάρχουν.

Τιμωρήθηκαν αρκετά οι άνδρες που συγκρότησαν την πρώτη κατοχική κυβέρνηση. Άλλοι καταδικάστηκαν βαρύτατα, άλλος σφαγιάστηκε. Σήμερα μπορεί βέβαια κανείς να τους ενατενίσει με περισσότερη ηρεμία και ωριμότητα. Αντικειμενικά, η συνθηκολόγηση στην οποία πρωταγωνίστησαν και η κυβέρνηση την οποία σχημάτισαν διευκόλυναν τη στρατιωτική προσπάθεια του εχθρού και αυτό είναι που ζυγίζει αποφασιστικά σε έναν πόλεμο. Αυτό τους καταλογίζει και η ιστορία. Αλλά υποκειμενικά θα τους κατατάξουμε στους συνειδητούς προδότες, στους φιλόδοξους και καιροσκόπους που πίστεψαν στη γερμανική νίκη και έσπευσαν να επωφεληθούν μέσα στον χαλασμό; Ή θέλησαν πραγματικά να προφυλάξουν τον στρατό και τον λαό από την εξόντωση; Η κρίση κλίνει στη δεύτερη άποψη. Οι στρατηγοί της συνθηκολόγησης που έγιναν υπουργοί είχαν πολεμήσει προηγουμένως με αυτοθυσία. Κανείς δεν αμφισβήτησε τον πατριωτισμό τους και πρέπει να τους κατατάξουμε στην κατηγορία όχι του Κουίσλιγκ αλλά του Πεταίν. Δεν φαίνεται να πίστευαν, οι περισσότεροι τουλάχιστον, στην τελική γερμανική νίκη, θαμπωμένοι από ηχηρές αρχικές επιτυχίες του Χίτλερ, στις οποίες περιλαμβανόταν βέβαια και η κεραυνοβόλα κατάληψη της Ελλάδας. Πέρα όμως από τις υποκειμενικές τους προθέσεις, υπάρχει το αντικειμενικό γεγονός της υπηρεσίας στον εθνικό εχθρό κι αυτό βαραίνει ανεπανόρθωτα.

Εκστρατεία στη Ρωσία;

Εξαίρεση ολοφάνερη αποτελούσε ο στρατηγός Γ. Μπάκος. Γερμανόφιλος εκ πεποιθήσεως, από τα πρώτα βήματά του στον στρατό, ανήκε στους αξιωματικούς που παραδόθηκαν με το Δ' Σώμα Στρατού στους Γερμανούς το 1916 και οδηγήθηκαν στο Γκαίρλιτς. Και όταν το 1935, ως πρόεδρος του Στρατοδικείου Λαρίσης, δίκαζε για το αποτυχόν βενιζελικό πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου, μεταξύ άλλων, και τον γερουσιαστή Πέλλης Νεόκοσμο Γρηγοριάδη, εκείνος τού έστειλε από το κελί του μια υβριστική επιστολή με τίτλο: «Αξιότιμον κύριον Γκαίρλιτς...» Ο Μπάκος δεν έδειξε ότι θίχτηκε, δεν καταδίκασε σε θάνατο –όπως θα μπορούσε– τον αγριεμένο γερουσιαστή, ο οποίος τού έγραφε: «Συ ο προδότης, ο Γκαίρλιτς, θα δικάσεις εμένα;» Ανεξάρτητα όμως από τη γερμανοφιλία του, στο αλβανικό μέτωπο πολέμησε εξαίρετα. Διοίκησε τον μισό στρατό (το Β' Σώμα, που παρέτασσε 7 μεραρχίες με 100.000 άνδρες) και έπαιξε κεφαλαιώδη ρόλο στον θρυμματισμό της εαρινής επίθεσης του Μουσολίνι, τον Μάρτιο του 1941. Στη συνθηκολόγηση συνέργησε εξαιρετικά, αλλά δεν επιθυμούσε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση. Και χρειάστηκε η πίεση των

υποταγμένων διοικητών του για να αναλάβει το Υπουργείο Αμύνης, με το οποίο προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στους ξεριζωμένους πολεμιστές.

Ο Μπάκος πίστευε στην τελική νίκη της Γερμανίας. Και ο άνθρωπος που τον γνώριζε εκ βαθέων, ο επιτελάρχης του στο Β' Σώμα Στρατού, συνταγματάρχης τότε (αργότερα αρχηγός ΓΕΣ) Θρ. Τσακαλώτος, γράφει γι' αυτόν στο βιβλίο του *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδας* (τόμ. Α', σελ. 368):

> *«Ὁ στρατηγὸς Μπάκος... μόνον ἕναν ἐχθρὸ ἔβλεπε, τοὺς κομμουνιστάς. Τοὺς δὲ Γερμανοὺς ὡς τοὺς μόνους ποὺ μποροῦσαν νὰ τοὺς ἐκμηδενίσουν. Γι' αὐτὸ ἠθέλησε νὰ κάμῃ ἐθελοντικὰ Σώματα ὑπὸ καταλλήλους διοικητὰς γιὰ νὰ σταλοῦν νὰ πολεμήσουν ἐναντίον τῶν Ρώσων... Ἔκαμε εἰδικὴν συγκέντρωσιν τότε, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκάλεσεν ἕναν ἀριθμὸν συνταγματαρχῶν, ὑπηρετούντων εἰς τὸ ὑπουργεῖον. Δὲν εἶχον κληθῆ, ἔμαθα τὸν σκοπὸν καὶ μετέβην αὐτόκλητος διὰ νὰ ἀντιδράσω. Ἐξήγησε σαφέστατα τὴν ἐπιθυμίαν του καὶ τὴν πεποίθησίν του ὅτι ὅταν νικήσῃ ἡ Γερμανία, αὐτὸ (ἡ ἀποστολὴ Σώματος στὴ Ρωσία) θὰ εἶναι ἕνα ἐπιχείρημα στὰ χέρια τῆς Ἑλλάδος. Τὸν ἀπέτρεψα μὲ ὅλην μου τὴν δύναμιν καὶ ἐνθυμοῦμαι ἀκόμη τὴν φρᾶσιν ποὺ τοῦ εἶπα: "Προσέχετε, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν συγχωρεῖ τοιαύτας ἀποφάσεις. Θὰ σηκωθοῦν καὶ οἱ πέτρες ἀκόμη ἐναντίον ἐκείνων ποὺ θὰ τολμήσουν νὰ πολεμήσουν ἐναντίον οἱουδήποτε συμμάχου μας". Μὲ ἄκουσε, ἀλλὰ κατάλαβα πλέον ὅτι δὲν μποροῦσα νὰ ἔχω ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν κρίσιν του. Ἐπίστευεν εἰς τὴν νίκην τῆς Γερμανίας... Φοβοῦμαι ὅτι ὁ Μπάκος ἔπεσε θῦμα τοῦ Γερμανοῦ Στρατιωτικοῦ Ἀκολούθου, μὲ τὸν ὁποῖον εὑρίσκετο, ὑποχρεωτικῶς ἄλλωστε, εἰς ἐπαφήν».*

Αυτό το κείμενο είναι αποκαλυπτικό: ελληνικό στρατιωτικό Σώμα στη Ρωσία μαχόμενο δίπλα στους Γερμανούς! Σαν την «Κυανή Μεραρχία» που απέστειλε ο Φράνκο της Ισπανίας, σαν τη στρατιά που έστειλε ο Αβερέσκου της Ρουμανίας! Ο Μπάκος πίστευε ότι το Σώμα αυτό θα αποτελούσε κεφάλαιο της Ελλάδας, όταν στην τελική κρίση νικήτρια θα ήταν η Γερμανία. Μα εκείνοι που νίκησαν τελικά ήταν οι Δυτικοί Σύμμαχοι. Και, αν είχε υλοποιηθεί η πρόθεση του Μπάκου, θα αποτελούσε στίγμα για την Ελλάδα, που στην πράξη θα μεταβαλλόταν σε θαυμαστό επιχείρημα στα χέρια αυτών που, είτε απλά ως επικριτές είτε ως διεκδικητές, θα είχαν συμφέρον να επιζητούν μείωση των ελληνικών αξιώσεων.

Με τον Τσολάκογλου υπήρχε μια διαφορά: δεν πίστευε στην τελική γερμανική νίκη. Ο στρατηγός Θρ. Τσακαλώτος, στο ίδιο έργο, γράφει (σελ. 368): «Αντιθέτως, ο στρατηγός Τσολάκογλου επίστευεν εις την νίκην των Συμμάχων από της πρώτης ημέρας». Δεν υπήρξε γερμανόφιλος και οι εκδηλώσεις του υπέρ των αρχών Κατο-

χής αποτελούσαν μορφές σκοπιμότητας για να αφεθεί απερίσπαστος στο έργο του, της περισυλλογής των ερειπίων και της περίθαλψης των πολεμιστών και των πολεμοπαθών, ακόμη και όταν στις 6 Μαΐου εξέδιδε ημερήσια διαταγή προς τον στρατό, που με απόφαση του Χίτλερ αποδεσμευόταν από την αιχμαλωσία, στην οποία δήλωνε:

> *«...Ὁ γερμανικὸς στρατὸς δὲν ἦλθεν ὡς πολέμιος, ὡς ἐχθρός. Ἦλθεν ὡς φίλος... Ἔχομεν ὑποχρέωσιν... νὰ συμμορφωθῶμεν πρὸς τὴν νέαν τάξιν πραγμάτων... νὰ ἐνστερνισθῶμεν τὰ μεγάλα δόγματα καὶ τὰς ὑψηλὰς ἀρχὰς του ἐθνικοσοσιαλισμοῦ... Μεταβαίνοντες εἰς τὰς ἑστίας σας διατηρήσατε ἀμείωτον τὴν εὐγνωμοσύνην σας πρὸς τὸν Φύρερ...»*

Ίσως και τότε δεν εξέφραζε τα πραγματικά του αισθήματα, αλλά έκανε αυτό που κοινώς αποκαλούμε «πολιτική». Αντικειμενικά, όμως, έσπερνε στον λαό ηττοπάθεια, σύγχυση, αποσύνθεση. Και η προσφορά του γινόταν αρνητική, εφόσον εξυπηρετούσε έτσι ή αλλιώς τον κατακτητή.

Οι δευτερεύοντες

Σε μικρότερη κλίμακα, είχαν παρεμφερή ευθύνη και οι υπουργοί, παρά τα κατά βάθος πατριωτικά τους αισθήματα. Τα πράγματα διαφέρουν όμως στα κατώτερα κλιμάκια, στους δευτερεύοντες. Εκεί οι αξιωματικοί που ανέλαβαν διοικητικές θέσεις (στα υπουργεία, σε υπηρεσίες ή ως νομάρχες) βάδιζαν συνήθως σε προδιαγεγραμμένο σχέδιο να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση της καταστροφής και να βλάψουν όσο μπορούσαν τον εθνικό εχθρό. Πολλοί τοποθετούνταν, άλλωστε, με υπόδειξη των μυστικών υπηρεσιών των Συμμάχων ή και διαφόρων απελευθερωτικών οργανώσεων.

Ο γράφων, τον Ιούλιο του 1941, είχε μεταβεί στην Έδεσσα όπου μαζί με τον έφεδρο λοχαγό Ι. Κομψόπουλο, τον δικηγόρο Ν. Γερογιάννη και άλλους θέλησε να βάλει τις βάσεις μιας οργάνωσης κατά των Βουλγάρων κομιτατζήδων, που την εποχή εκείνη είχαν εγκατασταθεί στη Δυτική Μακεδονία υπό την κατάληψη των Γερμανών και αποτελούσαν τον πρωταρχικό και άμεσο εθνικό κίνδυνο σε αυτή την περιοχή. Ήταν μία από τις πρώτες εθνικές οργανώσεις. Παντοδύναμη η βουλγαρική προπαγάνδα προσπαθούσε να προσηλυτίσει και να αφομοιώσει τους σλαβόφωνους κατοίκους. Αλλά, ύστερα από μια μυστική σύσκεψη, ο Ν. Γερογιάννης είπε στον γράφοντα: «Πρέπει να ξέρεις ότι ο νομάρχης μάς βοηθά. Και καλό είναι να του πούμε τα σχέδιά μας».

Παρουσιάστηκαν τότε στον νομάρχη Γ. Θεμελή –αξιωματικό της αεροπορίας, που φυσικά είχε τοποθετηθεί εκεί από τον Τσολάκογλου–, ο οποίος, αφού άκουσε την έκθεση για τη νέα οργάνωση, άνοιξε ένα ντουλάπι σαν καταπακτή στη βάση του

γραφείου του και τους είπε: «Το βλέπετε αυτό; Μοιάζει σαν μυστική αποθήκη. Λοιπόν, βρείτε πρώτα όπλα και εν ανάγκη φέρτε τα να τα κρύψουμε εδώ. Είναι το ασφαλέστερο οπλοστάσιο. Βρίσκομαι σ' αυτή τη θέση για να εξουδετερώσω τους κομιτατζήδες. Στο μεταξύ, αν κάνω τον φίλο των Γερμανών κι αν ακόμη σας αφορίσω, μη σας στενοχωρεί. Είναι πολιτική. Αλλά είμαι μαζί σας».

Στο πλαίσιο αυτό, άλλοι φοβούνταν τις ηθικές ευθύνες της θέσης τους, όπως ο δήμαρχος Αθηναίων Αμβρόσιος Πλυτάς, ο οποίος τη 10η Μαΐου παραιτήθηκε για να αντικατασταθεί αυθημερόν από τον καθηγητή Κυριάκο Μέρμηγκα, και άλλοι τις αποδέχονταν πρόθυμα, γιατί ανήκαν ήδη στον μυστικό μηχανισμό της αντίστασης, όπως ο Άγγελος Έβερτ, που τοποθέτησε η κυβέρνηση στις 2 Μαΐου ως διοικητή της Γενικής Ασφάλειας Αθηνών. Φυσικά όμως υπήρχαν και οι συνειδητοί αριβίστες καιροσκόποι, αληθινοί προδότες, που έβλεπαν την Κατοχή ως ευκαιρία φιλοδοξιών και πλουτισμού, προσέφεραν υπηρεσίες στον εχθρό και αποτέλεσαν το μαύρο στίγμα στην ελληνική εθνική ανάταση της κατοχικής περιόδου.

Αδέξιες ενέργειες

Όσο για την κυβέρνηση, ενώ έτσι ή αλλιώς η ηθική βάση της ήταν σαθρή, γινόταν ακόμη πιο επισφαλής από διάφορες αδέξιες ενέργειές της. Αντί να αρκεστεί στον ρόλο της περισυλλογής, θέλησε από τις πρώτες ημέρες, για λόγους προφανώς ηθικού αντιπερισπασμού, να στραφεί κατά του προηγηθέντος ελληνικού καθεστώτος.

Από τα πρώτα μέτρα της ήταν η δίωξη των τεταρτοαυγουστιανών υπουργών που είχαν παραμείνει στην Αθήνα και πολλών άλλων αξιωματούχων τού προ της συνθηκολόγησης καθεστώτος. Έτσι, στις 6 Μαΐου συνελήφθησαν οι: Άγγελος Οικονόμου τέως υπουργός Συγκοινωνίας, Άγ. Ταμπακόπουλος Δικαιοσύνης, Ι. Αρβανίτης Εθν. Οικονομίας, Γ. Κυρίμης Μακεδονίας, Ευ. Καλαντζής Θράκης, Μπ. Αλεβιζάτος υφυπουργός Συνεταιρισμών, Ν. Μαυρουδής υφυπουργός Εξωτερικών, Ν. Παπαδήμας υφυπουργός Στρατιωτικών, Ιπ. Παπαβασιλείου υφυπουργός Ναυτικών, Π. Οικονομάκος υφυπουργός Αεροπορίας, Γ. Ζαφειρόπουλος υφυπουργός Αγορανομίας, Ν. Σπέντζας υφυπουργός Παιδείας, Σ. Πολυζωγόπουλος υφυπουργός, Κ. Μπουρμπούλης υφυπουργός Πολιτικού Γραφείου.

Ο Τσολάκογλου και οι υπουργοί του νόμιζαν πως έτσι ανταποκρίνονταν και κολάκευαν το κοινό αίσθημα, το οποίο ασφαλώς στρεφόταν κατά της 4ης Αυγούστου. Παραγνώριζαν όμως ότι τώρα υπερκαλύπτονταν από τα αισθήματα που γεννούσε η εθνική σκλαβιά, και ιδίως από την οργισμένη απέχθεια που προκαλούσαν στον λαό αυτοί ως κυβερνήτες. Και το σφάλμα τους κορυφώθηκε με τη σύλληψη του στρατηγού Παπάγου που οφειλόταν στον υπουργό Αμύνης Γ. Μπάκο, για την οποία ο στρατηγός Θρ. Τσακαλώτος στο παραπάνω βιβλίο του (σελ. 258) γράφει:

> *«Πληροφορούμενος, ἄγνωστον ἀπό ποίους, ὅτι ὁ στρατηγὸς Παπάγος τὸν ὕβριζε διὰ τὴν ἀνακωχήν, δι' ἣν ὁ στρατηγὸς Μπάκος τὸν ἐθεώρει ἠθικὸν αὐτουργὸν καὶ συμμέτοχον, διέταξε τὴ σύλληψί του. Ἀλληλοδιαδόχως προσετρέξαμε ἵνα τὸν κατευνάσωμεν, ὁ στρατηγὸς Παπαδόπουλος Δημ., προκάτοχός του εἰς τὸ Β΄ Σ. Στρατοῦ, ὁ στρατηγὸς Καράσσος καὶ ἐγώ, τονίσας εἰς αὐτὸν "ὅτι σύλληψις τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἀποτελεῖ πρόκλησιν καὶ ἔγκλημα κατὰ τοῦ νικητοῦ στρατοῦ διὰ τὸν ὁποῖον ἐπαθαίνετο". Νομίζω ὅτι μὲ τὸν ἴδιον τόνον ὡμίλησαν καὶ ἄλλοι στρατηγοὶ καὶ ἐματαίωσε τὴν ἀπόφασίν του».*

Σε λίγες ημέρες οι συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι, αλλά η κυβέρνηση απέδειξε ότι δεν είχε καμιά επαφή με την πραγματικότητα. Στο μεταξύ, ο λαός από τον ελεγχόμενο ελληνικό Τύπο πληροφορούνταν ή αποκαλύψεις κατά της 4ης Αυγούστου ή τα γερμανικά στρατιωτικά ανακοινωθέντα ή και ανούσια γεγονότα: όπως στις 20 Μαΐου αναγγέλθηκε ότι ο Ιταλός δούκας του Σπολέτο και η σύζυγός του, πριγκίπισσα Ειρήνη της Ελλάδας, κόρη του Κωνσταντίνου και της Σοφίας, επρόκειτο να ανακηρυχθούν βασιλείς του αρτισύστατου κράτους της Κροατίας που σχηματίστηκε από τα ερείπια της κατεστραμμένης Γιουγκοσλαβίας. Αλλά από τον ραδιοσταθμό του «Μπι-Μπι-Σι» (Λονδίνου) μάθαινε ότι ο πόλεμος της Ελλάδας συνεχιζόταν, με την έδρα της εθνικής κυβέρνησης στην Κρήτη. Και η διαίσθησή του τον ειδοποιούσε ότι πολύ σύντομα θα δεχόταν η Μεγαλόνησος τη γιγαντιαία έφοδο των Γερμανών.

Πραγματικά, στις 20 Μαΐου η κατεχόμενη Ελλάδα πληροφορούνταν ότι στην τελευταία αυτή έπαλξη του εθνικού εδάφους είχε αρχίσει ο έσχατος αγώνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ • ΣΧΕΔΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΛΩΝ ΚΡΥΦΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ • ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΚΟΠΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ • ΑΜΥΝΑ ΧΩΡΙΣ ΟΠΛΑ • Η ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ ΚΡΗΤΩΝ • ΤΟ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ «ΑΝΑΛΗΨΗΣ» ΚΑΙ ΤΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ «ΕΡΜΗΣ» • ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ • Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ • Η ΕΦΟΔΟΣ • ΚΑΘΗΛΩΣΗ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΗΜΕΡΑ • ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΕΦΕΔΡΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ; • Η ΠΡΩΤΗ ΑΕΡΟΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ • Η ΑΜΥΝΑ ΚΑΤΑΡΡΕΕΙ • Η ΕΚΚΕΝΩΣΗ • ΑΝΤΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ

Το φρούριο Κρήτη

ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1941 η Κρήτη βρισκόταν στον λογισμό όλων των Ελλήνων, αλλά και των αντίπαλων κυβερνήσεων και επιτελείων. Για τους Έλληνες αποτελούσε το τελευταίο τμήμα ελεύθερου εθνικού εδάφους. Και ενσάρκωνε την έννοια και την ουσία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, εφόσον εκεί βρίσκονταν ο βασιλιάς, η νόμιμη κυβέρνηση και ό,τι απέμενε από τις ένοπλες εθνικές δυνάμεις. Για τους ξένους εμπολέμους –Βρετανούς και Γερμανοϊταλούς– αποτελούσε πολύτιμη αεροναυτική βάση. Στα χέρια των Άγγλων, αμυντικά κάλυπτε τα πλευρά του βορειοαφρικανικού μετώπου και προστάτευε τις θαλάσσιες συγκοινωνίες της Ανατολικής Μεσογείου. Επιθετικά, επέτρεπε τις αεροναυτικές και αμφίβιες επιχειρήσεις προς το Αιγαίο και τις ελληνικές ακτές, ενώ αποτελούσε σοβαρή απειλή για τις ρουμανικές πετρελαιοπηγές, από τις οποίες απείχε 700 μίλια.

Στα χέρια του Άξονα είχε την ίδια, αλλά αντίστροφη σημασία. Αμυντικά, θα μετέτρεπε το Αιγαίο σε αξονική λίμνη, η οποία θα επικοινωνούσε χωρίς σοβαρές αεροναυτικές οχλήσεις με την Αδριατική Θάλασσα διά της Διώρυγας της Κορίνθου. Ταυτόχρονα, κάλυπτε από τον Νότο τις ρουμανικές πετρελαιοπηγές. Επιθετικά, θα αποτελούσε ισχυρή βάση εξόρμησης του Άξονα προς τις χώρες της Μέσης Ανατολής (Συρία, Ιράκ κλπ.), το Σουέζ, την Αίγυπτο και όλη τη βόρεια Αφρική, από την οποία απείχε 250 μίλια.

Ένα τόσο πολύτιμο πολεμικό έρεισμα ήταν φυσικό να υπεισέρχεται στους στρα-

τηγικούς συνδυασμούς των Συμμάχων από τον καιρό ακόμη που η Ελλάδα ήταν ουδέτερη. Και η επίσημη βρετανική ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (*The Mediterranean and Middle East*, τόμ. I, σελ. 85) κάνει μια αποκάλυψη: στη φάση των μυστικών διαπραγματεύσεων της κυβέρνησης Μεταξά με τους Αγγλογάλλους, είχαν καταρτιστεί από τον Μάιο του 1940 σχέδια για την εγκατάσταση στο νησί γαλλικού στρατού, που θα αναλάμβανε την προστασία του μαζί με τον βρετανικό στόλο.

Με την κατάρρευση όμως της Γαλλίας (Ιούνιος 1940) η Αγγλία μόνη κατάρτιζε σχέδια για την κατάληψη της Κρήτης. Και φαίνεται πως απέδιδε τόση σημασία στον έλεγχο της Μεγαλονήσου, ώστε ήταν αποφασισμένη, σε περίπτωση επίθεσης κατά της Ελλάδας, να την καταλάβει έστω και αν η ελληνική κυβέρνηση δεν έδινε τη συγκατάθεσή της. Έτσι εξηγείται το περίεργο εκ πρώτης όψεως γεγονός, που αποκαλύφθηκε το 1971 με τη δημοσίευση των απόρρητων αρχείων του Φόρεϊν Όφις, ότι η αγγλική κυβέρνηση κρατούσε μυστικά τα σχετικά σχέδια και από ίδιο τον βασιλιά Γεώργιο και από τον πρωθυπουργό Ι. Μεταξά. Θα τηρούσε η Αγγλία αυτόν τον μακιαβελικό συνωμοτισμό μέχρι τέλους; Θα αιφνιδίαζε την Ελλάδα ρίχνοντας απροσδόκητα ένα πρωί τα αγήματά της στις κρητικές ακτές; Άγνωστο, αλλά την απάλλαξε από το ηθικό δίλημμα ο ίδιος ο Μεταξάς. Στις 30 Σεπτεμβρίου 1940, ένα μήνα πριν από την έναρξη της ιταλικής επίθεσης, κάλεσε τους Βρετανούς στρατιωτικούς ακολούθους να συζητήσουν με το Ελληνικό Γενικό Επιτελείο για ένα συντονισμένο σχέδιο άμυνας της Κρήτης.

Κατασκοπία

Στο μεταξύ, όμως, οι Γερμανοί κάτι είχαν υποψιαστεί για τα βρετανικά σχέδια. Και τους τελευταίους μήνες της αγχώδους ελληνικής ουδετερότητας πολυάριθμοι πράκτορες της γερμανικής κατασκοπίας βρίσκονταν στη Μεγαλόνησο. Άλλοι ανήκαν στο δίκτυο του Μπέλα Ναίμερε (Γιόχαν Προχάτσκο) και άλλοι υπάγονταν απευθείας στον ελληνομαθέστατο (είχε γεννηθεί στη Σμύρνη) στρατιωτικό ακόλουθο της Γερμανικής Πρεσβείας Αθηνών, αντισυνταγματάρχη Φον Κλεμ Χόχενμπεργκ, πρώην υπασπιστή του ναυάρχου Φον Κανάρη, αρχηγού της «Άμπβερ».

Αλλά και η βρετανική αντικατασκοπία έστειλε στην Κρήτη πολλούς πράκτορες της «Εμ-Όου-Φόαρ» (ΜΟ4), της στρατιωτικής μυστικής υπηρεσίας που παραδόξως ήταν ιδιωτική επιχείρηση. Και έτσι μια βουβή μάχη του «μυστικού πολέμου» διεξαγόταν στο κρητικό έδαφος πριν λάβουν τον λόγο τα όπλα. Η ΜΟ4 είχε επισημάνει τους κυριότερους Γερμανούς κατασκόπους, τριάντα πέντε πράκτορες συνολικά, και αναζητούσε τον τρόπο της εξουδετέρωσής τους. Αλλά ο Ι. Μεταξάς δεν επέτρεπε βίαια μέτρα εναντίον τους. Για τον ίδιο λόγο που άφηνε ανενόχλητους στην Αθήνα τους πο-

λυάριθμους, επισημασμένους Γερμανούς κατασκόπους, αρκούνταν να παρακολουθεί απλά και εκείνους της Κρήτης με τον μηχανισμό της ελληνικής αντικατασκοπίας.

Τι θα έκανε όμως το Βρετανικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής; Θα άφηνε τη γερμανική κατασκοπία να ελέγχει τις στρατιωτικές ενέργειες στη Μεγαλόνησο, που επρόκειτο να μετατραπεί σε μεγάλη αγγλική βάση; Το θέμα έφτασε έως τον Τσώρτσιλ. Και, στις τελευταίες πριν από την 28η Οκτωβρίου ημέρες, ήρθε μια οργίλη διαταγή του Άγγλου πρωθυπουργού: «Να τους εξοντώσετε έναν-έναν, με τη μορφή τυχαίων ατυχημάτων, εντελώς κρυφά από τις ελληνικές Αρχές...»

Η ΜΟ4 ετοιμάστηκε. Στρατολόγησε ακόμη και πρόθυμους Κρήτες εθελοντές. Αλλά ξαφνικά ήρθε ακυρωτική διαταγή να μην εξοντωθούν οι Γερμανοί πράκτορες, οι οποίοι έτσι έμειναν ανενόχλητοι, έως ότου η ελληνική διοίκηση, διακριτικά, με διάφορα προσχήματα, τους εξανάγκασε να εγκαταλείψουν το νησί.

Η υπόθεση αυτή είχε γίνει γνωστή εκείνη την εποχή. Αλλά θεωρήθηκε από τους πολλούς σαν «συνηθισμένο μυθιστόρημα κατασκοπίας». Τριάντα χρόνια όμως αργότερα, τα απόρρητα αρχεία του Φόρεϊν Όφις έδωσαν την επιβεβαίωσή της, αλλά και την εξήγηση γιατί ανεστάλη η εντολή για την εξολόθρευση των Γερμανών κατασκόπων. Μια αναφορά, πράγματι, προς το βρετανικό Υπουργείο Στρατιωτικών με ημερομηνία 8 Νοεμβρίου 1940 κοινοποιεί απόσπασμα των πρακτικών του Ανώτατου Πολεμικού Συμβουλίου, στο οποίο αναγράφεται σχετικά με την Κρήτη:

> *«Ὁ πρωθυπουργὸς (Οὐίνστον Τσῶρτσιλ) ὑπέδειξε ὅτι οἱ Γερμανοὶ αὐτοί, ἴσως ἦταν δυνατὸν νὰ ἐκκαθαρισθοῦν μὲ μιὰ σειρὰ ἀτυχημάτων. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν (Λόρδος Χάλιφαξ) εἶπε ὅτι, ὅπως νόμιζε, τριάντα πέντε ἀτυχήματα θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐμφανισθοῦν ὡς τυχαῖα».*

Φαίνεται, λοιπόν, ότι πράγματι ο Τσώρτσιλ είχε στείλει τη διαταγή της εξόντωσης, αλλά, όταν μετά από λίγες ημέρες την έθεσε στο Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο, συνάντησε μεγάλη αντίδραση και γι' αυτό την ανακάλεσε.

Το άοπλο νησί

Την 28η Απριλίου 1940, που άρχισε ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος, η Αγγλία ανέλαβε την προστασία της Κρήτης. Από τη δεύτερη ημέρα τέθηκε σε εφαρμογή τη βρετανικό σχέδιο άμυνας «Ανάληψη» και τα πρώτα αγγλικά τμήματα που ανήκαν στη βρετανική 14η Ταξιαρχία αποβιβάστηκαν στη Σούδα. Στη Μεγαλόνησο είχε την έδρα της η 5η Ανεξάρτητη Ελληνική Μεραρχία με τρία συντάγματα πεζικού (14ο Χανίων, 43ο Ρεθύμνου, 44ο Ηρακλείου) και το 5ο Σύνταγμα Πυροβολικού στη Σούδα. Η μεραρχία, όμως, αποφασίστηκε, μετά τη συμπλήρωση της επιστράτευσής της, να μεταφερθεί στο μέτωπο, και πραγματικά στις 18-25 Νοεμβρίου 1940 είχε εγκαταλείψει την Κρήτη: 566 αξιωματικοί, 18.662 οπλίτες, 687 κτήνη, 81 οχήματα.

Τι απέμεινε στο νησί; Μόνο τρία έμπεδα (Χανίων, Ηρακλείου, Ρεθύμνου) με δύναμη τάγματος το καθένα, αλλά και αυτά τον Ιανουάριο του 1941 μεταφέρθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα. Έτσι, δεν υπολείπονταν παρά οι πυρήνες των εμπέδων, με οπλίτες που έληγε η άδειά τους. Ο οπλισμός που υπήρχε περιλάμβανε 1.000 τουφέκια «γκρα» και μερικά παλιά πολυβόλα. Η άμυνα, λοιπόν, της Κρήτης από ελληνικής πλευράς ήταν ανύπαρκτη. Όλο το βάρος της έπεφτε στους ώμους των Άγγλων, οι οποίοι, όμως, μπλεγμένοι στον άνισο αγώνα τους, διέθεσαν πολύ λιγότερες δυνάμεις από όσες προέβλεπε το σχέδιο «Ανάληψη».

Ο αρχιστράτηγος της Μέσης Ανατολής, στρατηγός Ουέιβελ, απέβλεπε να έχει σταλεί στο νησί έως τα τέλη του 1940 μια πλήρης βρετανική μεραρχία με ισχυρό πυροβολικό και εφόδια μάχης δύο μηνών. Δεν έφτασαν όμως παρά μερικά τάγματα πεζικού και καταδρομών με ελάχιστο πυροβολικό. Είχε εγκατασταθεί ναυτική βάση στη Σούδα και είχε κατασκευαστεί ένα αεροδρόμιο στο Μάλεμε. Αλλά η αντιαεροπορική τους άμυνα, όπως και του αεροδρομίου Ηρακλείου, ήταν υποτυπώδης. Βέβαια, όσο ο πόλεμος διένυε την ιταλική φάση του, δεν διαγραφόταν κανείς κίνδυνος. Και οι ανησυχίες κατασιγάζονταν στους ελληνικούς και βρετανικούς εγκεφάλους. Αλλά, όταν στις 6 Απριλίου 1941 άρχισε η γερμανική επίθεση, αστραπιαία έλαμψε η πραγματικότητα: μπροστά στον νέο αντίπαλο, η Κρήτη ήταν άοπλη. Καθώς συντριβόταν η ελληνοβρετανική αντίσταση με κεραυνοβόλο ρυθμό στην ηπειρωτική Ελλάδα, γινόταν συνεχώς σαφέστερο ότι σύντομα το νησί θα έδινε τη μάχη του. Με την ανυπαρξία της άμυνάς του, οι ελπίδες στρέφονταν προς τον βρετανικό στόλο. Αλλά ο γερμανικός «μπλιτς κριγκ» στην Ελλάδα έδωσε την πρώτη ευκαιρία να αναμετρηθούν η αεροπορία και το ναυτικό. Και αποδείχθηκε ότι τα πολεμικά πλοία χωρίς εναέρια κάλυψη δεν μπορούσαν πια να αντεπεξέλθουν εναντίον μιας ισχυρής αεροπορικής επίθεσης. Το δίδαγμα εκείνο, που επρόκειτο στο εξής να επαληθευτεί σε δραματικές διαστάσεις, προειδοποιούσε ότι θα ήταν πολύ προβληματική η ικανότητα του βρετανικού στόλου της Α. Μεσογείου να προστατέψει αποτελεσματικά το νησί. Γιατί δεν υπήρχε αμφιβολία ότι η γερμανική υπεροχή στον αέρα θα παρέμενε συντριπτική. Και τότε έντρομοι συνειδητοποίησαν οι πάντες ότι, για να κρατηθεί η Κρήτη, έπρεπε να υπάρχει ισχυρή οργανωμένη δύναμη ξηράς, με επαρκή αντιαεροπορικό οπλισμό – αυτό δηλαδή ακριβώς που δεν υπήρχε.

Η οδύσσεια της 5ης Μεραρχίας

Σπονδυλική στήλη αυτής της δύναμης όφειλε να είναι η 5η Μεραρχία. Αλλά εκείνη, όταν οι γερμανικές θωρακισμένες μεραρχίες θρυμμάτισαν το μέτωπο της ηπειρωτικής Ελλάδας, βρέθηκε καθηλωμένη στην περιοχή της Τρεμπεσίνας, όπου είχε δώσει σκληρούς αγώνες από τις 29 Ιανουαρίου. Και τότε άρχισε μια

τραγική οδύσσεια αυτής της επίλεκτης μαχητικής μεγάλης μονάδας.

Όταν καταφάνηκε ότι τα πάντα κατέρρεαν, αξιωματικοί και οπλίτες είχαν μία μόνο σκέψη: να βρεθούν στην Κρήτη για να υπερασπιστούν την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Ο διοικητής τους, ο γηραιός, εμπειροπόλεμος υποστράτηγος Γ. Παπαστεργίου, επανειλημμένα ζήτησε την άμεση μεταφορά της μεραρχίας του, από τις πρώτες ημέρες της γερμανικής επίθεσης. Οι επίμονες αναφορές του όμως απορρίπτονταν από το Τμήμα Στρατιάς Ηπείρου. Μόνο στις 13 Απριλίου μετακινήθηκε από την Τρεμπεσίνα, αλλά στο πλαίσιο της όψιμης σύμπτυξης όλου του στρατού της Αλβανίας. Ούτε και τότε δεν της επέτρεψαν την ταχεία απαγκίστρωση προς Νότο, για να βρει κατόπιν τρόπο να διαπεραιωθεί στην ανυπεράσπιστη Κρήτη. Και τότε οι Κρήτες μαχητές πήραν την πρωτοβουλία «εκ των κάτω»: άρχισε σύσσωμη ραγδαία διαρροή, με μία μόνο σκέψη και κατεύθυνση: «Πίσω στην πατρίδα». Η διοίκηση μάταια προσπάθησε να την αναχαιτίσει: αντικαταστάθηκε ο γηραιός μέραρχος Παπαστεργίου από τον συνταγματάρχη Παπαδόγκωνα με την εντολή να παραμείνει η μεραρχία στην Ήπειρο, αλλά και εκείνος σε λίγο δήλωσε: «Δεν μπορεί κανείς να επιβληθεί σε τρελούς». Το Β' Σώμα Στρατού έκανε μια τελευταία σπασμωδική προσπάθεια να συγκρατήσει τη φυγή. Συγκρότησε βιαστικά ένα απόσπασμα μηχανικού και πυροβολικού με διοικητή τον συνταγματάρχη Βλαχάβα, με τη ρητή εντολή: «Να χτυπηθούν οι φεύγοντες της 5ης Μεραρχίας». Αλλά ο συνταγματάρχης Βλαχάβας, όταν είδε τον όγκο των διαρρεόντων, αντιλήφθηκε πως βρισκόταν μπροστά σε σύσσωμη κάθοδο. Και τους άφησε να περάσουν, αναφέροντας: «Δεν είναι δυνατόν να χτυπηθεί ολόκληρη μεραρχία». Οι Κρήτες έφευγαν αγριεμένοι, αποφασισμένοι να κάνουν χρήση των όπλων εναντίον κάθε εμποδίου. Επρόκειτο για μια πραγματική ανταρσία, την οποία όμως ο τότε επιτελάρχης του Β' Σώματος Στρατού (στο οποίο υπαγόταν η μεραρχία) Θ. Τσακαλώτος αποκαλεί «τιμητική», και στο βιβλίο του *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδας* (τόμ. Α', σελ. 180) γράφει:

> *«(Τὴν 14 Ἀπριλίου) ὁ διοικητὴς τῆς μεραρχίας... ὑποστράτηγος Παπαστεργίου, προσελθὼν συντετριμμένος εἰς τὸ Στρατηγεῖον τοῦ Σώματος ἀνέφερεν εἰς τὸν Σωματάρχην μίαν μόνον φρᾶσιν: "Μεραρχία δὲν ὑπάρχει"... (Τὴν 17 Ἀπριλίου) ὁ νέος μέραρχος (συνταγματάχης Παπαδόγκωνας)... ἐτόνισεν ὡς ἐπιβεβλημένην τὴν μεταφορὰν διὰ τῶν ταχυτέρων μέσων τῆς Μεραρχίας εἰς τὴν Κρήτην λόγω τῆς ἐπικειμένης ὑπὸ τῶν Γερμανῶν καταλήψεως τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Πᾶσαν ἄλλην ἐνέργειαν ἐτόνισεν ὡς συμφοράν».*

Αλλά στο μεταξύ είχε γίνει η διάλυση. Και ο στρατηγός Τσακαλώτος στο ίδιο βιβλίο του (σελ. 180-181) συνεχίζει:

> *«Ἔθεσα πάντα τὸ ἐρώτημα, γιατί ἡ μεραρχία αὐτή, ἡ τόσον ἡρωική, ὑπέ-*

στη τόσης ἐκτάσεως διαρροήν. Γιατί τίποτε δὲν μποροῦσε νὰ τὴν συγκρατήση;... Δὲν ἐπρόκειτο περὶ πανικοῦ, δὲν ἐπρόκειτο περὶ διαρροῆς ἐκ φόβου. Ἡ Μεραρχία τῶν Κρητῶν –καὶ εἶναι πρὸς τιμήν των– παρουσίασε, ἀφ' ἧς ἐδόθη διαταγὴ συμπτύξεως... συνολικὴν ἀνταρσίαν, συνολικὴν ἀπαίτησιν, συνολικὸν σύνθημα καὶ αἴτησιν: Μεταφορὰν στὴν Κρήτην...

»Ἂν ἡ Μεραρχία αὕτη μετεφέρετο, ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος θὰ τὴν ἐπεθεώρη θὰ ἀνέφερε εἰς ἀντίθεσιν τῶν ἀναφορῶν διαρροῆς: "Ἡ Μεραρχία τῶν Κρητῶν, συγκεντρωθεῖσα καὶ μὲ ἄριστον ὡς πάντοτε ἠθικόν, ἀναμένει ἕτοιμη πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν θυσίας τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ Ἔθνους"».

Ασφαλώς αυτή ήταν η πραγματικότητα. Το γεγονός πάντως είναι ότι, ενώ η Κρήτη ανέμενε τη γερμανική έφοδο, η δύναμη που θα μπορούσε να την προστατέψει χανόταν μέσα στην κόλαση της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο όγκος της, που είχε διαρρεύσει σε μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες, δεν μπόρεσε μέσα στην κοσμοχαλασιά της κατάρρευσης να φτάσει στην πατρίδα. Και, υπό σκελετώδη μορφή, η μεραρχία παρέδωσε τυπικά τον οπλισμό της την 25η Απριλίου, έφτασε την 4η Μαΐου στη Ναύπακτο και την 9η Μαΐου στην Πελοπόννησο, για να διαλυθεί επίσημα τη 18η Μαΐου, δύο μέρες πριν αρχίσει η μάχη της Κρήτης.

Η δραματική οδύσσεια της Μεραρχίας Κρητών είχε τον συγκλονιστικό της επίλογο σαν αρχαία τραγωδία. Στη Μεγαλόνησο επικρατούσε μεγάλος αναβρασμός εκείνες τις αγωνιώδεις ημέρες, για την απουσία των μάχιμων τέκνων της. Όσο γινόταν καταφανέστερο ότι προσέγγιζε η κρίσιμη μάχη, τόσο κορυφωνόταν η έξαψη. Και, μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα της αγανάκτησης, έφτασε τις πρώτες ημέρες του Μαΐου στο Καστέλι Κισσάμου ένας στρατηγός με δεινοπαθημένη στολή, φυγάς και αυτός από την ηπειρωτική Ελλάδα. Στην αρχή δεν του έδωσαν πολλή προσοχή. Κάποιος όμως –ένας χωροφύλακας που είχε δύο αδέλφια στην αδικοχαμένη μεραρχία– τον αναγνώρισε και έβγαλε μια φωνή: «Ο Παπαστεργίου είναι!» Τον πλησίασε αμέσως και κραύγασε: «Πού είναι, μωρέ, τα παιδιά μας; Τα παράτησες εκεί κάτω, για να έρθεις εδώ μόνος σου να σωθείς;» Και με δύο σφαίρες τον άφησε νεκρό. Ο φόνος ήταν τελείως άδικος. Καμιά ευθύνη δεν είχε ο δυστυχής στρατηγός Παπαστεργίου για την τύχη της μεραρχίας του. Το αναγνώρισαν οι Κρήτες, που εξεγέρθηκαν κατά του φονιά, ο οποίος επιπλέον παραβίασε τους αυστηρούς νόμους της κρητικής φιλοξενίας. Και τον εκτέλεσαν με τη σειρά του κι αυτόν.

Ο αφοπλισμός

Υπήρχε όμως και ο κρητικός λαός στο σύνολό του. Αν και ήταν ανάπηρος με την απουσία της πιο μαχητικής μερίδας του, θα μπορούσε με τις γνωστές πολεμικές πα-

ραδόσεις του και αρετές του να συμβάλει σημαντικά στην άμυνα του νησιού, αν γινόταν μαζική κινητοποίησή του.

Τόσο η ελληνική διοίκηση όσο και οι Άγγλοι, απέβλεπαν στον παλλαϊκό αγώνα των Κρητών. Το Γενικό Επιτελείο Στρατού από τον Ιανουάριο του 1941 είχε διατάξει τη Στρατιωτική Διοίκηση Κρήτης να οργανώσει πολιτοφυλακή, η οποία θα είχε 4 τάγματα: του νομού Χανίων, με δύναμη 1.200 ανδρών, του Ηρακλείου, με δύναμη 900, του Ρεθύμνου, με 550, του Λασιθίου, με 400. Συνολικά θα παρέτασσε 3.050 άνδρες, με στελέχη αξιωματικούς και εφέδρους της Χωροφυλακής. Είχαν μάλιστα αρχίσει να κατασκευάζονται κυανά δίκοχα και περιβραχιόνια και επρόκειτο να σταλούν ατομικές προσκλήσεις. Πώς όμως θα οπλίζονταν; Για πρώτη φορά οι Κρήτες στη νεότερη ιστορία τους ήταν άοπλοι. Γιατί, μετά την έναρξη του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, διατάχθηκε η παράδοση όλων των όπλων από τους ιδιώτες της Κρήτης. Εμπνευστής εκείνης της διαταγής ήταν ο υφυπουργός Στρατιωτικών Ν. Παπαδήμας. Ως πρόσχημα, η συγκέντρωση του οπλισμού απέβλεπε στη χρησιμοποίησή του από τον στρατό στο μέτωπο. Στην πραγματικότητα, όμως, η κυβέρνηση ήθελε να αφοπλίσει το νησί, γιατί φοβόταν μην εξεγερθούν οι Κρήτες εναντίον της, επωφελούμενοι από τον πόλεμο.

Οι Άγγλοι υποσχέθηκαν να στείλουν 4.000 τουφέκια, τα οποία δεν έφτασαν ποτέ. Και στο μεταξύ η ατυχής πολιτοφυλακή δεχόταν στη γέννησή της αλλεπάλληλα πλήγματα: τον Φεβρουάριο του 1941, με νέα διαταγή του Ν. Παπαδήμα, η δύναμή της μειώθηκε στους 1.500 άνδρες· και, στις αρχές Απριλίου, μια ακόμα διαταγή του υφυπουργού Στρατιωτικών την κατάργησε τελείως. Έτσι, η Κρήτη ανέμενε τη γερμανική έφοδο, ενώ ο μαχητικός λαός της, είτε μέσα στο νησί είτε στην ηπειρωτική Ελλάδα, θα ήταν καταδικασμένος να παραμείνει βουβός και ανίσχυρος θεατής.

Θα ήταν όμως σε θέση να αντισταθεί με τις δυνάμεις των Άγγλων και όσα υπολείμματα ελληνικών μπορούσαν να συμμετάσχουν;

«Θα αμυνθούμε»

Στις 23 Απριλίου 1941, είδαμε πως κατέφτασαν ο βασιλιάς, η κυβέρνηση και οι άλλες Αρχές. Ο Γεώργιος, με τον πρωθυπουργό Τσουδερό, τον πρίγκιπα Πέτρο και τον Άγγλο πρεσβευτή, αποβιβάστηκαν από το «Σάντερλαντ» σε μια πρόχειρη ξύλινη εξέδρα στη Σούδα, στις 7:30' ενός θερμού ανοιξιάτικου πρωινού. Ήταν του αγίου Γεωργίου και ο πρωθυπουργός είπε στον βασιλιά: «Μεγαλειότατε, επί τη ονομαστική σας εορτή σάς εύχομαι ο άγιος Γεώργιος να είναι βοηθός εις τον αγώνα του οποίου ηγείσθε. Και του χρόνου νικηταί εις Αθήνας».

Το αντιτορπιλικό *Βασίλισσα Όλγα* με τα μέλη της κυβέρνησης έφτασε μετά από λίγη ώρα, και εκείνο το πρωινό η Κρήτη είχε ήδη γίνει έδρα του Ελληνικού Βασιλεί-

ου. Ο βασιλιάς εγκαταστάθηκε μαζί με τον Άγγλο πρεσβευτή στην έπαυλη Ήβανς, στην Κνωσό. Τα γραφεία όμως του βασιλικού οίκου, όπως και η κυβέρνηση, τακτοποιήθηκαν στο ευρύχωρο μέγαρο της Εθνικής Τράπεζας, στο Ηράκλειο. Αλλά στις 29 Απριλίου βασιλιάς και κυβέρνηση εγκαταστάθηκαν στα Χανιά, όπου ήταν και η έδρα της Βρετανικής Στρατιωτικής Διοίκησης. Μια υποψία κράτους λειτουργούσε πάλι, ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα όλα κατέρρεαν. Και στις 24 Απριλίου συνήλθε στην πρώτη του συνεδρίαση το Υπουργικό Συμβούλιο. Η Κρήτη προσπαθούσε να οργανωθεί σαν ακατάλυτο εθνικό έδαφος. Αλλά, ενώ το ηθικό του πληθυσμού αναρριπιζόταν, οι ηγέτες ήταν γεμάτοι αμφιβολίες. Αμφιβολίες για την αποτελεσματικότητα της άμυνας, αμφιβολίες και για την απόφαση των Άγγλων να αγωνιστούν για να κρατήσουν το νησί. Αυτά που αντίκριζαν ανήσυχοι ο βασιλιάς και η κυβέρνηση δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντικά. Οι βρετανικές δυνάμεις που υπήρχαν ανέρχονταν σε λίγα τάγματα, τα οποία ενισχύθηκαν με ελάχιστες μονάδες της MNBDO (Οργανισμός Κινητής Άμυνας Ναυτικής Βάσης) που διέθετε αντιαεροπορικό πυροβολικό. Σε ολόκληρο το νησί δεν υπήρχαν παρά 16 βαριά και 30 ελαφρά αντιαεροπορικά πυροβόλα, με 24 προβολείς. Η αεροπορία περιλάμβανε τα θλιβερά υπολείμματα της θρυμματισμένης στην ηπειρωτική Ελλάδα βρετανικής εναέριας δύναμης, που τα ενίσχυε η 203η Μοίρα Βομβαρδιστικών από την Αίγυπτο. Συνολικά, 23 αεροπλάνα, με λίγα πυρομαχικά και ελάχιστα ανταλλακτικά. Παντού υπήρχε η σφραγίδα της έλλειψης. Και η αγωνιώδης ερώτηση που γεννιόταν στους Έλληνες ήταν: Μήπως οι Άγγλοι αποχωρούν και από δω;

Στις 24 Απριλίου έφτασε ο στρατηγός Ουέστον, απεσταλμένος του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής. Ο βασιλιάς τού εξέφρασε τους φόβους του κατευθείαν: «Διάχυτη είναι η εντύπωση ότι εσείς οι Βρετανοί ετοιμάζεστε να εγκαταλείψετε την Κρήτη». Ο Άγγλος στρατηγός όμως διαμαρτυρήθηκε ζωηρά: «Όχι, όχι, Μεγαλειότατε! Έστω και με τα υπάρχοντα μέσα, θα αμυνθούμε. Κατηγορηματικά σας λέω ότι η Αγγλία θα κάνει το παν για να κρατήσει το νησί».

Οι Βρετανοί

Ο Ουέστον ήταν ειλικρινής και απέδιδε τα πράγματα. Ο Τσώρτσιλ ήταν αποφασισμένος να υπερασπιστεί την Κρήτη με κάθε θυσία. Δεν αμφέβαλλε ότι θα εξαπολυόταν γερμανική επίθεση, ούτε υποτιμούσε τη δύναμή της. Αισιοδοξούσε όμως ότι θα ενισχυόταν η άμυνα του νησιού με ένα μέρος του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος που θα έφευγε από την Ελλάδα και με όσες δυνάμεις και υλικά θα μπορούσαν να περισυλλεγούν στη Μέση Ανατολή. Και στις 28 Απριλίου διαμήνυσε προσωπικά στον Βρετανό αρχιστράτηγο Ουέιβελ (*Απομνημονεύματα*, ελλην. έκδοση, τόμ. III, σελ. 300):

«...Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τὰς ὁποίας ἔχομεν, καταφαίνεται ὅτι θὰ ἐξαπολυθῇ συντόμως ἐναντίον τῆς Κρήτης σφοδρὰ ἐπίθεσις ὑπὸ γερμανικῶν ἀερομεταφερομένων στρατευμάτων καὶ βομβαρδιστικῶν. Γνωρίσατέ μου ποίας δυνάμεις διαθέτετε εἰς τὴν νῆσον καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἐφόδιά των. Λαμπρὰ εὐκαιρία μᾶς παρέχεται νὰ πλήξωμεν ἐπιτυχῶς τὰ ἀεραγήματα. Κρατερὰ ἄμυνα δέον νὰ ἀντιταχθῇ εἰς τὴν Κρήτην».

Ήταν όμως δικαιολογημένη η αισιοδοξία του Βρετανού πρωθυπουργού; Από τις 25 Απριλίου άρχισαν να καταφτάνουν υπολείμματα του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος. Προηγήθηκε ο όγκος της Νεοζηλανδικής Ταξιαρχίας (5.000 άνδρες) και έως τις 30 Απριλίου είχαν συρρεύσει 25.000 άνδρες. Οι περισσότεροι όμως ήταν άοπλοι, χωρίς ατομικά είδη, χωρίς βαρύ οπλισμό και οχήματα. Όλα τα είχαν εγκαταλείψει στην ηπειρωτική Ελλάδα. Και, μολονότι η δύναμη αυτή είχε συνοχή, πειθαρχία και ηθικό, θα έπρεπε να επανεξοπλιστεί για να καταστεί και πάλι αξιόμαχη.

Στις 29 έφτασε με το καταδρομικό *Αίηzαξ* και ο στρατηγός Φράυμπεργκ, διοικητής των νεοζηλανδικών δυνάμεων. Στην εκστρατεία της Ελλάδας είχε επιδείξει μεγάλη δραστηριότητα και θάρρος. Ο Τσώρτσιλ τον εκτιμούσε. Και, όταν την επομένη τα χαράματα ο Φράυμπεργκ ετοιμαζόταν να επιβιβαστεί σε ένα βρετανικό πολεμικό για την Αλεξάνδρεια, ένα επείγον σήμα από το Στρατηγείο τον σταμάτησε: ο στρατηγός Ουέιβελ, με διαταγή του Άγγλου πρωθυπουργού, τον τοποθετούσε Ανώτατο Αρχηγό της Άμυνας της Κρήτης.

Απελπισμένος

Την ίδια στιγμή ο νέος αρχηγός άρχισε δραστήρια το έργο του. Όλη την ημέρα επιθεώρησε το νησί. Και το βράδυ κάθισε στο γραφείο του τελείως απελπισμένος. Οι διαπιστώσεις του ήταν εντελώς απογοητευτικές. Το δελτίο πληροφοριών της 29ης Απριλίου ανέφερε ότι επίκειται η επίθεση 3.000-4.000 αλεξιπτωτιστών και αεραγημάτων, με ταυτόχρονη απόβαση από θαλάσσης, που θα την υποστήριζαν 240 «στούκας» και 645 άλλα γερμανικά αεροπλάνα. Και δεν υπήρχε σχεδόν τίποτα το οργανωμένο για να της αντιταχθεί. Η έλλειψη μέσων ήταν καταπληκτική και ο ατυχής αρχηγός αντίκρισε τους κουρασμένους Βρετανούς φαντάρους να ανοίγουν χαρακώματα, χρησιμοποιώντας τα κράνη τους για σκαπτικά εργαλεία.

Έσπευσε τότε ο Φράυμπεργκ να στείλει μια δραματική αναφορά στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής:

«Αἱ δυνάμεις ποὺ διαθέτω εἶναι τελείως ἀνεπαρκεῖς καὶ δὲν δύναμαι νὰ ἐλπίζω ὅτι θὰ ἀνθέξω. Ἂν δὲν διατεθῇ ἐπαρκὴς ἀεροπορικὴ προστασία, ἡ ἀπόφασις νὰ διατηρηθῇ ἡ νῆσος πρέπει νὰ ἀναθεωρηθῇ».

Την ίδια αγωνιώδη προειδοποίηση έκανε και προς την κυβέρνησή του στην Ώκλα-

ντ (Νέα Ζηλανδία) (Τσώρτσιλ, *Απομνημονεύματα*, ελλην. έκδ., τόμ. III, σελ. 393):

«...Συνιστῶ ὑμῖν ὅπως ἐξασκήσητε πίεσιν ἐπὶ τῶν ἁρμοδίων ἐν Λονδίνῳ κύκλων, ὅπως μᾶς ἐφοδιάσουν μὲ ἐπαρκῆ μέσα διὰ τὴν ἄμυναν τῆς νήσου, ἢ ἀναθεωρήσουν τὴν ἀπόφασίν των ὅτι πρέπει νὰ κρατηθῇ ἡ Κρήτη...»

Αλλά ο Τσώρτσιλ δεν λύγισε. Την επομένη ήρθε η απάντηση κατηγορηματική και ξερή: «Θα στείλει για ενίσχυση ό,τι μπορεί. Ανεξαρτήτως όμως της ενίσχυσης, η Κρήτη θα δόσει μάχη μέχρις εσχάτων». Τότε ο Φράυμπεργκ το πήρε απόφαση. Και ρίχτηκε με όλες του τις δυνάμεις να αξιοποιήσει απεγνωσμένα ό,τι διέθετε και ό,τι θα έφτανε, με τη συναίσθηση πως τίποτα δεν θα έσωζε το νησί.

Οι Έλληνες

Τι γινόταν όμως από την ελληνική πλευρά; Στα τέλη Μαρτίου είχε έρθει στην Κρήτη η Σχολή Οπλιτών Βασιλικής Χωροφυλακής (15 αξιωματικοί, 900 οπλίτες). Και, μέσα στο χάος της κατάρρευσης του Απριλίου, έφτασαν στο νησί μερικά συντρίμμια από την κατεστραμμένη πολεμική μηχανή της Ελλάδας. Την 20ή Απριλίου κατέπλευσε στη Σούδα νηοπομπή με τα Κέντρα Εκπαίδευσης Ναυπλίου και Τριπόλεως (85 αξιωματικοί, 4.816 οπλίτες). Και στις 29 Απριλίου έφτασε το Κέντρο Εκπαίδευσης Καλαμών, με δύναμη 3 ταγμάτων. Όλοι αυτοί όμως ήταν νεοσύλλεκτοι κληρωτοί των κλάσεων 1940 β' και 1941, που είχαν λάβει ολιγοήμερη εκπαίδευση. Το ένα τρίτο ήταν άοπλοι, οι υπόλοιποι έφεραν υποτυπώδη οπλισμό, με ελάχιστα πυρομαχικά: μόλις 5-20 φυσίγγια κατά τουφέκι.

Πιο σημαντική όμως ήταν η άφιξη της Σχολής Ευελπίδων στις 29 Απριλίου. Με πρωτοβουλία μερικών αξιωματικών και των μαθητών –χωρίς καμιά διαταγή– κατέπλευσαν με βενζινόπλοια στο Κολυμπάρι. Συνολικά, 17 αξιωματικοί, 300 ευέλπιδες και 20 οπλίτες. Αλλά συγχρόνως έφτασαν, ατομικά ή κατά μικρές ομάδες, αρκετοί αξιωματικοί και οπλίτες από την Ελλάδα. Ήταν άνδρες αποφασιστικοί και μαχητικοί, αλλά ουσιαστικά άοπλοι. Την 9η Μαΐου, εξάλλου, η κυβέρνηση δημοσίευσε Αναγκαστικό Νόμο «περί αποκαταστάσεως αξιωματικών και ανθυπασπιστών, εξελθόντων του στρατεύματος διά λόγους πολιτικούς», με τον οποίο επανέρχονταν στην ενέργεια πολυάριθμοι απόταχτοι αξιωματικοί που έμεναν στην Κρήτη.

Έτσι, είχαν συγκεντρωθεί στο νησί χιλιάδες άνδρες. Συγκρότησαν 11 τάγματα, τα οποία αναπτύχθηκαν σε 8 συντάγματα πεζικού, που οι διοικητές τους ανέλαβαν δικαιοδοσίες μεράρχων. Επιπλέον, υπήρχαν η Σχολή Χωροφυλακής και η Σχολή Ευελπίδων. Αλλά η δύναμη αυτή, αν και σημαντική σε αριθμό ανδρών και με ακμαίο ηθικό, χώλαινε τρομακτικά σε οπλισμό. Και από τη δυνατότητα των Βρετανών να φέρουν –παρά την τρομερή αντίδραση της εχθρικής αεροπορίας– τα απαραίτητα όπλα εξαρτιόταν αν θα γινόταν πραγματικά αξιόμαχη.

ΕΠΑΝΩ: Η αποκορύφωση της εθνικής τραγωδίας. Γερμανικό απόσπασμα στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Η παράδοση των Αθηνών, το δραματικό πρωί της 27ης Απριλίου 1941. Ο στρατιωτικός διοικητής στρατηγός Καβράκος και ο Δήμαρχος Αμ. Πλυτάς υποδέχονται τον Γερμανό συνταγματάρχη Σέυμπιν, ο οποίος υποκριτικά δηλώνει: «Ερχόμαστε σαν φίλοι»... Δεν θα περάσουν ούτε ώρες και θα γίνει βαρύς ο ζυγός της κατοχικής σκλαβιάς.

ΕΠΑΝΩ: Ο στρατηγός Τσολάκογλου υπογράφει τη συνθηκολόγηση του νικηφόρου στρατού του Αλβανικού Μετώπου.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Η ανατίναξη της γέφυρας στη Διώρυγα της Κορίνθου. Δύο Βρετανοί από απόσταση 200 μέτρων πυροβόλησαν το εμπύρευμά της.

ΕΠΑΝΩ: Αριστερά, ο Βασιλιάς Γεώργιος Β΄. Στη διάρκεια του πολέμου άτεγκτος.
Δεξιά, ο αρχιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος. Νίκες και επικρίσεις...

ΚΑΤΩ: Το λιμάνι του Πειραιά κατά την Κατοχή. Από εδώ πέρασαν οι σαμποτέρ.
Εδώ χτύπησαν αεροπλάνα.

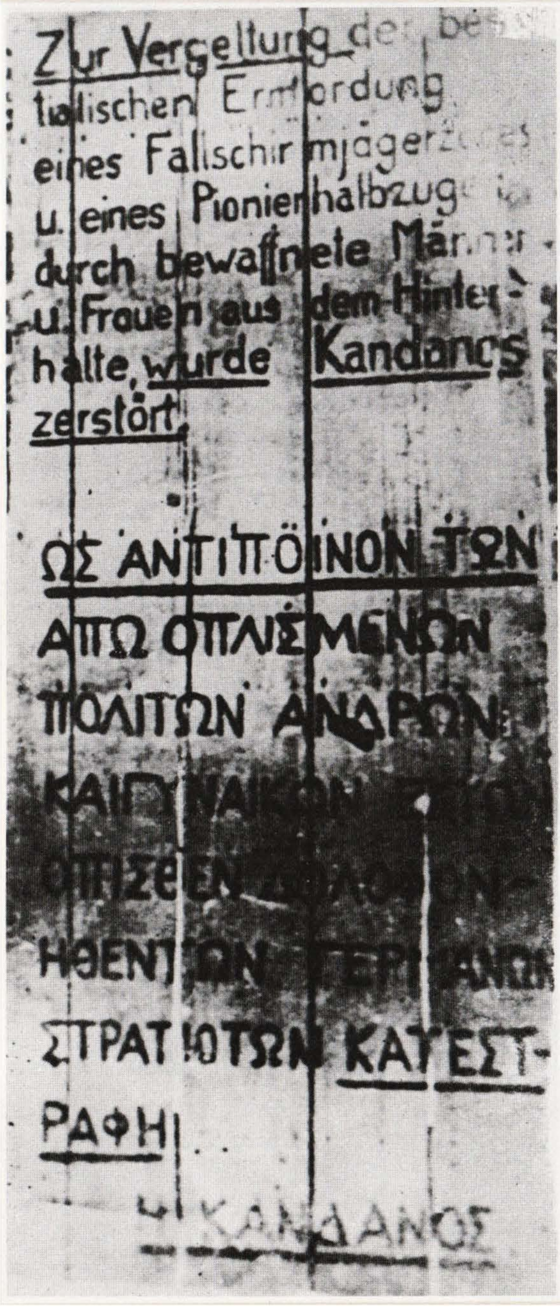

ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΕΠΑΝΩ: Από τη Μάχη της Κρήτης. Τα «στούκας» καίνε τα καράβια στον κόλπο της Σούδας.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΚΑΤΩ: Από τη Μάχη της Κρήτης. Οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές πέφτουν στο νησί. Αλλά θα πληρώσουν πανάκριβα τη νίκη τους.

ΕΠΑΝΩ: Κρήτες που άρπαξαν τ' άρματα μέσα στη μάχη για να υπερασπιστούν το νησί. Αιχμάλωτοι των Γερμανών τώρα, ξέρουν ότι τους περιμένει τρομερή τύχη.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Η Κάνδανος της Κρήτης δεν υπάρχει πια. Αυτή η επιγραφή έχει στηθεί στη θέση της από τους Γερμανούς για να είναι πηγή τρόμου των Ελλήνων. Εγινε όμως πηγή εθνικού πάθους για τη Νέμεση.

ΔΕΞΙΑ ΕΠΑΝΩ: Ενα δραματικό ντοκουμέντο: αυτή η φωτογραφία προέρχεται από τα μυστικά γερμανικά αρχεία. Δείχνει γερμανικά αποσπάσματα που εκτελούν τους πρώτους Κρήτες πολίτες.

ΔΕΞΙΑ ΚΑΤΩ: Τον Ιούλιο του 1941 στη Νότιο Αφρική. Η τότε πριγκίπισσα Διαδόχου Φρειδερίκη με τα παιδιά της και τον πρωθυπουργό της Νοτίου Αφρικής στρατάρχη Γιαν Σματς.

ΕΠΑΝΩ: Μόλις μπήκαν οι Ιταλοί στην Αθήνα (Ιούνιος 1941) κάνουν μεγάλη, επιδεικτική στρατιωτική παρέλαση – κανένα μάτι Αθηναίου δεν τους κοίταξε.

ΚΑΤΩ: Η κατοχική κυβέρνηση Τσολάκογλου απ' τις πρώτες ημέρες κατέστησε Αρχιεπίσκοπο τον Δαμασκηνό (είχε εκλεγεί το 1939, αλλά ο Μεταξάς απαγόρευσε την αναγόρευσή του και τον έκλεισε στη Μονή Φανερωμένης της Σαλαμίνας). Στη φωτογραφία, ο νέος Αρχιεπίσκοπος με τον κατοχικό πρωθυπουργό Τσολάκογλου.

Ο Ρούσβελτ

Μέσα σε εκείνη την ατμόσφαιρα αγωνίας, από την άλλη άκρη του Ατλαντικού Ωκεανού ήρθε ένα μακρινό και συγκινητικό μήνυμα φιλίας και συμπαράστασης. Το γράφει ο Ηλίας Βενέζης στο προαναφερόμενο βιβλίο του (σελ. 194): την τελευταία ημέρα του Απριλίου, ζητούσε να παρουσιαστεί στον βασιλιά, στα Χανιά, ο πλοίαρχος του Αμερικανικού Πολεμικού Ναυτικού Τζέιμς Ρούσβελτ, πρωτότοκος γιος του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Φραγκλίνου Ρούσβελτ. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στο καταφύγιο του Διοικητηρίου, υπό το φως των κεριών. Γινόταν αεροπορική επιδρομή όταν ο γιγαντόσωμος Αμερικανός πλοίαρχος έφτασε και επέδωσε στον Γεώργιο την παρακάτω επιστολή του πατέρα του:

«Ἀγαπητέ μου Βασιλεῦ Γεώργιε,

»Ἐπιθυμῶ πολὺ νὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχετε μεγαλυτέραν καὶ ταχυτέραν βοήθειαν ἐκ μέρους ἡμῶν. Ὅ,τι δύναμαι νὰ εἴπω εἶναι ὅτι καταβάλλω πρὸς τοῦτο πᾶσαν προσπάθειαν.

»Πιστῶς ὑμέτερος
»ΦΡΑΓΚΛΙΝΟΣ ΡΟΥΣΒΕΛΤ».

Τότε οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ακόμη ουδέτερες (μετά 8 μήνες θα έβγαιναν στον πόλεμο, χάρη στο Περλ Χάρμπορ). Αλλά προσέφεραν ήδη πολύτιμη υλική βοήθεια στη μαχόμενη Αγγλία. Η συμπαράσταση όμως στην Ελλάδα, και ιδίως τώρα που παρέμενε περιορισμένη στην Κρήτη, ήταν τελείως συμβολική και δεν μετέβαλε τη δραματική μορφή των πραγμάτων.

Σπασμωδικότητα

Και οι βρετανικές δυνάμεις; Το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής κατέβαλλε υπεράνθρωπες και σπασμωδικές προσπάθειες να περισυλλέξει κάθε ομάδα, μονάδα, πυροβόλο, πολυβόλο, που υπήρχε διαθέσιμο, για να το στείλει στην Κρήτη. Η δράση της γερμανικής αεροπορίας ήταν επίφοβη και γινόταν διαρκώς πιο επικίνδυνη. Αλλά έως τις αρχές Μαΐου δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί «απαγορευτική». Και οι Άγγλοι διοχέτευσαν στο νησί που αγωνιούσε μερικές πολύτιμες ποσότητες υλικών. Περιλάμβαναν και 49 κανόνια των 75 και 100 χιλιοστών από λάφυρα, καθώς και 16 άρματα (10 ελαφρά, 6 μέσα τύπου Ι). Ο αριθμός των αεροπλάνων που διετίθεντο για την άμυνα του νησιού αυξήθηκε σε 60. Αυτή η ενίσχυση, με την προϋπόθεση ότι θα συνεχιζόταν με αυξανόμενο ρυθμό, γεννούσε κάποιον άνεμο αισιοδοξίας. Ακόμη και η καταλυτική απαισιοδοξία του στρατηγού Φράυμπεργκ είχε διαβρωθεί και στις 16 Μαΐου ανέφερε στον στρατηγό Ουέιβελ:

«Τώρα εἶμαι αἰσιόδοξος. Ἡ κατάστασις τῶν στρατευμάτων μου βελ-

τιοῦται. Τὸ ἠθικόν των εἶναι ἀκμαῖον. Ἐλπίζω μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Ναυτικοῦ νὰ κρατήσω τὴν Κρήτην».

Ακριβώς όμως την ημέρα –ίσως και την ώρα– που ο ανώτατος αρχηγός της άμυνας της Κρήτης έστελνε το ελπιδοφόρο του μήνυμα, εξαπολυόταν το προοίμιο της θύελλας, υπό τη μορφή τρομερών αεροπορικών βομβαρδισμών. Στην άλλη πλευρά του οδοφράγματος, ο εχθρός, αδυσώπητος και οργανωμένος, έκανε κολοσσιαίες προπαρασκευές. Όλη η Ελλάδα δονούνταν από τον παλμό της γερμανικής κινητοποίησης, που συγκέντρωνε το τρομερό δυναμικό της για το νέο καταληκτικό άλμα. Και στο Λονδίνο ο Τσώρτσιλ είχε πλήρη συνείδηση των διαστάσεων της επικείμενης μάχης. Αργότερα, στη Βουλή των Κοινοτήτων, έλεγε με δραματικό τόνο:

«Οὐδεὶς ἔτρεφε αὐταπάτας ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς ἐχθρικῆς δι' ἀερομεταφορᾶς ἐπιθέσεως. Ἐγνωρίζαμεν ὅτι θὰ ἦτο γιγαντιαία καὶ σφοδροτάτη. Αἱ ἀναγνωριστικαὶ πτήσεις ὑπεράνω τῶν ἑλληνικῶν ἀεροδρομίων ἀπεδείκνυαν τὴν τεραστίαν συγκέντρωσιν ἀεροσκαφῶν κατὰ ἑκατοντάδας. Καὶ ὡς κατεφάνη, ὁ ἐχθρὸς ἦτο ἕτοιμος νὰ πληρώσῃ πανάκριβα τὴν κατάκτησιν αὐτήν».

Οι Γερμανοί

Ο Γερμανός πτέραρχος Λωρ (Loehr), διοικητής του 4ου Αεροπορικού Στόλου, στον οποίο υπάγονταν οι εναέριες επιχειρήσεις της νοτιοανατολικής Ευρώπης, ανέλαβε την κατάληψη της Κρήτης. Το γερμανικό σχέδιο προέβλεπε ταυτόχρονη επίθεση κατά της Μάλτας. Αλλά, επειδή οι δυνάμεις δεν επαρκούσαν, ο Χίτλερ στις 20 Απριλίου αποφάσισε να προηγηθεί η Κρήτη. Η επιχείρηση πήρε το όνομα «Ερμής». Συμβολισμός επιτυχημένος. Για πρώτη φορά στην ιστορία στρατός θα αναλάμβανε επίθεση γιγαντιαίας κλίμακας χρησιμοποιώντας τον αέρα. Την ημέρα που καταλήφθηκε η Αθήνα (27 Απριλίου) ο πτέραρχος Λωρ εγκαθιστούσε το στρατηγείο του στην Κηφισιά και άρχισε με δραστηριότητα και φαντασία την προπαρασκευή της μάχης. Δεν είχε σημαντικά περιθώρια χρόνου. Η Κρήτη έπρεπε να καταληφθεί γρήγορα, για να μη προφτάσουν οι Άγγλοι να οργανώσουν την άμυνά της και για να χρησιμοποιηθεί αμέσως ο όγκος του 4ου Αεροπορικού Στόλου στην επικείμενη μάχη της Ρωσίας. Έτσι, ο Λωρ καθόρισε ως ημέρα Χ που θα άρχιζε η επίθεση κατά της Κρήτης την 20ή Μαΐου.

Τι δυνάμεις θα διέθετε ο Γερμανός αρχηγός για να καταφέρει το τρομερό πλήγμα του;

1. Την αεροκίνητη δύναμη του XI Αεροπορικού Στόλου (διοικητής αντιπτέραρχος Στούντεντ), που περιλάμβανε την 7η Μεραρχία Αλεξιπτωτιστών και τρία ακόμη συντάγματα αλεξιπτωτιστών.

2. Την αεροπορία μεταφορών του XI Αεροπορικού Σώματος (διοικητής αντιπτέραρχος Κόνραντ).
3. Την 5η Ορεινή Μεραρχία, που υπαγόταν στον Στούντεντ.
4. Το περίφημο και ισχυρότατο VIII Αεροπορικό Σώμα, που διοικούσε ο διάσημος ήδη πτέραρχος Ριχτχόφεν.

Επιπλέον, τις ναυτικές γερμανικές δυνάμεις της ΝΑ Ευρώπης με διοικητή τον ναύαρχο Σχώστερ.

Συνολικά, ο Λωρ είχε στα χέρια του:

→ 22.750 άνδρες
→ 1.370 αεροσκάφη.

Αυτά τα τελευταία κατανέμονταν ως εξής:

→ 60 αεροπλάνα αναγνώρισης
→ 280 βομβαρδισμού
→ 150 καθέτου εφόρμησης («στούκας»)
→ 180 δίωξης
→ 100 ανεμοπλάνα
→ 600 μεταφορικά αεροπλάνα.

Στη δύναμη αυτή προστέθηκαν 70 πλοία για μεταφορά των αποβατικών δυνάμεων και εφοδίων, που θα τα υποστήριζαν μερικά ιταλικά αντιτορπιλικά και τορπιλάκατοι. Ζήτησε επιπλέον και ο Μουσολίνι να συμμετάσχει ιταλικός στρατός στην επιχείρηση από τα Δωδεκάνησα. Και πραγματικά πήρε μέρος ένα ενισχυμένο σύνταγμα πεζικού, που ενήργησε τις τελευταίες ημέρες της μάχης απόβαση στην ανατολική Κρήτη.

Το σχέδιο «Ερμής»

Αυτή η δύναμη με την οποία ο Λωρ αναλάμβανε να εκπορθήσει το τελευταίο οχυρό της Ελλάδας ήταν τρομερή όχι για τον αριθμό της όσο για τη σύνθεση, τη λειτουργία της, τη στρατηγική και την τακτική της. Θα εξακόντιζε κατά των Βρετανών και των Ελλήνων υπερασπιστών του νησιού μια νέα, πρωτοποριακή μορφή πολέμου: τελειοποίηση και αυτού του «μπλιτς κριγκ» που ακόμη δεν είχαν αφομοιώσει τελείως οι αντίπαλοι της Γερμανίας.

Η επιχείρηση θα είχε τη μορφή της εφόδου από την πρώτη στιγμή. Θα εφορμούσαν κατά της Κρήτης 10.000 αλεξιπτωτιστές, 750 άνδρες με ανεμοπλάνα, και θα μεταφέρονταν αμέσως στα αεροδρόμια και στις ακτές που θα καταλαμβάνονταν 7.000 άνδρες με πλοία και 5.000 με μεταφορικά αεροπλάνα.

Με ταχύτητα καταιγίδας, χωρίς διακοπή δευτερολέπτου, με πλήρη συντονισμό κινήσεως, το σχέδιο «Ερμής» που θα εφάρμοζε ο πτέραρχος Λωρ προέβλεπε μια σει-

ρά ραγδαίων ενεργειών. Στο βιβλίο Η Μάχη της Κρήτης της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (συντάκτης αντισυνταγματάρχης Χρήστος Γκιών, Αθήνα 1967) αναπτύσσεται η σειρά αυτών των κεραυνοβόλων ενεργειών:

1. Απόκτηση κυριαρχίας του αέρα.
2. Χρησιμοποίηση τμημάτων αλεξιπτωτιστών και προσγείωση με ανεμοπλάνα, για την κατάληψη των αεροδρομίων της Κρήτης με κέντρο βάρους το Μάλεμε.
3. Μετά, κατάληψη των αεροδρομίων αεραπόβασης μονάδων ορεινών κυνηγών για την πλήρη κατάληψη του νησιού.
4. Ενίσχυση των δυνάμεων του Μάλεμε δι' αποβάσεως δυνάμεων στις κοντινές ακτές, μεταφερομένων με πλωτά μέσα.
5. Αποβίβαση από θαλάσσης ισχυρού κλιμακίου πυροβολικού, αρμάτων, οχημάτων, ημιόνων.

Τρεις ομάδες επίθεσης θα κατέφεραν τα τρομερά πλήγματά τους κατά του νησιού:

Η Δυτική Ομάδα, με τη συνθηματική ονομασία «Κομήτης», θα είχε κύριο στόχο της το αεροδρόμιο του Μάλεμε. Η Κεντρική Ομάδα, με την ονομασία «Άρης», θα καταλάμβανε την περιοχή Χανιά-Σούδα-Ρέθυμνο, με το αεροδρόμιο του τελευταίου. Και η Ανατολική Ομάδα, με την ονομασία «Ωρίων», θα επιτίθετο κατά του Ηρακλείου και του αεροδρομίου του. Η όλη έφοδος θα γινόταν σε δύο κύματα. Το πρώτο κύμα το πρωί της Χ ημέρας θα επέπιπτε κατά του Μάλεμε («Κομήτης» και α' κλιμάκιο του «Άρεως»). Το δεύτερο κύμα θα εξαπολυόταν κατά του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου («Ωρίων» και β' κλιμάκιο «Άρεως»). Την πρώτη ημέρα θα γινόταν η κατάληψη των αεροδρομίων και των λιμανιών Χανίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου. Τη δεύτερη ημέρα θα πραγματοποιούνταν η κατάληψη της Σούδας. Από εκεί και πέρα θα γινόταν η τελική εξόρμηση για την εκμηδένιση των οργανωμένων δυνάμεων του εχθρού και την άλωση ολόκληρης της Κρήτης.

Η αεροπορία

Με μεθοδικότητα, δραστηριότητα και πλήρη συντονισμό, οι γερμανικές προετοιμασίες βάδιζαν προς την ολοκλήρωσή τους. Στο μεταξύ, συντελούνταν αποφασιστικά η προπαρασκευαστική φάση της επίθεσης, που την ανέλαβε ο πτέραρχος Ριχτχόφεν. Απόλυτη κυριαρχία στον αέρα, απομόνωση του νησιού, εξάρθρωση της αντιαεροπορικής άμυνάς του. Ο VII Αεροπορικός Στόλος του ήταν κατανεμημένος στα αεροδρόμια της κεντρικής και της νότιας Ελλάδας: Μήλος, Κάρπαθος, Παλαιό Φάληρο (Ελληνικό), Κόρινθος, Μέγαρα, Τοπόλια, Δαδί, Τανάγρα. Και από εκεί εξακόντιζε την άπαυστη αεροπορική επίθεση, η οποία από τις 16 Μαΐου μπήκε στην τελική, τρομερή φάση της.

Ήδη, από τις αρχές του μήνα, ο εφοδιασμός της Κρήτης γινόταν ολοένα δυσκολό-

τερος. Οι βομβαρδισμοί του νησιού με κύριους στόχους το Μάλεμε και τη Σούδα ήταν ακατάπαυστοι. Η θάλασσα ολόγυρα ελεγχόταν αυστηρά. Μόνο στις 14-18 Μαΐου βυθίστηκαν εν πλω προς την Κρήτη ένα εμπορικό πλοίο 36.162 τόνων (από τα μεγαλύτερα της εποχής), το ελληνικό αντιτορπιλικό Λέων και η βρετανική κορβέτα Σάλβια.

Η Σούδα δεχόταν έως και 8 βομβαρδισμούς την ημέρα. Οι αφίξεις και οι εκφορτώσεις γίνονταν πια μόνο τη νύχτα. Τα λιγοστά σκάφη που κατόρθωναν να φτάσουν κατέπλεαν τα μεσάνυχτα, ξεφόρτωναν ό,τι πρόφταιναν και ξεκινούσαν ολοταχώς στις 3 το πρωί για να προλάβουν έως την αυγή να βρίσκονται έξω από τη ζώνη θανάτου του Ριχτχόφεν. Έτσι όμως εκφορτώνονταν μόνο 100 τόνοι εφοδίων ημερησίως, αντί των 600 τόνων που ήταν αναγκαίοι. Πολύτιμο υλικό δεν έφτασε ποτέ. Από 27.000 τόνους πυρομαχικών, μόνο 3.000 παραλήφθηκαν. Από 100 πολυβόλα που στάλθηκαν από την Αίγυπτο, μόνο τα 49 αφίχθηκαν στον προορισμό τους. Η μικρή βρετανική αεροπορία του νησιού δεν μπορούσε να αναχαιτίσει αυτή την καταστροφή. Τα 60 αρχικά αεροπλάνα της μάταια επιχείρησαν να αναμετρηθούν με τις μάζες των γερμανικών αεροσκαφών. Κατέρριψαν 23 εχθρικές μονάδες, αλλά με τίμημα την πλήρη σχεδόν εξολόθρευσή τους. Ελάχιστα αεροπλάνα «Μπλενχάιμ», «Χάρικαιην», «Γκλαντιέιτορ» περισώθηκαν, που την παραμονή της μάχης αποσύρθηκαν στην Αίγυπτο. Έως τις 19 Μαΐου, η προπαρασκευαστική φάση του σχεδίου «Ερμής» είχε επιτύχει με ωρολογιακή ακρίβεια: ο Ριχτχόφεν είχε εξαρθρώσει την αντιαεροπορική άμυνα του νησιού (από τους 24 προβολείς είχαν διασωθεί μόνο 3), είχε εξαφανίσει κάθε ίχνος εχθρικού φτερού και είχε απομονώσει από τη θάλασσα την Κρήτη που ο ουρανός της βρισκόταν πια στο έλεός του.

Η άμυνα

Η ημέρα της εφόδου είχε έρθει. Σε τι κατάσταση βρισκόταν η άμυνα του νησιού; Το βράδυ της 19ης Μαΐου 1941 –τελευταίες ώρες πριν από την επίθεση που την περίμεναν οι Βρετανοί και οι Έλληνες– οι αμυντικές δυνάμεις κατείχαν άγρυπνα τις θέσεις τους, κατανεμημένες σε 4 τομείς:

Πρώτος τομέας, Μάλεμε: Η 2η Νεοζηλανδική Μεραρχία (ταξίαρχος Πάττικ), με το στρατηγείο της κοντά στην οδό Αλικιανού-Χανίων. Σ' αυτόν υπάγονταν οι ελληνικές δυνάμεις 1ο, 6ο και 8ο Σύνταγμα Πεζικού και ένα σύνταγμα πυροβολικού. Υπήρχαν 2 μέσα άρματα και 10 ελαφρά.

Δεύτερος τομέας, Χανίων-Σούδας (υποστράτηγος Ουέστον): Το στρατηγείο του ήταν στα Χανιά και σ' αυτόν υπάγονταν το ελληνικό 2ο Σύνταγμα Πεζικού και το Έμπεδο Χανίων.

Τρίτος τομέας, Ρεθύμνου-Γεωργιούπολης (ταξίαρχος Βάλεϋ): Είχε το στρατηγείο του δυτικά της Γεωργιούπολης. Τον επάνδρωναν τμήματα της 19ης Αυστραλιανής

Ταξιαρχίας και οι ελληνικές δυνάμεις 4ο και 5ο Σύνταγμα Πεζικού, το Τάγμα Οπλιτών Χωροφυλακής και το Έμπεδο Ρεθύμνου.

Τέταρτος τομέας, Ηρακλείου, που περιλάμβανε το αεροδρόμιο Ρουσσών (ταξίαρχος Τσάππελ): Σ' αυτόν υπάγονταν η 14η Νεοζηλανδική Ταξιαρχία και οι ελληνικές δυνάμεις 3ο και 7ο Σύνταγμα Πεζικού και Έμπεδο Ηρακλείου. Οι Έλληνες είχαν αναλάβει την άμυνα της πόλης και οι Νεοζηλανδοί, διαθέτοντας και 11 άρματα, την άμυνα του αεροδρομίου.

Επιπλέον, στο Κολυμπάρι, βρισκόταν η Σχολή Ευελπίδων, που υπαγόταν άμεσα στον Έλληνα υπουργό των Στρατιωτικών Δημητρακάκη.

Συνολικά, η δύναμη που διέθετε ο στρατηγός Φράυμπεργκ, εκείνες τις ύστατες ώρες πριν από τη μάχη, ήταν:

→ Έλληνες: 474 αξιωματικοί, 10.977 οπλίτες, με ανώτερο διοικητή τον υποστράτηγο Σκουλά.

→ Βρετανοί: 1.512 αξιωματικοί, 29.970 οπλίτες. Αυτοί χειρίζονταν και όλο το βαρύ υλικό, που περιλάμβανε 151 πυροβόλα, από τα οποία 62 αντιαεροπορικά και 4 αντιαρματικά, καθώς και 25 άρματα, από τα οποία τα 9 μέσα.

→ Σύνολο: 1.986 αξιωματικοί και 40.947 οπλίτες.

Τα στοιχεία παρέχονται από τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (*Η Μάχη της Κρήτης*) και γεννούν εκ πρώτης όψεως μια απροσδόκητη εντύπωση: 43.000 Ελληνοβρετανοί μαχητές θα αντιμετώπιζαν την έφοδο 23.000 Γερμανών.

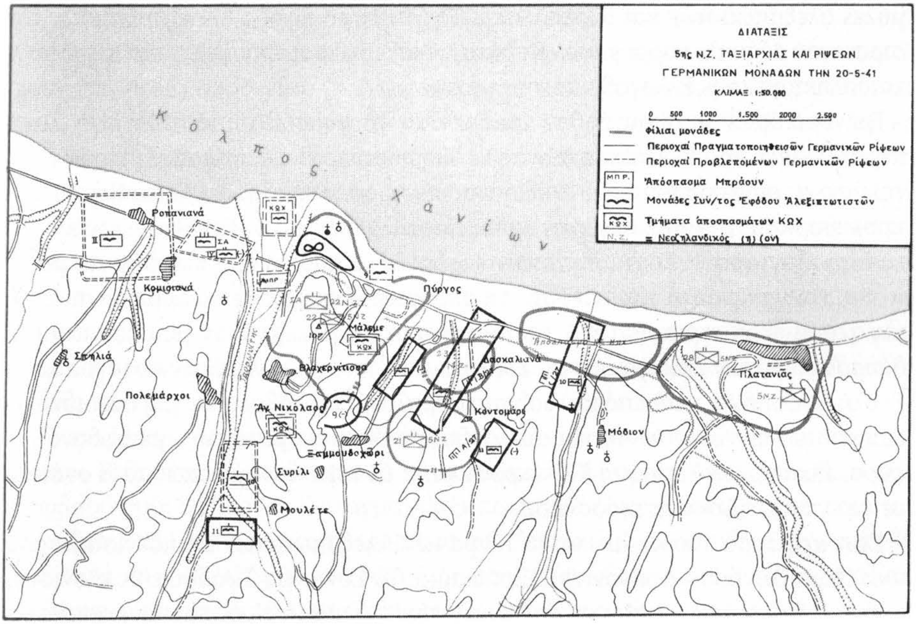
Αλλά οι αριθμοί είναι απατηλοί. Από τη μια μεριά υπήρχε μια δύναμη άκρως εμπειροπόλεμη, εξόχως εξοπλισμένη, που επρόκειτο να δράσει κατά τρόπο ο οποίος θα προκαλούσε τακτικό και στρατηγικό αιφνιδιασμό στον αμυνόμενο αντίπαλο. Και από την άλλη ένα στράτευμα αποτελούμενο κατά σημαντικό μέρος από αγύμναστους, με χωλό και ανεπαρκέστατο εξοπλισμό, για το οποίο η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (*Η Μάχη της Κρήτης*, σελ. 31) γράφει:

> *«Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν εἶναι ὄντως ἐπιβλητικός. Ἀλλὰ τὰ μέσα πυρὸς τῆς δυνάμεως ταύτης, ἦταν πολὺ κάτω τῆς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν παραδεκτῆς ἀναλογίας εἰς ὅλα τὰ εἴδη ὁπλισμοῦ ἀπὸ τοῦ ἁπλοῦ τυφεκίου μέχρι του α/α πυροβόλου. Ἐπὶ πλέον ἡ δύναμις αὕτη ἦτο ἀκάλυπτος ἀπὸ ἀπόψεως φιλίας ἀεροπορίας, ἔναντι ἐχθροῦ ὅστις θὰ ἐχειρίζετο ὡς κύριον ὅπλον ἐπιθέσεως τὴν ἰσχυροτάτην δύναμιν τῆς ἀεροπορίας του».*

Η έφοδος

Η 20ή Μαΐου 1941 ανέτειλε στην Κρήτη σαν λαμπρή και θερμή εαρινή ημέρα. Αλλά έδυσε βυθισμένη στις φλόγες και την καταστροφή.

Στις 6:30' οι σταθμοί επιτήρησης αέρα ανέφεραν την προσέγγιση πλήθους αερο-

Σχεδιάγραμμα από τη Μάχη της Κρήτης. Η καίρια περιοχή του αεροδρομίου Μάλεμε την 20η Μαΐου. Οι Γερμανοί έχουν ήδη γαντζωθεί. (Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού)

σκαφων. Το σχέδιο «Ερμής» έμπαινε σε ενέργεια με όλη τη βιαιότητά του. Και το προοίμιό του ήταν η φοβερή, συγκεντρωτική επίθεση που εξαπέλυσε ο Ριχτχόφεν κατά της περιοχής Χανίων-Μάλεμε. Ήταν ο πρώτος στόχος και έπρεπε να ανοίξει ο δρόμος για να επιπέσει αμέσως ο «Κομήτης». Ο γερμανικός βομβαρδισμός το πρωί εκείνο ξεπερνούσε κάθε προηγούμενο. Τα αλλεπάλληλα κύματα των βομβαρδιστικών και μαχητικών έβαλλαν εναντίον κάθε αμυντικής εγκατάστασης. Κατέκλυζαν τα Χανιά με όγκους πυρός και χτυπούσαν κάθε κινούμενο έμψυχο ή άψυχο στους δρόμους και στα χωράφια, δίχως να εξαιρούνται τα βόδια και τα πρόβατα. Ενώ όμως οι πίδακες των τελευταίων εκρήξεων από βόμβες των 1.000 κιλών τινάζονταν στον αέρα, πριν πάρουν ανάσα οι στρατιωτικοί και οι πολίτες, αντίκρισαν ένα πρωτοφανές, συγκλονιστικό και φοβερό θέαμα: αεροπλάνα «Γιούγκερς 22» ρυμουλκούσαν από 2-3 ανεμοπλάνα το καθένα που κατέφθαναν αδιάκοπα, προσγειώνονταν και κατέκλυζαν όλο τον χώρο της 10ης Νεοζηλανδικής Μεραρχίας, αποβιβάζοντας ισχυρά τμήματα στρατού. Συγχρόνως, μεταφορικά αεροπλάνα καταιόνιζαν την περιοχή με

μάζες αλεξιπτωτιστών και βαρέα υλικά. Το Σύνταγμα Εφόδου Αλεξιπτωτιστών του στρατηγού Μάιντλ, κορμός του «Κομήτη», έκανε το τρομερό άλμα του. Και άφησε κατάπληκτους τους Ελληνοβρετανούς μαχητές.

Γρήγορα όμως αυτοί συνήλθαν και άρχισαν την αντεπίθεσή τους. Σε λίγο όλη η περιοχή γύρω από το Μάλεμε ήταν το πεδίο μιας σειράς σκληρότατων μικρών ή μεγαλύτερων συγκρούσεων. Οι αλεξιπτωτιστές προσπαθούσαν να καταλάβουν τους προκαθορισμένους στόχους τους και οι Νεοζηλανδοί και οι Έλληνες αγωνίζονταν να τους εξοντώσουν. Γοργά ρίχνονταν εφεδρείες κι από τις δύο πλευρές στη μάχη, η οποία σαν πυρκαγιά επεκτεινόταν. Οι αλεξιπτωτιστές ήταν τα σκληρότερα στοιχεία του γερμανικού στρατού, αλλά και οι αμυνόμενοι πολεμούσαν με απεγνωσμένο θάρρος, παρά την έλλειψη όπλων. Στο Καστέλι Κισσάμου ένα ελληνικό τάγμα και η Σχολή Ευελπίδων, μετά από πολυαίματη συμπλοκή, εξολόθρευσαν μια δύναμη αλεξιπτωτιστών φονεύοντας 48 και συλλαμβάνοντας 28 αιχμαλώτους, με άφθονα λάφυρα. Είχαν όμως και αυτοί 57 νεκρούς και η έλλειψη πυρομαχικών τούς ανάγκασε να εγκαταλείψουν τη χερσόνησο.

Στον χείμαρρο Ταυρωνίτη, το 3ο Τάγμα των Αλεξιπτωτιστών εκμηδενίστηκε από τους Νεοζηλανδούς, αφήνοντας 112 πτώματα. Το Σύνταγμα Εφόδου είχε κλονιστεί, ο ίδιος ο διοικητής του, στρατηγός Μάιντλ, είχε τραυματιστεί, αν και συνέχισε να διευθύνει τη μάχη. Ωστόσο, η γερμανική αεροπορία με μαζικές επεμβάσεις ανέτρεπε κατά τόπους την κατάσταση. Και, τη νύχτα, οι Νεοζηλανδοί είχαν ουσιαστικά αποσυρθεί από το πολύτιμο αεροδρόμιο του Μάλεμε.

Καθήλωση

Τις ίδιες ώρες που το Σύνταγμα Εφόδου έκανε το άλμα του και μαχόταν στην περιοχή του αεροδρομίου, το 3ο Σύνταγμα Αλεξιπτωτιστών και πολλοί άλλοι σχηματισμοί της 7ης Μεραρχίας ρίχνονταν στην περιοχή Αγιάς, απ' όπου θα εκτοξεύονταν κατά των Χανίων. Ο διοικητής του αποσπάσματος αυτού, στρατηγός Σούσμαν, σκοτώθηκε με το μεγαλύτερο μέρος του επιτελείου του στην Αίγινα, όπου προσέκρουσε το ανεμοπλάνο του. Παρά το απροσδόκητο πλήγμα όμως, η επίθεση του αποσπάσματος, που ανέλαβε τη διοίκησή του ο συνταγματάρχης Χάιντριχ, υπήρξε σφοδρότατη. Το ελληνικό 6ο Σύνταγμα Πεζικού, που δέχτηκε την πρώτη έφοδο, διαλύθηκε, αφού αμέσως σκοτώθηκε ο διοικητής του, αντισυνταγματάρχης Μ. Γρηγορίου. Αλλά οι Έλληνες και οι Νεοζηλανδοί (10η Ταξιαρχία) αμύνθηκαν με πάθος. Ο Γερμανός στρατηγός Ρήγκελ, που διηύθυνε τη μάχη της Κρήτης, γράφει (I. Ringel, *Die Erroberung von Kreta*) για εκείνο το επεισόδιο:

> *«...Βαρύταται ἀπώλειαι ἐμείωναν τὴν μαχητικὴν ἰσχὺν τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν, οἱ ὁποῖοι τμηματικῶς ἐρρίπτοντο εἰς τὰς ὀργανωμένας θέσεις τῶν*

Ἄγγλων καὶ ἤδη κατὰ δωδεκάδας ἐφονεύοντο εἰς τὸν ἀέρα».

Οι Γερμανοί κυρίευσαν τις φυλακές Αγιάς και άρχισαν πυρετωδώς να κατασκευάζουν ένα πεδίο προσγείωσης. Αλλά, παρά τον καταιγισμό πυρός της αεροπορίας τους, έως το βράδυ δεν μπόρεσαν να ανοίξουν δρόμο προς τα Χανιά. Στον τομέα Σούδας, η γερμανική έφοδος έπαθε μια μικρή συμφορά: τα ανεμοπλάνα της απελευθερώθηκαν πρόωρα και κατά την προσγείωση σκορπίστηκαν στη χερσόνησο Ακρωτήρι, όπου πέσαν εύκολη λεία των Ελλήνων και των Άγγλων, χάνοντας 48 νεκρούς και 36 τραυματίες. Ένα άλλο τμήμα προσγειώθηκε ομαλά και, εφορμώντας κατά μιας πυροβολαρχίας, της 234ης Μοίρας, την κυρίευσε, εξοντώνοντας όλο το προσωπικό της. Αργότερα, όμως, αποφασιστικές αντεπιθέσεις των Άγγλων το εξανάγκασαν να υποχωρήσει προς την Αγιά, με βαρύτατες απώλειες. Και η Σούδα έμεινε άθικτη.

Τι συνέβαινε στο μεταξύ με το δεύτερο κύμα της εφόδου, τον «Άρη», κατά της περιοχής Ρεθύμνου; Η επίθεση εκεί εξαπολύθηκε 8 ώρες αργότερα, μετά βαρύτατο βομβαρδισμό, από το 2ο Σύνταγμα Αλεξιπτωτιστών. Η κύρια αιχμή τους, κατά του αεροδρομίου Πηγής που το υπερασπίζονταν Αυστραλοί, συνετρίβη. Πάνω από 80 αλεξιπτωτιστές συνελήφθησαν. Μια άλλη αιχμή που εξακοντίστηκε κατά της πόλης Ρεθύμνου, που την άμυνά της είχαν μόνο Έλληνες, κατόρθωσε να διαλύσει το Έμπεδο Τάγμα, συλλαμβάνοντας τον ταγματάρχη διοικητή του. Αλλά καθηλώθηκε έπειτα από ορμητικές αντεπιθέσεις. Το βράδυ ήταν πια φανερό πως ο «Άρης» προσέκρουσε σε απροσδόκητη αντίσταση.

Στον τομέα Ηρακλείου, ο «Ωρίων» εκτοξεύθηκε με ακόμη μεγαλύτερη καθυστέρηση. Ο βομβαρδισμός προπαρασκευής άρχισε στις 3 το απόγευμα και η από αέρος έφοδος στις 4. Αλλά η επίθεση προς την πόλη του Ηρακλείου απέτυχε τελείως. Προς στιγμήν, όμως, οι αλεξιπτωτιστές κύκλωσαν και παραλίγο να εξοντώσουν τον Σταθμό Διοίκησης του 3ου Ελληνικού Συντάγματος Πεζικού, μαζί με τον διοικητή του, αντισυνταγματάρχη Μπεντινάκη, και τον διοικητή του διαμερίσματος, συνταγματάρχη Παπαθανασόπουλο. Και η κύρια όμως αιχμή, που στρεφόταν κατά του αεροδρομίου, αιφνιδιάστηκε από την άμυνα και καθηλώθηκε. Συνολικά, η επίθεση του «Ωρίωνα» έως το βράδυ είχε συντριβεί, αφού οι Γερμανοί είχαν απώλειες 1.000 αλεξιπτωτιστών.

Η νύχτα άπλωνε τώρα τα φτερά της στην Κρήτη και οι δύο αντίπαλοι έκαναν τον απολογισμό της μάχης. Η επίθεση υπήρξε σφοδρότατη και επέφερε μεγάλες καταστροφές. Αλλά οι αντικειμενικοί σκοποί του σχεδίου «Ερμής» για την πρώτη ημέρα δεν είχαν πραγματοποιηθεί. Οι πόλεις Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο δεν είχαν καταληφθεί, τα αεροδρόμια Πηγής και Ρικών ήταν άθικτα, ενώ το Μάλεμε είχε εκκενωθεί, χωρίς να κατέχεται όμως από τους Γερμανούς.

Οι Κρήτες

Το κυριότερο: η οργανωμένη δύναμη των αμυνομένων δεν είχε πληγεί καίρια. Τουναντίον, παρά τις απώλειές της, διατηρούσε τη συνοχή και τη μαχητικότητά της, ενώ το ηθικό της ήταν υψηλό. Η άμυνα μάλιστα του νησιού θα ενισχυόταν, γιατί πραγματοποιήθηκε εκείνο που το ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών είχε προσπαθήσει τους προηγούμενους μήνες να ματαιώσει: η πολυπαθής Πολιτοφυλακή, αυτόματα, «εκ των κάτω», σχηματιζόταν μέσα στο καμίνι της μάχης. Όλοι όσοι είχαν λάβει προσκλήσεις, που ανεστάλησαν από έλλειψη όπλων, καθώς και πολλοί άλλοι Κρήτες, συγκροτούσαν πρόχειρα Σώματα, οπλίζονταν με ό,τι έβρισκαν –στις πόλεις διάρπαζαν οπλισμό που διατηρούσαν οι Βρετανοί σε αποθήκες αχρησιμοποίητο– και ρίχνονταν στον αγώνα. Για αρχηγούς είχαν αξιωματικούς εφέδρους ή της Χωροφυλακής, αλλού Βρετανούς, αλλού παλιούς οπλαρχηγούς. Δεν έλειψαν ούτε οι μαχητικοί ιερωμένοι. Ο 60χρονος ηγούμενος της Μονής Αρκαδίου και ο αρχιμανδρίτης της Μητρόπολης Ηρακλείου Θεοδοσάκης βρέθηκαν διοικητές σκληρών πολεμιστών από τον Εσταυρωμένο, τους Αρχάνες, τα Πεζά, τον Άγιο Μύρωνα, τον Κρουσώνα κλπ.

Στην Κάνδανο, στους Λάκκους, στο Φουρνέ, στο Σκηνέ, στον Βατόλακκο, στον Αλικανό, στον Γαλατά, στις Μουρνιές, στον Θέρισο, στα Περιβόλια, στον Λατζιμά, στη Νίδα, συγκροτήθηκαν αστραπιαία ομάδες και ρίχτηκαν στην πάλη σώμα με σώμα με τους αλεξιπτωτιστές. Οι απώλειές τους ήταν βαρύτατες, αλλά από τα λάφυρα που άρπαξαν μπόρεσαν να οπλιστούν σε αρκετό βαθμό. Και τη νύχτα, μετά την πρώτη ημέρα της μάχης, ήταν έτοιμοι με φλεγόμενο ηθικό για τον αγώνα της επομένης. Η Κρήτη αξιοποιούσε όψιμα τη μαχητικότητα του λαού της. Τουλάχιστον 300 ομάδες με δύναμη 3-80 ανδρών είχαν σχηματιστεί σε όλο το νησί εκείνη την άγρια μέρα.

Εφεδρείες

Όλα αυτά ήταν στοιχεία ευνοϊκά για την κατάσταση άμυνας, καθώς έληγε η πρώτη ημέρα της μάχης. Αλλά η βρετανική και η ελληνική διοίκηση είχαν συναίσθηση ενός γεγονότος που δέσποζε στη στρατηγική πραγματικότητα: ότι ο εχθρός, αν και δεν πέτυχε τους αντικειμενικούς του σκοπούς, βρισκόταν γαντζωμένος στο νησί. Είχε δημιουργήσει ευρέα προγεφυρώματα που, αν δεν εξαλείφονταν την επομένη, θα μεταβάλλονταν σε τεράστιες βάσεις για τη διοχέτευση νέων γερμανικών δυνάμεων, που μοιραία θα συνέτριβαν τελικά την αντίσταση. Αλλά, για να εξαλειφθούν τα προγεφυρώματα, χρειάζονταν εφεδρείες. Και πρέπει να σημειωθεί ότι η αμυντική διάταξη των ελληνοβρετανικών στρατευμάτων ήταν σχοινοτενής, με διασπορά των δυνάμεων. Ο στρατηγός Φράυμπεργκ, μη γνωρίζοντας πού θα καταφερόταν το κύριο

χτύπημα του εχθρού –ο οποίος χάρη στην εναέρια κίνησή του μπορούσε από μακριά να επιπέσει οπουδήποτε–, έχοντας να καλύψει πολυάριθμους στόχους, φοβούμενος αποβάσεις που δεν ήταν βέβαιος ότι θα τις απέτρεπε ο χωρίς αεροπορική κάλυψη βρετανικός στόλος, κατέσπειρε τους άνδρες του σε όλο το νησί. Έτσι, καταπάτησε βάναυσα τη θεμελιώδη αρχή της οικονομίας των δυνάμεων. Ουσιαστικά δεν διατήρησε γενικές εφεδρείες και ούτε σκέψη μπορούσε να γίνει για συγκρότηση μάζας ελιγμού.

Σ' αυτήν την πραγματικότητα έλειπε η εμπειροπόλεμη 5η Μεραρχία Κρητών, που, αν βρισκόταν στο νησί, θα μπορούσε να ανατρέψει την κατάσταση. Και εκείνες τις νυκτερινές ώρες της αγωνίας, καθώς ο στρατηγός Φράυμπεργκ και οι Έλληνες διοικητές αναμετρούσαν τις δυνατότητές τους, διέλαμπε το μέγεθος του κενού που άφηνε η αδικοχαμένη μεραρχία.

Παράτολμο

Πώς όμως διαγραφόταν η κατάσταση από την πλευρά των Γερμανών; Την περιέγραψε ο στρατηγός Στούντεντ αργότερα, κατά τη δίκη του ως εγκληματία πολέμου, με την εξής φράση (*Η μάχη της Κρήτης*, ΔΙΣ, σελ. 69):

> *«Ἡ νὺξ αὕτη, ἦτο κρίσιμος δι' ἐμέ. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς εἶχεν ἐπιχειρήσει μίαν καθολικὴν προσπάθειαν τὴν νύκτα τῆς 20ῆς πρὸς τὴν 21ην, ἢ τὴν πρωΐαν τῆς 22ας, τότε τὰ κουρασμένα ὑπόλοιπα τοῦ Συντάγματος Ἐφόδου, δυνατὸν νὰ εἶχον σαρωθῆ».*

Η 5η Μεραρχία όμως, που, όπως είδαμε, μπορούσε να πραγματοποιήσει την «καθολικήν προσπάθειαν», απουσίαζε. Πάντως, ο στρατηγός Στούντεντ αντιλαμβανόταν ότι μόνο με μια αποφασιστική και παράτολμη ενέργεια θα σώζονταν τα πράγματα. Η 5η Ορεινή Μεραρχία, που θα αποτελούσε το κύριο έμβολο της επίθεσης, κατά το σχέδιο θα αποβιβαζόταν αφού καταλαμβάνονταν και εξασφαλίζονταν πλήρως το αεροδρόμιο του Μάλεμε και συμπληρωματικά της Ρεθύμνου και του Ηρακλείου. Αλλά, μπροστά στην αμφίρροπη και κρίσιμη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί, ο Στούντεντ δεν δίστασε: θα την έριχνε στο Μάλεμε, έστω και αν βρισκόταν υπό το πυρ του εχθρού. Αν κατόρθωνε να πατήσει στο νησί, θα στρεφόταν αμέσως κατά των Χανίων και της Σούδας και θα είχε συντριβεί η σπονδυλική στήλη της αντίστασης.

Αγωνία

Η νύχτα της 20ής προς 21η Μαΐου πέρασε έτσι μέσα στην αγωνία και των δύο πλευρών. Ο Φράυμπεργκ προσπαθούσε να οργανώσει την αντεπίθεσή του, χωρίς να το κατορθώνει ακόμη, γιατί δεν μπορούσε να περισυλλέξει τις αναγκαίες εφεδρείες, από τις κατάσπαρτες δυνάμεις του. Φοβόταν, εξάλλου, ότι από στιγμή σε στιγμή θα

γινόταν εχθρική απόβαση από τη θάλασσα. Ο βρετανικός στόλος ήδη έσπευδε μέσα στη νύχτα προς τη βόρεια Κρήτη. Τα δύο γιγαντιαία σκέλη του –η Μοίρα Μάχης A1 του ναυάρχου Ράουλινγκ και η Μοίρα Μάχης C (του ναυάρχου Κινγκ)– συνέκλιναν ολοταχώς στο Κρητικό Πέλαγος, όπου την επομένη, χωρίς αεροπορική κάλυψη ουσιαστικά, θα αναμετριόνταν με τη φοβερή δύναμη των «στούκας», στην πρώτη πραγματική αεροναυμαχία της ιστορίας. Αλλά ο στρατηγός Φράυμπεργκ δεν μπορούσε να βασίζεται αποκλειστικά στην προστασία του στόλου από τη θάλασσα. Και διατηρούσε καθηλωμένες τις δυνάμεις του που επέβλεπαν τα καίρια σημεία των ακτών, ενώ αναζητούσε απεγνωσμένα τις πρόσθετες δυνάμεις για την ισχυρή αντεπίθεση.

Από την άλλη όμως πλευρά, δεν υπήρχε θέμα δυνάμεων. Η 5η Ορεινή Μεραρχία παρέμενε στα αεροδρόμια της ηπειρωτικής Ελλάδας, έτοιμη προς επιβίβαση. Και, με τη χαραυγή της 21ης Μαΐου, η μάχη ξανάρχισε άγρια, επική, με πρωτοβουλία πάλι των Γερμανών.

Αεραπόβαση

Στις 8 το πρωί, ρίχτηκαν στην περιοχή Μάλεμε νέες δυνάμεις αλεξιπτωτιστών, για να την εκκαθαρίσουν, μαζί με τα ακινητοποιημένα και τσακισμένα τμήματα του Συντάγματος Εφόδου. Η επίθεση εξαπολύθηκε αμέσως, με κύριους στόχους το ύψωμα 107 που δέσποζε στο αεροδρόμιο και τις θέσεις των πυροβολαρχιών που έβαλλαν συνεχώς εναντίον του αεροδρομίου. Αλλά η επίθεση, παρά τη σφοδρότητά της, δεν πέτυχε.

Στις 4 όμως το απόγευμα, μετά από μια καταιγιστική επίθεση της γερμανικής αεροπορίας, που και πάλι δεν μπόρεσε να σιγήσει τα αγγλικά πυροβόλα, άρχισε η αεραπόβαση της 5ης Ορεινής Μεραρχίας, μέσα στο βαλλόμενο αεροδρόμιο. Δεν υπήρχε παρά ένα πεδίο προσγείωσης μήκους 800 και πλάτους 150 μέτρων που προσφερόταν για λίγα αεροπλάνα μόνο. Και όμως, στον στενό εκείνο χώρο, μέσα στις πυκνές εκρήξεις των οβίδων, κύματα γερμανικών μεταφορικών αεροπλάνων έσπευδαν να προσγειωθούν. Και υπήρξε ένας άθλος οργάνωσης, ικανότητας και μαχητικότητας αυτή η επιχείρηση, που έκρινε τη μάχη και αιφνιδίασε τους αμυνόμενους. Ο Γερμανός στρατηγός Ρίγκελ, που η αφήγησή του κρίνεται αντικειμενική (*Die Erroberung von Kreta*, κεφ. XIII, μετάφραση ΔΙΣ/ΓΕΣ), γράφει στο σημείο αυτό:

> *«Πελώρια ὀσμηρὰ στήλη καπνοῦ καὶ κονιορτοῦ, ἀναταρασσομένη ἀπὸ τὰς ἐκρήξεις τῶν ἐχθρικῶν ὀβίδων... Καιόμενα καὶ ἐν τούτοις προσγειούμενα Γιοῦγκερς... μία κόλασις τεραστίας ἐκτάσεως. Αὐτὴ ἦτο ἡ ὑποδοχὴ εἰς τὸ ἀεροδρόμιον τοῦ Μάλεμε. Ἀεροσκάφη ἐν ἀταξίᾳ πλησίον ἀλλήλων, συντρίμματα, λάκκοι... Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐν κινήσει σχεδὸν*

ἀπεβιβάζοντο ἀπὸ τὰ ἀεροπλάνα τα μεταφερόμενα τμήματα. Παντοῦ ὅπου ὑπῆρχε μικρὰ ἐπίπεδος ἐπιφάνεια ὀλίγων τετραγωνικῶν μέτρων, ἐπὶ τῆς στενῆς, συνεχομένης ἀμμώδους ἀκτῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ ἀεροδρομίου, ἀκόμη καὶ ἐντὸς θαλάσσης προσεγειοῦντο τὰ Γιοῦγκερς... Ἐν τούτοις ὡς ἐκ θαύματος ἡ προσγείωσις ἐπιτυγχάνεται ἔστω καὶ μὲ σημαντικὰς ἀπωλείας εἰς ἄνδρας καὶ ὑλικόν. Μόλις τὰ ἀεροπλάνα προσεγειοῦντο, ἀπεγειοῦντο πάλιν διὰ τὴν ἐπιστροφήν, διὰ νὰ παραχωρήσουν θέσιν εἰς τὰ ἑπόμενα. Οὕτως ἤρχοντο ὡς ἅλυσις καὶ ὅλοι οἱ προσγειούμενοι ὀρεινοὶ κυνηγοὶ ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀπὸ τὸ καταιγιστικὸν αὐτὸ πῦρ. Ἡ προσγείωσις ἦτο ἓν τεράστιον κατόρθωμα τῶν ὁδηγῶν καὶ τῶν πληρωμάτων τῶν ἀεροπλάνων, ὅμοιον τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ ἐπιδείξῃ τις».

Μέσα σε τρεις ώρες, ο όγκος της 5ης Ορεινής Μεραρχίας πατούσε στο έδαφος της Κρήτης. Από τη στιγμή εκείνη, η μάχη είχε κριθεί. Οι Γερμανοί θα έπαιρναν το νησί.

Αντεπίθεση

Τι γινόταν στο μεταξύ η αντεπίθεση των Βρετανών; Με σπασμωδικές ενέργειες ο Φράυμπεργκ μόλις μπόρεσε να μαζέψει τρία τάγματα και τρία άρματα μάχης που τα διέθεσε στην 5η Νεοζηλανδική Ταξιαρχία. Η επίθεση της ταξιαρχίας εξαπολύθηκε στις 3:30' το πρωί της 22ας Μαΐου. Μέσα σε δύο ώρες, όμως, η γερμανική αεροπορία είχε συντρίψει την επίθεση, προξενώντας βαριές απώλειες. Στο μεταξύ, η άφιξη των Γερμανών συνεχιζόταν στο Μάλεμε. Στις 8 το βράδυ προσγειώθηκε ο υποστράτηγος Ρίγκελ, που αναλάμβανε τη διοίκηση όλων των δυνάμεων της Κρήτης. Και το πρωί της 24ης Μαΐου εξαπέλυσε πολλαπλές επιθέσεις προς Καστέλι, Χανιά και Σούδα, ενώ η γερμανική αεροπορία μετέβαλε σε κόλαση φλογών όλο το νησί και κατερείπωσε τις πόλεις.

Η επίθεση υπήρξε σφοδρότατη και υπό την πίεσή της η 5η Νεοζηλανδική Ταξιαρχία, κινδυνεύοντας να αποκοπεί, εγκατέλειψε τις θέσεις της και συμπτύχθηκε ραγδαία προς ανατολάς. Τώρα πια το Μάλεμε βρισκόταν εκτός βολής του βρετανικού πυροβολικού. Η πύλη της Κρήτης ήταν ανοιχτή.

«Κατάσταση απελπιστική»

Καθώς έφταναν πια χειμαρρωδώς οι γερμανικές ενισχύσεις, η άμυνα σε όλη τη δυτική Κρήτη κατέρρεε. Απεγνωσμένες αντεπιθέσεις Βρετανών και Ελλήνων συντρίβονταν, ή εκφυλίζονταν από έλλειψη πυρομαχικών. Στον Γαλατά έγιναν την 24η Μαΐου επικοί αγώνες 360 ανδρών του 6ου Ελληνικού Συντάγματος Πεζικού και ενόπλων χωρικών. Άλλα αποσπάσματα χωρικών προξενούσαν αδιάκοπη

φθορά στις προελαύνουσες γερμανικές φάλαγγες, και ο Γερμανός στρατηγός Ρίγκελ αναφέρει ότι οι μονάδες του αναγκάστηκαν να διεξάγουν «σκληρούς αγώνες με απάνθρωπες ομάδες εθελοντών στο χωρίο Κάνδανος και μέχρι την 25η στην ιχθυόσκαλα Παλαιοχώρα». Και, πραγματικά, στην τοποθεσία Σελιά προς την Κάνδανο, η εμπροσθοφυλακή της γερμανικής φάλαγγας (Απόσπασμα Σέττε), εξοντώθηκε από τους χωρικούς: είκοσι πέντε άνδρες σκοτώθηκαν και επτά αιχμαλωτίστηκαν.

Όλα όμως τα ηρωικά αυτά περιστατικά αποτελούσαν μεμονωμένες αναλαμπές. Ο χείμαρρος ήταν πια αδύνατον να συγκρατηθεί. Και στις 9:30' της 26ης Μαΐου ο στρατηγός Φράυμπεργκ έβγαλε την κραυγή του μεγάλου κινδύνου. Με δραματικό σήμα του προς το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής ανέφερε: «Η κατάσταση είναι απελπιστική». Οι συμπληρωματικές διευκρινίσεις του Φράυμπεργκ ήταν ακόμη πιο συντριπτικές. Δεν υπήρχε πια θέμα να κρατηθεί η Κρήτη. Δεν ήταν ίσως δυνατή ούτε η απαγκίστρωση του στρατού. Το μόνο που απέμενε ήταν να ληφθεί άμεση απόφαση εκκένωσης, οπότε υπήρχε ελπίδα να διασωθεί ένα μεγάλο ποσοστό των δυνάμεων, με πλοία. Όχι όμως από τη Σούδα, η οποία θα καταλαμβανόταν σε λίγο. Αλλά από τα Σφακιά, στο Λιβυκό Πέλαγος.

Εκκένωση

Το τραγικό μύνημα το διαβίβασε ο αρχιστράτηγος Ουέιβελ αμέσως στον Τσώρτσιλ στο Λονδίνο. Και η δική του η εισήγηση ήταν άμεση εκκένωση. Αλλά για τον Βρετανό πρωθυπουργό ήταν πολύ οδυνηρή η αμείλικτη απόφαση που όφειλε να πάρει. Όχι μόνο γιατί χανόταν μια στρατηγική θέση τόσο πολύτιμη. Μα και για έναν άλλο λόγο. Ο στόλος της Αλβιώνος, η μεγάλη δύναμη που δημιούργησε και περιφρούρησε τη Βρετανική Αυτοκρατορία επί αιώνες, στάθηκε ανίκανος να προστατέψει μια προφυλακή της. Ηττήθηκε από τα «στούκας». Στην τεράστια αεροναυμαχία, έξω από τα παράλια της Κρήτης, διέλυσε και κατέστρεψε τις νηοπομπές των γερμανικών βενζινόπλοιων που προσπαθούσαν να γαντζωθούν στις ακτές της Μεγαλονήσου και απέτρεψε τις αποβάσεις του σχεδίου «Ερμής». Αλλά το αποτέλεσμα ήταν ασήμαντο στο σύνολο της γερμανικής επίθεσης. Και το τίμημα βαρύτατο. Τρία καταδρομικά και τρία αντιτορπιλικά καταστράφηκαν. Τρία πλοία μάχης, ένα αεροπλανοφόρο, τρία καταδρομικά, δύο αντιτορπιλικά, υπέστησαν καίριες βλάβες. Και ο στόλος, βαριά τραυματισμένος, ήταν καταδικασμένος τώρα σε έναν άδοξο επίλογο. Τα πλοία του θα χρησιμοποιούνταν για την εκκένωση του νησιού, την οποία βαρύθυμος ο πρωθυπουργός διέταξε εκείνο το απόγευμα.

Έτσι, μεσάνυχτα της 26ης προς την 27η Μαΐου, η βρετανική δύναμη της δυτικής Κρήτης, που αποτελούσε τον κορμό του στρατιωτικού Σώματος, άρχισε την ταχεία

υποχώρησή της προς τα Σφακιά. Βρισκόταν σε κακή κατάσταση. Η υποχώρηση γρήγορα μετατράπηκε σε φυγή. Και ασφαλώς θα κατέληγε σε πλήρη εξόντωση αν δεν μεσολαβούσε ο τρομερός όγκος των Λευκών Ορέων και αν δεν καθυστερούσαν οι Γερμανοί να αντιληφθούν ότι εγκαταλειπόταν το νησί.

Κατάρρευση

Στις 5 το απόγευμα της 27ης Μαΐου τμήματα του γερμανικού 100ού Ορεινού Συντάγματος έμπαιναν στα εγκαταλειμμένα Χανιά. Ο δήμαρχος παρέδιδε την άδεια και ερειπωμένη πόλη μέσα στις φλόγες. Και αμέσως εγκαταστάθηκε εκεί ο στρατηγός Ρίγκελ με το επιτελείο του.

Τι είχαν απογίνει όμως οι αγώνες στους τομείς του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου; Η 19η Αυστραλιανή Ταξιαρχία και οι ελληνικές δυνάμεις της περιοχής είχαν αντισταθεί αποτελεσματικά από τις 21 μέχρι τις 26 Μαΐου, ενώ το Ρέθυμνο βομβαρδιζόταν ανηλεώς. Ήταν όμως αποκομμένες τελείως από την υπόλοιπη Κρήτη και αγνοούσαν τι συνέβαινε. Μόνο στις 28 Μαΐου πληροφορήθηκαν κατάπληκτες την πλήρη καταστροφή στον δυτικό τομέα και την κατάληψη των Χανίων. Το ηθικό των δυνάμεων αυτών κατέρρευσε κατακόρυφα και ακολούθησε ραγδαία διάλυση. Έτσι, οι Γερμανοί, που εξαπέλυσαν ισχυρή επίθεση το μεσημέρι της 28ης Μαΐου, συνάντησαν ελάχιστη αντίσταση. Έως το βράδυ είχε καταληφθεί το αεροδρόμιο και ο όγκος της ταξιαρχίας των Αυστραλών παραδόθηκε, ενώ οι υπόλοιποι κατέφυγαν στα χωριά. Τη νύχτα ο Γερμανός ταγματάρχης Βίτμαν μπήκε στο κατεστραμμένο Ρέθυμνο. Η ελληνική δύναμη, αφού επέδειξε μια μικρή, έσχατη αναλαμπή αντίστασης προς Νότο με τα τελευταία πυρομαχικά της, αποσύρθηκε στο Αρκάδι όπου και διαλύθηκε. Στον τομέα του Ηρακλείου, η 14η Βρετανική Ταξιαρχία και οι ελληνικές εξαρτημένες δυνάμεις είχαν κρατήσει τις θέσεις τους όλο το διάστημα έως τις 28 Μαΐου. Στη φλεγόμενη πόλη του Ηρακλείου ελληνικά τμήματα και ο πληθυσμός έκαναν άγριες και απέλπιδες οδομαχίες. Αλλά το μεσημέρι της 28ης Μαΐου οι Βρετανοί ειδοποιήθηκαν ότι εκείνη τη νύχτα θα έρχονταν πλοία να τους παραλάβουν με κάθε μυστικότητα. Και, πραγματικά, μέσα στο σκοτάδι έφτασαν 2 καταδρομικά και 6 αντιτορπιλικά. Η 14η Ταξιαρχία τήρησε απόλυτο συνωμοτισμό. Οι Έλληνες δεν ειδοποιήθηκαν. Ενώ οι μάχες συνεχίζονταν μέσα στην πόλη του Ηρακλείου, οι Βρετανοί, εγκαταλείποντας το υλικό τους, επιβιβάστηκαν στα καράβια τους και στις 3 το πρωί της 29ης Μαΐου η μοίρα, κατάφορτη από άνδρες, απέπλευσε για την Αφρική. Με το φως της ημέρας Γερμανοί και Έλληνες εξίσου έκπληκτοι διαπίστωσαν τη φυγή των Άγγλων. Για τα ελληνικά τμήματα η παραπέρα αντίσταση κρίθηκε άσκοπη και στις 10:15' το βράδυ κατέθεσαν τα όπλα.

Δουγκέρκη

Ήρθε όμως και η ώρα του επιλόγου. Στα Σφακιά είχαν συρρεύσει σε κατάσταση διάλυσης οι Βρετανοί της δυτικής Κρήτης, ενώ οι Έλληνες μαχητές σκόρπιζαν στα χωριά. Και στο τριήμερο 29-31 Μαΐου έγινε μια ακόμη μικρή Δουγκέρκη. Δεν είχε όμως πλήρη επιτυχία. Μπόρεσαν να φύγουν 14.000 άνδρες, αλλά περίπου 5.500 αφέθηκαν στα βράχια των Σφακίων. Το πρωί της 1ης Ιουνίου η μάζα αυτή παραδόθηκε. Ένα μέρος της όμως σκόρπισε στα βουνά και αργότερα 600 άνδρες από αυτούς μπόρεσαν να διαφύγουν στη Μέση Ανατολή. Πάντως, την 1η Ιουνίου 1941 είχε σταματήσει κάθε οργανωμένη αντίσταση στην Κρήτη. Και το τελευταίο τμήμα ελληνικού εδάφους είχε καταληφθεί.

Η έσχατη σκηνή της τραγωδίας παίχτηκε στη θάλασσα. Στη διάρκεια της εκκένωσης, η βρετανική αεροπορία έκανε απεγνωσμένες προσπάθειες να την καλύψει και να προστατέψει τα πλοία της επιστροφής, που ήταν αποκλειστικά πολεμικά. Δεν το κατόρθωσε τελείως όμως. Έως ότου να ολοκληρωθεί η μεταφορά των φυγάδων στην Αίγυπτο, ένα καταδρομικό και δύο αντιτορπιλικά καταποντίστηκαν, ενώ ένα καταδρομικό και ένα αντιτορπιλικό έπαθαν βαριές βλάβες. Τα «στούκας» καταδίωξαν άγρια τα κατάφορτα σκάφη. Το αντιτορπιλικό *Χάργουωρθ* που μετέφερε 800 άνδρες βυθίστηκε αύτανδρο και το καταδρομικό *Καλκούτα* ανατινάχθηκε ύστερα από σφοδρότατο βομβαρδισμό. Το ότι όμως ο όγκος του βρετανικού Σώματος κατόρθωσε να διασωθεί, έστω και βαθιά μαδημένος αυτή τη φορά, αποτελούσε μια ακόμη αξιόλογη επιτυχία.

Οι ωμότητες

Δώδεκα ημέρες –20 έως 31 Μαΐου– διήρκεσε η μάχη της Κρήτης. Την επέστεψε όμως μια αιματηρή, πολυήμερη φάση γερμανικών αγριοτήτων κατά του πληθυσμού. Οι Γερμανοί θεώρησαν τη συμμετοχή πολιτών Κρητών στους αγώνες παραβίαση του διεθνούς δικαίου, το οποίο ρητώς αποκλείει την άμεση ανάμειξη των μη στρατευμένων στις πολεμικές επιχειρήσεις. Εκείνο όμως που προκάλεσε την έξαψή τους ήταν οι φήμες ότι οι αιχμάλωτοι που έπεφταν στα χέρια των εξαγριωμένων Κρητών κακοποιήθηκαν σκληρά. Λεγόταν, μάλιστα, ότι και νεκρούς τούς ακρωτηρίαζαν. Η αντίδραση του γερμανικού στρατού υπήρξε φοβερή. Ακόμη και στη διάρκεια της μάχης η διοίκηση διέταξε άγρια αντίποινα και στις 29 Μαΐου ρίχτηκε αεροπορικώς η εξής προειδοποιητική και αυστηρότατη προκήρυξη στη Μεγαλόνησο:

«Προς τους κατοίκους της Κρήτης,

Πληροφορηθήκαμε ότι Γερμανοί στρατιώτες οι οποίοι περιήλθαν στα χέρια του εχθρού κακοποιήθηκαν κατά τον αισχρότερο και απανθρωπότερο τρόπο. Κατόπιν τούτου, εκδόθηκε η κάτωθι διαταγή προς γνώση και συμμόρφωση.

1. Όποιος διαπράττει αδικήματα προς Γερμανούς αιχμαλώτους, αντίθετα προς το διεθνές δίκαιο, θα τιμωρηθεί αμείλικτα και κατά τον ίδιο τρόπο, είτε άνδρας είναι αυτός είτε γυναίκα.
2. Εάν λαμβάνουν χώρα τέτοιου είδους κακουργήματα πλησίον χωριών, αυτά θα πυρπολούνται αμέσως και οι κάτοικοί τους θα αναλαμβάνουν όλες τις ευθύνες των συνεπειών.
3. Εκτός αυτού όμως, επιφυλασσόμαστε να εφαρμόσουμε κατ' αυτών και άλλα αυστηρότερα μέτρα αντεκδίκησης».

Αλλά και ο κατοχικός πρωθυπουργός, στρατηγός Τσολάκογλου, κατ' εντολή των αρχών Κατοχής, εξέπεμψε το εξής διάγγελμά του από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών:

«Αγαπητοί Κρήτες,

Πληροφορήθηκα ότι η συμπεριφορά σας προς αιχμαλώτους Γερμανούς δεν είναι η αρμόζουσα προς τα διεθνή νόμιμα και τον πολιτισμό μας. Οι ανδρείοι πολεμιστές, ως είστε σεις, συμπεριφέρονται με καλοσύνη και ευγένεια προς τους αιχμαλώτους, όπως όλοι μας συμπεριφερθήκαμε άριστα προς όλους τους αιχμαλώτους. Γνωρίζετε καλά ότι οι αιχμάλωτοι τυγχάνουν ασυλίας και ιερού σεβασμού, καθώς εκτελούν το ύψιστο προς την πατρίδα καθήκον τους. Επειδή δε εσείς έχετε και το αίσθημα της φιλοξενίας υπερανεπτυγμένο, πρέπει να το επιδείξετε εις τους ανδρείους αντιπάλους με όλη σας την καρδιά. Αναλογιστείτε τις βαριές ευθύνες που αναλαμβάνετε έναντι της ωραίας Κρήτης, έναντι της ιστορίας και έναντι του πολιτισμού μας. Συμπεριφερθείτε ευγενώς. Δεν πρέπει να ξεχωρίσετε εσείς, ως μη σεβόμενοι τους αιχμαλώτους».

Με την κατάπαυση της μάχης, η γερμανική διοίκηση εξαπέλυσε κύμα αντεκδικήσεων σε όλο το νησί, προς παραδειγματισμό. Τα χωριά στα οποία είχε δράσει ο πληθυσμός κυκλώνονταν, καίγονταν και πολλοί άρρενες κάτοικοι τουφεκίζονταν. Αυτή την τύχη είχαν τα Περιβόλια, ο Αλικανός, ο Κιρτομάδος, η Αγιά, ο Σταλός, ο Γαλατάς, το Μάλεμε, το Μόδι, ο Ταυρωνίτης, το Κοντομάρι, ο Πλατανιάς, το Καστέλι Κισσάμου, ο Σκηνές, ο Φουρνές, τα Μεσκλά, ο Βατόλακκος, το Μόδι κλπ. Πιο τραγική υπήρξε η τύχη της Κανδάνου, η οποία στις 13 Ιουνίου ισοπεδώθηκε τελείως, αφού εκτελέστηκε όλος ο άρρην πληθυσμός της. Και σε ολόκληρη τη διάρκεια της Κατοχής ήταν στημένη στην τοποθεσία του εξαφανισμένου χωριού μια επιγραφή, στα γερμανικά και στα ελληνικά. Αυτή η τελευταία έγραφε:

> *«Ὡς ἀντίποινον τῶν ἄπω ὁπλισμένων πολιτῶν Ἀνδρῶν καί Γυναικῶν ἐκ τῶν ὄπισθεν δολοφονηθέντων Γερμανῶν Στρατιωτῶν κατεστράφη ἡ Κάνδανος».*

Όσοι, εξάλλου, Κρήτες πολίτες είχαν συλληφθεί μαχόμενοι, δεν θεωρήθηκαν αιχ-

μάλωτοι πολέμου. Αν δεν τους σκότωναν ευθύς αμέσως επιτόπου, άρχισαν να τους εκτελούν αθρόα μετά την παύση των επιχειρήσεων και την τύχη αυτή υπέστησαν πολλές γυναίκες και παιδιά. Υπήρχε όμως μια εξαίρεση που έσωσε αρκετούς: τον Ιανουάριο του 1941 ειδικές προσκλήσεις είχαν σταλεί στους υποψήφιους πολιτοφύλακες, όταν είχε αποφασιστεί η σύσταση πολιτοφυλακής· όσοι από τους συλληφθέντες είχαν τέτοιες προσκλήσεις και τις επέδειξαν στους Γερμανούς κατά κανόνα θεωρήθηκαν στρατευμένοι και χαρακτηρίστηκαν αιχμάλωτοι πολέμου, μολονότι κατά τη σύλληψή τους δεν φορούσαν στρατιωτική στολή.

Οι απώλειες

Και τώρα ποιος ήταν ο απολογισμός της μάχης; Στοίχισε ακριβά και στις δύο παρατάξεις. Οι Βρετανοί είχαν 2.500 νεκρούς και τραυματίες και 11.500 αιχμαλώτους. Αλλά πρέπει να προσθέσουμε και 1.800 νεκρούς (100 αξιωματικοί) του ναυτικού, καθώς και 1.200 άνδρες του στρατού που χάθηκαν μαζί με τα πλοία κατά τον πλου της φυγής.

Οι ελληνικές απώλειες ήταν 1.250 νεκροί και τραυματίες και 5.000 αιχμάλωτοι, αλλά δεν πρέπει να παραληφθούν και 3.000 μη στρατιωτικοί Κρήτες, που ή σκοτώθηκαν από τους βομβαρδισμούς και κατά τις μάχες ή εκτελέστηκαν στα αντίποινα. Οι υλικές ζημιές, εξάλλου, ήταν απροσμέτρητες. Οι Βρετανοί απώλεσαν οπλισμό και κάθε φύσεως εφόδια 2 τουλάχιστον μεραρχιών, καθώς και πολυάριθμα πολεμικά σκάφη και αεροπλάνα. Η Κρήτη κατερειπώθηκε. Τα κατεστραμμένα σπίτια της, αν συμπεριλάβουμε και εκείνα των αντιποίνων, υπερβαίνουν τις 17.000.

Και οι γερμανικές απώλειες; Αδιάβλητοι αριθμοί δεν έχουν δοθεί. Πάντως, στο Μάλεμε έχει ιδρυθεί από το 1969 γερμανικό νεκροταφείο, όπου υπάρχουν πλάκες 4.417 Γερμανών οι οποίοι έπεσαν στην περιοχή του κατά τη μάχη της Κρήτης. Άγνωστος είναι ο όγκος των Γερμανών που χάθηκαν στη θάλασσα. Και, τη 12η Ιουλίου 1941, η Αγγλική Πρεσβεία στην Άγκυρα μετέδιδε στο Φόρεϊν Όφις (*Μυστικά Αρχεία του Φόρεϊν Όφις*, Φάκελος Ελλάς, Αθήνα 1972, σελ. 188) ότι, κατά πληροφορίες του Αμερικανού Γενικού Προξένου στην Αθήνα Μπάρτον Μπερν, «από τα 84 μηχανοκίνητα πλοιάρια που είχαν αναχωρήσει κατάφορτα με στρατεύματα από τον Πειραιά για την Κρήτη, μόνον 8 επέστρεψαν. Από τα 28 ατμόπλοια πλήρη στρατιωτών που είχαν αναχωρήσει, μόνον 4 επέστρεψαν». Τα αεροπλάνα κάθε κατηγορίας και τα ανεμοπλάνα που καταρρίφθηκαν ή καταστράφηκαν φαίνεται πως ξεπέρασαν τα 350. Η έκταση, πάντως, των γερμανικών απωλειών στην Κρήτη υπήρξε τεράστια. Και η επίδρασή τους στην εξέλιξη του πολέμου σημαντική. Αργότερα, ο Βρετανός αρχιστράτηγος Μέσης Ανατολής, στρατηγός Ουέιβελ, θα γράψει:

«Αἱ ἀπώλειαι τῶν Γερμανῶν εἰς τὴν Κρήτην ἔσωσαν τὴν γενικὴν κατά-

στασιν εἰς τὴν Μεσογειον, διότι κατεστράφη τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀεραγημάτων καὶ μέγας ἀριθμὸς ἀεροπλάνων».

Και στο έργο της ελληνικής ΔΙΣ *Η Μάχη της Κρήτης* (σελ. 161) αναφέρεται:

«Δέον ὅμως νὰ σημειωθῆ ἐνταῦθα, ὅτι κατὰ τὸν δεκαήμερον αὐτὸν ἀγῶνα ἦσαν τόσον σοβαραὶ αἱ ἀπώλειαι τοῦ ἐκλεκτοῦ Σώματος τῶν Ἀλεξιπτωτιστῶν, ὥστε μέχρι πέρατος τοῦ πολέμου οἱ Γερμανοὶ οὐδέποτε ἐτόλμησαν νὰ ἀναλάβουν τοιούτου εἴδους ἐπιχείρησιν. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Χίτλερ αἱ μονάδες Ἀλεξιπτωτιστῶν, μετετράπησαν εἰς μονάδας κανονικοῦ στρατοῦ».

Θα κρατιόταν;

Και μένει το τελευταίο ερώτημα: Θα μπορούσε να κρατηθεί η Κρήτη; Αν συντριβόταν η γερμανική επίθεση του Μαΐου, αποκλείεται να επαναλαμβανόταν αργότερα σε τόση έκταση. Γιατί αμέσως μετά άρχισε η γιγαντιαία εκστρατεία της Γερμανίας κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Και σε όλη τη διάρκεια του πολέμου το Ανατολικό Μέτωπο απορροφούσε τον όγκο των δυνάμεων που διέθετε ο Χίτλερ. Η Κρήτη απλώς θα υφίστατο αεροπορικούς βομβαρδισμούς. Θα παρέμενε ως πολύτιμη συμμαχική βάση στην Ανατολική Μεσόγειο, που θα διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό τις επιχειρήσεις στη Μέση Ανατολή και στη βόρεια Αφρική. Και, επιπλέον, η παρουσία του ελληνικού κράτους τόσο κοντά στην ηπειρωτική Ελλάδα θα επιδρούσε αποφασιστικά στις στρατιωτικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στον ελληνικό χώρο.

Το γεγονός όμως είναι ότι μια δύναμη 16.000 Γερμανών (αλεξιπτωτιστές, 5η Ορεινή Μεραρχία κλπ.) από τον αέρα συνέτριψε την αντίσταση υπερδιπλάσιου αριθμητικά αλλά κακοοπλισμένου στρατού και κατέλαβε το νησί. Αμέσως μετά τη μάχη της Κρήτης διεξήχθη στη Βουλή των Κοινοτήτων μια μελοδραματική κοινοβουλευτική μάχη. Πολλοί Άγγλοι πολιτικοί διεκτραγώδησαν τα κενά της άμυνας και ο Τσώρτσιλ απάντησε: «Ρωτάτε γιατί δεν έλαβε μέρος η αεροπορία μας στη μάχη. Απαντώ: Διότι δεν είχαμε στο νησί πολλά και ισχυρά προστατευμένα αεροδρόμια. Και τούτο διότι δεν υπήρχαν αντιαεροπορικά πυροβόλα. Τα υπάρχοντα διατέθηκαν στον εξοπλισμό των εμπορικών πλοίων». Και ο Τσώρτσιλ πρόσθεσε: «Φυσικά υπάρχουν πάρα πολλά νησιά και πάρα πολλά στρατηγικά σημεία στις θάλασσες. Το να αποπειραθεί όμως κανείς να καταστήσει άτρωτα όλα αυτά τα νησιά και τα στρατηγικά σημεία, να δημιουργήσει δηλαδή πανταχού πλήρη ασφάλεια, θα σήμαινε αναμφίβολα ότι δεν θα είναι ισχυρός πουθενά». Με τη φράση αυτή έκανε ο Βρετανός πρωθυπουργός μια σαφή ανάλυση της έννοιας που έχει η βασική πολεμική αρχή της «οικονομίας των δυνάμεων». Η Κρήτη δεν εξοπλίστηκε έγκαιρα και αρκετά, επειδή είχε προτεραιότητα η κάλυψη άλλων στρατηγικών αναγκών. Αλλά και με τον ανε-

παρκή εκείνο εξοπλισμό η μάχη μπορεί να μη χανόταν. Με τη λήξη της πρώτης ημέρας της γερμανικής επίθεσης είδαμε πως είχε δημιουργηθεί μια τόσο ευπαθής ισορροπία δυνάμεων, ώστε, αν υπήρχε η 5η Μεραρχία Κρητών στο νησί, θα ήταν πιθανότατα επαρκής για να τροφοδοτήσει με εφεδρείες μια ισχυρή αντεπίθεση που θα σάρωνε τα γερμανικά προγεφυρώματα. Το ίδιο θα μπορούσε να γίνει και τις επόμενες ημέρες, αν είχαν οι Γερμανοί τις δυνατότητες να επαναλάβουν την έφοδο. Σημαντική επίσης θα ήταν η συμμετοχή μιας μαζικής πολιτοφυλακής που θα αξιοποιούσε το μαχητικό δυναμικό του κρητικού λαού. Έλειπαν όμως και τα δύο. Η 5η Μεραρχία παρέμεινε στην ηπειρωτική Ελλάδα και οι Κρήτες είχαν αφοπλιστεί για πρώτη φορά στους τελευταίους αιώνες. Η λαϊκή μούσα εξέφρασε αυτή την πραγματικότητα η οποία τόσο πολύ στοίχισε στην Ελλάδα και στις τύχες της με ένα «ριζίτικο» τραγούδι:

«Χίτλερ νὰ μὴν τὸ καυχηθῆς
πὼς πάτησες τὴν Κρήτη.
Ξαρμάτωτη τὴν εὕρηκες
κι ἔλειπαν τὰ παιδιά της».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΞΟΡΙΣΤΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ

ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΡΗΤΙΚΑ ΒΟΥΝΑ • ΑΝΕΠΙΘΥΜΗΤΗ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ • ΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΣΗ ΤΟΥ ΦΑΡΟΥΚ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗΣ • ΠΡΩΤΗ ΑΠΑΓΚΙΣΤΡΩΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ 4Η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ • Ο ΣΤΟΛΟΣ ΣΤΗ Μ. ΑΝΑΤΟΛΗ • ΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΚΑΡΑΒΙΑ • Ο ΠΥΡΗΝΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ • ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΚΑΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΣΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ • Η ΠΡΩΤΗ ΤΑΞΙΑΡΧΙΑ ΕΤΟΙΜΗ

Βασιλιάς και κυβέρνηση

ΤΟ ΠΡΩΙ ΣΤΙΣ 8:15′ της 20ής Μαΐου 1941, ενώ η Κρήτη δεχόταν την ολόσωμη επίθεση των αλεξιπτωτιστών και των αεραγημάτων και τρανταζόταν από τις εκρήξεις, μια περίεργη συνοδεία έτρεχε προς τα ριζά των Λευκών Ορέων, στην κοσμοχαλασιά. Ο βασιλιάς Γεώργιος και ο πρίγκιπας Πέτρος ένστολοι, ο αυλάρχης Λεβίδης, ο Άγγλος συνταγματάρχης Μπλαντ, ο Νεοζηλανδός ανθυπολοχαγός Ράυαν, μια διμοιρία του 18ου Νεοζηλανδικού Τάγματος και μερικοί χωροφύλακες. Έσπευδαν με όλη τη δύναμη των ποδιών τους, λαχανιασμένοι, για να σωθούν στα ορεινά, ενώ πίσω τους, σε απόσταση μερικών εκατοντάδων μέτρων, τα πρώτα γερμανικά ανεμοπλάνα προσγειώνονταν στα χωράφια αποβιβάζοντας ισχυρά αποσπάσματα. Ο συνταγματάρχης Μπλαντ ήταν ο υπεύθυνος της φυγής. Και φώναζε κάθε τόσο: «Πιο γρήγορα, Μεγαλειότατε! Πιο γρήγορα!»

Έτσι άρχιζε η μεγάλη περιπέτεια του ανώτατου άρχοντα της Ελλάδας, ο οποίος στο εξής και επί τριάμισι χρόνια θα μετέφερε την «ντε γιούρε» εκπροσώπηση της πολιτείας από τόπο σε τόπο, έξω από τα εδάφη της χώρας. Το πρόβλημα της οριστικής και ασφαλούς εγκατάστασης τόσο του βασιλιά όσο και της κυβέρνησης είχε τεθεί από τις πρώτες ημέρες της άφιξής τους στην Κρήτη. Μπροστά στη διαγραφόμενη βεβαιότητα ότι οι Γερμανοί θα επιτίθεντο και στην προοπτική ότι ήταν πολύ πιθανό να καταλάβουν τη Μεγαλόνησο, συζητιόταν η μεταστάθμευσή τους. Ούτε όμως ο Γεώργιος ούτε ο Τσουδερός επιθυμούσαν να φύγουν αμέσως. Στις 4 Μαΐου ο Βρετανός πρεσβευτής Πάλαιρετ τηλεγραφούσε στο Λονδίνο (*Μυστικά Αρχεία του Φόρεϊν Όφις*, Φάκελος Ελλάς, σελ. 175):

«Ὁ Βασιλεὺς καὶ ἡ κυβέρνησις εἶναι ἀποφασισμένοι νὰ παραμείνουν μέ-

χρι τελευταίας στιγμῆς, διότι ἡ ἀναχώρησίς των προτοῦ ὑπάρξη πραγματικὸς κίνδυνος θὰ ἔχη κακὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν νῆσον καὶ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος τῆς Α.Μ. καὶ τῆς κυβερνήσεως».

Αλλά οι Άγγλοι ήθελαν να εξασφαλίσουν τον βασιλιά από κάθε κίνδυνο, γιατί τον θεωρούσαν απόλυτα αφοσιωμένο στην Αγγλία και στους σκοπούς του πολέμου και ήξεραν ότι μπορούσαν να στηρίζονται σ' εκείνον. Και αποφασίστηκε η αναχώρησή του να γίνει μόλις ο στρατηγός Φράυμπεργκ θα έκρινε ότι η θέση του ήταν επισφαλής. Πού, όμως, βασιλιάς και κυβέρνηση θα έπρεπε να εγκατασταθούν μετά την Κρήτη; Το θέμα αυτό είχε τεθεί στην Αθήνα, όταν ακόμη πρωθυπουργός ήταν ο Κορυζής, ενώ το μέτωπο κατέρρεε. Και οι φυσικές βλέψεις στρέφονταν στην Κύπρο. Στις 13 Απριλίου 1941 ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα τηλεγράφησε στην κυβέρνησή του (*Μυστικά Αρχεία Φ.Ο.*, σελ. 200):

«Ὁ πρωθυπουργὸς (Κορυζῆς) μᾶς εἶπεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀποδίδει ὑψίστην σημασίαν, τόσον αὐτὴ ὅσον καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαός, εἰς τὴν ἀπόκτησιν μικρᾶς περιοχῆς (ἔστω ἑνὸς μόνον χωρίου) εἰς τὴν Κύπρον, τὸ ὁποῖον θὰ ἠμποροῦν νὰ ἀποκαλοῦν ἰδικόν των καὶ εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύναντο να ἀσκοῦν δικαιοδοσίαν. Ἐὰν εἶναι δυνατὸν νομίζω ὅτι θὰ ἦτο πρᾶξις σωφροσύνης ἀπὸ πολιτικῆς καὶ προπαγανδιστικῆς πλευρᾶς νὰ ἱκανοποιήσωμεν τὶς ἐπιθυμίας των ἐν προκειμένῳ, αἱ ὁποῖαι προφανῶς εἶναι ἰσχυρότατοι».

Η αγγλική κυβέρνηση, πριν αποφασίσει, θέλησε να έχει τη γνώμη του κυβερνήτη της Κύπρου Μπάτερσιλ. Και εκείνος, αυθημερόν, απάντησε (στο ίδιο, σελ. 201):

«Θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου νὰ δηλώσω ὅτι ἡ παρουσία τοῦ βασιλέως καὶ τῆς κυβερνήσεώς του θὰ καταστήσουν σχεδὸν ἀδύνατον τὴν θέσιν τῆς ἐδῶ κυβερνήσεως. Ὅλαι αἱ ἐξουσίαι θὰ συγκεντρωθοῦν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος θὰ θεωρηθῆ ἀπὸ τοὺς περισσοτέρους τῶν Ἑλλήνων (τῆς Κύπρου) ὡς ὁ βασιλεύς των. Καὶ ὁποιαιδήποτε δηλώσεις καὶ ἂν ἤθελον γίνει, ὁσονδήποτε προσεκτικὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ στάσις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἡ τάσις θὰ εἶναι νὰ παραγνωρίζεται ἡ κυβέρνησις τῆς νήσου καὶ νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς "ντὲ φάκτο" ἐὰν ὄχι ὡς "ντὲ γιοῦρε", κυβέρνησις ἡ ἑλληνική. Ἤδη ὑπάρχει ἰσχυρότατη πεποίθησις μεταξὺ τῆς ἑλληνοφώνου κοινότητος ὅτι ἡ Κύπρος θὰ ἐκχωρηθῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ἡ πρότασίς σας (νὰ παραχωρηθῆ ἕνα χωριὸ στὶς ἑλληνικὲς Ἀρχές) θὰ καταστήση αὐτὴν τὴν κίνησιν ἀκαταμάχητον καὶ θὰ ἐκληφθῆ ὡς δεδομένον ὅτι ἡ παραχώρησις τῆς Κύπρου εἶναι ἁπλῶς ζήτημα χρόνου...»

Η αγγλική κυβέρνηση συζήτησε με τον κυβερνήτη. Και απέρριψε το ελληνικό αίτη-

μα. Όταν ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός ήρθαν στην Κρήτη και συζητήθηκε η νέα μετακίνησή τους, οι Άγγλοι δήλωσαν: «Προς το παρόν στην Αίγυπτο και κατόπιν βλέπουμε». Ο βασιλιάς, που αρχικά έμεινε, όπως είδαμε, στην Κνωσό, στα μέσα Μαΐου εγκαταστάθηκε στην έπαυλη Μπέλα Καπίνα της οικογένειας Κ. Μάντα έξω από τα Χανιά. Ο πρωθυπουργός Τσουδερός προτίμησε το μετόχι του Μακεδονομάχου Γ. Βολάνη, στα Περιβόλια, ενώ οι άλλοι αξιωματούχοι κατανεμήθηκαν σε σπίτια εκεί κοντά, στα Περιβόλια και στα Μπουτσουνάρια. Ο διάδοχος με την πριγκίπισσα Φρειδερίκη και τα παιδιά τους, καθώς και η οικογένεια Τσουδερού, είχαν ήδη αναχωρήσει για την Αίγυπτο, άλλοι με πλοίο και άλλοι με αεροπλάνο. Στις 19 Μαΐου, παραμονή της γερμανικής επίθεσης, ο στρατηγός Φράυμπεργκ, που την ανέμενε από μέρα σε μέρα, ζήτησε από τον βασιλιά να μετακομίσει και αυτός στο μετόχι Βολάνη. Το θεωρούσε ασφαλέστερο, γιατί βρισκόταν κοντά σε ορεινή περιοχή, από όπου θα ήταν εύκολη η διαφυγή στο βουνό και κατόπιν η κάθοδος στη νότια πλευρά του νησιού. Έτσι, το βράδυ της 19ης ο Γεώργιος με τον πρίγκιπα Πέτρο και τη μικρή ακολουθία του ήρθε πράγματι στο νέο κατάλυμά του. Τον συνόδευαν ο συνταγματάρχης Μπλαντ, που είχε αναλάβει την οργάνωση της αναχώρησής του, και ο ανθυπολοχαγός Ράυαν με μια διμοιρία κομάντος που θα αποτελούσε την προσωπική του φρουρά.

Φυγή στα βουνά

Ο βασιλιάς δεν είχε σκοπό να αναχωρήσει. Κακοκοιμήθηκε εκείνο το βράδυ και ξύπνησε το πρωί από την κοσμοχαλασιά των τρομερών βομβαρδισμών. Παρακολουθούσε από το παράθυρο τα γερμανικά αεροπλάνα που κατά αλλεπάλληλα κύματα εφορμούσαν, όταν στις 8:10' εισόρμησε σαν θύελλα στο δωμάτιό του ο συνταγματάρχης Μπλαντ φωνάζοντας: «Μεγαλειότατε, τρέξτε. Οι αλεξιπτωτιστές έρχονται. Φεύγουμε αμέσως. Μόλις που προφταίνουμε. Θα συλληφθείτε...»

Πραγματικά, σε απόσταση 400 το πολύ μέτρων είχαν προσγειωθεί δύο γερμανικά ανεμοπλάνα. Συγχρόνως, ένα μεταγωγικό αεροπλάνο, που προφανώς έφερε αλεξιπτωτιστές, διέγραφε κύκλους πάνω από το μετόχι. Ο Γεώργιος αντιλήφθηκε τον κίνδυνο. Άρπαξε έναν μικρό σάκο που είχε έτοιμο και όρμησε έξω. Ο πρίγκιπας Πέτρος και ο αυλάρχης Δ. Λεβίδης τον ακολούθησαν. «Πού είναι ο πρωθυπουργός;» ρώτησε ο βασιλιάς καθώς έβγαινε από την καγκελόπορτα. «Δεν ξέρω», ήταν η βιαστική απάντηση του Μπλαντ. «Δεν έχουμε καιρό. Κινδυνεύουμε...»

Ένα νέο ανεμοπλάνο είχε προσγειωθεί 200 μόλις μέτρα πιο πέρα. Ταυτόχρονα, αεροπλάνα πετούσαν από πάνω τους. Έτρεξαν όλοι προς ορισμένη κατεύθυνση, αλλά κάποια στιγμή οι σφαίρες σύριζαν κοντά τους. Δεν ήταν Γερμανοί. Μερικοί χωροφύλακες τους εξέλαβαν για αλεξιπτωτιστές και έβαλαν εναντίον τους. Η παρεξή-

γηση λύθηκε, αλλά, όταν λαχανιασμένοι έφτασαν στην κορυφή ενός λόφου, είδαν ίχνη πραγματικών αλεξιπτωτιστών: άδεια αλεξίπτωτα ήταν ριγμένα στο έδαφος προς την κατεύθυνση που επρόκειτο να πάρουν. Άλλαξαν τότε απότομα πορεία και κατευθύνθηκαν ολοταχώς προς το χωριό Αγία Παναγία. Εκεί συνάντησαν τον πρωθυπουργό, που τον συνόδευαν ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος Κυρ. Βαρβαρέσος και ο υπασπιστής σμήναρχος Κινάτος.

Ο Εμμ. Τσουδερός μέσα στη σύγχυση είχε αργήσει να φύγει. Άρπαξε τέλος κι αυτός μια τσάντα με χρήματα και έγγραφα και μαζί με τους άλλους δύο έτρεξε από άλλη κατεύθυνση προς το βουνό. Τώρα, που συναντήθηκαν όλοι, ο πρωθυπουργός δήλωσε: «Μεγαλειότατε, πρέπει να φύγουμε. Όπως βλέπετε, είναι αδύνατον να σταθούμε και να κάνουμε το παραμικρό». Η αλήθεια είναι ότι παραλίγο να αιχμαλωτίζονταν. Το μετόχι Βολάνη κατείχε στρατηγική θέση και προσέλκυσε την προσοχή των Γερμανών. Λίγα λεπτά μετά τη φυγή των ενοίκων του, ένα ανεμοπλάνο προσγειώθηκε ακριβώς πίσω από τον κήπο. Το απόσπασμα που αποβιβάστηκε κατέλαβε το κτίριο και οχυρώθηκε μέσα. Όταν αργότερα ο ανθυπολοχαγός Ράυαν έστειλε μια περίπολο, κατά παράκληση του βασιλιά, να παραλάβει μερικά πολύτιμα αντικείμενα που είχαν εγκαταλειφθεί κατά τη φυγή, έγινε δεκτή με πυκνά πυρά από τους Γερμανούς.

Η περιπέτεια

Αποφασίστηκε, λοιπόν, η αναχώρηση από το νησί. Η ομάδα κινήθηκε προς τον Θέρισο. Και ο πρωθυπουργός δίνει μια παραστατική περιγραφή της φυγής, που δημοσιεύεται στο βιβλίο του Ηλ. Βενέζη (*Εμμ. Τσουδερός*, σελ. 213-215):

> «...*Τὸ ἀπόγευμα πλέον συνεγκεντρώθημεν ὅλοι εἰς τὸ χωρίον Παναγία καὶ ἐφιλοξενήθημεν εἰς τὸ σπίτι τοῦ ἐκ Χανίων δικηγόρου Ε. Κουλάκη ὅπου καὶ μᾶς παρετέθη τὸ γεῦμα. Περὶ τὴν 6ην μ.μ. ξεκινήσαμε μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὸ Θέρισσον... Ἡ συνοδεία μας, ἀπὸ ἑκατὸ καὶ πλέον πρόσωπα, ἦτο μία ἀπίθανος σύνθεσις. Νεοζηλανδοὶ στρατιῶται, Ἕλληνες στρατιῶται καὶ χωροφύλακες, Κρητικοὶ γέροι καὶ νέοι μὲ τὴν τοπικήν των ἐνδυμασίαν καὶ πολλοὶ δραπέται τῶν φυλακῶν Ἀγυᾶς, τὰς ὁποίας εἶχαν ἀνοίξει οἱ εἰσβολεῖς. Οἱ δραπέται αὐτοὶ μὲ τὰ ροῦχα των "Ζέμπρας" ἔδιναν ἕνα ἔντονον χαρακτῆρα εἰς τὴν φάλαγγά μας. Ἀργὰ τὴ νύκτα ἐφθάσαμεν εἰς τὸ Θέρισσον. Οἱ ἄνδρες ἔλειπαν εἰς τὴν μάχην καὶ αἱ γυναῖκες ἀπὸ τὰ δώματα τῶν σπιτιῶν, χωρὶς νὰ ἠξεύρουν ποῖοι εἴμεθα ἔλεγαν λόγια προσβλητικά. Ἀποροῦσαν πῶς, ἀντὶ νὰ εἴμεθα στὸν πόλεμο, καταφεύγαμε στὸ χωρίον των. Ὅταν ἔμαθαν ποῖοι εἴμεθα ἄνοιξαν τὰ σπίτια των καὶ μᾶς ἐδέχθηκαν φιλόξενα. Ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ Πρίγκιψ*

Πέτρος κατέλυσαν εἰς τὸ σπίτι τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος καὶ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι εἰς τὸν σταθμὸν τῆς Χωροφυλακῆς καταλαβόντες τὰ κρεββάτια τῶν χωροφυλάκων. Δὲν ἐβραδύναμεν νὰ διακρίνωμεν ὅτι εἶχαν φθάσει εἰς τὸ χωριὸ καὶ ὕποπτα διὰ κατασκοπείαν πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἐπεζήτουν νὰ κάμουν χρῆσιν τοῦ τηλεφώνου. Τοὺς ἐθέσαμεν ὑπὸ περιορισμὸν καὶ τὸ τηλέφωνον ὑπὸ ἐπιτήρησιν...

»...Ἐξεκινήσαμεν ἀπὸ ἐκεῖ μόλις χάραξε ἡ ἡμέρα. Διετάξαμε νὰ γυρίσουν πίσω οἱ χωροφύλακες καὶ οἱ πολῖται καὶ πρὸ παντὸς ἀπηγορεύθη εἰς τοὺς "Ζέμπρα" νὰ μᾶς ἀκολουθήσουν... Ἄρχισε ἀμέσως ἡ ἀνηφορική μας πορεία πρὸς τὰς κορυφὰς τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ τὸ βράδυ, νύκτα σχεδόν, ἐφθάσαμεν εἰς ἕνα "μιτᾶτο" ὅπου Κρητικοὶ βοσκοὶ εἶχαν τὰ πρόβατά των. Εἴμεθα σὲ ὑψόμετρον πολὺ ἄνω τῶν 1700 μέτρων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διεκρίνετο ἡ Μεσόγειος περιβρέχουσα τὴν Κρήτην. Οἱ ποιμένες ἔσφαξαν δυὸ πρόβατα καὶ τὰ ἔβρασαν σὲ γκαζοτενεκέδες καὶ μᾶς προσέφεραν ζεστὸ ζουμί, τυρὶ φρέσκο, γιαοῦρτι καὶ ὅ,τι ἄλλο εἶχαν. Νερὸ δὲν ὑπῆρχε. Ἀλλὰ μερικὰ βήματα ἀπὸ μᾶς ἦτο τὸ χιόνι τῶν βουνῶν τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιήσαμεν διὰ νερό.

»Ἐδῶ ἐγεννᾶτο τὸ ζήτημα ποῦ καὶ πῶς νὰ κοιμηθῶμεν. Τὸ μιτᾶτο δὲν ἦταν παρὰ μιὰ μάνδρα μὲ ξεροτράχαλο γιὰ πρόβατα. Ὑπῆρχε κτισμένος, μὲ ξερολιθιά, ἕνας χῶρος 3x3 μ. ἢ καὶ μικρότερος, ὕψους τὸ πολὺ ἑνὸς μέτρου, ποὺ ἐχρησίμευε ὡς τυροκομιό. Δεξιὰ καὶ ἀριστερά του ἦταν δυὸ μικροὶ χῶροι, ἐπίσης ἀπὸ ξερολιθιά. Ὁ ἕνας ἐχρησίμευε διὰ καταφύγιον τῶν σκυλιῶν τῶν βοσκῶν, ὁ δὲ ἄλλος ὀλίγον πιὸ εὐρύχωρος, διὰ τοὺς μικροὺς ποιμένας. Τίποτε ἄλλο. Τὸ ζήτημα ἦτο πρωτίστως ποῦ θὰ ἐκοιμᾶτο ὁ Βασιλεύς... Τέλος ὁ μὲν Βασιλεὺς χώθηκε εἰς τὸ sleeping bag τοῦ συνταγματάρχου Μπλαντ καὶ ἐκοιμήθη εἰς τὸ ὕπαιθρον. Ὁ δὲ Πρίγκιψ Πέτρος ἔσκαψε ἕνα κοίλωμα εἰς τὴν γῆν, ἔστρωσε φύλλα δένδρων καὶ ἐκεῖ μέσα ἐκοιμήθη. Ἦταν ἔλεγε τρόπος εἰδικός, τὸν ὁποῖον ἤξευρεν ἀπὸ τὰς Ἰνδίας· ἔτσι εὕρισκε σχετικὴν ζέστην. Δὲν τοῦ ἔλειψε ὅμως καὶ μιὰ παληὰ κουβέρτα τῆς κακῆς ὥρας. Ἐγὼ ἐγκατεστάθην εἰς τὴν σκυλότρυπαν, τυλιγμένος εἰς ἕνα κρητικὸ καπότο, τὸ ὁποῖον μᾶς παρεχωρήθη ἀπὸ βοσκὸν φιλόξενον. Τὸ ἐδέχθην εὐχαρίστως, παρὰ τοὺς κινδύνους τῶν ζωυφίων ποὺ πιθανὸν νὰ ὑπῆρχον εἰς τὸ χωρικὸν αὐτὸ ἔνδυμα. Διὰ προσκέφαλον ἐχρησιμοποίησα τὴν βαλίτσαν τῆς χειρὸς ποὺ εἶχα προφθάσει νὰ παραλάβω μὲ ἔγγραφα καὶ χρήματα διὰ τὴν πορείαν μας. Εἰς τὴν ἄλλην τρύπαν ἐκοιμήθη ὁ Αὐλάρχης τοῦ Βασιλέως Δ. Λεβίδης μὲ δυὸ Βρεταννοὺς ἀξιωματικούς. Καὶ εἰς τὸ τυροκομεῖον συνεκεντρώθησαν ὅσοι ἐχωροῦσαν,

περὶ τοὺς δέκα πέντε καὶ καθήμενοι κατὰ γῆς ἐξενύκτισαν τουρτουρίζοντες ἀπὸ τὸ ἀνυπόφορο κρύο. Προσεπάθουν –καθὼς μοῦ εἶπαν– νὰ ζεσταθοῦν σφίγγοντας ὁ ἕνας τὸν ἄλλον. Ἔτσι κουτσὰ-στραβὰ ξημερωθήκαμε. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς εἴδαμε τὴν ναυτικο-ἀεροναυμαχία ποὺ ἔγινε κοντὰ εἰς τὰ ἀκρωτήρια τῆς Κισσάμου. Πράγματι ἡ Κρήτη ἦταν "ἀπὸ φλόγες ζωσμένη". Τὰ σίδερα τῶν βρεταννικῶν πλοίων σποῦσαν καὶ ἑπτά –νομίζω– ἐξ αὐτῶν κατεποντίσθησαν.

»Ὁ Βασιλεὺς μὲ ἐξύπνησε διὰ τὸ ξεκίνημα. Διὰ νὰ πάρωμεν κάτι πρὶν φύγωμεν, ἐξέσταναν τὸ κρεατόζουμο ποὺ εἶχε μείνει ἀπὸ τὸ βράδυ. Εἶχε παγώσει καὶ θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἦτο βούτυρο. Πρῶτος ὁ Βασιλεὺς καὶ μετὰ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, σε πειθαρχημένην οὐράν, ἐπερνούσαμεν ἀπὸ τὸν ντενεκὲν τοῦ ζεσταμένου ζωμοῦ καὶ παίρναμε ὁ καθένας σὲ ἕνα ντενεκεδάκι κονσέρβας. Μετὰ ἐσχηματίσθη ἡ κολόνα μας διὰ τὴν πορεῖαν πρὸς τὴν θάλασσαν. Δὲν ὑπῆρχε δρόμος παρὰ μόνον μονοπάτια διὰ βοσκοὺς καὶ κατσίκια. Θὰ ἦτο ἡ ὥρα 5.30-6 π.μ. ὅταν ἤρχισεν ἡ πορεία. Ὁ Βασιλεὺς ἐπέμενε νὰ καταλήση σὲ ἕνα μουλάρι ποὺ εἴχαμε διὰ τὰς ἀποσκευάς. Ἦταν στὶς κακές του. Ματαίως τοῦ παρεστάθη ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ προχωρήση καβαλάρης. Ἐπέμενε νὰ καβαλήση τὸ μουλάρι τῶν ἀποσκευῶν. Ἀντελήφθη ὅμως μετ' ὀλίγον ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ προχωρήση καὶ ξεκαβαλίκεψεν. Ἡ πορεία ἦταν ἀφάνταστα κοπιώδης. Ἐπερπατούσαμε σὲ ἔδαφος ὅλο βράχους φορώντας παπούτσια τῆς πόλεως. Ἕνας νεαρὸς βοσκὸς ἦταν κοντά μου καὶ ἐνίοτε μὲ ἐκράτει ἀπὸ τὸ χέρι εἰς τὰ πλέον ἀνώμαλα μέρη. Ἐφθάσαμεν εἰς μία κατηφοριὰ ποὺ μπροστά μας ἄνοιγε σὰν βάραθρο. Ὁ νεαρὸς ὁδηγός μου σ' ἕνα ἐπικίνδυνο σημεῖο, ποὺ μπροστά μας ἦτο κρημνός, μοῦ εἶπεν: "Ἐπὰ (ἐδῶ) ἐτσούρησε (κατέπεσε), πάει λίγος καιρός, τὸ μουλάρι τοῦ πατέρα μου καὶ δὲν φάνηκε μήτε ἡ σκόνη του".

»Κατεβαίναμε προσεκτικά, καὶ τελειωμὸ δὲν εἶχε ὁ κατήφορος αὐτός. Ὁ Βαρβαρέσος εἶχε ἀπαυδήσει. Σὲ μιὰ στιγμὴ μοῦ εἶπε γαλλιστί: "Δὲν μπορῶ πλέον".

»Τοῦ ἔδωσα κουράγιο καὶ τοῦ ἔδειξα κάτω εἰς τὸ βάθος τοῦ κρημνοῦ μας ἕνα δένδρον ὅπου, ἂν ἐφθάναμεν, θὰ ἀναπαυόμεθα κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιο του καὶ θὰ μᾶς ἐδρόσιζε τὸ ἄφθονο κρύο νερὸ ποὺ ἔρρεεν ἐκεῖ, καθὼς εἶχα μάθει ἀπὸ τὸν ὁδηγόν μου.

»Τέλος ἐφθάσαμεν εἰς τὸν παράδεισον αὐτόν. Ὅταν ἀπὸ ἐκεῖ ἐγύρισα καὶ εἶδα ἀπὸ ποῦ κατεβήκαμε δὲν τὸ πίστευα. Ἦταν σὰν ἕνας τοῖχος φυσικός, ὄχι τόπος ποὺ θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ περιπατήση».

Απολογία

Αργά το βράδυ, πάντως, η κατάκοπη συνοδεία έφτασε στον όρμο της Αγίας Ρουμέλης διασχίζοντας τον τρομερό όγκο των Λευκών Ορέων. Και στις δύο το πρωί της 23ης Μαΐου κατέπλευσε το αγγλικό αντιτορπιλικό *Ντηκόι* για να παραλάβει τους φυγάδες. Επιβιβάστηκαν με ένα μικρό κρητικό βενζινόπλοιο και κατεξαντλημένοι έπεσαν να κοιμηθούν στο στενόχωρο καρέ του καραβιού ή στις καμπίνες που τους παραχώρησαν ο κυβερνήτης και οι αξιωματικοί.

Το πρωί που ξύπνησαν και βγήκαν στο κατάστρωμα η Κρήτη βρισκόταν πια μακριά στον βορινό ορίζοντα. Ολοταχώς το *Ντηκόι* έπλευσε σε γαλήνια θάλασσα προς την Αλεξάνδρεια, με την αγωνιώδη αναμονή των «στούκας». Πίσω του, σε διπλή γραμμή παραγωγής και σε σχήμα Λ, ακολουθούσαν 20 περίπου αγγλικά πολεμικά που, μετά την καταστρεπτική αεροναυμαχία της 20ής-22ας Μαΐου, επέστρεφαν στις βάσεις τους, άλλα άθικτα, άλλα με καταφανή τα ίχνη της μάχης, για ανεφοδιασμό. Αλλά, στο μεταξύ, ο αγώνας στη Μεγαλόνησο μαινόταν. Και το πρώτο ερώτημα που γεννιέται είναι: Ήταν ορθή ενέργεια να φύγει ο βασιλιάς πάνω στο κρίσιμο σημείο της απεγνωσμένης αναμέτρησης; Βέβαια, η παρουσία του δεν αρκούσε για να ανατρέψει το αποτέλεσμα, πάντως η σπασμωδική αποχώρησή του, που δεν άργησε να γίνει γνωστή, συντέλεσε στο να πέσει το ηθικό των μαχητών. Γιατί ερμηνεύτηκε ως προεξόφληση ότι η μάχη ήταν χαμένη. Θα μπορούσε να παραμείνει στα ορεινά μερικές ημέρες ακόμη και δεν θα ήταν δύσκολη η εξασφάλιση της αναχώρησής του και μέσα στην κατάρρευση, όπως έφυγαν με κάθε ασφάλεια οι ηγέτες των βρετανικών δυνάμεων.

Φαίνεται όμως πως τον επηρέασε η κατηγορηματική γνώμη και υπόδειξη του Τσουδερού. Πάντως, και ο ίδιος αντιλαμβανόταν την ανάγκη να εξηγήσει τους λόγους της φυγής του. Και, πριν επιβιβαστεί στο *Ντηκόι*, είχε συντάξει με τον πρωθυπουργό ένα διάγγελμα προς τον λαό, που κατά το μεγαλύτερο μέρος του ήταν αφιερωμένο σε ένα είδος απολογίας του:

> *«Καθ' ὃν χρόνον εἴμεθα ἀκόμη ἀπησχολημένοι μὲ τὴν ὀργάνωσιν ὅλων τῶν ἐπὶ τοῦ ἐλευθέρου ἐδάφους διαθεσίμων ἐθνικῶν δυνάμεων... ὁ ἐχθρὸς ἤρχισεν ἐπιχειρήσεις εἰς εὐρείαν κλίμακα κατὰ τῆς νήσου. Μετὰ ἔντονον δι' ἀεροπλάνων δρᾶσιν αὐτοῦ, διαρκέσασαν πολλὰς ἡμέρας, ἡ μάχη διὰ τὴν Κρήτην εἰσῆλθεν εἰς κρίσιμον φάσιν, ὅταν τὴν πρωίαν τῆς Τρίτης, 20ῆς Μαΐου, ὁ ἐχθρὸς ἐξαπέλυσεν ἀπόβασιν στρατοῦ ἐξ ἀέρος.*
>
> *»Ἕνας ἐκ τῶν κυρίων ἀντικειμενικῶν σκοπῶν τῶν γερμανικῶν δυνάμεων τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν ὑπῆρξεν ἡ περιοχὴ εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο ἡ κατοικία μου καὶ ἡ κατοικία τοῦ Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως. Πράγματι δὲ ἡ πρώτη ὁμὰς τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν προσεγειώθη εἰς ἀπόστασιν ὀλί-*

γων μέτρων ἀπὸ τῆς οἰκίας μου, ἀμέσως δὲ ἤρχισε μάχη μεταξὺ τῶν ἀλεξιπτωτιστῶν καὶ τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων τῆς περιοχῆς ταύτης. Ἐπειδὴ ἡ κυρία δύναμις τοῦ ἐχθροῦ μᾶς ἐχώριζε ἀπὸ τὰ στρατεύματά μας ἦτο ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ἀποχωρήσωμεν διὰ νὰ ματαιώσωμεν τὰ ἐναντίον ἡμῶν ἐχθρικὰ σχέδια. Κατόπιν προσεκτικῆς ἐρεύνης μετὰ τῶν ὑπευθύνων ἡμῶν συμβούλων τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως, ἐπείσθημεν ὅτι ἡ ἐξακολούθησις τῆς παραμονῆς μας ἐν Κρήτῃ καθίστατο ἐμπόδιον εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Διὰ τοῦτο ἀπεφασίσαμεν, μετὰ βαθείας λύπης, νὰ ἀπομακρυνθῶμεν ἀπὸ τὴν ἡρωικὴν νῆσον... Ἀπομακρυνόμεθα προσωρινῶς, διὰ νὰ μεταβῶμεν ἐπὶ βρεταννικοῦ ἐδάφους ὅπου ἔχομεν προσκληθῆ. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη ὁδός, ἡ ὁποία θὰ καταστήσῃ εἰς ἡμᾶς δυνατὸν νὰ ἐκπληρώσωμεν τὰ καθήκοντα τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιβάλλουν τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα...»

Στην Αίγυπτο

Οπωσδήποτε, αργά τη νύχτα, το *Ντικόι* κατέπλεε στην Αλεξάνδρεια. Βρίσκονταν ήδη εκεί ο διάδοχος και η πριγκίπισσα Φρειδερίκη, καθώς και ο υπουργός Εσωτερικών και Ασφαλείας Κ. Μανιαδάκης. Η υπόλοιπη κυβέρνηση θα ερχόταν σε 2 με 3 ημέρες. Μόνο ο υπουργός Δικαιοσύνης και Στρατιωτικών Δημητρακάκης παρέμεινε έως το τέλος της μάχης στην Κρήτη και έφυγε την έσχατη στιγμή αεροπορικώς με τον στρατηγό Φράυμπεργκ.

Ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός υπολόγιζαν ότι θα έμεναν στην Αίγυπτο. Μέσα στο χάος της καταστροφής, εφόσον θα συνέχιζαν την πολεμική προσπάθεια της Ελλάδας έξω από τα εδάφη της, εκεί ήταν η προσφορότερη θέση για την έδρα τους. Αλλά η κατάσταση ήταν τρομερή, γιατί και η Αίγυπτος κινδύνευε. Στη δυτική έρημο κρεμόταν η φοβερή απειλή του Ρόμελ, και η άλωση της Κρήτης δημιουργούσε νέο εφιάλτη από τον Βορρά. Κανείς δεν ήταν βέβαιος αν θα παρέμενε το Δέλτα του Νείλου έξω από την αρπάγη του Άξονα. Και η δύναμη που αποτελούσε τη δυναμικότερη έκφραση της βρετανικής παρουσίας στη Μέση Ανατολή και την Ανατολική Μεσόγειο, ο στόλος, βρισκόταν σε κακά χάλια μετά τις απώλειες της αεροναυμαχίας της Κρήτης. Ο Έλληνας αρχηγός του στόλου, ναύαρχος Ε. Καββαδίας, που βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια από τα τέλη Απριλίου, περιγράφει την «αποκαρδιωτική εικόνα» που παρουσίαζε η βαριά τραυματισμένη αγγλική αρμάδα, καθώς επέστρεφε από την καταστρεπτική μάχη (*Ο Ναυτικός Πόλεμος όπως τον Έζησα*, σελ. 390):

«Τὸ "Γουώρσάιτ" (ἡ ἀγγλικὴ ναυαρχίς) μὲ τὴν χαίνουσαν εἰς τὸ μέσον τοῦ καταστρώματος μαύρην πληγήν του, τὸ "Ὀράιον" (βαρὺ καταδρομικό) μὲ τοὺς σωλῆνας τῶν πρωρραίων πυροβόλων του ἐστρεβλωμένους,

> *ἀντιτορπιλλικὰ ἄνευ πρώρρας ἢ ἄνευ πρύμνης καὶ εὔδρομα μὲ τὰς πρώρας κατεστραμμένας ἀπὸ τὸν ἐμβολισμὸν τῶν καϊκιῶν (τῆς γερμανικῆς νηοπομπῆς ποὺ συνέτριψαν κατὰ τὸν πλοῦν της πρὸς τὴν Κρήτη) εἰσέπλεαν ἀνὰ πᾶσαν ὥραν».*

Οι Άγγλοι, πάντως, με αξιοθαύμαστη ψυχραιμία οργάνωναν την αντίστασή τους. Και οι εκπρόσωποι της ελληνικής πολιτείας –βασιλιάς και κυβέρνηση–, μόλις έφτασαν στην Αλεξάνδρεια, προσπάθησαν κάτι να ανασυγκροτήσουν από τα ερείπια. Τα μόνα όμως που υπήρχαν ως υλική ελληνική πραγματικότητα ήταν τα ελληνικά πολεμικά πλοία που διέφυγαν από την Ελλάδα, μερικά ψήγματα στρατού ξηράς, ελάχιστοι αεροπόροι (με τις ένοπλες δυνάμεις θα ασχοληθούμε αναλυτικά πιο κάτω) και ο χρυσός της Τράπεζας της Ελλάδος.

Το χρυσάφι

Αυτός ο τελευταίος είχε μεταφερθεί από την Κρήτη με την έναρξη της μάχης και κατά τρόπο δραματικό. Από το υποκατάστημα της τράπεζας στο Ηράκλειο, όπου είχε προσωρινά εναποτεθεί, φορτώθηκε σε ένα μικρό αγγλικό ρυμουλκό, το *Σάλβυα*, με προορισμό τη Σούδα, όπου θα τον παραλάμβανε για την Αλεξάνδρεια ένα βρετανικό πολεμικό. Αλλά, όταν το *Σάλβυα* απέπλευσε, δέχτηκε επίθεση των «στούκας», ενώ το πολύτιμο χρυσάφι ήταν ριγμένο στο κατάστρωμα. Το ρυμουλκό ήταν εξοπλισμένο με αντιαεροπορικά πολυβόλα και αμύνθηκε απεγνωσμένα. Διέφυγε πάντως την καταστροφή και σε συνεχή συναγερμό έφτασε σώο στη Σούδα, όπου ανέμενε το αγγλικό καταδρομικό *Διδώ*. Και, κατά την αφήγηση του διοικητή της τράπεζας Γ. Μαντζαβίνου (Ηλ. Βενέζη, *Χρονικόν της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήναι 1955, σελ. 246):

> *«...Πάλιν ὑπὸ συνεχῆ συναγερμὸν καὶ βομβαρδισμὸν τῶν στούκας, ὁ χρυσὸς μετεφορτώθη εἰς τὸ καταδρομικὸν μὲ τὴν βοήθειαν καὶ τῶν Ἄγγλων ναυτῶν. Πλάι εἰς τὴν "Διδὼ" ποὺ τὰ πυροβόλα της διαρκῶς ἔβαλλαν, ἤρχισε βληθὲν νὰ καίεται ἕνα Δανικὸν πλοῖον. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐργασία ἐγίνετο μὲ ἀπιστεύτως νευρικὸν ρυθμόν, διότι ὁ Ἄγγλος κυβερνήτης φοβούμενος διὰ τὸ πλοῖον του, ἐβιάζετο νὰ τὸ θέση εἰς κίνησιν καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος ἕνα μέρος τοῦ πολυτίμου φορτίου, καθὼς μετεφορτώνετο, νὰ πέση εἰς τὴν θάλασσαν. Εὐτυχῶς ἡ μεταφορὰ ἔγινεν εἰς τὰ κήτη τοῦ "Διδὼ" χωρὶς καμίαν ζημίαν. Μόνον ἕνα κιβώτιον, ἐνῶ μετεφέρετο εἰς τὸ κῦτος τοῦ καταδρομικοῦ, ἔσπασε καὶ τὸ κῦτος ἐγέμισεν ἀπὸ χρυσᾶς λίρας. Αὐτὸ ἀνησύχησε πολὺ τὸν Ἄγγλον Κυβερνήτην καὶ διέταξε ἕνα συνεργεῖον ναυτῶν, ἐνῶ τὸ "Διδὼ" ἔπλεε πρὸς Ἀλεξάνδρειαν, νὰ μαζέψη τὰς χρυσᾶς λίρας. Ὅλαι αἱ χρυσαὶ λίραι τοῦ κιβωτίου ποὺ εἶχαν σκορπίσει εὑρέθησαν. Ἐκτὸς μιᾶς».*

Η 4η Αυγούστου

Το σπουδαιότερο όμως πρόβλημα που αντιμετώπιζαν ο βασιλιάς και η κυβέρνηση ήταν η πολιτική τοποθέτησή τους. Η 4η Αυγούστου τυπικά δεν είχε καταλυθεί ακόμη. Πώς θα εμφανιζόταν η ελληνική πολιτεία τώρα που μετεστάθμευσε στο εξωτερικό με προφανή προορισμό τη συνέχιση του πολέμου; Θα έφερε το τεταρτοαυγουστιανό περίβλημα;

Φυσικά, πρωταρχικής σημασίας για τον ελληνικό λαό ήταν η επιβίωση και ο αγώνας. Αυτός ο δεύτερος θα διεξαγόταν τόσο μέσα στην Ελλάδα, με τη μορφή της αντίστασης, όσο και έξω από την Ελλάδα, με τη μορφή της συμμετοχής ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στις συμμαχικές πολεμικές επιχειρήσεις. Και το ιδεώδες θα ήταν κάθε Έλληνας, παραμερίζοντας τις ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτειακές πεποιθήσεις του, να αφοσιωνόταν σε τούτους τους πρωταρχικούς σκοπούς οι οποίοι αποτελούσαν ιστορική αναγκαιότητα. Αργότερα, με τη λήξη του πολέμου, θα ερχόταν το πλήρωμα του χρόνου για την επίλυση των πολιτικών προβλημάτων. Αυτό όμως αποτελούσε το «ευκταίον». Το «εφικτόν» ποιο ήταν; Ο λαός οπωσδήποτε θα συσχέτιζε την πολιτική με τον αγώνα. Και δεν θα έλειπαν εκείνοι που θα αναρρίπιζαν τα πολιτικά και τα ταξικά πάθη. Όπως δεν θα έλειπαν σε κάθε παράταξη εκείνοι που θα επιδίωκαν να μετατρέψουν τον αγώνα σε μέσο πολιτικής επικράτησης μετά την απελευθέρωση. Μέσα σε αυτές τις αντικειμενικές πραγματικότητες, ποια θα έπρεπε να είναι η εμφάνιση της κυβέρνησης που είχε την ευθύνη του συντονισμού του αγώνα; Πρώτιστα, θα έπρεπε να ανταποκρίνεται στις διαθέσεις του ελληνικού λαού. Αλλά στο σημείο αυτό ο βασιλιάς φαίνεται πως έτρεφε αυταπάτες. Πίστευε ότι οι Έλληνες στη μεγάλη πλειονότητά τους είχαν ενστερνιστεί τη δικτατορία, ιδίως μετά την εθνική στάση της κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο. Και βέβαια υπήρχε ένα ποσοστό Ελλήνων, ιδίως των συντηρητικών στρωμάτων, που παρέμενε προσκολλημένο στην 4η Αυγούστου και προσωπικά σε ορισμένους ηγέτες της. Απόδειξη ότι, μετά τον πόλεμο, ο Κ. Κοτζιάς εξελέγη πανηγυρικά δήμαρχος Αθηναίων το 1950, ενώ ο Κ. Μανιαδάκης και άλλα στελέχη του καθεστώτος αναδείχθηκαν βουλευτές και υπουργοί τη μεταπολεμική περίοδο. Αλλά το ποσοστό αυτό ήταν μικρό. Και δεν θα ανέθαλλε αν κατά και μετά τον πόλεμο δεν παρεμβάλλονταν η φανατική ρήξη Αριστεράς και Δεξιάς και ο κίνδυνος του αστικού καθεστώτος, που μετέστρεψε προς τη συντηρητικότητα μεγάλες μάζες Ελλήνων.

Στην ογκώδη του πλειοψηφία, ο ελληνικός λαός χωρίς αμφιβολία αποστρεφόταν την 4η Αυγούστου και δεν θα ήθελε την επάνοδό της, μετά την απελευθέρωση, υπό οποιαδήποτε μορφή. Η θανάσιμη αγωνία της επιβίωσης στην αρχή της Κατοχής απωθούσε βέβαια σε δεύτερο επίπεδο το ενδιαφέρον για την πολιτική του παρελ-

θόντος και του μέλλοντος. Αλλά ο δημοκρατικός πόθος υπέβοσκε πάντα και σε πρώτη ευκαιρία θα δέσποζε.

Αυτό όμως δεν κατόρθωνε –ή δεν ήθελε– να το αντιληφθεί ο βασιλιάς. Δεν έβλεπε ότι μέσα στο αντιφασιστικό κλίμα που επικρατούσε τόσο στην Ελλάδα όσο και σε ολόκληρη τη συμμαχική παράταξη μοναδική οδός για την εθνική στρατιωτική προσπάθεια ήταν η συμπύκνωσή της γύρω από μια πολιτεία σαφώς δημοκρατική. Και ότι για τον ίδιο προσωπικά μοναδική διέξοδος ήταν να υπερθεματίζει σε δημοκρατικές εκδηλώσεις και όχι να τις τροχοπεδεί. Αυτή η αδυναμία –ή άρνηση– του βασιλιά να προσαρμοστεί στη νέα, αντιφασιστική πραγματικότητα, υπήρξε μία από τις πηγές των κατοπινών ανωμαλιών και στην Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή. Έδωσε όπλα στους οπαδούς των άκρων, εξασθένισε την αστική τάξη και έβλαψε καίρια τον ίδιο. Τι έκανε όμως ο υπεύθυνος σύμβουλός του, ο πρωθυπουργος Εμμ. Τσουδερός; Θύμα της δικτατορίας ο ίδιος, βενιζελικός και δημοκρατικός, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αντιλαμβανόταν και ήθελε την εξάλειψη του πνεύματος, του γράμματος και των ανθρώπων της 4ης Αυγούστου. Πίεζε τον βασιλιά και τον εξανάγκαζε να υποχωρεί βαθμιαία. Αλλά κατηγορήθηκε ότι, εκ φύσεως συντηρητικός, δεν ασκούσε μεγάλη πίεση. Δεν ήθελε, εξάλλου, να φτάσει μέχρι τη σύγκρουση με τον Γεώργιο, ο οποίος ενθαρρυνόταν στη στάση του από την αδιαφορία της Αγγλίας έναντι του περιεχομένου της ελληνικής πολιτείας. Η βρετανική κυβέρνηση, πράγματι, στην αρχή τουλάχιστον δεν ενδιαφερόταν παρά για τη διατήρηση και την ενίσχυση του βασιλιά, στον οποίο είχε απόλυτη εμπιστοσύνη.

Ο Μανιαδάκης

Μόλις η κυβέρνηση εγκαταστάθηκε στην Αίγυπτο, ο Τσουδερός άρχισε τις προσπάθειες για την κατάλυση της 4ης Αυγούστου. Οι Αιγυπτιώτες Έλληνες τις ημέρες της κατάρρευσης είχαν συγκροτήσει μια Εθνική Επιτροπή Ελλήνων (ΕΕΕ), με φιλοδοξία να αποτελέσει τον πυρήνα μιας ελληνικής κυβέρνησης αν έπεφτε και η Κρήτη και αν οι φορείς της πολιτείας –βασιλιάς και κυβέρνηση– δεν πρόφταιναν ή δεν ήθελαν να διαφύγουν στο εξωτερικό για να συνεχίσουν τον αγώνα. Πρόεδρός της ήταν ο Γεώργιος Ρούσσος, παλαιός βενιζελικός, αλλά όλα τα μέλη της ήταν παλαιοδημοκρατικοί, όπως και οι περισσότεροι ομογενείς της Αιγύπτου.

Αλλά στις 15 Μαΐου έφτασε στην Αλεξάνδρεια από την Κρήτη ο υπουργός Εσωτερικών και Ασφαλείας Κ. Μανιαδάκης. Και αμέσως θέλησε να θέσει υπό τον έλεγχό του την ΕΕΕ. Αυτή εξεγέρθηκε, με αποτέλεσμα ο Μανιαδάκης να επιδιώξει τη συγκρότηση νέας, δικής του ΕΕΕ. Σε λίγες όμως ημέρες αποβιβάστηκε στην Αλεξάνδρεια και ο πρωθυπουργός Τσουδερός, που ένα από τα πρώτα μέτρα του ήταν η απομάκρυνση του Μανιαδάκη από τις δραστηριότητες τις σχετικές με την ΕΕΕ. Στις

2 Ιουνίου 1941, την επομένη της εκκένωσης της Κρήτης, ο βασιλιάς επάνω στο θωρηκτό *Αβέρωφ* υπέγραψε διάταγμα με το οποίο περιοριζόταν κατά 6 ο αριθμός των υπουργών, από τους οποίους οι 4 ήταν στελέχη της 4ης Αυγούστου. Οι απολυόμενοι ήταν: ο υπουργός Δημόσιας Ασφάλειας Κ. Μανιαδάκης, ο υπουργός Πρόνοιας και υφυπουργός Τύπου και Τουρισμού Θ. Νικολούδης, ο υπουργός Στρατιωτικών Εμμ. Τζανακάκης, ο υπουργός Παιδείας Ε. Σέκερης, ο υπουργός Συγκοινωνιών Γ. Κορτζάς και ο Γεν. Διοικητής Νήσων Αιγαίου Π. Αργυρόπουλος. Εκτός του Εμμ. Τζανακάκη, τοποθετήθηκαν οι απολυθέντες ως έκτακτοι απεσταλμένοι και πληρεξούσιοι υπουργοί σε διάφορες χώρες. Ο Νικολούδης πρεσβευτής στη Νότια Αφρική, ο Αργυρόπουλος στην Αιθιοπία, ο Μανιαδάκης με ειδική αποστολή στην Αργεντινή κ.λπ.

Ας σημειωθεί ότι οι Άγγλοι δεν ήθελαν να απομακρυνθεί από την κυβέρνηση ο Μανιαδάκης. Ο Άγγλος πρεσβευτής Πάλαιρετ, που εξακολουθούσε να ασκεί τα ίδια καθήκοντα, έκανε διάβημα στον βασιλιά, αλλά αυτός με ύφος κατηγορηματικό απάντησε: «Όχι! Ο Μανιαδάκης θα αποχωρήσει».

Τώρα πια η κυβέρνηση δεν περιελάμβανε παρά: τον πρωθυπουργό Τσουδερό, που διηύθυνε ταυτόχρονα το Υπουργείο Εξωτερικών, Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας, τον ναύαρχο Σακελλαρίου ως αντιπρόεδρο και υπουργό Ναυτικών, τον Στ. Δημητρακάκη ως υπουργό Δικαιοσύνης και Στρατιωτικών, τον Αρ. Δημητράτο ως υπουργό Εργασίας, τον Παν. Νικολαΐδη ως υπουργό Αεροπορίας και τον Στ. Θεοφανίδη ως υφυπουργό Εμπορικής Ναυτιλίας. Η νέα, περιορισμένη σύνθεση, έδινε την εικόνα περισυλλογής, λιτότητας και πρακτικού πνεύματος. Αλλά το ουσιαστικό ήταν ότι είχε γίνει η πρώτη εκκαθάριση των λεγόμενων «τεταρτοαυγουστιανών», δύο από τους οποίους, ο Κ. Μανιαδάκης και ο Θ. Νικολούδης, θεωρούνταν ως εκπροσωπευτικά ηγετικά στελέχη της δικτατορίας. Παρέμειναν όμως στην κυβέρνηση και άλλοι «τεταρτοαυγουστιανοί»: ο κυριότερος ήταν ο Αρ. Δημητράτος. Συνεπώς, η εκκαθάριση ήταν σημαντική αλλά όχι πλήρης. Αυτό προκαλούσε την εξέγερση των βενιζελικών που βρίσκονταν στην Αίγυπτο –είτε σαν φυγάδες από την Ελλάδα είτε επειδή ανήκαν στους Αιγυπτιώτες Έλληνες– και δημιουργούσε τον πρώτο πυρήνα αντιπολίτευσης κατά του βασιλιά και της κυβέρνησης.

Ο Φαρούκ

Η ελληνική πολιτεία όμως είχε να αντιμετωπίσει τώρα ένα σοβαρότερο πρόβλημα. Η Αίγυπτος δεν εννοούσε να επιτρέψει την εγκατάσταση βασιλιά και κυβέρνησης στο έδαφός της. Ο βασιλιάς Φαρούκ και ο πρωθυπουργός του, Σίρυ πασάς, διαμήνυσαν σαφώς στις αγγλικές Αρχές ότι μόνο «τράνζιτ» θα ήταν δεκτοί για ορισμένο χρονικό διάστημα οι εκπρόσωποι της Ελλάδας. Αυτή ήταν τακτική που τηρούσε τό-

τε το αιγυπτιακό κράτος προς όλες τις «εξόριστες» κυβερνήσεις. Με την Αγγλία βέβαια είχε ειδική συμμαχία και, εξάλλου, δεν μπορούσε να εκδιώξει τους Άγγλους από τα εδάφη της. Αλλά δεν εννοούσε να φιλοξενήσει επίσημα και τους συμμάχους των Άγγλων, γιατί όσο υπήρχε ο κίνδυνος της κατάληψής της από τον Άξονα προσπαθούσε να τηρήσει τα προσχήματα μιας ουδετερότητας. Ακόμη και όταν ο Ρόμελ είχε εισβάλει στη δυτική έρημο, φτάνοντας έως το Ελ Αλαμέιν, η Αίγυπτος δεν κήρυξε τον πόλεμο, δεν έκανε καν μια τυπική διαμαρτυρία.

Ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός είχαν ειδοποιηθεί από τους Άγγλους για τις αιγυπτιακές προθέσεις, αλλά ήλπιζαν να τις κάμψουν. Εγκαταστάθηκαν στο Κάιρο στις αρχές Ιουνίου, αλλά η επίσημη Αίγυπτος επέδειξε χαρακτηριστική ψυχρότητα. Ο Γεώργιος είχε στείλει στον βασιλιά της Αιγύπτου Φαρούκ ιδιόχειρη επιστολή, ευχαριστώντας τον για τη φιλοξενία που δινόταν σ' αυτόν και στην κυβέρνηση. Ο Φαρούκ δεν απάντησε. Μόνο μετά από μερικές ημέρες άφησε το επισκεπτήριό του στο μέγαρο της Ελληνικής Πρεσβείας όπου έμενε ο βασιλιάς. Και ο Τσουδερός είχε μια εντελώς τυπική συνάντηση με τον Αιγύπτιο συνάδελφό του, Σίρυ πασά.

Επεισόδιο με τη Φρειδερίκη

Αν και όμως ο Αιγύπτιος βασιλιάς απέφευγε τις διπλωματικές σχέσεις με τους επίσημους εκπροσώπους της Ελλάδας, δεν δίστασε να επιδιώξει άλλου είδους σχέσεις με γυναίκες εκπροσώπους του ελληνικού κόσμου. Ο φιλήδονος και ακράτητος Φαρούκ έγινε εκείνες τις ημέρες ήρωας ενός γραφικού επεισοδίου με τη σύζυγο του διαδόχου Παύλου, πριγκίπισσα Φρειδερίκη. Το περιγράφει με ακρίβεια και γλαφυρότητα ο Στέλιος Χουρμούζιος, γραμματέας των βασιλέων Γεωργίου Β' και Κωνσταντίνου Β', στο έργο του «Θύελλες στο Θρόνο της Ελλάδος» (εφ. *Ακρόπολις* Αθηνών, 23 Μαρτίου 1972):

> *«Ὕστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη παραμονὴ στὴν Ἀλεξάνδεια ὁ Βασιλεὺς καὶ τὸ πριγκιπικὸ ζεῦγος (Παῦλος καὶ Φρειδερίκη), μὲ τὰ παιδιὰ πῆγαν στὸ Κάιρο, ὅπου ὁ Γεώργιος ἐγκαταστάθηκε στὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία, ἐνῷ ἡ πριγκιπικὴ οἰκογένεια στὸ ξενοδοχεῖο "Μένα Χάους". Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ὁ Παῦλος καὶ ἡ Φρειδερίκη, ἔλαβαν πρόσκλησι γιὰ δεῖπνο στὸ σπίτι ἑνὸς πρώην πρωθυπουργοῦ τῆς Αἰγύπτου. Στὴ διάρκεια τοῦ δείπνου ἡ Φρειδερίκη εἰδοποιήθηκε, πὼς ἡ ὡραία σύζυγος τοῦ Φαρούκ, βασίλισσα Φαρίντα, βρισκόταν στὸ ἐπάνω πάτωμα καὶ θὰ χαιρόταν πολὺ νὰ τὴν δῆ – γιατὶ σὰν μουσουλμανίδα, δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐμφανίζεται σὲ δεῖπνο. Πραγματικά, ἡ Φρειδερίκη ἀνέβηκε καὶ τὴν συνάντησε σ' ἕνα μικρὸ μπουντουὰρ τοῦ πρώτου ὀρόφου, ὅπου οἱ δυὸ γυναῖκες κάθισαν κοντὰ στὸ παράθυρο κουβεντιάζοντας, καπνίζοντας καὶ παρα-*

τηρῶντας τοὺς ἀνθρώπους ποὺ πηγαινοέρχονταν κάτω, εἰς τὸν κῆπο. Σὲ λίγο, μιὰ ἀπὸ τὶς Κυρίες τῆς Τιμῆς τῆς Φαρίντα, μπῆκε βιαστικὰ στὸ δωμάτιο καὶ ἀνήγγειλε, πὼς ἀνέβαινε ὁ βασιλεὺς Φαρούκ.

» "Δὲν θέλει νὰ καπνίζω, τί νὰ κάνω τώρα;" ψιθύρισε πανικόβλητη ἡ Φαρίντα. Ἡ Φρειδερίκη ἄρπαξε τὸ τασάκι καὶ τὸ πέταξε ἀπὸ τὸ παράθυρο, ἐνῷ ἡ Φαρίντα εἶχε γεμίσει στάχτες τὰ δάχτυλα καὶ τὸ στόμα της. Ἡ πόρτα ἄνοιξε καὶ παρουσιάσθηκε ὁ Φαρούκ. Συστήθηκε στὴ Φρειδερίκη –δὲν εἶχαν ἀκόμη συναντηθῆ ἐπισήμως– καὶ κύτταξε αὐστηρὰ τὴν Φαρίντα, ἡ ὁποία εἶπε ἀμέσως «καληνύχτα» καὶ ἐξαφανίσθηκε κλείνοντας πίσω της τὴν πόρτα καὶ ἀφήνοντας μόνους τοὺς δύο ἄλλους. Ὁ Φαροὺκ ἄρχισε νὰ πηγαίνη ἀπὸ λάμπα σὲ λάμπα καὶ νὰ σβύνη τὰ φῶτα. Ἔπειτα ἔσκυψε ἐπάνω ἀπὸ τὴ ράχη τῆς πολυθρόνας, ὅπου ἡ Φρειδερίκη ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι καθισμένη.

» "Μοῦ ἀρέσουν οἱ ὄμορφες γυναῖκες", τῆς εἶπε.

»"Αὐτὸ εἶναι πολὺ ὡραῖο", ἀπάντησε ἐκείνη.

»Ὁ Φαροὺκ ἔδειξε ἀπὸ τὸ παράθυρο τὸν κόσμο ποὺ κυκλοφοροῦσε στὸν κῆπο. "Βλέπετε αὐτὰ τὰ κορίτσια ἐκεῖ κάτω;" ἔκανε. "Τὰ περισσότερα τὰ γνωρίζω".

»Πρόφερε τὴ λέξη "γνωρίζω", μὲ τρόπο ὥστε νὰ μὴν ἀφήση καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸ τί ἐννοοῦσε. Ἡ Φρειδερίκη δὲν εἶπε τίποτα. Ἐκεῖνος πέρασε τὸ χέρι του στὴν πλάτη τῆς πολυθρόνας, γύρω ἀπὸ τοὺς ὤμους της. Ἡ σκέψις ποὺ τῆς ἦρθε ἀμέσως, ἦταν: Τί θὰ συνέβαινε ἂν τοῦ ἔδινε ἕνα χαστούκι; Τί θὰ συνέβαινε ἂν τοῦ ἔδινε ἕνα χαστούκι; Καὶ ξαφνικὰ τῆς ἦρθε μιὰ ἰδέα: "Γνωρίζετε τὸν ἄνδρα μου;" ρώτησε.

»"Ὄχι, δὲν τὸν ἔχω δῆ ἀκόμη".

»Ἐκείνη ἔσκυψε ἀπὸ τὸ παράθυρο: "Βλέπετε αὐτὸν ἐκεῖ μὲ τὴν ναυτικὴ στολή, τὸν πολὺ ψηλὸ μὲ τοὺς πλατεῖς ὤμους; Αὐτὸς εἶναι ὁ ἄνδρας μου καὶ εἶμαι πολὺ ἐρωτευμένη μαζί του".

»"Ἀλήθεια, εἴσαστε;"

»"Μάλιστα εἶμαι καὶ εἶναι κι' ἐκεῖνος μαζί μὲ μένα".

»Ὁ Φαροὺκ ἀνασηκώθηκε ἀπὸ τὴν πολυθρόνα: "Κι ἐγὼ εἶμαι πολὺ ἐρωτευμένος μὲ τὴν γυναίκα μου", εἶπε. "Καληνύχτα". Καὶ βγῆκε ἀπὸ τὸ δωμάτιο».

Το επεισόδιο αυτό έμεινε μυστικό. Μόνο μετά τον πόλεμο είδε το φως της δημοσιότητας σε ένα αμερικανικό περιοδικό, το οποίο το διάνθισε με την ανακριβή λεπτομέρεια ότι η Φρειδερίκη είχε χαστουκίσει τον Αιγύπτιο βασιλιά. Ο Φαρούκ, που έμενε ακόμη στον θρόνο του, ζήτησε αμέσως, διά του πρεσβευτή της Αιγύπτου στην

Αθήνα, να εκδοθεί μια επίσημη ελληνική διάψευση. Πρωθυπουργός ήταν τότε ο Σοφοκλής Βενιζέλος και, αφού συμφώνησαν ο Παύλος και η Φρειδερίκη, δέχτηκε να προβεί σε διάψευση η ελληνική κυβέρνηση. Αλλά ο Αιγύπτιος βασιλιάς αξίωσε να διαψεύσει το επεισόδιο η ίδια η Φρειδερίκη, η οποία όμως διαμήνυσε στον Σ. Βενιζέλο: «Βρείτε τρόπο να πληροφορηθεί ο Φαρούκ ότι, αν λάβω εγώ τον λόγο, τότε είμαι υποχρεωμένη να επιβεβαιώσω και όχι να διαψεύσω το επεισόδιο, εκτός από τη φήμη για το χαστούκι που είναι ανακριβής».

Ο Φαρούκ, πραγματικά, έλαβε γνώση των προθέσεων της Φρειδερίκης και απέσυρε την αξίωσή του. Λίγα χρόνια όμως αργότερα, όταν ο Αιγύπτιος βασιλιάς είχε εκθρονιστεί και επισκέφθηκε την Ελλάδα ο πρόεδρος Νάσερ, είπε στη βασίλισσα Φρειδερίκη: «Το γνώριζα το επεισόδιο αυτό, Μεγαλειοτάτη. Μόνο που νόμιζα ότι του είχατε δώσει το χαστούκι...» «Το σκέφτηκα», απάντησε γελώντας εκείνη, «αλλά συγκρατήθηκα, γιατί τότε η θέση μας στην Αίγυπτο ήταν πολύ δύσκολη και ασφαλώς ο Φαρούκ θα αγρίευε εναντίον μας».

Οπωσδήποτε, όμως, τις ημέρες εκείνες του επεισοδίου με τον Φαρούκ δεν διανοήθηκε βέβαια η Φρειδερίκη –ούτε ο σύζυγός της– να παίξει τον ρόλο της Μαρίας Βαλέφσκα, για να επιτύχει την παραμονή της βασιλικής οικογένειας και της κυβέρνησης της Ελλάδας στην Αίγυπτο. Το μόνο που δέχτηκε ο Φαρούκ ήταν να μείνουν οι υπουργοί των στρατιωτικών υπουργείων. Έτσι, η ελληνική ηγεσία αποφασίστηκε να φύγει. Η Αγγλία την κάλεσε να εγκατασταθεί στο Λονδίνο, όπου υπήρχαν και οι άλλες ξένες κυβερνήσεις κατεχόμενων χωρών. Και την 27η Ιουνίου 1941 ο βασιλιάς, ο διάδοχος Παύλος με την οικογένειά του, ο πρωθυπουργός με τμήμα της κυβέρνησης και η διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος αναχώρησαν από το Πορτ Σάιντ με το ατμόπλοιο *Νιου Άμστερνταμ* για τη Νότιο Αφρική.

Και πάλι ο χρυσός

Απροσδόκητες δυσχέρειες παρουσιάστηκαν την τελευταία στιγμή για τη μεταφορά του ελληνικού χρυσού. Από το καταδρομικό *Διδώ*, που έφτασε από τη Σούδα, στις 22 Μαΐου, αποθηκεύτηκε στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Αιγύπτου, στην Αλεξάνδρεια, εντελώς προσωρινά. Αλλά η κυβέρνηση της Νότιας Αφρικής δέχτηκε να τον φιλοξενήσει καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου στα θησαυροφυλάκιά της. Όταν επρόκειτο οι ελληνικές Αρχές να αναχωρήσουν με το *Νιου Άμστερνταμ*, παρουσιάστηκαν εκπρόσωποι της Τράπεζας της Ελλάδος στην Εθνική Τράπεζα της Αιγύπτου για να παραλάβουν τον χρυσό. Έκπληκτοι όμως άκουσαν εκπρόσωπο της διοίκησης της αιγυπτιακής τράπεζας να τους λέει αφελώς: «Να πάρετε τον χρυσό; Αλλά εμείς γνωρίζουμε ότι η Τράπεζα της Ελλάδος εδρεύει στην Αθήνα. Πρέπει να λάβουμε εντολή από την Αθήνα για να επιτρέψουμε την εξαγωγή του!» Τα έχασαν

οι ατυχείς Έλληνες υπάλληλοι από αυτή την απίθανη ανατολίτικη κουτοπονηριά. Και χρειάστηκαν πολλά σπασμωδικά διαβήματα της υπό αναχώρηση κυβέρνησης για να παραδοθεί ο χρυσός. Φορτώθηκε τότε σε καμιόνια και με τη συνοδεία αρμάτων μεταφέρθηκε διαμέσου της ερήμου στο Σουέζ. Εκεί τον παρέλαβε ένα επίτακτο εμπορικό σκάφος το οποίο μετείχε σε νηοπομπή, και έφτασε στο Ντάρμπαν της Νοτίου Αφρικής. Και με ειδική, ισχυρά φρουρούμενη αμαξοστοιχία που διέθεσε πρόθυμα ο Νοτιοαφρικανός πρωθυπουργός, στρατάρχης Γιαν Σματς, μεταφέρθηκε στο Γκέρμιστον, όπου έλιωσε και μετατράπηκε σε ομοιογενείς ράβδους. Έως τότε αποτελούνταν από χρυσά νομίσματα και από ράβδους που είχαν προέλθει από τήξη χρυσών αντικειμένων στην Ελλάδα.

Από το Γκέρμιστον, υπό τη νέα μορφή του, το πολύτιμο ελληνικό χρυσό απόθεμα μεταφέρθηκε στην Πρετόρια και αποθηκεύτηκε στα θησαυροφυλάκια της Εκδοτικής Τράπεζας της Νοτίου Αφρικής. Και μια λεπτομέρεια χαρακτηριστική: η διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος εμπιστεύτηκε τα ειδικά μέτρα περιφρούρησης που είχαν ληφθεί σε όλη τη διαδρομή από την Αλεξάνδρεια έως την Πρετόρια και δεν ασφάλισε τον χρυσό για τους κινδύνους μεταφοράς του· έτσι, απέφυγε τα ασφάλιστρα, που κατά τους μετριότερους υπολογισμούς θα έφταναν τις 500.000 λίρες εποχής. Υπήρχε βέβαια το ενδεχόμενο να τορπιλιστεί το πλοίο που από το Πορτ Σάιντ τον μετέφερε στο Ντάρμπαν. Αλλά ο τότε διοικητής, Γ. Μαντζαβίνος, είπε φιλοσοφικά στον γράφοντα το 1946: «Μπροστά στους κινδύνους που διέτρεξε από το Ηράκλειο στη Σούδα και από εκεί στην Αλεξάνδρεια υπό τα πυρά των "στούκας" και όμως ξέφυγε, τι σημασία είχαν οι πιθανότητες να τορπιλιστεί στον Ινδικό Ωκεανό...»

Το μακρινό ταξίδι

Στο μεταξύ, η ηγεσία της ελληνικής πολιτείας έφτασε με το *Νιου Άμστερνταμ* στο Ντάρμπαν την 7η Ιουλίου 1941. Την επομένη έγινε θερμότατα δεκτή στην Πρετόρια από τον πρωθυπουργό στρατάρχη Σματς. Και στις 25 Αυγούστου οι Έλληνες επίσημοι αναχώρησαν από το Κέιπ Τάουν για την Αγγλία με το υπερωκεάνιο *Ντάρμπαν Καστλ* που το συνόδευαν δύο αγγλικά πολεμικά. Αλλά η πριγκίπισσα Φρειδερίκη και τα παιδιά της έμειναν στη Νότιο Αφρική. Τόσο ο βασιλιάς όσο και η αγγλική κυβέρνηση δεν ήθελαν να συγκεντρωθεί όλη η βασιλική οικογένεια στη βομβαρδιζόμενη Αγγλία, όπου η ζωή ήταν επικίνδυνη και μπορούσε να απορφανιστεί τελείως ο ελληνικός θρόνος. Γι' αυτό δεν μετέβη ούτε ο πρίγκιπας Πέτρος.

Ο πλους του *Ντάρμπαν Καστλ* υπήρξε μακρότατος, επικίνδυνος και επίπονος. Διήρκεσε 28 ημέρες. Και, στη μέση του Ατλαντικού Ωκεανού, οι Έλληνες ταξιδιώτες άκουσαν τον Κατοχικό Ραδιοφωνικό Σταθμό της Αθήνας να κραυγάζει:

«Γνωρίζομεν, ὅτι ἀπὸ τὸ Κέιπ Τάουν οἱ φυγάδες ἐπεβιβάσθησαν ἑνὸς πλοίου. Ἀλλὰ δὲν θὰ μᾶς ξεφύγουν, οὔτε θὰ φθάσουν εἰς τὸν τόπον τοῦ προορισμοῦ των. Προετοιμάζομεν τὸν ὑγρὸν τάφον των εἰς τὸν Ἀτλαντικὸν Ὠκεανόν».

Στις 22 Σεπτεμβρίου 1941 το *Ντάρμπαν Καστλ* διέσχισε την Ιρλανδική Θάλασσα και οι καταπονημένοι επιβάτες του αντίκρισαν τις ομιχλώδεις ακτές της Αγγλίας και της Ουαλίας. Σε λίγο αγκυροβόλησαν στο Λίβερπουλ και οι Έλληνες επίσημοι πάτησαν το βρετανικό έδαφος, όπου τους υποδέχτηκε ο δούκας του Γκλόστερ. Θα έμεναν 16 μήνες οι επίσημοι εκπρόσωποι της Ελλάδας στην Αγγλία. Πολύ μακριά –χιλιάδες μίλια, εβδομάδες πλου– από το φυσικό πεδίο δράσης τους, τη Μέση Ανατολή. Γιατί εκεί κάτω, απέναντι από τις ελληνικές ακτές, θα σφυρηλατούνταν το νέο όργανο που μπορούσε να δώσει υπόσταση στον θρόνο και στην κυβέρνηση. Και εκεί –όχι στην Αγγλία– ήταν πολιτικά, ηθικά, γεωγραφικά η θέση των επίσημων ηγετών. Τι συνέβαινε όμως στο μεταξύ στη Μέση Ανατολή;

Ο στόλος

Κατά την κατάρρευση της Ελλάδας, η μόνη ένοπλη δύναμη που περισώθηκε σε αξιόλογη έκταση ήταν ο στόλος. Είχε υποστεί βαριές απώλειες από την επίθεση των «στούκας», αλλά μπόρεσαν να καταφύγουν στην Αίγυπτο τα εξής σκάφη:

Θωρηκτό *Αβέρωφ*. Αντιτορπιλικά *Βασίλισσα Όλγα*, *Σπέτσαι*, *Κουντουριώτης*, *Αετός*, *Ιέραξ*, *Πάνθηρ*. Τορπιλοβόλα *Ασπίς*, *Νίκη*, *Σφενδόνη*. Υποβρύχια *Νηρεύς*, *Τρίτων*, *Γλαύκος*, *Κατσώνης*, *Παπανικολής*. Μεταγωγικό στόλου *Μαρίτ-Μερσκ*. Πλωτό συνεργείο *Ήφαιστος*.

Ήταν όμως όλα σε κακή κατάσταση εκτός από το Β. Όλγα, και είχαν ανάγκη μεγάλων επισκευών. Αρχηγός του στόλου ήταν ο ναύαρχος Επ. Καββαδίας, ο οποίος ύψωσε το σήμα του στο *Αβέρωφ*. Αλλά ειδοποίησε τον Βρετανό στόλαρχο Κάννιγκαμ ότι δεν ήταν σε θέση να κινήσει τα πλοία του για πολεμικές επιχειρήσεις πριν περάσουν μερικές εβδομάδες πρόχειρων επισκευών. Και ότι θα ήταν δύσκολο ακόμη και να εγκαταλείψουν την Αλεξάνδρεια, αν η πόλη κινδύνευε να πέσει στα χέρια του Ρόμελ, πράγμα που εκείνη την εποχή δεν ήταν καθόλου απίθανο.

Εξίσου κακή ήταν και η κατάσταση του προσωπικού, που ανερχόταν σε 210 αξιωματικούς, 493 υπαξιωματικούς και 2.180 ναυτοδιόπους. Ο τρομερός κλονισμός της καταστροφής, η απότομη αλλαγή των όρων της ζωής και της υπηρεσίας, το άγχος για τις εγκαταλειμμένες οικογένειες ήταν φυσικό να προκαλέσουν σύγχυση στα πνεύματα, χαλάρωση της πειθαρχίας, νευρικότητα. Ο αρχηγός του στόλου σε έκθεσή του ανέφερε:

«Οὐδεὶς ἐφαίνετο ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἀγῶνος καὶ οἱ

πλεῖστοι διεδήλουν μεγαλοφώνως τὴν θλῖψιν των διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν καὶ σχεδὸν μοῦ ἐπέρριπτον προσωπικῶς τὴν μομφήν, ὅτι τοὺς παρέσυρα εἰς τὴν περιπέτειαν αὐτήν».

Οι κρίσεις του ναυάρχου Καββαδία είναι από μια πλευρά άδικες, γιατί πολλοί από τους αγανακτισμένους ναυτικούς εξεγείρονταν κυρίως επειδή ήταν καταδικασμένοι σε αδράνεια. Η διοίκηση, άλλωστε, ευθυνόταν γιατί άφησε χαλαρά τα ηνία και επέτρεψε υπέρμετρη ελευθερία και πολυτέλεια. Τα καράβια άδειαζαν χάρη στους αδειούχους που γνώριζαν απολαύσεις υπέρμετρες με τις ενθουσιώδεις περιποιήσεις της πλούσιας ελληνικής παροικίας, ενώ «η τροφοδοσία των πληρωμάτων δεν διέφερε από αυτή των μεγάλων ξενοδοχείων» (έκθεση ναυάρχου Καββαδία).

Το αποτέλεσμα ήταν, λίγες μόλις ημέρες αφού τα πλοία κατέπλευσαν στον ναύσταθμο της Αλεξάνδρειας, να αρχίσουν οι στάσεις. Την 1η Μαΐου εκδηλώθηκε η πρώτη ανταρσία, στον *Ήφαιστο*. Ακολούθησαν αντιπειθαρχικές ομαδικές εκδηλώσεις σε άλλα σκάφη. Και αυτή η ναυαρχίδα, το θωρηκτό *Αβέρωφ*, δεν απέφυγε τη μόλυνση· παραλίγο μάλιστα να υποστεί μια δεινή περιπέτεια. Στις 30 Ιουνίου, το θωρηκτό αναχώρησε για να επισκευαστεί στο Πορτ Σουδάν της Ερυθράς Θάλασσας. Ένας μαχητικός σημαιοφόρος όμως, ο Ηλιομαρκάκης, ξεσήκωσε τους ομοιοβάθμους του και τους αρχικελευστές, γιατί δεν ήθελαν να αποσυρθεί το σκάφος στην απραξία. Αυτός ο σημαιοφόρος είχε πρωταγωνιστήσει τον Απρίλιο, τις ημέρες της καταστροφής, για να φύγει το *Αβέρωφ* έγκαιρα από την Ελλάδα και να καταφύγει άτρωτο στην Αλεξάνδρεια. Τώρα έπεισε τους άλλους να κάνουν πραξικόπημα, κλειδώνοντας τον αρχηγό του στόλου στο δωμάτιό του και αξιώνοντας να χρησιμοποιηθούν σε πολεμική δράση. Οι υπαξιωματικοί τάσσονταν μαζί τους, όπως και πολλοί αξιωματικοί. Το πλήρωμα ήταν αμφίβολο. Ωστόσο, ο κυβερνήτης πλοίαρχος Κοντογιάννης πληροφορήθηκε τη συνωμοσία και αντέδρασε με ταχύτητα. Την ημέρα που με τη δύση του ήλιου ο σημαιοφόρος Ηλιομαρκάκης επρόκειτο να κάνει το πραξικόπημα, ο κυβερνήτης τοποθέτησε μυστικά οπλισμένους υπαξιωματικούς της εμπιστοσύνης του στην πρύμνη. Ύστερα πλησίασε με τρόπο τον σημαιοφόρο που ανύποπτος στεκόταν εκεί κοντά και ξαφνικά κόλλησε το περίστροφό του στο πλευρό του. «Κατέβα κάτω, Ηλιομαρκάκη», του φώναξε, «γιατί θα μείνεις στον τόπο». Και τον ώθησε στη σκάλα, όπου περίμενε η βενζινάκατος του *Αετού*. Δεν μπόρεσε εκείνος να αντιδράσει και βρέθηκε στη βενζινάκατο, όπου του πέρασαν τις χειροπέδες. Καταδικάστηκε από το ναυτοδικείο σε οκτάμηνη φυλάκιση και αποτάχτηκε, ενώ στο *Αβέρωφ* σταμάτησαν για καιρό οι αντιπειθαρχικές εκδηλώσεις.

Η κατάσταση αυτή ήταν τόσο σοβαρή, ώστε ο Άγγλος στόλαρχος, ναύαρχος Κάννιγκαμ, ζήτησε να έρθει από την Κρήτη ο υπουργός Ναυτικών, ναύαρχος Σακελλαρίου. Και αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει έστω και ένα ελληνικό πολεμικό στη μάχη

της Κρήτης, παρά τις επίμονες αιτήσεις του αρχηγού και των κυβερνητών. Παρ' όλα αυτά, όμως, άρχισε δραστήρια η ανασυγκρότηση και από τις 15 Μαΐου μπόρεσαν να χρησιμοποιηθούν τα υποβρύχια. Την 22α Ιουλίου σημειώθηκε η πρώτη μαχητική επιτυχία του ελληνικού ναυτικού: το υποβρύχιο *Γλαύκος* καταβύθισε δύο εχθρικά, έμφορτα ιστιοφόρα έξω από τη Ρόδο. Τον Σεπτέμβριο στο αντιτορπιλικό *Πάνθηρ* έπεσε ο πρώτος νεκρός του ελληνικού στόλου σε πολεμική υπηρεσία: ένας ναύτης του σκοτώθηκε στο Πορτ Σάιντ στη διάρκεια γερμανικής επιδρομής.

Ανασυγκρότηση

Εξάλλου, ο ναύσταθμος της Αλεξάνδρειας δεχόταν συνεχώς σφοδρότατες αεροπορικές επιθέσεις μετά την κατάληψη της Κρήτης, τις οποίες απέκρουαν με το πυροβολικό τους τα ελλιμενισμένα πολεμικά πλοία, που ανέρχονταν συνήθως σε 30 με 50. Και το *Αβέρωφ* προσέθετε «έντονον, θαρραλέαν και ψύχραιμον την συνδρομήν των Α/Α πυροβόλων του» (*Έκθεσις επί της Δράσεως του Β. Ναυτικού*, Αθήναι 1954, σελ. 16). Σε μία από τις άγριες εκείνες νύχτες που οι αποφασιστικοί πιλότοι της *Λουφτβάφε*, αδιαφορώντας για το φράγμα πυρός, φωτιζόμενοι από τους προβολείς, «κατέρχονταν πολύ χαμηλά επίμονοι και αδυσώπητοι και βομβάρδιζαν, πολυβολούσαν, επόντιζαν νάρκας», κινδύνεψε άμεσα το ιστορικό ελληνικό θωρηκτό. Επτά βόμβες ή νάρκες έπεσαν πολύ κοντά του, ενώ βυθιζόταν δίπλα του το ελληνικό φορτηγό *Κουλουκουντής*, καίγονταν αποθήκες του ναυστάθμου, περιβαλλόταν από βόμβες η βρετανική ναυαρχίδα *Γουόρσπαϊτ* και τραυματιζόταν ελαφρά και αυτός ο στόλαρχος της Α. Μεσογείου.

Πολύ σύντομα χρησιμοποιήθηκαν και τα αντιτορπιλικά σε περιπολίες της Α. Μεσογείου (από τις 15 Μαΐου), καθώς και τα τορπιλοβόλα σε καθήκοντα παράκτιας συνοδείας. Αλλά η φθορά των περισσότερων πλοίων ήταν καταφανής και αποφασίστηκε να σταλούν για ριζική επισκευή σε ναυπηγεία της Ερυθράς Θάλασσας και του Ινδικού Ωκεανού, μέχρι την Καλκούτα. Εκείνη την εποχή, όμως, ήταν εκπληκτική η τεχνική και αμυντική ανεπάρκεια των λιμανιών και των ναυστάθμων στην Αίγυπτο, ακόμη και στη Διώρυγα του Σουέζ. Και εξηγεί την καθυστέρηση της ανασυγκρότησης του ελληνικού ναυτικού. Ένα περιστατικό είναι χαρακτηριστικό: τον Ιούλιο του 1941 το *Αβέρωφ* παρέμεινε σχεδόν επί 4 εβδομάδες στο λιμάνι του Σουέζ – περιμένοντας τη σειρά του για να επισκευαστεί στο Πορτ Σουδάν και κατόπιν στην Καλκούτα. Ασφυκτικά γεμάτο ήταν το Σουέζ από καράβια με στρατεύματα από τις αποικίες ή με εφόδια. Και η γερμανική αεροπορία από την Κρήτη ενεργούσε άπαυστες επιδρομές που τις αντιμετώπιζαν κυρίως τα αντιαεροπορικά των πλοίων. Το πυροβολικό του *Αβέρωφ*, πάντα καλά οργανωμένο, έδρασε και εδώ αποτελεσματικά και τη 15η Ιουλίου κατέρριψε μεγάλο γερμανικό βομβαρδιστικό.

Τρεις νύχτες αργότερα όμως, τη 18η Ιουλίου, το μεγάλο αγγλικό υπερωκεάνιο *Γεώργικ*, που μετέφερε στρατιωτικούς και οικογένειες αξιωματικών, δέχτηκε πλήγματα που το μετέτρεψαν σε κόλαση φλογών. Δεν υπήρχε κανένα μέσο βοήθειας στη ναυτική βάση. Και φλεγόμενο, σαν πλωτό ηφαίστειο, περιφερόταν απελπισμένα στον όρμο. Άγριες τραγωδίες παίζονταν πάνω στα πυρπολούμενα καταστρώματα, καθώς οι επιβάτες κινδύνευαν να καούν σωρηδόν σαν ζωντανές λαμπάδες. Πολλοί έπεφταν να σωθούν στη θάλασσα, που τη χάραζαν όμως τα τρομερά πτερύγια των καρχαριών. Και έβρισκαν οικτρό θάνατο είτε από τα δόντια τους είτε από τα δικά τους τραύματα. Πράγμα παράδοξο και μεγαλειώδες, όμως, η κίνηση του σκάφους συνεχιζόταν. Ο πλοίαρχος, οι θερμαστές, οι μηχανικοί, όλο το πλήρωμα γενικά, με επική αυτοθυσία έμεναν στις θέσεις τους και έναν σκοπό είχαν: να βρεθεί ένα σκάφος ισοϋψές, ώστε το *Γεώργικ* να παραβάλει σ' αυτό και να μπορέσουν οι ζωντανοί επιβάτες του να πηδήξουν και να σωθούν. Κατόρθωσε να παραβάλει κάποτε σε ένα μεγάλο «Κλαν Λάινερ». Πριν προφτάσουν όμως οι επιβάτες να πηδήξουν, η φωτιά μεταδόθηκε στο «Κλαν Λάινερ» και τότε το πυρπολούμενο υπερωκεάνιο αποτραβήχτηκε για να στραφεί προς το *Αβέρωφ*. Πάνω στο ελληνικό θωρηκτό είχαν τεθεί σε κίνηση όλες οι αντλίες, περιμένοντας την ανεπιθύμητη και επικίνδυνη προσέγγιση. Αλλά την τελευταία στιγμή ο πλοίαρχος του *Γεώργικ* προτίμησε να ρίξει το πλοίο του στα εκεί κοντά αβαθή. Ακολούθησε τότε νέα τραγωδία: από τους εκατοντάδες επιβαίνοντες, άλλοι απανθρακώθηκαν ζωντανοί στα φλεγόμενα καταστρώματα, άλλοι ρίχτηκαν στο νερό, που όμως έβριθε από καρχαρίες. Οι άκατοι του *Αβέρωφ* που έσπευσαν δεν μπόρεσαν να σώσουν παρά 30 τραυματισμένους ναυαγούς. Το Γεώργικ επί δύο ημέρες φλεγόταν χωρίς καμιά βοήθεια, ενώ η οσμή της καιόμενης σάρκας γέμιζε την ατμόσφαιρα. Και, όπως σημειώνει η *Έκθεσις επί της Δράσεως του Β. Ναυτικού* (Β', σελ. 42), «αι φλόγες του επρόδιδαν την παρουσίαν του "Αβέρωφ", πλησίον του οποίου έπιπταν βόμβαι και νάρκαι».

Χρειάστηκαν μεγάλες προσπάθειες έως ότου το ναυτικό, το πολυτιμότερο όργανο που διέθετε η Ελλάδα του εξωτερικού, ανασυγκροτηθεί. Και αυτό επιτεύχθηκε με χίλια βάσανα έως τον Σεπτέμβριο, όταν πια και η πειθαρχία είχε αποκατασταθεί, αν και, όπως απέδειξαν τα πράγματα, μόνο προσωρινά.

Ο πυρήνας του στρατού

Πώς έβαινε όμως η δημιουργία στρατού ξηράς; Όταν ο βασιλιάς και η κυβέρνηση έφτασαν στην Αίγυπτο, στα τέλη Μαΐου 1941, υπήρχε εκεί υπό εκπαίδευση ένα τάγμα από εθελοντές και εφέδρους Αιγυπτιώτες Έλληνες. Έφερε την κάπως πομπώδη ονομασία «Δωδεκανησιακή φάλαγξ». Τη διοίκησή του αποτελούσαν λίγοι Έλληνες αξιωματικοί που είχαν σταλεί από την Ελλάδα τον Φεβρουάριο, με επικεφαλής τον

συνταγματάρχη ιππικού Χαρ. Οικονομόπουλο. Αυτό το τάγμα αποτέλεσε τον πυρήνα του στρατού της Μέσης Ανατολής.

Κατέφθαναν και φυγάδες, αρχικά από την Κρήτη, ύστερα από όλη την Ελλάδα και ιδίως από τα νησιά του Αιγαίου. Αλλά τις πρώτες εβδομάδες ήταν πολύ λίγοι. Στα μέσα Ιουνίου όμως έφτασε μια ουσιαστική και πολύ σημαντική δύναμη. Η μισή τουλάχιστον ταξιαρχία του Έβρου, ύστερα από ανήκουστες δοκιμασίες, μεταφερόταν στη Μέση Ανατολή διαμέσου της Τουρκίας. Και η περιπέτειά της αποτελεί ένα από τα δραματικά επεισόδια της ελληνικής τραγωδίας του 1941. Η ταξιαρχία αυτή, που ήταν ανεξάρτητη, υπαγόμενη απευθείας στο Γενικό Στρατηγείο, μετά από διήμερη μάχη με επίκεντρο το οχυρό Νυμφαία είχε απωθηθεί από τους Γερμανούς προς τον ποταμό Έβρο. Από τον κίνδυνο της αιχμαλωσίας, ο διοικητής συνταγματάρχης Γ. Ζήσης προτίμησε να καταφύγει στην ουδέτερη Τουρκία. Στις 7 Απριλίου διεπεραιώθηκαν τα δύο τάγματά του από το ποτάμι στο τουρκικό έδαφος. Την επομένη πέρασε και το τρίτο, αφού ένα τμήμα του επιβιβάστηκε στη Μάκρη στο ατμόπλοιο Έσπερος και μεταφέρθηκε στο εσωτερικό. Το πρωί της 8ης Απριλίου όλη η ταξιαρχία βρισκόταν στην τουρκική Θράκη και μεταφέρθηκε στα Ύψαλα. Εκεί παρέδωσε τον οπλισμό της στους Τούρκους –σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο–, οι οποίοι ανακοίνωσαν στους αξιωματικούς και οπλίτες ότι κανονικά θα παρέμεναν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης έως το τέλος του πολέμου. Τι έκανε τότε ο διοικητής συνταγματάρχης Ζήσης; Δέχτηκε τη νέα κατάσταση με εγκαρτέρηση; Όχι! Βλέποντας ότι γλίτωσε τη μονάδα του από την αιχμαλωσία για να την οδηγήσει ουσιαστικά σε άλλη αιχμαλωσία, κυριεύθηκε από απόγνωση. Και την επομένη αποσύρθηκε κάπου και τίναξε τα μυαλά του στον αέρα... Η θυσία του όμως υπήρξε μάταιη. Γιατί οι Τούρκοι, αφού κράτησαν την ταξιαρχία σε στρατόπεδο της Ζίγδης επί 2,5 μήνες, ύστερα από επίμονες προσπάθειες των προξενικών Αρχών Ελλάδας και Αγγλίας επέτρεψαν στους βαθμοφόρους και οπλίτες να φύγουν για τη Μέση Ανατολή, ή να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Χίλιοι περίπου, με τον λοχαγό Γιωτόπουλο, προτίμησαν τον δεύτερο δρόμο. Οι υπόλοιποι –χίλιοι επίσης–, με επικεφαλής τούς ταγματάρχες Καραθανάση και Καλομοίρη, πέρασαν στη Συρία και από εκεί μέσω Παλαιστίνης έφτασαν στην Αίγυπτο στις 13-14 Ιουνίου.

Η πρώτη ταξιαρχία

Στις 15 Ιουνίου η κυβέρνηση Τσουδερού με διάταγμα ίδρυσε το ΑΒΕΣΜΑ (Αρχηγείο Βασιλικού Ελληνικού Στρατού Μέσης Ανατολής), με έδρα το Κάιρο. Την ανώτατη διοίκηση ανέλαβε ο στρατηγός Εμμ. Τζανακάκης, ενώ υπήρχαν ήδη μερικοί ακόμη ανώτατοι και ανώτεροι αξιωματικοί, προερχόμενοι από την Κρήτη, διαθέσιμοι για να πλαισιώσουν την προσπάθεια συγκρότησης στρατού. Ο υποστράτηγος

Σκουλάς ανέλαβε υπαρχηγός του ΑΒΕΣΜΑ και ο συνταγματάρχης Οικονομόπουλος γενικός διευθυντής. Ιδρύθηκε ταυτόχρονα και Γενικό Επιτελείο με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Αντωνίου, ο οποίος διέφυγε από τη Βουλγαρία, όπου υπηρετούσε ως στρατιωτικός ακόλουθος.

Το ΑΒΕΣΜΑ άρχισε αμέσως την οργάνωση των δυνάμεων που υπήρχαν και συγκρότησε την Ι Ταξιαρχία, στην οποία διοικητή τοποθέτησε τον υποστράτηγο Βασ. Μαραβέα. Υπηρετούσε ως στρατιωτικός ακόλουθος στη Ρουμανία και έσπευσε τώρα στη Μέση Ανατολή. Η «Δωδεκανησιακή φάλαγξ», αφού απέβαλε τον πομπώδη τίτλο της, αποτέλεσε το Ι Τάγμα της Ταξιαρχίας. Οι άνδρες της Ταξιαρχίας Έβρου συγκρότησαν το ΙΙ Τάγμα της Ταξιαρχίας. Και από τους φυγάδες της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, καθώς και από εθελοντές Αιγυπτιώτες, συγκροτήθηκε το ΙΙΙ Τάγμα. Ένα ακόμη τάγμα σχηματίστηκε από χωροφύλακες που διέφυγαν από τη ζώνη του Έβρου και από άνδρες μεγάλων κλάσεων, που ανέλαβε τη φρούρηση στρατοπέδων Ιταλών αιχμαλώτων.

Το πρώτο βήμα έτσι είχε γίνει. Τη 19η Ιουλίου ο υπουργός Στρατιωτικών Στ. Δημητρακάκης ανέφερε στον πρωθυπουργό που βρισκόταν στην Πρετόρια:

> *«Ἡ Ι Ταξιαρχία τοῦ στρατοῦ ἔχει πλήρως συγκροτηθῆ. Ἡ δύναμίς της ἀνέρχεται εἰς 215 ἀξιωματικοὺς καὶ 3.572 ὁπλίτας».*

Έμενε και η πολεμική (βασιλική) αεροπορία, αλλά αυτή ήταν τελείως ασήμαντη. Από όλη την ελληνική αεροπορική δύναμη, μόνο 6 αεροσκάφη ναυτικής συνεργασίας –5 «Άνσον» και 1 «Ντορνέ»– είχαν κατορθώσει να διαφύγουν και να φτάσουν στην Αίγυπτο.

Οι πρώτες δυνάμεις

Αν κάναμε τώρα μια συνθετική εικόνα των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στο εξωτερικό, τι εντύπωση θα αποκομίζαμε; Ήταν αξιόλογες και ικανές να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στον πόλεμο; Κατ' αρχάς, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μάλλον ικανοποιητικές. Βέβαια, στις διαστάσεις των κολοσσιαίων δυνάμεων που παρέτασσαν οι δύο συνασπισμοί, αποτελούσαν αμελητέα ποσότητα. Πάντως, με εξαίρεση την αεροπορία, ήταν σημαντικότερες των άλλων κατεχόμενων χωρών που είχαν κυβέρνηση στο εξωτερικό, εκτός των ελεύθερων Γάλλων. Και θα μπορούσαν να βαρύνουν πιο πολύ, αν αναπτύσσονταν αριθμητικά περισσότερο και, ταυτόχρονα, αν γίνονταν άκρως αξιόμαχες. Αυτό προϋπέθετε να εξοπλιστούν, να εκπαιδευτούν και, προπαντός, να πειθαρχήσουν.

Τον Σεπτέμβριο του 1941 είχε πραγματοποιηθεί ήδη η πρώτη φάση της ανασυγκρότησης, εκτός από την αεροπορία που βρισκόταν πάντα σε εμβρυώδη κατάσταση. Στις 22 του μήνα εκείνου είδαμε πως ο βασιλιάς και η κυβέρνηση έφτασαν στο

Λίβερπουλ της Αγγλίας. Αυτή την ημέρα η δύναμη του ελληνικού στρατού ξηράς (ΒΕΣΜΑ) ανερχόταν περίπου σε 5.500 οπλίτες και 250 μάχιμους αξιωματικούς. Και, από τα 15 πολεμικά σκάφη του στόλου, τα 9 ήταν αξιόμαχα, εν ενεργεία, στην Ανατολική Μεσόγειο ή τον Ινδικό Ωκεανό. Αυτή ήταν η δύναμη που διέθετε η Ελλάδα έξω από τα εθνικά εδάφη, στον διεθνή στίβο του πολέμου. Η υποδοχή όμως που επιφύλαξαν οι Άγγλοι στην ελληνική πολιτεία ήταν δυσανάλογη προς το πολεμικό της βάρος. Από το Λίβερπουλ οι Έλληνες επίσημοι την ίδια ημέρα έφτασαν με ειδική αμαξοστοιχία στο Λονδίνο. Και στον σταθμό του Βατερλό τούς περίμεναν πανηγυρικά ολόκληρη η βασιλική οικογένεια και η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας, καθώς και πολλοί πρεσβευτές. Ο Τσώρτσιλ δάκρυσε όταν τους έκανε ενθουσιώδη προσφώνηση.

Όλα αυτά όμως αποτελούσαν συμβολικές και πλατωνικές εκδηλώσεις. Στην ουσία, η ελληνική κυβέρνηση έφτασε –για να παραμείνει επί 16 ολόκληρους κρίσιμους μήνες– σε έναν τόπο από τον οποίο πολύ δύσκολα και πολύ λίγο μπορούσε να επιδράσει στη διαμόρφωση της πραγματικότητας μέσα στην Ελλάδα. Η οποία πραγματικότητα, γι' αυτόν τον λόγο, ακολουθούσε τον δικό της δρόμο. Και, αλήθεια, εκείνες περίπου τις ημέρες του Σεπτεμβρίου του 1941 στην Αθήνα ιδρυόταν το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο). Και δύο εβδομάδες πριν είχε ιδρυθεί ο ΕΔΕΣ (Ελληνικός Δημοκρατικός Επαναστατικός Σύνδεσμος).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΑΥΘΟΡΜΗΤΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

ΟΙ ΙΤΑΛΟΙ ΚΑΤΑΛΑΜΒΑΝΟΥΝ ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ • ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΖΩΝΕΣ ΚΑΤΟΧΗΣ • ΔΙΩΓΜΟΣ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ • Ο ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ • Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ • Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ • ΚΑΜΙΑ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΓΙΑ ΑΝΤΑΡΤΟΠΟΛΕΜΟ • ΤΟ ΚΑΤΕΒΑΣΜΑ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΣΗΜΑΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ • ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ • Η ΜΑΖΙΚΗ ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΗΣ Α. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΠΝΙΞΗ ΤΗΣ • ΠΟΙΟΙ ΗΤΑΝ ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΣΥΝΗΣ;

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΑΡΞΗ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τον Σεπτέμβριο του 1939, έως τον Απρίλιο του 1941 που υποτάχτηκε η Ελλάδα, ο Χίτλερ είχε καταλάβει 9 κράτη: Πολωνία, Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Γαλλία, Γιουγκοσλαβία και Ελλάδα. Δεν υπήρξε η τύχη των αλωθέντων αυτών κρατών ομοιότυπη. Άλλα διαμελίστηκαν, όπως η Πολωνία. Άλλα διατήρησαν, αρχικά τουλάχιστον, μια αυτοκυβέρνηση, όπως η Νορβηγία ή η Δανία. Σε άλλα επιβλήθηκε ιδιόμορφο καθεστώς –κατά ένα μέρος στρατιωτική γερμανική κατοχή, κατά άλλο μέρος αυτοκυβέρνηση–, όπως στη Γαλλία. Στην Ελλάδα όμως η κατοχική διοίκηση υπήρξε πολυσύνθετη και πολυεθνική.

Η Ανατολική Μακεδονία, ανατολικά από τον ποταμό Στρυμόνα, η Θράκη και τα νησιά Θάσος και Σαμοθράκη εκχωρήθηκαν στη Βουλγαρία. Μια λωρίδα όμως στη Θράκη κατά μήκος του ποταμού Έβρου, που περιελάμβανε τις πόλεις Ορεστιάδα και Σουφλί, έμεινε υπό γερμανική κατοχή, με τυπική ελληνική αυτοδιοίκηση και με τη θεωρητική ονομασία «ουδέτερη ζώνη». Τα Ιόνια Νησιά, και συγκεκριμένα η Κέρκυρα, η Λευκάδα, η Ιθάκη, η Κεφαλληνία, η Ζάκυνθος, οι Παξοί και Αντίπαξοι, καταλήφθηκαν από τους Ιταλούς και αποτέλεσαν ιδιαίτερη γενικά διοίκηση, που είχε προορισμό να ενσωματωθεί τελείως στο ιταλικό κράτος. Γενικός διοικητής, που έφερε τον τίτλο «Αρχηγός των πολιτικών υποθέσεων των Ιονίων Νήσων», εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα, ενώ κατά τόπους ορίστηκαν πολιτικοί διοικητές. Τα Σώματα Ασφαλείας και τα τελωνεία αντικαταστάθηκαν από ιταλικές υπηρεσίες. Κυκλοφόρησαν νέο νόμισμα, γραμματόσημα και χαρτόσημα. Ιταλοί «Σχολικοί

Επόπτες» έθεσαν υπό τον έλεγχό τους την παιδεία, ενώ στην οικονομία των νησιών έβαλαν βαριά τη σφραγίδα τους η Ανώνυμος Εταιρεία Ιονικού Εμπορίου και οι Ιταλικοί Αγροτικοί Συνεταιρισμοί που ίδρυσαν πολυάριμα υποκαταστήματα. Η Κρήτη –εκτός από το ανατολικό άκρο της που κατείχαν οι Ιταλοί– και τα νησιά του Αιγαίου –εκτός από τη Θάσο και τη Σαμοθράκη– έμειναν υπό άμεση γερμανική στρατιωτική διοίκηση.

Οι Ιταλοί έρχονται

Ποια ήταν όμως η κατοχική τύχη της ηπειρωτικής Ελλάδας; Στις πρώτες ημέρες φαινόταν πως οι Γερμανοί που την είχαν καταλάβει πέρα ώς πέρα θα τη διατηρούσαν υπό τη διοίκησή τους. Αλλά τη 10η Ιουνίου 1941, κατά τον εορτασμό της 1ης επετείου της εισόδου της Ιταλίας στον πόλεμο, ο Μουσολίνι ανήγγειλε:

> *«Κατόπιν συμφωνίας μὲ τὴν γερμανικὴ κυβέρνηση, ὅλη ἡ Ἑλλάς, μαζὶ μὲ τὴν Ἀθήνα, θὰ καταληφθῆ ἀπὸ τὰ Ἰταλικὰ στρατεύματα. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ τὸ ἀναλάβουμε ἔχοντας ὡς ἐπιδίωξη νὰ ἐλαφρύνουμε ὅσο τὸ δυνατὸν τὴν δυστυχία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ποὺ τὴν ὀφείλει στοὺς ἡγέτες του, τοὺς ὑποδουλωμένους στὸ Λονδῖνο καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀποτελεῖ μέρος τοῦ μεσογειακοῦ ζωτικοῦ χώρου τῆς Ἰταλίας».*

Και, πραγματικά, άρχισε ταχεία η κάθοδος ιταλικού στρατού από την Ήπειρο στις περιοχές Δυτικής Μακεδονίας, Στερεάς, Θεσσαλίας, Πελοποννήσου, στην Εύβοια και τις Κυκλάδες. Στις 24 Ιουνίου έγινε η εγκατάσταση των ιταλικών στρατιωτικών και πολιτικών Αρχών στην Αθήνα. Ο Πελεγκρίνο Κίτζι, παλαιός γερουσιαστής και ανώτερο στέλεχος του Φασιστικού Κόμματος, ανέλαβε, ως «πληρεξούσιος υπουργός» και απεσταλμένος της ιταλικής κυβέρνησης, την πολιτική διοίκηση και εγκαταστάθηκε στο μέγαρο της Ιταλικής Πρεσβείας, στη λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας. Ταυτόχρονα, μπήκαν τμήματα της Μεραρχίας Μπρέννερο, μαζί με ισχυρές δυνάμεις «καραμπινιέρων» (Χωροφυλακής), ενώ ο υποστράτηγος Μπεράρντι Πάολο, διοικητής της μεραρχίας, ανέλαβε φρούραρχος της πόλης. Την επομένη, η ιταλική Κατοχή επισημοποιήθηκε με δύο γεγονότα. Την ύψωση της ιταλικής σημαίας στην Ακρόπολη και την εκτέλεση θεαματικής παρέλασης του ιταλικού στρατού. Στις 9 το πρωί της ημέρας εκείνης ο στρατηγός Μπεράρντι, με συνοδεία πολλών Γερμανών και Ιταλών αξιωματικών, ανέβηκε στον Ιερό Βράχο και ανύψωσε την ιταλική σημαία ανάμεσα στην ελληνική και τη γερμανική. Προηγουμένως, για λόγους ασφαλείας, ο Ιταλός φρούραρχος απαγόρευσε την κυκλοφορία οιουδήποτε ανθρώπου σε μια ευρεία ζώνη, που έφτανε έως την πλατεία Ρηγίλλης. Έγινε κατόπιν παρέλαση της Μεραρχίας Μπρέννερο και το απόγευμα τοιχοκολλήθηκε η πρώτη προκήρυξη των ιταλικών Αρχών προς τους Αθηναίους:

«Ὁ Στρατιωτικὸς Διοικητὴς τοῦ Φρουραρχείου Ἀθηνῶν, γνωστοποιεῖ εἰς τὸν λαὸν ὅτι ἀπὸ τῆς σήμερον τὰ ἐδάφη τῆς Ἀττικῆς, Βοιωτίας, Φωκίδος καὶ Εὐβοίας καταλαμβάνονται ἀπὸ τῶν Ἐνόπλων Ἰταλικῶν Δυνάμεων. Τὰ ἐδάφη ταῦτα θεωροῦνται –ὡς πρὸς ἁπάσας τὰς συνεπείας κατὰ τὸν πολεμικὸν Νόμον τὸν ἐγκριθέντα διὰ Β. Διατάγματος ὑπ' ἀριθ. 1415 τῆς 8ης Ἰουλίου 1938 XVI, ὡς καὶ κατὰ τὸν ποινικὸν στρατιωτικὸν νόμον– ἐν καταστάσει πολέμου καὶ ζώνῃ ἐπιχειρήσεων. Ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως, ἄνευ διακρίσεως ἐθνικότητος ἢ ὑπηκοότητος, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ σεβασθῇ ἐπιμελῶς τὸν στρατιωτικὸν Ἰταλικὸν νόμον καὶ τὰς διακηρύξεις καὶ τὰς διατάξεις τὰς ἐκδοθησομένας ὑπὸ τῆς Στρατιωτικῆς ἀρχῆς τῆς Κατοχῆς. Οἱαδήποτε παραβίασις θὰ τιμωρῆται ἀμέσως κατὰ τὸν νόμον».

Ακολούθησε μια σειρά απαγορεύσεων, όπως η κατοχή όπλων, ασυρμάτων, στολών, οχημάτων του ελληνικού στρατού, η ακρόαση εχθρικών ραδιοφωνικών σταθμών, η επίθεση κατά ατόμων που ανήκαν στις δυνάμεις Κατοχής (ποινή: θάνατος) κ.λπ. Αυστηρές ποινές επιβλήθηκαν επίσης σε περιπτώσεις «θεατρικών παραστάσεων, επιθεωρήσεων, ασμάτων ή οποιωνδήποτε θεαμάτων που, έστω και με υπαινιγμούς, προσέβαλλαν την τιμή και το κύρος των ενόπλων δυνάμεων Κατοχής». Και, με βάση αυτή την τελευταία διάταξη, από τις πρώτες ημέρες συνελήφθησαν μερικοί καλλιτέχνες για προσβλητικούς υπαινιγμούς κατά των Ιταλών από τη σκηνή αθηναϊκών θεάτρων.

Μετά από ελάχιστες ημέρες, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα η διοίκηση της 11ης Ιταλικής Στρατιάς (διοικητής στρατηγός Τσελόζο) και ολοκληρώθηκαν τα μέτρα Κατοχής. Ένα από τα βασικότερα ήταν η κυκλοφορία των μεσογειακών δραχμών, η οποία ήταν υποχρεωτική εξίσου με αυτή της ελληνικής δραχμής. Από τα τέλη του Απριλίου 1941, εν όψει της κατάληψης του ελληνικού χώρου, οι Ιταλοί ίδρυσαν στην Επιμελητεία του Στρατού της Αλβανίας το «Μεσογειακόν Ταμείον Πιστώσεων διά την Ελλάδα», το οποίο άρχισε να εκτυπώνει αθρόα αυτό το ιδιότυπο χαρτονόμισμα που έμελλε ταχύτατα να προκαλέσει πληθωριστική αναστάτωση στη χαώδη κατοχική οικονομία.

«Μπράβο Κολονέλλο»

Πώς όμως οι Έλληνες αντιμετώπισαν την υπαγωγή της ηπειρωτικής Ελλάδας στην ιταλική διοίκηση; Η δυσφορία και η αγανάκτησή τους ήταν μεγάλη και την εκδήλωναν με περιφρόνηση και χλευασμό κατά των νέων Αρχών, και ιδίως κατά των Ιταλών που έφεραν στολή. Έδειχναν μάλιστα διάκριση προς τους Γερμανούς, οι οποίοι δεν έκρυβαν την ικανοποίησή τους· και συχνά εθεώντο να παρακολουθούν γε-

λώντας σκηνές ελληνικής «πρόγκας» κατά των Συμμάχων τους, που η επωδός της ήταν η πασίγνωστη τότε σαρκαστική κραυγή «μπράβο Κολονέλλο».

Αυτά, όμως, συνέβαιναν στην αρχή. Η γερμανική διοίκηση έσπευσε με αυστηρότητα να αποκαταστήσει την αλληλεγγύη και τη συνεργασία των κατοχικών στρατευμάτων. Και οι Έλληνες γρήγορα απέκτησαν συναίσθηση της πραγματικότητας. Αντιλήφθηκαν πόσο σκληρή ήταν η όλη Κατοχή και ότι ο ασύγκριτα σκληρότερος κλάδος της ήταν ο γερμανικός. Σε λίγο, άλλωστε, ύστερα από έντονα διαβήματα του ανώτατου διοικητή των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, προσέλαβε νέα μορφή και διάρθρωση η κατοχική παρουσία Γερμανών και Ιταλών. Κατ' αρχάς, οι Γερμανοί, εκτός από τη Βουλγαρική Ζώνη και τα Ιόνια Νησιά, διατηρούσαν παντού τη διοικητική πρωτοκαθεδρία, τόσο τη στρατιωτική όσο και την πολιτική. Αλλά, ειδικότερα, ανέλαβαν άμεσες κυριαρχικές αρμοδιότητες στις εξής περιοχές: Κρήτη, Ζώνη Έβρου, Αττική, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία μεταξύ των ποταμών Στρυμόνα και Αλιάκμονα –εκτός από τη Χερσόνησο του Αγίου Όρους που διατήρησε την αυτονομία της–, Κυκλάδες Νήσοι, Β. Σποράδες, Νήσοι Αργοσαρωνικού και Αρχιπελάγους.

Ιταλικά στρατεύματα συνυπήρχαν σε όλες αυτές τις περιοχές, εκτός από την Κεντρική Μακεδονία και ορισμένα νησιά, αλλά «ντε φάκτο» υπάγονταν στις τοπικές γερμανικές διοικήσεις. Και ο Γερμανός αρμοστής Ελλάδας, Άλτεμπουργκ, ήταν η ουσιαστική ανώτατη Αρχή στη χώρα, στο βαθμό που δεν περιέκοπτε την εξουσία του ο διοικητής της 12ης Γερμανικής Στρατιάς, ο οποίος ανέλαβε την περιφρούρηση του ελληνικού χώρου.

Οι τρεις Ελλάδες

Έτσι η Ελλάδα κατανεμήθηκε στις εξής ζώνες Κατοχής:

α. *Γερμανική Ζώνη*

- → Κρήτη εκτός από περιοχή Σητείας,
- → Αττική και νησιά Αργοσαρωνικού,
- → Κυκλάδες, Β. Σποράδες, νησιά Αρχιπελάγους,
- → Ζώνη Έβρου (τα 2/3 του νομού Έβρου) ή Ουδέτερη Ζώνη,
- → Κεντρική και Δυτική Μακεδονία (νομοί: Ημαθίας, Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Πέλλας, Φλώρινας, Χαλκιδικής εκτός του Αγίου Όρους, 1/2 νομού Καστοριάς, 2/3 νομού Κοζάνης, μια λωρίδα νομού Πιερίας, 1/5 νομού Σερρών).

β. *Ιταλική Ζώνη*

- → Ιόνια Νησιά,
- → Πελοπόννησος,

Ήπειρος,
Θεσσαλία (εκτός από Β. Σποράδες),
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια (εκτός από Αττική),
Τμήμα Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας (νομός Πιερίων εκτός από μια λωρίδα βόρεια του Αλιάκμονα, 1/2 του νομού Καστοριάς, 1/3 νομού Κοζάνης),
Τμήμα Κρήτης (περιοχή Σητείας).

γ. *Βουλγαρική Ζώνη*
Θράκη (νομοί Ροδόπης, Ξάνθης και 1/3 νομού Έβρου),
Ανατολική Μακεδονία (νομοί Καβάλας, Δράμας, 4/5 νομού Σερρών).

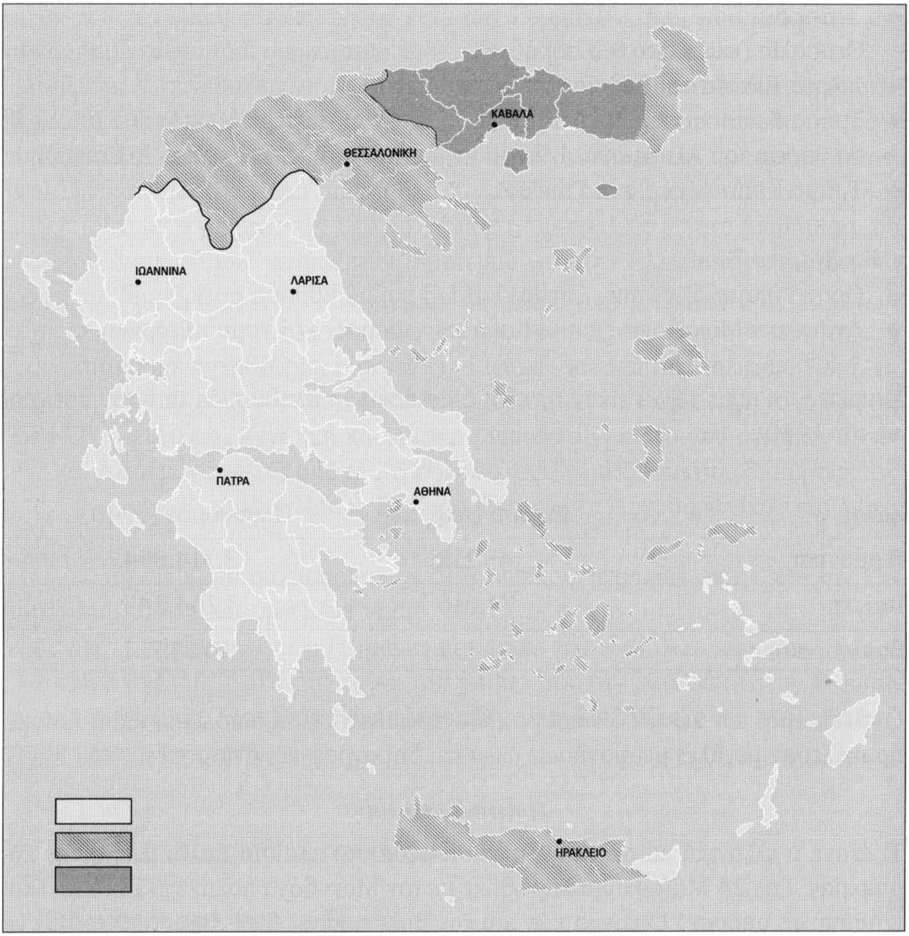
Συνολικά, οι τρεις ζώνες είχαν τις εξής διαστάσεις (ο πληθυσμός κατά την απογραφή του 1940):

Ζώνη	Έκταση (τετρ. χλμ.)	Πλυθυσμός (1940)
Γερμανική	45.118	3.314.894
Ιταλική	74.016	3.264.245
Βουλγαρική	13.338	765.721

Ο πληθυσμός των ζωνών δίνεται με κάθε επιφύλαξη. Γιατί ο πόλεμος και η Κατοχή προκάλεσαν μεγάλες μετακινήσεις αλλά και δημογραφικές ανατροπές.

Η 4η Αυγούστου

Τι έκανε η ελληνική κατοχική κυβέρνηση μέσα στο πλαίσιο της διπλής ξένης κυριαρχίας; Στις 24 Μαΐου συμπληρώθηκε με τον Μακεδόνα πολιτευτή Σωτήριο Γκοτζαμάνη ως υπουργό Οικονομικών και κατέβαλε σπασμωδικές προσπάθειες για να ανασυντάξει τη χώρα, ενώ η αποσύνθεση προχωρούσε ακατάσχετα. Είναι αλήθεια πως το έργο της για την περίθαλψη των τραυματιών υπήρξε σημαντικό. Ο υπουργός Εθνικής Αμύνης Γ. Μπάκος ίδρυσε το Νοσηλευτικό Ίδρυμα του Μετοχικού Ταμείου Στρατού και η προτομή του ορθώνεται σήμερα στον περίβολό του. Αλλά ήταν ανίσχυρη τελείως μπροστά στα φοβερά προβλήματα τα οποία συσσωρεύονταν, που για την αντιμετώπισή τους άλλωστε οι κατοχικές Αρχές δεν της παραχώρησαν παρά ελάχιστες δικαιοδοσίες. Και, καθώς ο κρατικός μηχανισμός και ο λαός εκδήλωναν την περιφρονητική αντίδρασή τους, η κυβέρνηση προσπαθούσε να αποκτήσει δημοτικότητα συνεχίζοντας την επίθεσή της κατά της 4ης Αυγούστου. Ανεδαφικές ενέργειες. Όσο ήταν επιβεβλημένη στο εξωτερικό η εκκαθάριση της δικτατορίας,

Χάρτης της Ελλάδας. Η κατακτημένη χώρα διανέμεται, ως λεία, από τους τρεις κατακτητές σε τρεις ζώνες, όπου ο καθένας χωριστά και όλοι μαζί προσπάθησαν με την εξοντωτική βία και την πείνα να υποδουλώσουν την ψυχή των Ελλήνων (Επανασχεδιασμός του χάρτη της αρχικής έκδοσης).

τόσο άκαιρη και χωρίς περιεχόμενο ήταν στο εσωτερικό, λόγω αντίστροφων συνθηκών.

Στις 16 Ιουνίου καταργήθηκε η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ). Στις 19 Ιουλίου άρχισε τακτική ανάκριση για τις «καταχρήσεις της 4ης Αυγούστου». Ταυτόχρονα, αντικαταστάθηκαν αθρόα πολλοί λειτουργοί του προηγούμενου καθεστώτος.

Στις 7 Ιουνίου απολύθηκε το δημοτικό συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων και αντικαταστάθηκε από ανώτατους δικαστικούς, επιστήμονες, εκπροσώπους οργανώσεων, ενώ στις 22 Αυγούστου δήμαρχος ανέλαβε ο Άγγελος Γεωργάτος, σε αντικατάσταση του παραιτηθέντος Αμβρόσιου Πλυτά και κατόπιν του καθηγητή Μέρμηγγα. Στις 13 Ιουνίου απολύθηκαν οι πρόεδροι των Εμπορικών Επιμελητηρίων Αθηνών Μανέας και Πειραιώς Κάντζιας και την 30ή Αυγούστου πολλοί ανώτατοι δικαστικοί. Όλα αυτά τα μέτρα ήταν βέβαια ασήμαντα, ανεδαφικά και προσλάμβαναν κωμική μορφή μέσα στην τραγικότητα των συνθηκών. Μία όμως περίπτωση από την κατά της 4ης Αυγούστου κυβερνητική δραστηριότητα έμελλε να αποδειχθεί σημαντική. Αφορούσε τον αρχιεπισκοπικό θρόνο.

Ο Δαμασκηνός

Αρχιεπίσκοπος Αθηνών κατά την έναρξη της Κατοχής ήταν ο Χρύσανθος, ο οποίος είχε εκλεγεί τον Νοέμβριο του 1938 κατά τρόπο που θεωρήθηκε ανώμαλος. Ενώ η Ιερά Σύνοδος ανέδειξε τον Κορινθίας Δαμασκηνό, παρενέβη ο υπουργός Παιδείας κατ' εντολήν του πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά και ανέτρεψε το αποτέλεσμα με διάφορες αυθαίρετες ενέργειες· και τελικά προκαθήμενος της Εκκλησίας ανακηρύχθηκε ο Χρύσανθος.

Υπήρξε δραματική η κατοπινή τύχη του Δαμασκηνού. Για λόγους που δεν έχουν εντελώς διαλευκανθεί ποτέ, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου τον καταδίωξε αμείλικτα. Τον φοβόταν; Είχε αναμειχθεί σε ανατρεπτικές ζυμώσεις; Πάντως, όχι μόνο τού αφαίρεσε την έδρα, αλλά τον φυλάκισε, κατά κυριολεξία, στη Μονή Φανερωμένης της Σαλαμίνας. Γιατί δεν τον έστειλε εκεί απλά να μονάσει. Του επέβαλε απόλυτο περιορισμό και απομόνωση. Ειδικός Σταθμός Χωροφυλακής ιδρύθηκε στη μονή, που απαγόρευε κάθε επικοινωνία του, ήλεγχε την αλληλογραφία του και του επέτρεπε περίπατο μόνο 50 μέτρων με συνοδεία χωροφύλακα. Δυόμισι χρόνια παρέμεινε δεσμώτης ο γιγαντόσωμος ιεράρχης. Τον Φεβρουάριο του 1941 οργανώθηκε απόδρασή του από φίλους του. Αυτός την απέρριψε. Και δεν αφέθηκε ελεύθερος παρά τον Μάιο του 1941. Αλλά η κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν αρκέστηκε στην απελευθέρωσή του. Αποφάσισε την αποκατάστασή του. Συγκάλεσε Μείζονα Ιερά Σύνοδο 23 μητροπολιτών για να εξετάσει αν είχε εκλεγεί νόμιμα ο Δαμασκηνός το 1938 και αν –συνεπώς– είχε παράνομα ανατραπεί η εκλογή του. Η Ιερά Σύνοδος την 3η Ιουλίου αποφάνθηκε υπέρ της νόμιμης εκλογής του. Η απόφασή της δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Και στις 5 Ιουλίου παύθηκε ο Χρύσανθος και κλήθηκε ο Δαμασκηνός να δώσει τον όρκο του αρχιεπισκόπου στον Μητροπολιτικό Ναό.

Το απόγευμα της Κυριακής 6 Ιουλίου, οι καμπάνες των εκκλησιών όλης της Αθή-

νας ανήγγειλαν ότι ο νέος αρχιεπίσκοπος είχε ενθρονιστεί. Αλλά κανείς δεν υποπτευόταν τότε τον ρόλο που επρόκειτο να παίξει στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, κατά και μετά την Κατοχή, αυτός ο επιβλητικός ιεράρχης με τη βιβλική, γιγαντιαία μορφή.

Η επιβίωση

Τα προβλήματα όμως που ορθώνονταν από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής στη χώρα ήταν άλλα. Και κυρίως η επιβίωση του λαού (το επισιτιστικό) και η αντίσταση.

Η Ελλάδα, με την κατάρρευση, βρέθηκε χωρίς αποθέματα τροφίμων. Η συγκομιδή του 1941 λόγω των συνθηκών ήταν μικρή. Είχαν αποκοπεί τελείως οι πηγές εφοδιασμού από το εξωτερικό με την επιβολή του συμμαχικού αποκλεισμού. Και είχαν προστεθεί 400.000 άνδρες του κατοχικού στρατού από τον οποίο ο Γερμανοί διατρέφονταν από τους τοπικούς πόρους. Επιπλέον, από τα πενιχρά ελληνικά τρόφιμα οι Αρχές Κατοχής αγόραζαν υποχρεωτικά –με νόμισμα ειδικό, γερμανικά μάρκα ή τις ιταλικές μεσογειακές δραχμές– ή επέτασσαν μεγάλες ποσότητες που έστελναν στις μαχόμενες δυνάμεις της βόρειας Αφρικής. Αυτή η τελευταία αφαίμαξη σταμάτησε όταν το βορειοαφρικανικό μέτωπο απωθήθηκε προς δυσμάς, αλλά αντικαταστάθηκε με αποστολές τροφίμων στη Γερμανία. Έτσι, από τις πρώτες εβδομάδες της Κατοχής άρχισε να προβάλλει οξύ το επισιτιστικό πρόβλημα, το οποίο η κυβέρνηση ήταν ανίκανη ή ανίσχυρη να αντιμετωπίσει. Μόνο η «μαύρη αγορά» δημιουργούσε κάποιο μηχανισμό διανομής, που επιδρούσε όμως καταστρεπτικά στις τιμές, επιταχύνοντας την πληθωριστική θύελλα και την εκμηδένιση της δραχμής.

Τους πρώτους μήνες δεν είχαν οι Έλληνες σαφή συνείδηση του αφανισμού που επερχόταν. Το δελτίο στο κρέας επιβλήθηκε την 29η Μαΐου 1941 και η τιμή της χρυσής λίρας από 1.500 δραχμές τον Απρίλιο είχε ανεβεί στις 3.500 τον Ιούνιο και στις 5.000 τον Ιούλιο. Στις οδούς Σοφοκλέους και Αριστείδου της Αθήνας είχε εγκατασταθεί η «ελεύθερη αγορά συναλλάγματος» και το πλανόδιο χρηματιστήριο των μικροπωλητών τροφίμων και ειδών ευκαιρίας. Όλα αυτά αποτελούσαν τις πρώτες ενδείξεις της καταστροφής, αλλά έως το τέλος του καλοκαιριού τα πράγματα στις πόλεις και στην ύπαιθρο διατηρούνταν σε μια κατάσταση υποφερτή. Η κατάρρευση άρχισε απότομα το φθινόπωρο, όταν τα αποθέματα εξαντλήθηκαν τελείως χωρίς δυνατότητα ανανέωσης – και τον χειμώνα του 1941-42 ήρθε ακαταμάχητη η πείνα του θανάτου.

Η αντίσταση

Στο μεταξύ όμως, το πρόβλημα της αντίστασης αποκτούσε τις διαστάσεις που δικαιούνταν. Και παράλληλα με την επιβίωση άρχισε να δεσπόζει στην ελληνική κατοχική πραγματικότητα.

Η Ελλάδα έπρεπε και μπορούσε να συνεχίσει τον πόλεμο για λόγους εθνικούς αλλά και ρεαλιστικούς. Πολύ σύντομα ο αγώνας θα συνδεόταν άμεσα με την επιβίωση. Αλλά και πριν η πείνα αποκτήσει την κατοπινή, θανάσιμη μορφή της, η συνέχιση της πολεμικής προσπάθειας ήταν ιστορική αναγκαιότητα, που ανταποκρινόταν απόλυτα στο κοινό αίσθημα και στην απόφαση του λαού. Πού όμως και πώς θα γινόταν η λειτουργία του πολεμικού δυναμικού του έθνους; Τώρα βέβαια δεν θα περιοριζόταν στη μορφή του τακτικού πολέμου. Θα ήταν αγώνας ολοκληρωτικός, μαζικός, παλλαϊκός, με άμεση καθολική συμμετοχή όλων των τάξεων, που σκελετό του θα είχε την ένοπλη δράση, αλλά θα επεκτεινόταν με κάθε τρόπο με τον οποίο θα παραβλεπόταν ο εχθρός. Και θα είχε δύο θέατρα πολέμου: το εξωτερικό –τη Μέση Ανατολή ή όπου αλλού– και την κατεχόμενη Ελλάδα.

Στο εξωτερικό όμως θα είχε αναγκαστικά μία μόνο μορφή. Τον τακτικό πόλεμο, που και αυτός, εκτός από το ναυτικό, θα είχε εντελώς περιορισμένες διαστάσεις. Γιατί θα ήταν αδύνατον να διαρρεύσει εκεί μεγάλο μέρος του έμψυχου υλικού από την Ελλάδα. Και ούτε θα είχε διάθεση ο όγκος αυτού του ανθρώπινου υλικού, ακόμη και αν οι δρόμοι προς τη Μέση Ανατολή ήταν ανοιχτοί και ελεύθεροι, να εγκαταλείψει τις εστίες του για να πολεμήσει σε μακρινά μέτωπα. Άλλωστε, και οι ίδιοι οι Σύμμαχοι δεν υπολόγιζαν τη δυνατότητα δημιουργίας σημαντικών ένοπλων ελληνικών δυνάμεων. Ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσώρτσιλ τον Σεπτέμβριο του 1941 είπε στον Έλληνα συνάδελφό του Εμμ. Τσουδερό ότι ο ελληνικός στρατός της Μέσης Ανατολής θα αναπτυσσόταν μέχρι τρεις το πολύ ταξιαρχίες.

Ο κορμός, συνεπώς, της πολεμικής προσπάθειας βρισκόταν οπωσδήποτε μέσα στην Ελλάδα. Και όφειλαν να την επανδρώσουν, πρώτον, οι αξιωματικοί και τα Σώματα Ασφαλείας, για τους οποίους η ένοπλη αντίσταση αποτελούσε διατεταγμένη υπηρεσία, δεύτερον, οι μαχητές του 1940-41 και, τρίτον, όλος ο λαός. Ουσιαστικά, ο αντιστασιακός αγώνας θα έπρεπε να ήταν η συνέχιση των μαχών του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου, με άλλες μορφές. Δεν είχε γίνει όμως καμιά προσπάθεια, ούτε σκέψη καν, από τις ελληνικές κυβερνήσεις του πολέμου για την οργάνωση ενός παρόμοιου ενδεχόμενου. Ούτε κατά την κατάρρευση και τη φυγή του βασιλιά και της κυβέρνησης βρέθηκε κανείς αρμόδιος να κάνει ό,τι έκανε ο βασιλιάς της Ισπανίας Φίλιππος Δ' το 1808, όταν ο Ναπολέων εισέβαλε στη χώρα και τον εκθρόνισε: πριν αφήσει την εξουσία, άφησε ισχυρό μηχανισμό για τον αγώνα αντίστασης, με επικεφαλής του αξιωματικούς – αγώνα που κατέληξε στην καταστροφή των Γάλλων κατακτητών και στην απελευθέρωση της χώρας.

Μόνο μερικοί μεμονωμένοι στρατιωτικοί είχαν συλλάβει την ιδέα της οργάνωσης ανταρτοπόλεμου το 1941 εν όψει της κατάρρευσης. Ορισμένοι μάλιστα τις παραμο-

νές της συνθηκολόγησης σκέφτονταν τη διάλυση του τακτικού στρατού για να σχηματιστούν Σώματα που θα συνέχιζαν τον πόλεμο στα ορεινά. Και ο στρατηγός Θ. Τσακαλώτος στο βιβλίο του *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδας* (Α', σελ. 190) αναφέρει ότι στις 15 Απριλίου ο τότε ταγματάρχης Τζάτζαρης του έκανε παρόμοια πρόταση:

> *«Ὁ Τζάτζαρης εἰς συζήτησιν μαζί μου ὑπέδειξε τὴν δυνατότητα νὰ αὐτοδιαλυθοῦμε καὶ νὰ ἀντισταθοῦμε στὰ βουνά. Τοῦ ἀπήντησα: "Ἐσὺ ἔχεις δίκαιον, ἀλλὰ τὰ βουνὰ δὲν σηκώνουν ὅλο τὸ στρατὸ καὶ αὐτὸ χρειάζεται προπαρασκευήν". Πάντως καὶ τότε καὶ τώρα (1960) διατυπῶ τὴν ἐντύπωσίν μου σεβασμοῦ τῆς μνήμης διὰ τὸν ταγματάρχην τοῦτον, ὁ ὁποῖος ἔθιγε ἕνα ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ εἶχε προβλεφθῆ» (ἡ ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα).*

Φεύγοντας, λοιπόν, η κυβέρνηση για την Κρήτη, και σε λίγο για την Αίγυπτο, δεν άφηνε πίσω της κανένα σχέδιο, ούτε επισιτισμού ούτε αντίστασης ούτε καν πληροφοριών για να κατατοπίζεται αυτή η ίδια για το τι συνέβαινε στην κατεχόμενη Ελλάδα. Όσον αφορά τους Άγγλους, το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής καμιά προοπτική και προπαρασκευή για αντίσταση δεν είχε στην αρχή. Ενδιαφερόταν μόνο να αφήσει στη χώρα έναν μηχανισμό συγκέντρωσης πληροφοριών για τις κατοχικές ένοπλες δυνάμεις και ενεργειών σαμποτάζ. Αργότερα θα ωρίμαζε η ιδέα να οργανωθεί η πολεμική δράση του ελληνικού λαού.

Οι αυθόρμητοι

Έτσι, με την έναρξη της Κατοχής, οι Έλληνες βρέθηκαν τελείως απαράσκευοι για αγώνα εναντίον των κατοχικών δυνάμεων, μολονότι το πολεμικό δυναμικό της χώρας ήταν τεράστιο. Αλλά η εθνική έξαρση ήταν τόσο ισχυρή, ώστε αυθόρμητα, ανοργάνωτα, είτε ατομικά είτε ομαδικά, άρχισαν από τις πρώτες ημέρες την αντίσταση.

Οι αρχικές εκδηλώσεις ήταν οι χλευασμοί προς τους Ιταλούς και οι εκρήξεις συμπάθειας προς τους Άγγλους αιχμαλώτους, κάθε φορά που εμφανίζονταν οι θλιβερές τους συνοδείες. Μια τέτοια ενθουσιώδης έκρηξη έγινε στην Αθήνα από τον εξώστη της Αθηναϊκής Λέσχης την 28η Μαΐου, προς φάλαγγα Βρετανών αιχμαλώτων από την Κρήτη οι οποίοι μεταφέρονταν μέσω της οδού Πανεπιστημίου. Και είχε συνέπεια να επιταχθεί η λέσχη και να εγκατασταθεί στο κτίριό της ορισμένη γερμανική υπηρεσία, ενώ ο πρόεδρός της, στρατηγός Μελάς, στάλθηκε σε εξορία στην Καλαμάτα και κατόπιν στην Αίγινα, υπό περιορισμό. Αλλά η περίπτωση εκείνη είχε έναν τραγικό επίλογο. Ο γηραιός απόστρατος αντιστράτηγος Κομνηνός Μηλιώτης, μέλος της λέσχης, εμφανίστηκε το πρωί της 12ης Ιουνίου μπροστά στο κτίριό της κρατώντας μαστίγιο. Μπήκε ανενόχλητος, ανέβηκε τη μικρή μαρμάρινη σκάλα του

πρώτου ορόφου και, όταν αντίκρισε τον εσωτερικό Γερμανό σκοπό, άρχισε να τον χτυπά με το μαστίγιό του. Εκείνος αιφνιδιάστηκε, ύστερα έκανε να πυροβολήσει, αλλά τον πρόλαβε ένας αξιωματικός, ο οποίος με τη λαβή του πιστολιού του χτύπησε τον μαινόμενο στρατηγό στο κεφάλι. Ο Μηλιώτης έπεσε ανάσκελα στα μαρμάρινα σκαλιά και τραυματίστηκε θανάσιμα στο κρανίο. Τον μετέφεραν αναίσθητο στο σπίτι του στην οδό Βουλής, όπου σε λίγες ώρες ξεψύχησε.

Η βοήθεια του λαού προς τους Άγγλους δεν περιοριζόταν στις συναισθηματικές εκδηλώσεις προς τους αιχμαλώτους. Αρκετές χιλιάδες άνδρες του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος που είχαν αποκοπεί στην Ελλάδα βρήκαν πλήρη περίθαλψη, κρύφτηκαν σε ελληνικά σπίτια και αμέσως άρχισε η οργάνωση της μυστικής μεταφοράς τους στη Μέση Ανατολή. Υπήρξαν και περιπτώσεις που Βρετανοί αιχμάλωτοι δραπέτευσαν από νοσοκομεία ή στρατόπεδα χάρη στη βοήθεια Ελλήνων. Και είναι ένα λαμπρό στιγμιότυπο της θαρραλέας και σιωπηλής εκείνης εποποιίας η περίπτωση του λοχαγού Φρανκ Μακάσκυ. Ο νεαρός αυτός λοχαγός είχε πάρει μέρος στη μάχη της Κρήτης. Συνελήφθη από τους Γερμανούς και μεταφέρθηκε σε στρατόπεδο αιχμαλώτων στην Κοκκινιά. Τον Ιούλιο όμως του 1941 κατόρθωσε να δραπετεύσει και κρύφτηκε σε ένα νταμάρι. Την επομένη τον ανακάλυψε ο ιδιοκτήτης του νταμαριού, ο οποίος χωρίς κανένα δισταγμό ανέλαβε να τον κρύψει. Είχε έναν ανιψιό που ανήκε σε μια ομάδα η οποία βοηθούσε Βρετανούς αιχμαλώτους. Αρχηγός της ομάδας εκείνης ήταν ο Γεώργιος Τρυπάνης, διευθυντής της Εταιρείας Πάουερ και στενός φίλος του Σπύρου Μαρκεζίνη. Ο ανιψιός έφερε αμέσως σε επαφή τον Μακάσκυ με την οργάνωση, η οποία μπόρεσε να τον φυγαδεύσει τον Αύγουστο του 1941 – και ο Βρετανός λοχαγός έμελλε να εξελιχθεί σε έναν εκπληκτικό και ατρόμητο κατάσκοπο των Άγγλων που επανήλθε στην Ελλάδα και έζησε απίθανες περιπέτειες.

Ο Γεώργιος Τρυπάνης κατόρθωσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του χωρίς να αποκαλυφθεί. Δεν είχε την ίδια τύχη όμως ένας άλλος αγωνιστής της ίδιας κατηγορίας: ο έμπορος Γ. Πολυχρόνης που συνελήφθη, καταδικάστηκε σε θάνατο από το γερμανικό στρατοδικείο και εκτελέστηκε την αυγή της 19ης Αυγούστου 1941 στην Αθήνα. Την ίδια ημέρα τουφεκίστηκαν στη Βεύη ο εργάτης Κ. Μάκος, στο Κελλί ο Κ. Σταγγιλής και στο Κλειδί ο Μ. Τασιανός. Είναι οι πρώτοι νεκροί της αντίστασης που τα ονόματά τους ήρθαν στο φως της δημοσιότητας μέσω του Τύπου.

Η σημαία

Αλλά η αυθόρμητη αντίσταση των Ελλήνων είχε το συγκλονιστικό της αποκορύφωμα τη νύχτα της 30ής Μαΐου στην Αθήνα: δύο νεαροί φοιτητές 19 ετών, ο Μανόλης Γλέζος της Ανωτάτης Εμπορικής και ο Απόστολος Σάντας της Νομικής, αποφάσισαν

να κατεβάσουν από την Ακρόπολη τη γερμανική σημαία, η οποία αποτελούσε σύμβολο της Κατοχής. (Η ιταλική δεν είχε στηθεί ακόμη.) Το εγχείρημά τους θα το πραγματοποιούσαν εκείνη τη νύχτα και, κατά αφήγηση του Μ. Γλέζου, τα πράγματα συνέβησαν ως εξής: Οι δύο έφηβοι, όπως συμφώνησαν, συναντήθηκαν στις 8 το βράδυ στην πλατεία Κουμουνδούρου, έχοντας μαζί τους ένα κλεφτοφάναρο. Διέσχισαν την Πλάκα και έκαναν μια βόλτα γύρω από την Ακρόπολη. Είχε φεγγάρι και διακρινόταν η γερμανική φρουρά, αλλά κάποια στιγμή που δεν φαινόταν κανένας πήδηξαν το συρματόπλεγμα που περιέβαλλε το δασάκι των πεύκων από τη βόρεια πλευρά. Ύστερα, ο ένας πίσω από τον άλλο προχώρησαν σκαρφαλώνοντας στον βράχο. Στη ρίζα των τειχών υπάρχει ένα άνοιγμα από το οποίο, κατά την αρχαία παράδοση, μπαινόβγαινε το ιερό φίδι του Παρθενώνα. Το άνοιγμα το έφραζε μια ξύλινη πόρτα, η οποία δεν ήταν κλειδωμένη. Οι δύο νεαροί την έσπρωξαν και βρέθηκαν επάνω στην Ακρόπολη. Δεν υπήρχε κανένας σκοπός και πλησίασαν προφυλακτικά τον κοντό της σημαίας. Αλλά, όταν έλυσαν το συρματόσχοινό της και άρχισαν να την τραβούν, δεν κατέβαινε, γιατί τα σύρματα είχαν μπλεχτεί. Μετά από επίμονες όμως και αγωνιώδεις προσπάθειες, κατόρθωσαν τελικά να την ξεμπλέξουν και εκείνη έπεσε επάνω τους και τους σκέπασε. Τότε ξεσκεπάστηκαν οι δύο νεαροί και βάζοντάς την κάτω αγκαλιάστηκαν και χόρευαν πατώντας την. Κατόπιν, έκοψαν από ένα κομμάτι της και τα πήραν μαζί τους, ενώ την υπόλοιπη την έριξαν στο ξεροπήγαδο που βρίσκεται ανάμεσα στον βράχο και τα τείχη. Χωρίς κανένα επεισόδιο, έφυγαν από τον ίδιο δρόμο.

Μάταιη αυστηρότητα

Το πρωί έκπληκτοι οι Αθηναίοι αντιλήφθηκαν ότι στην Ακρόπολη ήταν επηρμένη μόνο η ελληνική σημαία. Εξίσου έκπληκτοι ήταν και οι Γερμανοί, οι οποίοι διαπίστωσαν ότι η αντίσταση των Ελλήνων, παρά την αυθόρμητη, ανοργάνωτη και επεισοδιακή μορφή της, είχε αρχίσει να γίνεται πολύ ενοχλητική. Και την ίδια ημέρα –31 Μαΐου– εκδόθηκε το εξής ανακοινωθέν του Γερμανικού Φρουραρχείου Αθηνών, το οποίο δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες της 1ης Ιουνίου 1941:

> *«Βάσει τῶν κάτωθι γεγονότων καὶ ἐξακριβώσεων προσδιορίζεται ἡ ἀστυνομικὴ ὥρα ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ μετ' ἀμέσου ἰσχύος, η 22α. 1. Κατὰ τὴν νύκτα τῆς 30ῆς πρὸς 31η Μαΐου ὑπεξηρέθη ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως κυματίζουσα Γερμανικὴ πολεμικὴ σημαία παρ' ἀγνώστων δραστῶν. Διενεργοῦνται αὐστηραὶ ἀνακρίσεις. Οἱ ἔνοχοι καὶ συνεργοὶ αὐτῶν θὰ τιμωρηθοῦν διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου. 2. Ὁ τύπος καὶ ἡ δημοσία γνώμη πάντων τῶν στρωμάτων τοῦ λαοῦ ἐκφράζονται ἀκόμη πάντοτε μετ' ἐκδήλου συμπαθείας ὑπὲρ τῶν ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης*

ἐκδιωχθέντων Ἄγγλων. 3. Τὰ γεγονότα ἐν Κρήτη, αἱ παρὰ τὸ Διεθνὲς Δίκαιον διαπραχθεῖσαι κακοποιήσεις ἐναντίον Γερμανῶν αἰχμαλώτων, ὄχι μόνον δὲν συζητοῦνται μετ' ἀποστροφῆς, ἀλλ' εἰς εὐρεῖς κύκλους καὶ μάλιστα μετ' εὐαρεσκείας. 4. Ὑπὲρ Ἄγγλων αἰχμαλώτων παρετηρήθησαν, παρὰ τὴν σχετικὴν ἀπαγόρευσιν, ἐπανειλημμένως ἐκδηλώσεις συμπαθείας (προσφορὰ δώρων, ἀνέσεων, καρπῶν, σιγαρέττων κλπ.). Αἱ τοιαῦται ἐκδηλώσεις, γίνονται ἀνεκταὶ ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς ἀστυνομίας, ἐναντίον τῶν ὁποίων δὲν ἀντέδρασε μεθ' ὅλων τῶν εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῆς εὑρισκομένων μέσων. 5. Ἡ συμπεριφορὰ εὐρυτέρων κύκλων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἔναντι τῶν Γερμανικῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἐγένετο καὶ πάλιν ὀλιγότερον φιλική. 6. Ἡ αἰσχροκέρδεια ἐν Ἀθήναις ὑπερέβη πᾶν μέτρον χωρὶς αἱ ἁρμόδιαι ἀρχαὶ νὰ προβαίνουν εἰς τὰ ἐνδεικνυόμενα μέτρα καταστολῆς. 7. Σχεδὸν τὰ ἐμπορεύματα πωλοῦνται ἐν Ἀθήναις πρὸς τοὺς Γερμανοὺς στρατιωτικοὺς εἰς σημαντικῶς ἀνωτέρας τιμὰς παρὰ πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Αἱ Γερμανικαὶ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ προσεπάθησαν μέχρι σήμερον νὰ συμπεριφερθοῦν πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως εὐμενῶς. Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν αἱ διαταγαὶ τῶν ἐνόπλων Γερμανικῶν δυνάμεων δὲν θέλουσιν εἰσακουσθῆ, αὗται θὰ ἐπιβάλλωσι μετὰ λύπης των αὐστηροτάτας κυρώσεις».

Οι δικαστικοί

Τι απέγιναν όμως οι δύο νεαροί φοιτητές που κατέβασαν τη σημαία; Οι γερμανικές Αρχές επιδίωκαν να τους ανακαλύψουν με κάθε θυσία και να εκτελεστούν προς παραδειγματισμό. Την εποχή εκείνη είχε αρχίσει η εγκατάσταση στην Ελλάδα των πολυάριθμων γερμανικών υπηρεσιών κατασκοπίας, στις οποίες δέσποζε η Μυστική Αστυνομία Ασφάλειας του Ναζιστικού Κόμματος, η γνωστή ως «Γκεστάπο» (από τα αρχικά των λέξεων «Γκεχάιμνε Στάουτς Πολιτσάι»). Πρώτος διοικητής είχε έρθει ο Τούμπελ, που έφερε χαρακτηριστικές σπαθιές στο πρόσωπο, και αυτός ανέλαβε την καταδίωξη των δύο φοιτητών. Φυσικά απευθύνθηκε στις ελληνικές Αρχές, από τις οποίες ορίστηκαν για το ανακριτικό έργο ο εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Η. Μικρουλέας και ο ανακριτής του 11ου Τμήματος Δαβίλλας, ενώ παράλληλα η Γενική Ασφάλεια διενεργούσε προανάκριση υπό την εποπτεία των εισαγγελέων Χουλιαρά, Καραμούτση και Στυλιανίδη. Ο Τούμπελ είχε δηλώσει απειλητικά στους Έλληνες δικαστικούς και αστυνομικούς: «Αν δεν βρεθούν οι ένοχοι, θα πληρώσει ακριβά ο αθηναϊκός λαός». Εκείνοι έκαναν το παν για να συγκαλυφθούν οι δράστες. Περιέπλεξαν και μια συμπτωματική παρουσία την ίδια νύχτα κάποιου Γερμανού αξιωματικού με μια γυναίκα στην περιοχή της Ακρόπολης που χρησιμοποίησαν λευκό αυ-

τοκίνητο, οι οποίοι δήθεν μπήκαν κρυφά στον βράχο. Ανακάτεψαν και άλλα μυστηριώδη ίχνη και, αφού η ανάκριση διήρκεσε ολόκληρο τον Ιούνιο, ο ανακριτής έκλεισε τη δικογραφία με την κατηγορία της «κλοπής γερμανικής σημαίας» κατ' αγνώστων. Ο διοικητής της «Γκεστάπο» δεν μπόρεσε να ανατρέψει τα συμπεράσματα της ανάκρισης. Και η υπόθεση ατόνισε, ώσπου ξεχάστηκε από τους Γερμανούς.

Δεν ξεχάστηκε όμως ποτέ από τον ελληνικό λαό. Το κατέβασμα της σημαίας υπήρξε έναυσμα για την αντίσταση, με διεθνείς απηχήσεις. Αλλά σε όλη την Κατοχή ελάχιστοι γνώριζαν τα ονόματα των δύο νεαρών φοιτητών. Δεν ήρθαν στη δημοσιότητα παρά μετά την απελευθέρωση, την 25η Μαρτίου 1945, όταν οι εφημερίδες *Εστία* και *Ριζοσπάστης* το αποκάλυψαν για πρώτη φορά.

Θάσος και Κρήτη

Τα πρώτα, όμως, ανοργάνωτα ξεσπάσματα του νέου αγώνα, η αυθόρμητη αντίσταση, δεν περιορίστηκαν σε μεμονωμένους συμβολικούς ηρωισμούς και σε απλές εκδηλώσεις του εθνικού αισθήματος. Από την πρώτη στιγμή πήραν και μαζική αλλά και ένοπλη μορφή.

Το νησί Θάσος είδαμε πως καταλήφθηκε από τους Γερμανούς χωρίς αντίσταση τη 15η Απριλίου. Ένα τάγμα της 164ης Μεραρχίας Πεζικού μεταφέρθηκε από την Καβάλα με πετρελαιοκίνητα και απλώθηκε σε όλο το νησί. Τη 13η Μαΐου οι Γερμανοί αντικαταστάθηκαν από βουλγαρικό τάγμα. Στις αρχές όμως της γερμανικής Κατοχής, στα Λιμενάρια, οι κάτοικοι εξεγέρθηκαν ένα πρωί και κυρίευσαν με έφοδο τις αποθήκες που άφησε η ελληνική φρουρά και τις οποίες δήμευσαν, φυσικά, και φρουρούσαν οι Γερμανοί. Έγινε άγρια συμπλοκή, στην οποία η γερμανική φρουρά έκανε χρήση των όπλων, αλλά το μεγαλύτερο μέρος των αποθηκών λεηλατήθηκε. Το επεισόδιο εκείνο είναι η πρώτη μαζική λαϊκή εξέγερση Ελλήνων κατά των κατακτητών.

Στην Κρήτη, ως συνέχεια της δεκαήμερης μάχης με την οποία αλώθηκε η Μεγαλόννησος, σημειώθηκαν τα πρώτα σκιρτήματα για την οργάνωση ανταρτοπόλεμου από τα μέσα Ιουνίου του 1941. Πολλοί από τους άνδρες των ένοπλων σωμάτων πολιτών που έλαβαν μέρος στη μάχη πήραν τα βουνά, γιατί ήξεραν τι τους περίμενε και γιατί διατηρούσαν άσβεστη την αγωνιστική φλόγα. Μαζί τους ενώθηκαν και αρκετοί άνδρες του τακτικού στρατού. Έτσι, σχηματίστηκαν οι πρώτες πραγματικές αντάρτικες ομάδες στην Ελλάδα. Κανείς δεν τους έδινε οδηγίες ή εντολές, από την κυβέρνηση ή το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής. Κανείς δεν ενδιαφέρθηκε, δεν σκέφτηκε, μέσα στην κοσμοχαλασιά της κατάρρευσης, να τους εφοδιάσει με στοιχειώδη μέσα, να τους παραδώσει λίγα όπλα, έναν ασύρματο, έναν κώδικα. Μόνοι τους, αυθόρμητα, με τον ατομικό τους οπλισμό, βγήκαν «στο κλαρί» με αυτοσχέδιους αρ-

χηγούς, που πρώτοι ήταν ο Γ. Πετρακογιώργης και ο Εμμ. Μπαντουβάς στον νομό Ηρακλείου.

Οι πρωτοποριακές εκείνες ομάδες, που ήθελαν να συνεχίσουν τη μεγάλη μάχη, παρά τη γενική προοπτική των γερμανικών θριάμβων, στην αρχή είχαν για κύριο σκοπό την απόκρυψη και τη διαφυγή των Άγγλων που είχαν απομείνει στη Μεγαλόνησο έξω από τα στρατόπεδα αιχμαλώτων. Σιγά-σιγά όμως συνειδητοποίησαν τον ρόλο τους για την ανάπτυξη όλων των μορφών αντίστασης. Χωρίς καμιά σύνδεση με την άλλη Ελλάδα, απομονωμένοι μεταξύ Κρητικού και Λιβυκού Πελάγους, οι πρωτοπόροι εκείνοι Κρήτες αγωνιστές κατανόησαν γρήγορα ότι ήταν αναγκαία η οργάνωση και ο συντονισμός του αγώνα τους. Και στις 15 Ιουνίου 1941 υπογράφηκε στα Χανιά πρωτόκολλο για την ίδρυση της εθνικοαπελευθερωτικής οργάνωσης ΑΕΑΚ (Ανώτατη Επιτροπή Αγώνος Κρήτης). Την εποχή εκείνη δεν είχε ακόμη εμφιλοχωρήσει η πάλη των τάξεων στον εθνικό αγώνα. Δεν υπήρχε ο διαχωρισμός δεξιάς και αριστερής αντίστασης. Αρκούσαν όμως οι πολιτικές διαφωνίες και οι εσωτερικές αντιθέσεις για να καταδικάσουν την ΑΕΑΚ σε αποτελμάτωση. Και χρειάστηκε ενάμιση χρόνος έως ότου ο αγώνας οργανωθεί, οπότε διαμορφώθηκαν (τέλη 1942) δύο ισχυρά συγκροτήματα: η ΕΟΚ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Μόνο που τις είχε ήδη συναρπάσει ο στρόβιλος των κοινωνικών και πολιτικών αντιθέσεων. Και συχνά διασταύρωναν τα ξίφη, αντί να κατευθύνουν τις αιχμές τους κατά του κοινού εχθρού.

Στο μεταξύ, στην πρώτη φάση της αντίστασης στην Κρήτη, οι αυθόρμητες αγωνιστικές εκδηλώσεις μορφοποιούνταν και πολλαπλασιάζονταν. Στον νομό Ηρακλείου, εκτός των ομάδων Πετρακογιώργη και Μπαντουβά, εμφανίστηκε τρίτη ομάδα, των Κορφών-Γωνιών Μαλεβύζου. Ταυτόχρονα, συμπληρώθηκαν διάφορες οργανώσεις που σχημάτισαν και ένοπλες ομάδες. Στον νομό Λασιθίου αναφάνηκε η «Φιλική Εταιρεία». Στα Ανώγεια εμφανίστηκε η «Εθνική Απελευθερωτική Δράσις». Στη Βιάννο η «Εθνική Επαναστατική Επιτροπή». Και, στον νομό Ρεθύμνου, οι ηγούμενοι των μονών Αρκαδίου και Πρέβελης Διονύσιος Ψαρουδάκης και Αγαθάγγελος Λαγουβάρδος, μαζί με τον πολιτευτή Ν. Ασκούτση και τον συνταγματάρχη Χρ. Τζιφάκη, συγκρότησαν ισχυρή ομάδα με 48 μόνιμους ενόπλους και 80 εφεδρικούς.

Στο μεταξύ, και στην ηπειρωτική Ελλάδα βγήκαν στο βουνό μεμονωμένοι αγωνιστές, ή και ομάδες ενόπλων. Στον Όλυμπο εμφανίστηκε ο παλιός Μακεδονομάχος Γιάννης Στάθης. Στην Κεντρική Μακεδονία «βγήκαν στο κλαρί» επί ένα διάστημα δύο μικρές ανταρτοομάδες τον Ιούλιο-Αύγουστο: ο «Οδυσσεύς Ανδρούτσος» στην περιοχή Νιγρίτας και ο «Αθανάσιος Διάκος» στην περιοχή Κιλκίς. Η πρώτη μάλιστα εξέδωσε και μια πολυγραφημένη εφημερίδα με τον ίδιο τίτλο. Στο Μεσόβουνο της Πτολεμαΐδας από τον Μάιο είχε εμφανιστεί η μικρή οργάνωση «Λευτεριά» που συγκρότησε και ένοπλη ομάδα, η οποία έκανε και απόπειρα να ανατινάξει τη σιδηρο-

δρομική γραμμή Έδεσσας-Άρνισσας. Η δράση αυτών των οργανώσεων είχε προκαλέσει αιματηρή αντίδραση των Γερμανών, οι οποίοι τον Οκτώβριο του 1941 ενήργησαν τις πρώτες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, στα Κερδύλλια και στη Νιγρίτα. Αλλά η σημασία τους ήταν τοπική και πρόσκαιρη. Κυρίως δημιουργούσαν έναν θρύλο που δεν είχε καμιά συνολική επίδραση. Έτσι, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1941, η αυθόρμητη αντίσταση δεν παρουσίαζε παρά μια σειρά επεισοδιακών, σποραδικών, κυρίως συναισθηματικών εκδηλώσεων και ως πρακτικό έργο τη διάσωση, την περίθαλψη και τη φυγάδευση πολλών Άγγλων, ενώ στην Κρήτη χτιζόταν η υποδομή ενός ρωμαλέου αντάρτικου.

Μακεδονική τραγωδία

Το φθινόπωρο, όμως, του 1941, η αυθόρμητη αντίσταση είχε την ολοκλήρωσή της, αλλά και την τραγωδία της. Μια πρόωρη και δραματική μαζική εξέγερση ξέσπασε στην Ανατολική Μακεδονία, που πνίγηκε στο αίμα της και που με καταστροφική συνέπεια άφησε το ψυχρό δίδαγμά της: ότι αντίσταση χωρίς κεντρική οργάνωση, χωρίς μηχανισμό, χωρίς σχέδιο, χωρίς έμπειρους ηγέτες, χωρίς στελέχη είναι καταδικασμένη ή στον αφανισμό ή στο φυλλορρόημα. Στα τέλη Σεπτεμβρίου σκορπίστηκε σε όλη την Ελλάδα η σκοτεινή είδηση ότι στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία ο λαός επαναστάτησε κατά των βουλγαρικών Αρχών και του στρατού Κατοχής. Αλλά, μετά από σκληρούς αγώνες 5-8 ημερών οι Βούλγαροι συνέτριψαν την επανάσταση μέσα σε άγριες μαζικές σφαγές. Η εξακρίβωση της είδησης ήταν πολύ δύσκολη τότε. Αλλά, νά πώς συνέβησαν τα πράγματα: Η βουλγαρική διοίκηση σ' αυτή την περιοχή υπήρξε σκληρότερη από τις δύο προηγούμενες περιόδους, 1913 και 1917, που οι Βούλγαροι την είχαν καταλάβει και επιδίωξαν αμέσως τον εκβουλγαρισμό της. Η Σόφια απέβλεπε στην πλήρη προσάρτησή της και στην εθνολογική της αλλοίωση. Βούλγαροι πρόεδροι ορίστηκαν στις κοινότητες και Βούλγαροι άποικοι ήρθαν να εγκατασταθούν. Ταυτόχρονα, ισχυρή πίεση ασκούνταν στους Έλληνες για να αποκτήσουν τη βουλγαρική υπηκοότητα και να αλλάξουν όνομα και συνείδηση. Το δέλεαρ ήταν μεγάλο: τα αγαθά που αποκτούσαν όσοι δέχονταν την αναπροσαρμογή τους – ενώ, αντίθετα, οι σκληροτράχηλοι ήταν καταδικασμένοι στην πείνα.

Το σύστημα εκείνο εθνικών, πολιτικών και επισιτιστικών καταπιέσεων ωρίμασε τη συνείδηση του πληθυσμού. Άρχισε ο εξοπλισμός πολλών κατοίκων, από τα όπλα που είχαν περισυλλεγεί κατά τη συνθηκολόγηση του στρατού τον Απρίλιο του 1941. Ακόμη και πυροβόλα που είχαν «ξηλωθεί» από τα οχυρά βρέθηκαν στα χέρια πολιτών. Κατά τις 20 Σεπτεμβρίου μια χονδροειδής φήμη συνάρπασε τον κόσμο: ότι στη Σόφια είχε ξεσπάσει επανάσταση και, αν τώρα οι Έλληνες ξεσηκώνονταν, ο

βουλγαρικός στρατός Κατοχής θα συνενωνόταν μαζί τους. Ποιοι διέσπειραν αυτές τις φήμες; Κανείς δεν προσπάθησε να εξακριβώσει την πηγή τους για να σταθμίσει την αξιοπιστία τους. Πάντως, τη νύχτα της 28ης Σεπτεμβρίου εκδηλώθηκε η εξέγερση. Μεγάλες ομάδες ενόπλων μπήκαν σε πολλά χωριά και κωμοπόλεις. Κατέλαβαν τις βουλγαρικές Αρχές και καλούσαν τον λαό σε επανάσταση.

Πρώτος στόχος υπήρξε το Δοξάτο. Ένα μπουλούκι οπλισμένων ανδρών εισέβαλε, πυρπόλησε το κοινοτικό κατάστημα, κατέλαβε τον αστυνομικό σταθμό σκοτώνοντας 3-4 Βουλγάρους χωροφύλακες και αποχώρησε συμπαρασύροντας πολλούς κατοίκους. Ανάλογες επιδρομές έγιναν στην Προσοτσάνη, τα Κουδούνια, την Κύργια κλπ. Και σαν φλόγα μεταδόθηκε ο ξεσηκωμός, χωρίς να γνωρίζει κανείς από όσους άρπαξαν τα όπλα ποιοι ήταν οι αρχηγοί, ποιες κατευθύνσεις είχε η επανάσταση, πού βασιζόταν. Όλα φαίνονταν αυθόρμητα, πηγαία, ανοργάνωτα. Και δρούσαν κατά ένοπλους συρφετούς. Αλλά η απάντηση των Βουλγάρων υπήρξε τρομερή. Οι συντεταγμένες και καλά εξοπλισμένες δυνάμεις τους διέλυσαν τα επαναστατικά μπουλούκια. Συνελάμβαναν κατά μάζες αιχμαλώτους, που τους εκτελούσαν επίσης κατά μάζες. Ταυτόχρονα, ανακαταλαμβάνοντας κωμοπόλεις και χωριά, τουφέκιζαν αθρόα τους κατοίκους για αντίποινα. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Μακεδονίας μεταβλήθηκε σε σφαγείο. Τα θύματα των μαχών και των αντιποίνων υπολογίζονται σε 6.000-7.000 άτομα. Και το αποτέλεσμα υπήρξε, με την κατάπνιξή του, το ανοργάνωτο εκείνο κίνημα να στερεώσει ακόμη πιο πολύ τη βουλγαρική Κατοχή, αφήνοντας ως εθνικό κέρδος μόνο την επαναστατική παράδοση.

Οι υπεύθυνοι

Και τώρα γεννιέται το ψυχρό ερώτημα: Υπήρξε πράγματι αυθόρμητη και πηγαία εκείνη η αποτυχημένη εξέγερση; Κατ' αρχάς, κάθε επανάσταση έχει τους οργανωτές της και τους υπευθύνους της. Το ίδιο ισχύει και για το δραματικό αυτό ξέσπασμα. Ποιοι ξεσήκωσαν τον πληθυσμό και τον έριξαν σε εκείνη την καταστρεπτική και ανεδαφική περιπέτεια;

Η άποψη που επικράτησε –και επίσημα– είναι ότι η εξέγερση εκείνη υπήρξε έργο των Βουλγάρων. Ήθελαν να προσφέρει στόχο ο πληθυσμός, για να καταφέρουν εξοντωτικά πλήγματα εναντίον του, να εξαπολύσουν κύμα σφαγής και έτσι, επιβάλλοντας τον τρόμο, να επιτύχουν τον βίαιο εκβουλγαρισμό των κατοίκων. Για τον σκοπό αυτό διέσπειραν πράκτορες στον πληθυσμό που παρίσταναν τους κομμουνιστές, οι οποίοι ήρθαν σε επαφή και συνεργασία με πραγματικούς Έλληνες κομμουνιστές. Και τους παρέσυραν να κάνουν την εξέγερση, με την ψευδή διαβεβαίωση ότι θα εξεγείρονταν και οι Βούλγαροι κομμουνιστές στη Βουλγαρία. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται από χιλιάδες μαρτυρικές καταθέσεις που ελήφθησαν το 1946 στον

νομό Δράμας. Τις καταθέσεις αυτές τις έλαβε ο τότε μοίραρχος Δημ. Μπουγάς, που υπηρετούσε στη Διοίκηση Χωροφυλακής Δράμας, με δύο σκοπούς: να απονεμηθούν συντάξεις στα θύματα των βουλγαρικών Αρχών και να συγκεντρωθούν στοιχεία κατά των Βουλγάρων εγκληματιών πολέμου.

Είναι ακριβής αυτή η θέση; Σε ορισμένο βαθμό είναι. Δεν προκάλεσαν άμεσα οι Βούλγαροι την εξέγερση, αλλά γνώριζαν την προπαρασκευή της και είχαν ετοιμάσει τον φοβερό μηχανισμό της αντεπίθεσης (στρατός, χωροφυλακή, διοίκηση, κομιτατζήδες), ο οποίος θα δρούσε κεραυνοβόλα και χωρίς όρια. Πιθανότατα θα την ενθάρρυναν κιόλας εμμέσως. Και οπωσδήποτε ούτε τη φοβόνταν ούτε τους ήταν ανεπιθύμητη.

Οι πραγματικοί όμως οργανωτές εκείνης της εξέγερσης που κατέληξε αναπόφευκτα στην τραγωδία ήταν άλλοι: μια ομάδα ανθρώπων που αποτελούσαν το Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας-Θράκης του ΚΚΕ, ή κοινότερα το «Μακεδονικό Γραφείο», που τα μέλη του είχαν στο ενεργητικό τους έναν σπάνιο άθλο: επί της 4ης Αυγούστου, ενώ τόσες και τόσες κομματικές κομμουνιστικές οργανώσεις είχαν συντριβεί από την τρομερή μυλόπετρα του Κ. Μανιαδάκη, αυτοί κατόρθωσαν να ξεφύγουν. Επί τέσσερα χρόνια ήταν «Φαντομάδες». Εγκαταλείποντας τη Θεσσαλονίκη, κρύβονταν στην περιοχή Δράμας. Με την Κατοχή μπόρεσαν να αναδυθούν από τις κρυψώνες τους και να ξαναρχίσουν δράση, αλλά ήταν ήδη ποτισμένοι με μια αλαζονεία για τον άθλο τους. Ταυτόχρονα, έτρεφαν δυσπιστία προς την αρχική κατοχική ηγεσία του ΚΚΕ, που μέσα στον σκοτεινό λαβύρινθο στον οποίο την έριξε αριστοτεχνικά ο Μανιαδάκης δεν ήξερε κανείς ποιοι ήταν πράκτορές του και ποιοι πραγματικοί κομμουνιστές.

Θα δούμε σε άλλες σελίδες πώς το ΚΚΕ αμέσως μετά την κατάρρευση άρχισε να ανασυγκροτεί τις θρυμματισμένες του δυνάμεις από τον Απρίλιο του 1941. Αλλά το υπερφίαλο Μακεδονικό Γραφείο δεν δεχόταν καθοδήγηση από την Αθήνα. Εννοούσε να αποφασίζει και να δρα μόνο του, έως ότου ξεκαθαρίσουν τα πράγματα. Πώς όμως αντιμετώπιζε το πρόβλημα της αντίστασης;

Από την αρχή της Κατοχής έριχνε συνθήματα αντιγερμανικά και αντιβουλγαρικά. Αλλά από την 21η Ιουνίου, που η Γερμανία εξαπέλυσε την επίθεσή της κατά της Ρωσίας, νόμισε πως βρισκόταν μπροστά σε νέα καθήκοντα. Την 3η Ιουλίου τα ερτζιανά μετέφεραν σε όλο τον κόσμο τη δραματική έκκληση του Στάλιν προς όλους τους κατεχόμενους λαούς της Ευρώπης:

> *«...Στὶς περιοχὲς ποὺ κατέχει ὁ ἐχθρός, πρέπει νὰ σχηματίζωνται τμήματα ἀνταρτῶν, ἔφιππα καὶ πεζά, νὰ σχηματίζωνται ὁμάδες καταστροφῆς γιὰ τὴν πάλη κατὰ τῶν τμημάτων τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ, γιὰ ν' ἀνάψῃ ὁ ἀνταρτοπόλεμος, γιὰ νὰ ἀνατινάζουν γεφύρια, νὰ καταστρέφουν δρό-*

μους, τηλεφωνικὲς γραμμὲς καὶ τηλεφωνικὲς συνδέσεις, νὰ καῖνε τὰ δάση, τὶς ἀποθῆκες, νὰ χτυπᾶνε τὶς ἐφοδιοπομπὲς τοῦ κατακτητοῦ. Στὶς κατακτημένες περιοχὲς νὰ δημιουργοῦνται ἀφόρητες συνθῆκες γιὰ τὸν ἐχθρὸ καὶ γιὰ ὅλους τοὺς συνεργάτες του, νὰ καταδιώκεται καὶ νὰ ἐξοντώνεται σὲ κάθε βῆμα, νὰ τορπιλλίζωνται ὅλα τὰ μέτρα του».

Αντιπερισπασμός

Δεν υπήρχε πια καμιά σύγχυση στο Μακεδονικό Γραφείο. Η έκκληση του Στάλιν σήμαινε: «Δημιουργήστε στρατιωτικό αντιπερισπασμό στα νώτα του εχθρού». Και δεν έπρεπε να καθυστερήσουν. Πού όμως και πώς να ενεργήσουν; Μια λύση υπήρχε: περιοχή Δράμας. Εκεί βρισκόταν η κρυφή έδρα του Μακεδονικού Γραφείου και διέθεταν ένα τοπικό στέλεχος που του απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία: τον περιφερειακό γραμματέα Χαμαλίδη ή Αλέκο, που είχε την ίδια έξαλλη νοοτροπία. Είχε, εξάλλου, στη διάθεσή του κρυμμένα όπλα, ενώ ο μηχανισμός της οργάνωσης είχε ανασυγκροτηθεί και λειτουργούσε καλά. Αλλά το κυριότερο: η έξαψη των κατοίκων κατά των βουλγαρικών Αρχών ήταν τόσο μεγάλη, ώστε εύκολα μπορούσαν να εξεγερθούν.

Το Μακεδονικό Γραφείο και ο Χαμαλίδης συμφώνησαν για την άμεση οργάνωση μαζικού κινήματος στην περιοχή Δράμας. Με ποιο στρατηγικό σκοπό; Δεν είχαν καμιά συγκεκριμένη κατεύθυνση, εκτός από την έκκληση του Στάλιν. Και τι μορφή θα είχε; Δεν είχαν ιδέα για τον μηχανισμό και τους νόμους του ανταρτοπόλεμου. Δεν είχαν κανέναν αξιωματικό ως σύμβουλο. Άλλωστε, έτρεφαν προλεταριακό μίσος και περιφρόνηση προς τους στρατιωτικούς. Ξεκίνησαν χωρίς σχέδιο, χωρίς προοπτική, με μόνη απόφαση να χτυπήσουν. Και με τη βεβαιότητα ότι μέσα στον χειμώνα η Σοβιετική Ένωση θα συνέτριβε τον γερμανικό στρατό. Συνεπώς, αν επαναστατούσε η περιοχή και κρατούσε έως τον χειμώνα, «θα κατεβεί ο Μόσκοβας να φέρει το σεφέρι»...

Η εξέγερση

Έτσι έγινε η εξέγερση στο τρίτο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου. Δύο χιλιάδες περίπου χωρικοί, που ένα μέρος τους ήταν οπλισμένοι, εξόρμησαν σε κωμοπόλεις και χωριά. Ο ίδιος ο Χαμαλίδης ήταν ο στρατιωτικός αρχηγός. Αλλά και ολόκληρο το Μακεδονικό Γραφείο έσπευσε στο θέατρο των μαχών. Πιθανότατα να πήραν μέρος στην εξέγερση και Βούλγαροι «προβοκάτορες», το αποφασιστικό όμως στοιχείο ήταν η τρομερή βουλγαρική αντεπίθεση με τον έτοιμο μηχανισμό που καραδοκούσε και η οποία έπνιξε τον ξεσηκωμό στο αίμα.

Όλα έγιναν μέσα σε μία νύχτα. Την 29η προς 30ή Σεπτεμβρίου 1941. Από το πό-

ρισμα της ένορκης ανάκρισης του μοίραρχου Δημ. Μπουγά βγαίνει ανάγλυφη η εικόνα της σφαγής. Το πρώτο πλήγμα καταφέρθηκε στο Δοξάτο. Στρατιωτικές δυνάμεις από τη Δράμα και την Καβάλα κύκλωσαν μέσα στο σκοτάδι την κωμόπολη. Οι κάτοικοι υποχρεώθηκαν να συγκεντρωθούν στο βόρειο άκρο της και εκεί έγινε διαχωρισμός των ανδρών 20-40 ετών από τους υπόλοιπους. Ήταν περίπου 400 και, αφού τους έδεσαν, με αγκαθωτό σύρμα, προσήλθε ένας Βούλγαρος συνταγματάρχης ο οποίος επί λέξει τούς είπε: «Όποιος είναι Βούλγαρος να σηκωθεί και να βγει έξω. Θα αφεθεί ελεύθερος». Δεν σηκώθηκε κανείς. Τότε άρχισε η εκτέλεσή τους. Κατά ομάδες 10-15 ατόμων, τους οδηγούσαν στο ΒΔ άκρο της κωμόπολης και εκεί θερίζονταν με πολυβόλα.

Ομαδικοί φόνοι την ίδια νύχτα έγιναν στα χωριά Νικηφόρος, Πλατανιά, Πλατανόβρυση, Παληάμπελα, Τερψιθέα, Λιμνίσκη, Χαμοκερασιά, Σαχίνι, Δρυμότοπος, Φτελιά, Καλαμπάκη, Βαλτοχώρι. Η Προσωτσάνη βομβαρδίστηκε προηγουμένως από αεροπλάνο και όλμους και κατόπιν μπήκε στρατιωτικό απόσπασμα το οποίο ξεχώρισε 90 περίπου ελληνόφωνους κατοίκους, που εκτελέστηκαν στη γέφυρα της Αλιστράτης. Άλλοι 25 εκτελέστηκαν στα γειτονικά Κοκκινόγεια. Πενήντα επίσης τουφεκίστηκαν στο Κάτω Νευροκόπι, 24 στον Χρυσοκέφαλο, 45 στον Σιταγρό, 25 στον Καλό Αγρό, 47 στα Κουδούνια (αυτοί οι τελευταίοι κάηκαν ζωντανοί κλεισμένοι σε έναν αχυρώνα). Και το «φινάλε»: τα θύματα στα Κύργια ήταν 150.

Τις ίδιες ώρες μια άλλη τραγωδία ξετυλιγόταν μέσα στη Δράμα. Φαίνεται πως από τις 15 Αυγούστου οι βουλγαρικές Αρχές είχαν σαφείς πληροφορίες για την εξέγερση. Την ημέρα εκείνη έγινε μεγάλη σύσκεψη στη Νομαρχία με επικεφαλής τον νομάρχη Γεωργίσεφ και τον διοικητή της Μεραρχίας Δράμας συνταγματάρχη Μιχαήλωφ. Η σύσκεψη επαναλήφθηκε στις 21 Σεπτεμβρίου. Και τα μέτρα που είχαν αποφασιστεί μπήκαν αμέσως σε εφαρμογή τη νύχτα της εξέγερσης και την επόμενη ημέρα. Μέσα στη Δράμα δεν είχε γίνει καμιά επαναστατική εκδήλωση στις 28-29 Σεπτεμβρίου. Μόνο ο Έλληνας φύλακας του εργοστασίου ηλεκτρισμού Απόστολος Χατζηπέτρου σκοτώθηκε από αγνώστους. Αλλά από το πρωί η πόλη βυθίστηκε στην τρομοκρατία. Πυκνοί πυροβολισμοί ακούγονταν παντού. Και τα πρώτα θύματα υπήρξαν οι αρτεργάτες και οι αρτοποιοί που πηγαίναν νωρίς στις δουλειές τους, καθώς και πολλοί χωρικοί οι οποίοι συνέρρεαν για το εβδομαδιαίο παζάρι. Βουλγαρικές περίπολοι, που είχαν γεμίσει τους δρόμους, τους σκότωναν απευθείας και σωρηδόν. Οι κάτοικοι έντρομοι κλείστηκαν στα σπίτια τους. Αλλά μέσα σε απερίγραπτο πανικό ειδοποιήθηκαν με τελάληδες να συγκεντρωθούν στην κεντρική πλατεία. Εκεί οι άρρενες αρπάζονταν κατά ομάδες και σέρνονταν άλλοι στους στρατώνες πυροβολικού και άλλοι στην τοποθεσία Πευκάκια, όπου τους εκτελούσαν με πυροβολισμούς, αλλά και με σκαπάνες, τσεκούρια ή λοστούς. Πολλούς όμως σκό-

ιωσαν με πυροβολισμούς και στην κεντρική πλατεία. Η πόλη είχε γεμίσει πτώματα· ιδίως οι οδοί Μεγάλου Αλεξάνδρου και Βενιζέλου έφεραν τη μεγαλύτερη εικόνα της σφαγής.

Η άγρια εκείνη γενοκτονία δεν περιορίστηκε σ' αυτή την ημέρα. Επί ένα 15ήμερο συνεχίζονταν οι εκτελέσεις. Στο μεταξύ, ο βουλγαρικός στρατός συνέτριψε παντού την εξέγερση. Οι αγωνιστές απωθήθηκαν προς το Παγγαίο, όπου συσσωρεύθηκαν και μερικές χιλιάδες φυγάδες. Εκεί έδωσαν απελπισμένη και καταδικασμένη μάχη. Μάταια ο Χαμαλίδης για αντιπερισπασμό εξαπέλυσε ισχυρή επιδρομή κατά της Δράμας. Η βουλγαρική προώθηση ήταν ακατάσχετη. Δεν απέμενε παρά η έξοδος: διάσπαση του κλοιού και φυγή προς τον ποταμό Στρυμόνα, πέρα από τον οποίο απλωνόταν η Γερμανική Ζώνη. Και πράγματι, οι εγκλωβισμένοι επαναστάτες και οι φυγάδες προσπαθούσαν να ξεφύγουν κατά ομάδες, που οι περισσότερες όμως έπεφταν σε ενέδρες βουλγαρικές και εξοντώνονταν επιτόπου. Η ομάδα του Μακεδονικού Γραφείου επιχείρησε και αυτή να διαφύγει. Την αποτελούσαν ο γραμματέας Παρασκευάς Μπάρμπας, ο Απόστολος Τζανής, ο Λάμπρος Μαζαράκης, ο Αραμπατζής Μαζαράκης, ο Χρυσόστομος Μαζαράκης και ο Γρηγόρης Πασχαλίδης. Κατόρθωσε να υπερπηδήσει τον κλοιό του Παγγαίου και έφτασε στην όχθη του ποταμού Στρυμόνα. Απέναντι ήταν η σωτηρία. Κάποιος χωρικός όμως τους αντιλήφθηκε και τους πρόδωσε στους Βουλγάρους. Έτσι, ενώ η ομάδα ήταν έτοιμη να περάσει το ποτάμι, βρέθηκε κυκλωμένη. Προσπάθησαν να αντισταθούν, αλλά είχαν τελείως αιφνιδιαστεί και έπεσαν στα χέρια του εχθρού. Οδηγήθηκαν τότε προς το χωριό Παλιοκώμη (Προβίστα) κι εκεί τουφεκίστηκαν χωρίς καμιά διαδικασία. Ήταν 6 Οκτωβρίου 1941. Πέσαν ως γενναίοι μαθητευόμενοι μάγοι.

Και ο Χαλαμίδης; Έμεινε πίσω, τελευταίος, διευκολύνοντας τους άλλους να φύγουν. Ώσπου ήρθε και η δική του σειρά. Έπεσε πραγματικά παλικαρίσια μαχόμενος. Τι να το κάνουμε όμως; Πλήρωσε με τη ζωή του –όπως και οι άλλοι του Μακεδονικού Γραφείου– μιαν άφρονα, ανερμάτιστη πράξη, χωρίς καμιά δυνατότητα επιτυχίας, η οποία στοίχισε τόσο αίμα και επέδρασε ανασταλτικά στην αντίσταση της Ανατολικής Μακεδονίας.

Αλλά το κίνημα εκείνο, μολονότι δεν ήταν, όπως είδαμε, τελείως πηγαίο, πρέπει να το κατατάξουμε στην «αυθόρμητη αντίσταση». Ο ερασιτεχνισμός του, η έλλειψη σχεδίου και στόχου, η ανεδαφική τοποθέτησή του, ο τρόπος της λαϊκής εξέγερσης, η διεξαγωγή του, όλα έφεραν τη σφραγίδα της προχειρότητας και της συμπτωματικότητας. Υπήρξε μια παράλογη αξιοποίηση του εθνικού, επαναστατικού πνεύματος του λαού, ο οποίος κάτω από τη φοβερή κατοχική καταπίεση, λαχταρούσε την πρώτη ευκαιρία για να ξεσηκωθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

ΤΑ ΠΑΛΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ • ΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ • ΤΟ ΚΚΕ ΑΝΑΓΕΝΝΙΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΦΡΑ ΤΟΥ • Ο «ΚΟΚΚΙΝΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗΣ» • Ο «ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ ΙΙ» • ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΖΕΡΒΑΣ • ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΑΜ • Ο ΕΔΕΣ • ΤΑ «ΤΡΙΑ ΑΛΦΑ» • ΤΙ ΗΘΕΛΕ Ο ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ; • ΜΥΣΤΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ • Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΟΥ ΑΤΤΚΙΝΣΟΝ • ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΟΜΗΡΟΙ ΕΚΤΕΛΟΥΝΤΑΙ

Η ευθύνη

Η ΑΥΘΟΡΜΗΤΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ αποκάλυπτε την εθνική έξαρση και το επαναστατικό πνεύμα που επικρατούσε στον λαό. Πριν ακόμη από την παρέμβαση της πείνας, η ψυχολογική προετοιμασία για έναν νέο αγώνα είχε αυτομάτως αρχίσει να πραγματοποιείται. Αλλά για μια σοβαρή και συστηματική αντίσταση, για μια γενική κινητοποίηση του πολεμικού δυναμικού της χώρας, που χάρη στον πρόσφατο πόλεμο ήταν πολύ μεγάλο, αναγκαίες προϋποθέσεις ήταν ο οργάνωση, η καθοδήγηση, ο σχεδιασμός. Αναγκαία ήταν επίσης η σταθερή επικοινωνία και συνεργασία με το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και με την κυβέρνηση του εξωτερικού. Η ελληνική αντίσταση ήταν υπόθεση όλου του λαού και η μαζική συμμετοχή όλων των τάξεων αποτελούσε θεμελιώδη όρο για την αποτελεσματικότητα του αγώνα. Αλλά η ιθύνουσα τάξη, η αστική τάξη, είχε την κύρια ευθύνη και τη μεγαλύτερη δυνατότητα να πραγματοποιήσει τις παραπάνω προϋποθέσεις. Τόσο μάλλον όσο οι αξιωματικοί, που μπορούσαν και έπρεπε να αποτελέσουν τον σκελετό της δράσης –εφόσον αυτοί ήταν ενδεδειγμένοι φυσιολογικά να αναλάβουν τον κυριότερο κλάδο της, τον ένοπλο αγώνα–, την ακολουθούσαν πιστά, αν και οι ίδιοι προέρχονταν από όλες τις τάξεις.

Πώς ανταποκρίθηκε στην αποστολή της μετά την κατάρρευση του Απριλίου-Μαΐου 1941; Θα έπρεπε να εξετάσουμε πρώτα-πρώτα την πολιτική της εκπροσώπηση: τα αστικά κόμματα, που είχαν την πρωταρχική ευθύνη. Αλλά γιατί μόνο αυτά; Ολόκληρος ο πολιτικός κόσμος, ως πολιτική ηγεσία του τόπου, όφειλε να συμμετέχει στην αντιμετώπιση της νέας πραγματικότητας που είχε δημιουργήσει η Κατοχή με τα προβλήματά της. Σε ποια κατάσταση βρέθηκαν τα πολιτικά κόμματα της

Ελλάδας στις νέες κατοχικές συνθήκες; Η 4η Αυγούστου που είχε προηγηθεί τα είχε διαλύσει από την πρώτη ημέρα, αλλά μετά την κατάρρευση προσπαθούσαν να ανασυγκροτηθούν. Άρχισαν να επανεμφανίζονται, αλλά σε υποτυπώδη βαθμό. Και συγκεκριμένα ήταν: Το Κόμμα των Φιλελευθέρων, με αρχηγό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και υπαρχηγό τον Στυλιανό Γονατά. Το Λαϊκό Κόμμα, που είχε διασπαστεί σε τέσσερις ομάδες με τέσσερις ηγέτες: τον Ντίνο Τσαλδάρη, τον Στ. Στεφανόπουλο, τον Π. Μαυρομιχάλη και τον Ι. Θεοτόκη. Το προσωπικό κόμμα του Γ. Καφαντάρη. Το προσωπικό κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου. Το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Π. Κανελλόπουλου.

Τα πέντε αυτά κόμματα ήταν καθαρά αστικά και, αν εξαιρέσουμε την ομάδα του Ντίνου Τσαλδάρη, ήταν κηρυγμένα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Τα τέσσερα πρώτα αποτελούσαν τους παλιούς άρχοντες της πολιτικής ζωής, που η δύναμή τους είχε εξασθενίσει σε μεγάλο βαθμό, διέθεταν όμως άφθονα στελέχη, ισχυρά μέσα και μπορούσαν να ανακτήσουν την επιρροή τους αν ανταποκρίνονταν στο πνεύμα και στις αναγκαιότητες της Κατοχής. Αλλά το μικρό Εθνικό Ενωτικό Κόμμα, παρά τις περιορισμένες διαστάσεις του, ήταν σφριγηλό και αντανακλούσε την αίγλη του νεαρού αρχηγού του, ο οποίος κατά τον πόλεμο είχε κάνει μια λαμπρή εμφάνιση πολεμώντας ως εθελοντής στρατιώτης στο μέτωπο. Υπήρχαν και ορισμένα αγροτικά κόμματα ή πολιτικές ομάδες, που στις παραμονές της 4ης Αυγούστου είχαν συγκροτήσει το Ενιαίο Αγροτικό Κόμμα. Αλλά η δικτατορία του Μεταξά το έπληξε με ιδιαίτερη σφοδρότητα. Και από τους ηγέτες του άλλους φυλάκισε (Γαβριηλίδης), άλλους εξόρισε (Παγκούτσο, Τανούλα, Μπενετάτο), ενώ τον σημαντικότερο όλων, τον Ι. Σοφιανόπουλο, τον εξαπέστειλε στο εξωτερικό. Με την έναρξη της Κατοχής έγινε προσπάθεια για νέα ενοποίηση, η οποία απέτυχε. Υπήρχε ακόμη το μικρό Σοσιαλιστικό Κόμμα της Ελλάδας με ηγέτη τον Χρήστο Χωμενίδη, στο οποίο ανήκαν μερικοί παλιοί συνδικαλιστές (Δ. Στρατής κλπ.).

Ανασυγκρότηση του ΚΚΕ

Και υπήρχε, τέλος, το ΚΚΕ. Την ώρα της κατάρρευσης βρέθηκε εξαρθρωμένο. Όλη η ηγεσία του και τα 2.000 στελέχη και μέλη του ήταν κλεισμένα σε 10 ειδικές φυλακές και 12 τόπους εξορίας. Στην Ακροναυπλία ήταν 580, στην Τρίπολη και άλλες φυλακές 500, στην Ανάφη 229, στην Αίγινα 179, στον Άγιο Ευστράτιο 230, στη Φολέγανδρο 130, στη Γαύδο 30, στην Κίμωλο 36, στην Κέρκυρα 10, στο Σανατόριο Ασβεστοχωρίου 17, στην Πύλο και στη Σίφνο μερικές ακόμη ομάδες. Η κυβέρνηση Τσουδερού, εγκαταλείποντας αρχικά την ηπειρωτική Ελλάδα και κατόπιν την Κρήτη, δεν θέλησε να τους απελευθερώσει. Αλλά, μέσα στον χαλασμό της κατάρρευσης, πολλοί μπόρεσαν να δραπετεύσουν. Στις 8 Απριλίου από το Σανατόριο

Ασβεστοχωρίου διέφυγαν 12. Στις 18 Μαΐου δραπέτευσαν οι 130 εξόριστοι της Φολεγάνδρου, στις 20 Μαΐου οι 36 της Κιμώλου και στις 30 Μαΐου της Γαύδου.

Με παρέμβαση επίσης της Βουλγαρικής Πρεσβείας Αθηνών τις πρώτες ημέρες της Κατοχής απελευθερώθηκε σημαντικότατη ομάδα κομμουνιστών από την Ακροναυπλία. Η Βουλγαρία τότε, έχοντας σκοπό να προσαρτήσει όλη τη Μακεδονια, προσπαθούσε να προσηλυτίσει τους σλαβοφώνους κατοίκους της Δυτικής Μακεδονίας. Παρέσυρε αρκετούς –ακόμη και φοιτητές–, οι οποίοι δέχτηκαν να διακηρύξουν ότι ήταν Βούλγαροι. Πολλοί απ' αυτούς μετανάστευσαν στη Βουλγαρία, όπου ζουν ακόμη. Και με έκπληξή τους οι κρατούμενοι στην Ακροναυπλία, στις αρχές Μαΐου, άκουσαν τον διευθυντή των φυλακών να τους ανακοινώνει πως όσοι κατάγονταν από τη Δυτική Μακεδονία, είτε ήταν σλαβόφωνοι είτε όχι, δεν είχαν παρά να το δηλώσουν και θα απολύονταν αμέσως υπ' ευθύνη της Βουλγαρικής Πρεσβείας. Έγινε αμέσως σύσκεψη του γραφείου της κρυφής κομματικής οργάνωσης που λειτουργούσε μέσα στις φυλακές. Και, μετά βραχεία συζήτηση, ο γραμματέας Γιάννης Ιωαννίδης διατύπωσε την απόφαση: «Αυτό που προέχει τώρα επιτακτικά είναι να βρεθούμε όσο το δυνατόν περισσότεροι έξω, για να ανασυγκροτηθεί το κόμμα. Θα αποτελούσε σεχταριστικό σφάλμα, και μάλιστα πολύ βαρύ, αν δεν επωφεληθούμε από τη βουλγαρική προσφορά. Όλοι οι Δυτικομακεδόνες θα το δηλώσουν. Και μόλις βγείτε ας ψάχνει η Βουλγαρική Πρεσβεία να σας βρει...»

Έτσι και έγινε. Η ομάδα που απελευθερώθηκε με αυτό τον απροσδόκητο τρόπο –27 άτομα– περιλάμβανε πολλά επιφανή στελέχη, όπως ο Ανδρέας Τζήμας, νεαρός δικηγόρος και βουλευτής από τη Σαμαρίνα, που θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις κατοπινές εξελίξεις. Ένας όμως από αυτούς, ο Ανδρέας Τσίπας, έγινε πραγματικός πράκτορας της Βουλγαρικής Πρεσβείας. Και κατόρθωσε να ανέλθει έως τη Γραμματεία του Κόμματος. Μόνο μετά από αρκετούς μήνες ανακαλύφθηκαν οι κρυφές σχέσεις του και καθαιρέθηκε.

Γνήσιοι και πλαστοί

Κατά μικρές ομάδες ή μεμονωμένα οι κομμουνιστές που διέφευγαν από τους διάφορους τόπους της κράτησής τους συνέρρεαν πρώτα στην Αθήνα. Η απέραντη και χαώδης πρωτεύουσα μπορούσε να τους καλύψει με τον πέπλο της αφάνειας για να εκτελέσουν το έργο τους. Είχαν όμως να αντιμετωπίσουν μια φοβερή κατάσταση. Δεν επρόκειτο για την ανυπαρξία μηχανισμού και την απόλυτη ένδειά τους, αλλά για το γεγονός ότι ο Κ. Μανιαδάκης είχε κατορθώσει να αποσυνθέσει τελείως το κόμμα κατά την περίοδο της 4ης Αυγούστου και να μεταβάλει σε πράκτορές του πολυάριθμα στελέχη του. Έτσι, ενώ τα σημαντικότερα στελέχη βρίσκονταν ή φυλακισμένα ή σε τόπους εξορίας, απέξω υπήρχαν δύο διοικήσεις του κόμματος: η Προ-

σωρινή Κεντρική Επιτροπή με τους Δ. Παπαγιάννη, Κτιστάκη και Δ. Μάθεση και η Κεντρική Επιτροπή, που κατ' αντιδιαστολή λεγόταν Παλιά, με τους Τυρίμο, Μανωλέα και Μόσχο. Αυτή η τελευταία αποτελούνταν από πράκτορες του Κ. Μανιαδάκη εξ ολοκλήρου και ο Μανωλέας, άλλοτε βουλευτής του ΚΚΕ, θεωρούμενος ήρωας των κομμουνιστών του Πειραιά, που είχε αναστατώσει το πανελλήνιο το 1935 με μια απεργία πείνας 30 ημερών, ήταν ο πιο δραστήριος εκτελεστής των εντολών του Υπουργείου Ασφαλείας. Από τα μέλη της Προσωρινής Κεντρικής Επιτροπής ορισμένα ήταν επίσης όργανα της αστυνομίας.

Αυτή η πρωτοφανής και παράδοξη κατάσταση ολοκλήρωνε την εξάρθρωση του ΚΚΕ. Το εξωφρενικότερο ήταν πως τα ηγετικά στελέχη –Ζαχαριάδης, Σιάντος, Παρτσαλίδης στις φυλακές Κέρκυρας, Ιωαννίδης, Γκρόζος, Ζωγράφος, Βαφειάδης, Ακριτίδης στις φυλακές Ακροναυπλίας– είχαν ταχθεί με την Κεντρική Επιτροπή του Μανωλέα και έτσι ο Κ. Μανιαδάκης μπορούσε άνετα να κάνει τη δουλειά του: να καθοδηγεί αυτός, ο υπουργός Ασφαλείας, τους κομμουνιστές...

Οι δύο Κεντρικές Επιτροπές όμως κονταρομαχούσαν. Και αλληλοκατηγορούνταν ως όργανα της Ασφάλειας. Αυτό πολλαπλασίαζε τη σύγχυση και τη διάλυση των οπαδών και μελών του ΚΚΕ, προς μέγιστη τέρψη του δαιμόνιου διώκτη τους. Αλλά, όταν οι δραπέτες κομμουνιστές –που ήταν φυσικά «αμόλυντοι» εξ αντικειμένου– βρέθηκαν στην Αθήνα και άρχισαν δραστήρια την ανασυγκρότηση, το πρώτο μέτρο που έλαβαν ήταν να αγνοήσουν και την «Παλιά» και την «Προσωρινή» Κεντρική Επιτροπή. Και να δημιουργήσουν καινούργια διοίκηση του κόμματος: τη Νέα Κεντρική Επιτροπή. Μόνο που και σ' αυτήν εισχώρησε ένας πράκτορας: ο Ανδρέας Τσίπας, όπως είδαμε.

Η ανασυγκρότηση προχωρούσε ραγδαία. Παρά τα βαρύτατα πλήγματα που είχε δεχτεί το ΚΚΕ από το κράτος την εποχή της 4ης Αυγούστου, είχαν διασωθεί ορισμένες κομματικές οργανώσεις. Παράδειγμα, το Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας-Θράκης («Μακεδονικό Γραφείο»). Πολυάριθμοι ήταν επίσης οι μεμονωμένοι κομμουνιστές στις πόλεις, που ή είχαν διαφύγει της ανιχνευτικής μηχανής του Κ. Μανιαδάκη ή είχαν αφεθεί ελεύθεροι αφού υπέγραψαν «δήλωση μετανοίας» αλλά τώρα ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν ξανά δράση.

Ασυδοσία

Εκείνο όμως που διευκόλυνε το ΚΚΕ στην αναγέννησή του ήταν η απουσία του άγρυπνου μηχανισμού της αστυνομίας. Ποτέ οι κομμουνιστές, ούτε πριν ούτε μετά την Κατοχή, δεν είχαν τόση ελευθερία κινήσεων μέχρις ασυδοσίας. Έτσι, η ανασυγκόλληση γινόταν με απίθανη ταχύτητα. Στα μέσα Ιουλίου στην πρωτεύουσα βγήκε κιόλας το πρώτο φύλλο του *Ριζοσπάστη* –του «Ρίζου», όπως τον έλεγαν οι κομμου-

νιστές–, του οργάνου της Νέας Κεντρικής Επιτροπής. Η εξεύρεση των αναγκαίων χρημάτων μάλιστα έγινε κατά περίεργο τρόπο, που δείχνει τις συνθήκες της εποχής. Εκείνες τις ημέρες ένας γνωστός δημοσιογράφος συνδέθηκε με τον Κώστα Καραγιώργη, από τους πιο δραστήριους δραπέτες –που επρόκειτο να διαδραματίσει σοβαρότατο ρόλο–, ο οποίος εμφανιζόταν με το ψευδώνυμο Σάββας. Ο δημοσιογράφος τού αποκάλυψε ότι ο ακόλουθος Τύπου της Ιταλικής Πρεσβείας Πατουέλλι –ένας νεαρός, αλλά ήπιος και ευγενικός Ιταλός– του είχε προτείνει να γράφει, ανώνυμα, διάφορες μπροσούρες για την ελληνοϊταλική φιλία, με ορισμένη αμοιβή. Ο Καραγιώργης, που εμπιστευόταν απολύτως τον δημοσιογράφο, φώναξε: «Και κάθεσαι; Τρέχα να πεις το ναι, γράψε την μπροσούρα, άρπαξε τα λεφτά και έλα να μας τα φέρεις. Αλλιώς ο "Ρίζος" (= *Ριζοσπάστης*) δεν βγαίνει...» Συμμορφώθηκε ο δημοσιογράφος. Συμφώνησε με τον Πατουέλλι, ξενύχτησε όλη νύχτα για να γράψει την πρώτη μπροσούρα και την επομένη έφερνε το γέρας στον Κ. Καραγιώργη: 10.000 δραχμές. Μ' αυτές αγοράστηκε το χαρτί για το πρώτο φύλλο του νέου *Ριζοσπάστη*. Στη Μακεδονία όμως από τον Μάιο κυκλοφόρησε τυπογραφημένο το πρώτο φύλλο της εφημερίδας Λαϊκή Φωνή, οργάνου του «Μακεδονικού Γραφείου».

Η ανασυγκρότηση του ΚΚΕ προχώρησε με πολύ μεγαλύτερα βήματα, από τον Σεπτέμβριο του 1941, όταν μπόρεσε να δραπετεύσει ο Γιώργης Σιάντος, παλιό ηγετικό στέλεχος. Έγινε μεταγωγή του από την Κέρκυρα στην Ακροναυπλία. Στο δρόμο, όμως, κατόρθωσε να πείσει τον συνοδό του χωροφύλακα να του λύσει τις χειροπέδες και να τον αφήσει ελεύθερο. Και αμέσως μόλις παρουσιάστηκε στη Νέα Κεντρική Επιτροπή ανέλαβε την ηγεσία της ως Γενικός Γραμματέας. Πήρε το ψευδώνυμο Γέρος και με το κύρος του επιβλήθηκε σε όλες τις κομματικές οργανώσεις. Αυτός ανακάλυψε ότι ο Ανδρέας Τσίπας ήταν πράκτορας των Βουλγάρων. Όσο για το υπερφίαλο Μακεδονικό Γραφείο, μόνο αυτός θα μπορούσε να του επιβληθεί. Δεν χρειάστηκε όμως. Όπως είδαμε, εξοντώθηκε ολόκληρο μέσα στην καταιγίδα της Ανατολικής Μακεδονίας, την οποία το ίδιο είχε εξαπολύσει.

Οι παλιοί αρχηγοί

Αυτά ήταν τα βασικά ελληνικά κόμματα, που μετά την εξουθενωτική περίοδο της 4ης Αυγούστου άρχισαν να ανορθώνονται μέσα από τα χαλάσματα της κατάρρευσης και της Κατοχής. Αλλά στις πολιτικές ζυμώσεις που επικρατούσαν έγιναν πολλές προσπάθειες για τη δημιουργία νέων κομμάτων. Η κυριότερη από όλες ήταν του Ηλία Τσιριμώκου, βουλευτή των Φιλελευθέρων στη Βουλή του 1936. Με μια ομάδα φίλων του (Στρ. Σωμερίτη, Στ. Κανελλόπουλο, Γ. Κοκορέλη κ.ά.), από τον Μάιο του 1941 ίδρυσε το Κόμμα της ΕΛΔ (Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας), μικροαστικό και σοσιαλιστικό, που είχε μικρή ακτινοβολία, αλλά έμελλε να παίξει

αξιόλογο ρόλο στην Κατοχή χάρη κυρίως στον αρχηγό του.

Τα κόμματα που εμφανίστηκαν στις αρχές της Κατοχής, των Φιλελευθέρων, των Λαϊκών, του Καφαντάρη και του Παπανδρέου, έδειξαν μεγάλη επιφύλαξη για την αντίσταση. Κανείς δεν αμφισβητεί τον πατριωτισμό τους, αλλά οι ηγέτες τους χαρακτήριζαν, αρχικά, ολέθριο για τον λαό τον αγώνα. Ορισμένα μάλιστα θεωρούσαν σφάλμα το ΟΧΙ της 28ης Οκτωβρίου 1940 και της 6ης Απριλίου 1941, το οποίο μπορούσε και έπρεπε να αποφευχθεί. Ο Π. Κανελλόπουλος στο βιβλίο του *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου* (Αθήνα 1964, σ. 20) γράφει για τον μαχητικότερο όλων των παλιών πολιτικών αρχηγών, τον Γ. Καφαντάρη:

> *«Ὁ Γεώργιος Καφαντάρης... ἔλεγε –μετὰ τὴν εἴσοδον τῶν Γερμανῶν εἰς τὰς Ἀθήνας– ὅτι ἡ ἐσφαλμένη ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ ὡδήγησεν εἰς τὴν πολεμικὴν ἐμπλοκὴν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ εἶπεν εἰς ἐμὲ τὸν ἴδιον καὶ εἶμαι βέβαιος, ὅτι θὰ τὸ εἶχαν ἀκούσει ἀπὸ τὰ χείλη του καὶ ἄλλοι. Ὁ Καφαντάρης ὑπεστήριζεν, ὅτι ἡ 28 Ὀκτωβρίου, θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ εἶχε, διὰ καλυτέρων χειρισμῶν ἀποτραπῆ, καὶ ὅτι ἡ ἐπίθεσις τοῦ Χίτλερ τὴν 6ην Ἀπριλίου 1941 θὰ ἦτο ὁπωσδήποτε δυνατὸν νὰ εἶχε προληφθῆ... Φυσικὰ δὲν ἦτο διόλου γερμανόφιλος, καὶ ὡμιλοῦσε ὡς γνήσιος Ἕλλην πατριώτης. Ἀλλὰ ἐθεώρει καὶ αὐτὴν τὴν "σώφρονα" (μέχρι τῆς 28 Ὀκτωβρίου ἔναντι Γερμανίας καὶ Ἰταλίας, μέχρι δὲ τοῦ Μαρτίου 1941 ἔναντι τῆς Γερμανίας) πολιτικὴ τοῦ Μεταξᾶ καὶ τῶν διαδόχων του ὡς ὑπερβολικὰ ἀπερίσκεπτον!»*

Εκείνο όμως κυρίως που τρόμαζε τους ηγέτες των παλιών αστικών κομμάτων ήταν η σκέψη πως με την αντίσταση ο λαός θα οπλιζόταν, οπότε κατά την απελευθέρωση θα ήταν πολύ δύσκολο να δαμαστεί και θα μεταβαλλόταν σε όργανο αναρχίας, καταστροφής και εμφυλίου πολέμου. «Θέλετε ν' ανοίξουμε τους ασκούς του Αιόλου», έλεγε ο Θ. Σοφούλης, «χωρίς να σκέφτεστε ότι δεν θα μπορούμε να περιμαζέψουμε κατόπιν τους ανέμους». Γι' αυτό οι πολιτικοί ηγέτες περιορίζονταν στην πολιτικολογία. Οι δραστηριότητές τους υλοποιούνταν με το να μελετούν ποιο θα ήταν το μεταπελευθερωτικό καθεστώς και να καταρτίζουν σχέδια για να ματαιώσουν την άμεση επάνοδο του βασιλιά Γεωργίου. Εξαίρεση αποτελούσε ο Π. Κανελλόπουλος, αρχηγός του μικρού αλλά μαχητικού Εθνικού Ενωτικού Κόμματος. Ο εθελοντής στρατιώτης του αλβανικού μετώπου φλεγόταν για τον αγώνα. Και αφοσιώθηκε στην αντίσταση, ευθύς μόλις έβγαλε την κουρελιασμένη στολή του, με όλες τις δυνάμεις του. Οργάνωσε ομάδα σαμποτέρ με τον υποσμηναγό Κώστα Περρίκο από το καλοκαίρι του 1941 και υπηρεσία κατασκοπίας με τον Επ. Τσέλλο. Τον Οκτώβριο συνεργάστηκε με τον συνταγματάρχη Ψαρρό και τον βοήθησε να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη για να μελετήσει τις δυνατότητες ανταρτοπόλεμου. Με μια ομάδα δημοσιο-

γράφων (Γ. Καρανικολός, Θ. Παπακωνσταντίνου, Γ. Ανδρουλιδάκης, Κ. Ζαφειρόπουλος, Κ. Κελπέκης κ.ά.) εξέδιδε διάφορα αντιστασιακά έντυπα και την παράνομη εφημερίδα *Μαχόμενη Ελλάς*. Και, μολονότι δημοκρατικός, αρνήθηκε να συνυπογράψει με τους άλλους πολιτικούς αρχηγούς πρωτόκολλο κατά του βασιλιά Γεωργίου, ως τελείως ανεδαφικό για εκείνη την εποχή. Σε δύο μόνο σημεία ο Π. Κανελλόπουλος έδειχνε πως δεν βρισκόταν εντελώς μέσα στις νέες συνθήκες. Δεν συνελάμβανε την ανάγκη και την αποτελεσματικότητα του μαζικού στοιχείου στον αγώνα. Και δεν ήταν διατεθειμένος να συνεργαστεί απεριόριστα προς κάθε πλευρά στην αντίσταση. Αρνήθηκε, π.χ., κάθε σχέση με το ΚΚΕ. Ίσως όμως, αν δεν αναγκαζόταν να φύγει τόσο γρήγορα από την Ελλάδα (Μάρτιος 1942), να προσαρμοζόταν.

Τα άλλα κόμματα, τα μη καθαρώς αστικά, που υπήρχαν ή δημιουργήθηκαν τότε, τράπηκαν αποφασιστικά προς την Αντίσταση: οι αγροτικοί, η ΕΛΔ και ΚΚΕ. Αυτό το τελευταίο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μόλις άρχισε να ανασυγκροτείται αντιλήφθηκε με διαύγεια τη νέα πραγματικότητα και τις δυνατότητες που άνοιγε για την ανάπτυξη και την ισχυροποίησή του ο δρόμος της αντίστασης. Από την ημέρα μάλιστα που δόνησε τους αιθέρες η δραματική έκκληση του Στάλιν για την ένοπλη δράση στα νώτα του γερμανικού στρατού εισβολής, δηλαδή τις κατεχόμενες χώρες (3 Ιουλίου 1941), με αποφασιστικότητα οι Έλληνες κομμουνιστές κατηύθυναν τη δραστηριότητά τους προς τις δυναμικές ενέργειες. Είδαμε πως η πρόωρη εξέγερση της Α. Μακεδονίας αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια. Θα τρέπονταν συνεχώς σ' αυτόν τον δρόμο, ο οποίος, άλλωστε, τους προσέφερε την απροσδόκητη ευκαιρία να αποκτήσουν δύναμη στις μάζες, και προπαντός όπλα.

Οι αξιωματικοί

Τι στάση τηρούσε όμως το Σώμα των αξιωματικών; Τις ημέρες της κατάρρευσης, που διαλύονταν οι ένοπλες δυνάμεις, προσέγγιζαν τις 28.000. Και χονδρικά κατανέμονταν ως εξής:

Μόνιμοι	5.000
Μόνιμοι εξ εφέδρων	3.000
Έφεδροι εκ μονίμων	20.000

Είχαν πολεμήσει οι αξιωματικοί με αυτοθυσία. Και η προσφορά τους σε αίμα υπήρξε πραγματικά υπέροχη. Στον στρατό ξηράς, στη ζώνη των πρόσω, οι νεκροί και τραυματίες των οπλιτών ανήλθαν σε 22,3% του συνόλου. Των εφέδρων εξ εφέδρων ανήλθαν σε 17%. Των εφέδρων εκ μονίμων σε 6%. Και των μονίμων σε 40%. Ειδικότερα σε νεκρούς (πάντοτε στον στρατό ξηράς και στη ζώνη των πρόσω), το ποσοστό της θυσίας υπήρξε: 2% στους εφέδρους εκ μονίμων, 3,9% στους οπλίτες,

5,3% στους εφέδρους εξ εφέδρων και 18,8% στους μονίμους. Στα πεδία των μαχών έπεσαν εκατοντάδες μόνιμοι αξιωματικοί. Θερίστηκαν οι ανήκοντες στους κατώτερους βαθμούς. Και η τάξη 1940 Ευελπίδων επί 150 πεζών είχε 90 νεκρούς (Θ. Τσακαλώτος, στο ίδιο, Α', σελ. 288).

Οι άνθρωποι αυτοί, φλεγόμενοι από πατριωτισμό, περήφανοι για την προσφορά τους, ήταν φυσιολογικά οι ενδεδειγμένοι για ν' αποτελέσουν την πρωτοπορία του αγώνα. Προπάντων οι μόνιμοι (εν ενεργεία ή σε εφεδρεία), οι οποίοι, όπως είδαμε, ανέρχονταν σε 8.000· αλλά υπήρχαν 1.500 ακόμη που δεν είχαν ανακληθεί στη διάρκεια του πολέμου γιατί θεωρούνταν επικίνδυνοι λόγω πολιτικών φρονημάτων.

Η θέση όμως του μεγάλου όγκου τους ήταν η ένταξή του στην αντίσταση του εσωτερικού. Βέβαια, οι 1.000 περίπου μόνιμοι του ναυτικού και της αεροπορίας δεν μπορούσαν να δράσουν παρά στο εξωτερικό. Αλλά, από τους μόνιμους της ξηράς, μερικές εκατοντάδες μόνο ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν στον μικρό τακτικό στρατό της Μέσης Ανατολής, που η δύναμή του δεν επρόκειτο να υπερβεί τις 2-3 ταξιαρχίες. Η μάζα των 7.500-8.000 περίπου υπολοίπων όφειλε να στελεχώσει τον ένοπλο αγώνα του έθνους μέσα στην Ελλάδα.

Επιφυλακτικότητα

Και όμως, η στάση των αξιωματικών, παρά τον πατριωτισμό τους, ήταν αρχικά πολύ επιφυλακτική προς την αντίσταση, για τους εξής λόγους: Πρώτον, δεν υπήρχε, όπως είδαμε, κανένα σχέδιο, ούτε εντολή, από το κράτος, για στρατιωτική δράση μέσα στη χώρα. Δεύτερον, επιθυμούσαν αποφασιστικά να υπηρετήσουν στον τακτικό στρατό, που αποτελούσε το φυσιολογικό στοιχείο τους, και ανέμεναν την ευκαιρία να διαφύγουν στη Μέση Ανατολή, στην οποία τελικά συνέρρευσαν τόσοι, ώστε πολλοί περίσσευαν και κατέληξαν ως απλοί μαχητές στον Ιερό Λόχο. Τρίτον, υποτιμούσαν τον ανταρτοπόλεμο, του οποίου τη σημασία και τις δυνατότητες δεν είχε συλλάβει ούτε ο Μέγας Ναπολέων ούτε ο θεωρητικός αναλυτής του, Κλαούζεβιτς. Οι μόνιμοι αξιωματικοί της ξηράς είχαν εντυπωσιαστεί βαθύτατα από τον γερμανικό «μπλιτς κριγκ», ο οποίος αξιοποιούσε θριαμβευτικά τη σύγχρονη τεχνική του πολέμου και εφάρμοζε συντριπτικά την αρχή της συγκέντρωσης των δυνάμεων. Στη μεγάλη τους πλειονότητα τους έλεγαν ότι τα νεότερα μέσα καθιστούσαν τον ανταρτοπόλεμο σχεδόν αδύνατο. Ενώ στην πραγματικότητα, με τα υποβρύχια και τα αεροπλάνα, που μπορούσαν να φέρουν οπλισμό από το εξωτερικό υπερπηδώντας τα κατοχικά τείχη, και με τις τηλεπικοινωνίες (ασύρματο, ραδιόφωνο), που μπορούσαν να παίξουν οργανωτικό, καθοδηγητικό, γαλβανιστικό ρόλο, η μοντέρνα τεχνική προσέφερε στον ανταρτοπόλεμο της Ελλάδας δυνατότητες οι οποίες θα ήταν ασύλληπτες σε άλλες εποχές. Τέταρτον όμως και πιο σημαντικό: η κυβέρνηση του

εξωτερικού, η οποία αποχώρησε χωρίς να αφήσει καμιά οδηγία στους αξιωματικούς, εξακολουθούσε να μην τους ενθαρρύνει να συμμετέχουν στην αντίσταση. Τουναντίον μάλιστα, τους απέτρεπε. Και περιοριζόταν να ζητά τις υπηρεσίες τους στα δίκτυα των πληροφοριών. Όσον αφορά το Βρετανικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, αρχικά ενδιαφερόταν και αυτό μόνο για πληροφορίες και δευτερευόντως για σαμποτάζ. Θα περνούσε αρκετό διάστημα έως ότου συνειδητοποιήσει την ανάγκη της καθολικής αντίστασης και του ανταρτοπόλεμου. Πέμπτον και κυριότερο: τα παλιά αστικά πολιτικά κόμματα, με εξαίρεση το Εθνικό Ενωτικό, για τους λόγους που προαναφέραμε, συστηματικά, σταθερά, αποφασιστικά, αποθάρρυναν τους αξιωματικούς να αναμειχθούν στον αντιστασιακό αγώνα. Και στις περιπτώσεις που κανείς προχωρούσε αυτοβούλως απέφευγαν να τον βοηθήσουν οικονομικά ή ηθικά.

Καθόλου περίεργο, λοιπόν, που η μάζα των αξιωματικών ήταν στην αρχή επιφυλακτική για την αντίσταση, και ιδίως για τον ανταρτοπόλεμο. Την ευθύνη όμως έφεραν πρωτίστως και ουσιαστικά εκείνοι που τους ποδηγετούσαν: η κυβέρνηση του εξωτερικού, το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και ο αστικός πολιτικός κόσμος.

Αγγλική κατασκοπία

Και όμως, ο πόλεμος έμελλε να οργανωθεί και να συνεχιστεί στην Ελλάδα, σε διαστάσεις μεγαλύτερες από κάθε άλλης κατεχόμενης χώρας, εκτός ίσως της Γιουγκοσλαβίας. Την υποδομή του προσπάθησαν να την τοποθετήσουν οι Άγγλοι μέσα στο χάος της καταστροφής και της φυγής του εκστρατευτικού τους Σώματος. Αλλά η ανεπάρκεια που επέδειξαν υπήρξε τραγική. Οι προσπάθειές τους, που, όπως είδαμε, κατέτειναν τότε να αφήσουν πίσω τους στην Ελλάδα, και ιδίως στην Αθήνα, ένα δίκτυο πληροφοριών που θα αναλάμβανε ταυτόχρονα την ενέργεια σαμποτάζ, έγιναν την τελευταία στιγμή σπασμωδικά, ερασιτεχνικά, πρόχειρα και εντελώς ασυντόνιστα.

Στη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού και Ελληνογερμανικού Πολέμου, υπήρχαν δύο κυρίως αγγλικές μυστικές υπηρεσίες στον ελληνικό χώρο: η «Ιντέλιτζενς Σέρβις» και η «ΜΟ4». Η πρώτη, παρά την εκθαμβωτική φήμη της, στο ελληνικό της κλιμάκιο ελάχιστα δικαιολογούσε τον θρύλο της σατανικής, παντογνώστριας και ικανής για όλα υπηρεσίας. Είχε έναν δαιμόνιο πράκτορα, τον Μπάλφουρ, ο οποίος έγινε καλόγερος του Αγίου Όρους για να εμφανιστεί επί 4ης Αυγούστου αρχιμανδρίτης του παρεκκλησίου του νοσοκομείου «Ευαγγελισμός» με το όνομα πατήρ Δημήτριος. Κατά τα άλλα όμως, χώλαινε· και ο μηχανισμός που άφησε όταν έγινε η φυγή του Εκστρατευτικού Σώματος και της Βρετανικής Πρεσβείας ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτος. Ο μόνος αξιόλογος κλάδος του απλωνόταν στο Σώμα της Αστυνομίας. Ορισμένοι αστυνομικοί ήταν σε επαφή μαζί του και έμελλαν να προσφέρουν διαμέσου

αυτού πολύτιμες υπηρεσίες στον συμμαχικό και φυσικά στον ελληνικό αγώνα. Η «ΜΟ4» ήταν υπηρεσία στρατιωτική. Φεύγοντας εγκατέστησε έναν μηχανισμό όχι σοβαρό, με λίγα υποτυπώδη κλιμάκια και ελάχιστα μέσα. Όταν αναλογιστούμε ότι επί 6 μήνες –Νοέμβριος 1940 - Απρίλιος 1941– η υπηρεσία αυτή είχε απόλυτη ελευθερία κινήσεων, απορούμε με την αξιοθρήνητη εργασία που άφησε πίσω της. Μπόρεσε όμως να αποκτήσει, την τελευταία στιγμή, μερικούς Έλληνες συνεργάτες εξαίρετους, κυρίως αξιωματικούς, που επάνδρωσαν τα ελάχιστα κλιμάκιά της, από τα οποία, στην πρώτη φάση της Κατοχής, το κυριότερο ήταν ο «Προμηθεύς ΙΙ».

Ο «κόκκινος συνταγματάρχης»

Στο κλιμάκιο εκείνο αναφαίνεται για πρώτη φορά στο κατοχικό προσκήνιο ο συνταγματάρχης Ευριπίδης Μπακιρτζής. Παλιός δημοκρατικός αξιωματικός, επιτελάρχης της Επανάστασης του 1922 στη Χίο, από τους παράγοντες της βενιζελικής δημοκρατικής παράταξης στον στρατό τα κατοπινά χρόνια, θεωρούνταν ότι εκπροσωπούσε την πιο «ριζοσπαστική» μερίδα των ένοπλων δυνάμεων, μέχρι του σημείου να χαρακτηρίζεται γνήσιος αριστερός ή και πραγματικός κομμουνιστής.

Στα έτη πριν από το 1935, η φήμη ενός ανώτερου αξιωματικού του στρατού που ήταν στέλεχος του ΚΚΕ πλανιόταν στην Ελλάδα. «Κόκκινο συνταγματάρχη» τον αποκαλούσαν οι κομμουνιστές –και βαθμιαία όλοι οι Έλληνες– και θεωρούνταν η πηγή διαφόρων αποκαλυπτικών δημοσιευμάτων του *Ριζοσπάστη*, του επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου του ΚΚΕ. Τα δημοσιεύματα εκείνα ήταν πάντα ακριβή και έπρεπε να προέρχονται από πηγή αυθεντική. Ακόμη και την 1η Μαρτίου 1935, η κομμουνιστική εφημερίδα κυκλοφόρησε με την πηχυαίαν προαγγελία ότι μέσα στην ημέρα θα εκδηλωνόταν κίνημα των δημοκρατικών αξιωματικών, αναφέροντας πολλές λεπτομέρειες. Η κυβέρνηση δεν έδωσε καμιά σημασία, αλλά το κίνημα πραγματικά εξερράγη, ακριβώς όπως προκαθόριζε ο *Ριζοσπάστης*. Ο Ευριπίδης Μπακιρτζής είχε πάρει μέρος σε αυτό, καταδικάστηκε, αποτάχθηκε, πήρε χάρη από τον επιστρέψαντα βασιλιά Γεώργιο στα τέλη του 1935, για να σταλεί εξόριστος από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου στα Αντικύθηρα. Και το 1937 μια ομάδα απότακτων αξιωματικών του ναυτικού –Κουτσογιαννόπουλος, Μπαρδόπουλος, Ευαγγελινός– ανέλαβε να τον φυγαδεύσει με ένα φορτηγό πλοίο στη Σοβιετική Ένωση. Δεν πρόλαβε όμως, γιατί η κυβέρνηση τον άφησε ελεύθερο υπό τον όρο να αναχωρήσει αμέσως για το εξωτερικό, από το οποίο επέστρεψε, μαζί με τον συνταγματάρχη Χριστόδουλο Τσιγάντε, τον Ιανουάριο του 1941.

Όλο τούτο το διάστημα τον περιέβαλλε ο θρύλος του «κόκκινου συνταγματάρχη». Ήταν πράγματι αυτός, ο μυστηριώδης κομμουνιστής αξιωματικός, ο εμπνευστής των δημοσιευμάτων του *Ριζοσπάστη*; Ή κάποιος άλλος στρατιωτικός, ο ταγματάρχης

Αθηνέλλης; Ή ένα πολιτικό στέλεχος του ΚΚΕ, που είχε χρηματίσει υπαξιωματικός του Ερυθρού (Σοβιετικού) Στρατού και κατόπιν έγινε στην Ελλάδα «υπεύθυνος της κομμουνιστικής οργάνωσης του στρατού», ο Δαμιανός Μάθεσης; Ποτέ δεν δόθηκε μια υπεύθυνη διευκρίνιση. Ο Μπακιρτζής όμως αποδεχόταν σιωπηρά τη φήμη, την οποία διαδέχτηκε μια άλλη, που οπωσδήποτε δεν υπήρξε ακριβής: ότι είχε συμμετάσχει στον εμφύλιο πόλεμο της Ισπανίας με την κυβερνητική παράταξη, ότι ήταν ανώτερο στέλεχος της Διεθνούς Ταξιαρχίας, ότι ήταν διοικητής του Κυβερνητικού Πυροβολικού της Βαρκελώνης ή της Μαδρίτης κλπ.

«Προμηθεύς ΙΙ»

Με την κατάρρευση του Απριλίου του 1941, πάντως, βρισκόταν στην Αθήνα. Έμενε σε ένα ξενοδοχείο της οδού Βαλαωρίτου. Και εκεί κάλεσε στις 10 Απριλίου τους φίλους του απότακτους αξιωματικούς του ναυτικού που επρόκειτο να τον φυγαδεύσουν από τα Αντικύθηρα το 1937. Τον Δ. Μπαρδόπουλο, τον Χ. Κουτσογιαννόπουλο και τον Π. Ευαγγελινό. «Οι Άγγλοι μού ζήτησαν», τους είπε, «να μαζευτούμε μερικοί και να συγκροτήσουμε μια οργάνωση κατασκοπίας κατά των Γερμανών, η οποία να λειτουργήσει όταν η Αθήνα καταληφθεί. Βασική μας αποστολή θα είναι η διοχέτευση πληροφοριών στη Μέση Ανατολή και η ενέργεια σαμποτάζ. Τι λέτε; Δέχεστε;» Εκείνοι ήταν τύποι μαχητικοί. Η κυβέρνηση δεν τους είχε επαναφέρει κατά τον πόλεμο. Είχαν ζητήσει, μαζί με τον τότε απότακτο πλωτάρχη Τσιριμώκο, να καταταγούν ως στρατιώτες, αλλά προσέκρουσαν στο «βέτο» των Αρχών. Τώρα δέχτηκαν πρόθυμα. Αμέσως ο Μπακιρτζής τούς παρέλαβε και τους οδήγησε σε ένα σπίτι της οδού Λυκαβηττού, όπου έμεναν μερικοί Άγγλοι αξιωματικοί. Ανήκαν στην υπηρεσία «ΜΟ4» και οι Έλληνες ναυτικοί συμφώνησαν χωρίς δισταγμό: θα συγκροτούσαν την οργάνωση «Προμηθεύς ΙΙ» με αρχηγό τον Μπακιρτζή. Παρέλαβαν ορισμένες εκρηκτικές ύλες, 8 τενεκέδες με εμπρηστικές ύλες, 2 ασυρμάτους και έκαναν μερικές δοκιμές στη λίμνη του Μαραθώνα. Σε λίγο στην οργάνωση προσκολλήθηκαν οι απότακτοι αξιωματικοί του ναυτικού Π. Καλιμπασέρης, Π. Ψαλιδάκης, Μ. Ντεγιάννης, Γ. Αναστασόπουλος, Ν. Καλιανέσης και ο κελευστής ασυρματιστής Παπαγιάννης. Και θα είχαν επαφή με το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής τόσο με τον ασύρματο όσο και με έναν σύνδεσμο, τον Γεράσιμο. Αυτός ο Γεράσιμος θα έφευγε τώρα με τον αγγλικό στρατό και θα επέστρεφε αμέσως κρυφά, για να τους φέρει οδηγίες, λίρες και τον κώδικα των ασυρμάτων. Επέπρωτο όμως να τον ξαναδούν μόνο μετά από 7 μήνες.

Εκείνη υπήρξε η πρώτη οργάνωση που συγκρότησαν οι φεύγοντες Άγγλοι. Αλλά από τότε ο Ευριπίδης Μπακιρτζής, πάντα με τον θρύλο του «κόκκινου συνταγματάρχη», ανέπτυξε απεριόριστη δραστηριότητα. Με την έναρξη της Κατοχής ανακα-

τεύτηκε σε όλες τις αντιστασιακές ζυμώσεις. Συμμετείχε ή ερχόταν σε επαφή σχεδόν με κάθε οργάνωση πολιτικού ή ένοπλου αγώνα, σε όλα τα κλιμάκια κατασκοπίας που συγκροτήθηκαν τους πρώτους κατοχικούς μήνες. Εξίσου πληθωρική, με περίεργα κενά και μυστηριώδεις ασυνέπειες, ήταν η δραστηριότητά του έως την απελευθέρωση και μετά απ' αυτήν. Και, έξυπνος, ευαίσθητος, ευέλικτος, ανικανοποίητος, κυκλοθυμικός, καλλιεργημένος, δημιούργησε παντού συμπάθειες, αλλά και αινίγματα, έως ότου τερμάτισε τη ζωή του κατά τρόπο επίσης αινιγματικό: με μια σφαίρα στην καρδιά, στους Φούρνους, όπου ήταν και πάλι εξόριστος το 1947. Σε ποιους ανήκε πραγματικά; Τι πρέσβευε; Τι επιδίωκε; Μόνο το 1957 δόθηκε κάποια υπεύθυνη απάντηση, χωρίς όμως απόλυτη επαλήθευση. Ο Κρις Γουντχάουζ, αρχηγός της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα το 1943-44, έγραψε στο βιβλίο του *Το Μήλον της Έριδος*:

> *«Στὸ πρόσωπο τοῦ Εὐριπίδη Μπακιρτζῆ βρήκαμε ἕναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους πράκτορές μας...»*

Ο τολμηρός

Στο σύνολό της η αγγλική κατασκοπευτική δράση στην αρχή της Κατοχής, παρά τη χρησιμοποίηση θαρραλέων και ικανών Ελλήνων αξιωματικών και άλλων συνεργατών, υπήρξε πολύ πενιχρή. Αργότερα βέβαια θα διευρυνόταν, θα ιδρύονταν και άλλες οργανώσεις, ενώ η συμμετοχή των Ελλήνων θα πολλαπλασιαζόταν. Αλλά απωλέσθηκε πολύς και πολύτιμος χρόνος έως ότου φτάσουν τα πράγματα εκεί. Και πάλι καλά που βρέθηκαν ορισμένοι Βρετανοί οι οποίοι στάλθηκαν στην Ελλάδα και δικαίωσαν την τόσο αμφίβολη φήμη των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών.

Το βράδυ της 22ας Σεπτεμβρίου 1941, ο διευθυντής τής Πάουερ, ο Γεώργιος Τρυπάνης –ο αρχηγός της ομάδας φυγαδεύσεως Άγγλων που προαναφέραμε–, βρισκόταν στο σπίτι του, σε ένα ισόγειο διαμέρισμα στην οδό Υψηλάντου 9. Ήταν εκεί η σύζυγός του Μπέσση (το γένος Αδοσίδου), καθώς και η κυρία Σπύρου Μαρκεζίνη. Κάποια στιγμή χτύπησε το κουδούνι και, όταν ο Γ. Τρυπάνης άνοιξε την πόρτα, βρέθηκε μπροστά σε μια γνωστή φυσιογνωμία. Γεμάτος έκπληξη έβαλε τον επισκέπτη βιαστικά μέσα κλείνοντας την πόρτα και τότε φώναξε: «Φρανκ, εσύ εδώ;» Ο άνθρωπος εκείνος δεν ήταν άλλος από τον λοχαγό Φρανκ Μακάσκυ. Δεν είχε περάσει μήνας από τη φυγή του στη Μέση Ανατολή και ξαναγύρισε ως κατάσκοπος. Η κυρία Σπύρου Μαρκεζίνη ειδοποίησε αμέσως τον σύζυγό της, ο οποίος κατέφθασε· και εκεί, επιτόπου, έγινε η πρώτη συνεργασία τους. Άρχισε έτσι η κατασκοπευτική δράση του Φρανκ Μακάσκυ, που θα διανθιζόταν με τρεις συλλήψεις, ισάριθμες δραπετεύσεις και μία καταδίκη σε θάνατο. Ήρθε συχνά στην Ελλάδα, πέφτοντας συνήθως με αλεξίπτωτο. Η τελευταία φορά ήταν λίγες ημέρες πριν από την αποχώρηση

των Γερμανών, την οποία παρακολούθησε από τον εξώστη του σπιτιού του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού.

Ο Ζέρβας

Όταν όμως έφτασε ο τολμηρός Βρετανός λοχαγός στην Αθήνα, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1941, είχε αρχίσει να θεμελιώνεται ο συστηματικός αγώνας. Η αντίσταση, από την αυθόρμητη φάση της, έμπαινε στην οργανωμένη. Από πολλές πλευρές γίνονταν προσπάθειες συντονισμού και σχεδιασμού των ενεργειών, δέσποζαν όμως λίγες περιπτώσεις. Μία από αυτές ήταν η εμφάνιση της οργάνωσης ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος), που ιδρυτής, ψυχή και εγκέφαλός της ήταν ο απόστρατος συνταγματάρχης Ναπολέων Ζέρβας. Από το 1926 βρισκόταν εκτός του στρατεύματος, όταν ο Γεώργιος Κονδύλης, αφού κατέρριψε τη δικτατορία του Πάγκαλου, συνέτριψε και το δικό του κίνημα επικεφαλής των Δημοκρατικών Ταγμάτων. Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος τον βρήκε στα 50 του χρόνια (γεννήθηκε το 1891 στην Άρτα) και από τον Φεβρουάριο του 1941 άρχισε να στέλνει υπομνήματα στον Άγγλο ναύαρχο Τερλ, αρχηγό της Βρετανικής Εκπαιδευτικής Αποστολής του Ναυτικού, συνιστώντας να χρησιμοποιηθούν εν όψει της καταστροφής, πολιτικά, ο Νικόλαος Πλαστήρας και, στρατιωτικά, ο Θεόδωρος Πάγκαλος: ο πρώτος –που βρισκόταν στη Γαλλία– για να γαλβανίσει τους δημοκρατικούς Έλληνες και ο δεύτερος για να βοηθήσει με το στρατιωτικό του δαιμόνιο τον αρχιστράτηγο Παπάγο. Αυτά τα υπομνήματά του, συνδυαζόμενα με άλλες ενέργειές του, είχαν ως αποτέλεσμα να βρεθεί, τις ημέρες της κατάρρευσης, κρατούμενος στον στρατώνα του Μακρυγιάννη, ως «επικίνδυνος αγγλόφιλος». Εκεί ήταν φύρδην-μίγδην μαζί με τους «επικίνδυνους αγγλόφιλους» και «επικίνδυνοι γερμανόφιλοι», όπως ο Γ. Μερκούρης ή ο καθηγητής Λούβαρης, καθώς και απλοί δημοκρατικοί, όπως οι αδελφοί Μιχαήλ και Σπύρος Παπούλας, απότακτοι αξιωματικοί του Κινήματος του 1935 και γιοι του εκτελεσθέντος στρατηγού Παπούλα.

Όταν στις 23 Απριλίου 1941 ο βασιλιάς και η κυβέρνηση αναχώρησαν για την Κρήτη, οι «επικίνδυνοι γερμανόφιλοι» αφέθηκαν ελεύθεροι. Η κράτηση όμως του Ν. Ζέρβα έγινε αυστηρότερη. Μόνο την 27η Απριλίου, ημέρα που οι Γερμανοί έμπαιναν στην Αθήνα, αφέθηκε ελεύθερος κι αυτός. Όχι όμως με κανονική διαταγή, αλλά με αυθαίρετη πρωτοβουλία ενός ενωμοτάρχη-δεσμοφύλακα: του Ευστρατίου Πέττα. Βγαίνοντας όμως ο Ναπολέων Ζέρβας από τα κρατητήρια του Μακρυγιάννη, είχε το συναίσθημα πως στο μεταξύ κάποιο πουλί πέταξε. Ο ίδιος έγραψε (εφημερίδα *Ακρόπολη*, 14 Νοεμβρίου 1949) ότι η ιδέα πως ο πόλεμος έπρεπε να συνεχιστεί μετά την αναμενόμενη κατάρρευση, με τη μορφή του ανταρτοπόλεμου, είχε ωριμάσει στην συνείδησή του από τις πρώτες ημέρες του Απριλίου. Σχεδίαζε

να συνεννοηθεί με τους Άγγλους και να αναλάβει αυτός, με τη βοήθειά τους, τη δημιουργία αντάρτικου. Αλλά η σύλληψή του ματαίωσε τις προσπάθειές του.

Ο αρχηγός

Και πάλι όμως, δεν καμπτόταν η έμμονη ιδέα του: ο ανταρτοπόλεμος έπρεπε να εξαπλωθεί. Και, εφόσον δεν πρόλαβε τους Άγγλους για να εκμαιεύσει τη βοήθειά τους, θα τον αναλάμβανε στηριζόμενος στο εγχώριο δυναμικό. Την 11η Ιουλίου μορφοποίησε την ιδέα του, καταστρώνοντας το σχέδιο καταστατικού μιας οργάνωσης που την επονόμασε ΕΔΕΣ και για να την υλοποιήσει απευθύνθηκε πρώτα στον πολιτικό κόσμο. Μόνο όμως ο συναρχηγός των Φιλελευθέρων Στ. Γονατάς και ο φιλελεύθερος τέως υπουργός Κ. Ρέντης τον δέχτηκαν και τον άκουσαν με κάποια προσοχή. Οι άλλοι τού έκλεισαν την πόρτα. Ο Ζέρβας δεν είχε απολύτως καλή φήμη τότε, τον θεωρούσαν χαρτοπαίχτη και ελάχιστα σημαντικό. Δεν απογοητεύτηκε όμως. Βλέποντας τη δυσπιστία και την περιφρόνηση προς το άτομό του, αναζήτησε έναν αρχηγό. Και νόμισε πως τον βρήκε: ο Νικόλαος Πλαστήρας. Στη Γαλλία έμενε από χρόνια, αλλά το γόητρό του στις δημοκρατικές-παλαιοβενιζελικές μάζες παρέμενε τεράστιο. Φυσικά, πίστευε ο Ζέρβας ότι ο μαχητής Πλαστήρας με ενθουσιασμό θα αποδεχόταν τον αγώνα. Ήταν δυνατόν ο «μαύρος καβαλάρης» να μη σκιρτούσε από μαχητικό μένος κατά των κατακτητών; Έσπευσε, λοιπόν, να συναντήσει ορισμένους παλιούς φίλους του Πλαστήρα, και όλοι βρέθηκαν σύμφωνοι: ο συνταγματάρχης Λεωνίδας Σπαής, η Αλεξάνδρα Αθανασιάδου, ο παλιός και αφοσιωμένος υπασπιστής του στρατηγού Μιχαήλ Μινιουδάκης, ο δικηγόρος Ηλίας Σταματόπουλος, ο Σωτ. Σωτηριάδης. Όλοι επικροτούσαν: Να ιδρυθεί απελευθερωτική οργάνωση που να αναλάβει δράση, εμφανίζοντας ως αρχηγό τον Πλαστήρα, με τον οποίο, άμα έρχονταν σε επαφή, θα τον ενημέρωναν, βέβαιοι ότι θα αποδεχόταν με ενθουσιασμό την αναδρομική αρχηγία.

Τα πράγματα προχωρούσαν. Την 9η Σεπτεμβρίου 1941 στο σπίτι του Ζέρβα, στη λεωφόρο Κηφισίας αρ. 171, συναντήθηκαν ο Ζέρβας, ο Λ. Σπαής και ο Ηλ. Σταματόπουλος. Εκεί έκαναν την οριστική διατύπωση του καταστατικού της οργάνωσης. Αλλά οι άνθρωποι αυτοί, από την πρώτη στιγμή, εφόσον πρόβαλλαν ως σύμβολο και ηγέτη τον Ν. Πλαστήρα, έπαιρναν θέση δημοκρατική, βενιζελική, αποχωριζόμενοι από τα άλλα στρώματα του λαού. Ταυτόχρονα, διαβλέποντας μια ισχυρή τάση για κοινωνικές αλλαγές, θέλησαν να προσαρμόσουν σ' αυτήν τους σκοπούς της οργάνωσης, ενώ δεν είχαν ιδέα από κοινωνιολογία, ούτε καν από τους αντίστοιχους όρους, όπως όλοι σχεδόν οι τότε πολιτικοί και στρατιωτικοί. Μιλούσαν για σοσιαλισμό, υπονοώντας απλώς την κοινωνική πολιτική. Και, ενώ εκείνο που προείχε ήταν ο αγώνας, υπόσχονταν μια Λαϊκή Δημοκρατία, μολονότι ήταν προσκολλημέ-

νοι στο αστικό καθεστώς. Με τον τρόπο αυτό στένευαν τη βάση τους, νομίζοντας πως τη διεύρυναν.

Ο ΕΔΕΣ

Έτσι το καταστατικό –ή καλύτερα το ιδρυτικό της νέας οργάνωσης– διατυπώθηκε ως εξής εκείνη την ημέρα:

«Ὑπάρχει Ἐθνικὸς Δημοκρατικὸς Ἑλληνισμὸς Σύνδεσμος, Ε.Δ.Ε.Σ., ὅστις ἔχει τὸν κάτωθι καθωρισμένον σκοπόν:

»1) Νὰ ἐγκαθιδρύση εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ Δημοκρατικὸν πολίτευμα, σοσιαλιστικῆς μορφῆς, οἱαδήποτε καὶ ἂν θὰ εἶναι ἡ ἔκβασις τοῦ πολέμου.

»2) Νὰ ἀποκαλύψη διὰ παντὸς μέσου καὶ κατὰ σαφῆ καὶ ἀναμφισβήτητον τρόπον τὴν προδοσίαν τοῦ τέως Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Β' καὶ τῆς περὶ αὐτὸν σπείρας τῆς αὐτοκληθείσης Δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου, ἐπιβάλη εἰς πάντας τοὺς στυγνοὺς ἐγκληματίας βαρυτάτας κυρώσεις, δημεύση δ' ἅμα τὰς περιουσίας των τόσων αὐτῶν καὶ τῶν συγγενῶν των ὅσον καὶ τῶν μετ' αὐτῶν ὁπωσδήποτε συναλλαγέντων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαράτου τυραννίας.

»3) Νὰ ἀποκαθάρη καὶ ἀνακαινίση ἐκ βάθρων τὴν κρατικὴν μηχανὴν εἰς τρόπον ὥστε στρατὸς ξηρᾶς, ἀέρος καὶ θαλάσσης, Χωροφυλακὴ καὶ Ἀστυνομία πόλεως, Δικαστικὴ ἐξουσία, διοικητικαὶ ὑπηρεσίαι πάσης φύσεως, τραπεζιτικὰ Ἱδρύματα καθὼς καὶ ποικίλοι ὀργανισμοὶ ἀπαλλαγῶσιν ἀπὸ οἱονδήποτε μέλος τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἔχη ἀποδεδειγμένως Ἐθνικὴν Δημοκρατικὴν σοσιαλιστικὴν συνείδησιν πιστοποιουμένην διὰ πράξεων τοιούτων ὥστε νὰ ὑπάρχη πλήρης καὶ σταθερὰ πρὸς αὐτὸ ἐμπιστοσύνη. Ἡ κάθαρσις πρέπει νὰ φθάση μέχρι τοιούτου σημείου ὥστε, ἂν ἡ ἀνάγκη τὸ ἐπιβάλη, ὡς τοῦτο συμβαίνει μὲ τὰ ἐκτραπέντα ἀπολύτως τοῦ προορισμοῦ των Σώματα τῆς Χωροφυλακῆς καὶ τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ μὲ τὴν Δικαστικὴν ἐξουσίαν, προβῆ εἰς τὴν πλήρη διάλυσιν αὐτῶν καὶ εἰς τὴν ἐκ νέου ἀνασυγκρότησίν των.

»4) Ἡ Δημοκρατικὴ σοσιαλιστικὴ Ἑλλὰς θὰ θεσπίση νόμους καὶ θὰ λάβη μέτρα τοιοῦτα, τὰ ὁποῖα θὰ δώσουν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν Κοινωνικὴν Δικαιοσύνην, θὰ ἐξαλείψουν δὲ ἐντελῶς τὴν μαύρην ἀδικίαν καὶ ἐγκληματικὴν ἀνισότητα, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος μας, καὶ ἰδία κατὰ τὰ τελευταῖα πέντε ἔτη τῆς τυραννίας ἐμάστισε τὸ σύνολον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐξεμεταλλεύθη ἀναλγήτως τοὺς μόχθους του ἐπ' ὠφελεία μιᾶς ἐλαχιστοτάτης κακοήθους κεφαλαιοκρατικῆς μειονότητος καὶ ἥτις διὰ πάσης ἀθεμιτουργίας ἐκάθισεν ἑκάστοτε

εἰς τὴν ῥάχην τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Εἰς τὴν Ἐθνικὴν Δημοκρατικὴν Σοσιαλιστικὴν Ἑλλάδα δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν πεινῶντες καὶ δὲν θὰ ὑπάρξουν.

»5) Μετὰ τὴν ὁλοσχερῆ ἐκπλήρωσιν τῶν σκοπῶν τοῦ Συνδέσμου θὰ γίνῃ προσφυγὴ εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, ἵνα καὶ διὰ τῆς ἐλευθέρως ἐκδηλωθησομένης γνώμης του κυρώσῃ τὸ ἔργον τοῦ Συνδέσμου. Μετὰ τὴν κύρωσιν ταύτην θὰ παραχωρήσῃ ὁ Σύνδεσμος τὴν ἀρχὴν εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Λαοῦ, ἐκλεγησομένους κατὰ σύστημα, τὸ ὁποῖον θὰ καθορίσῃ ἐν καιρῷ, καὶ θὰ ἀποχωρήσῃ τῆς ἀρχῆς.

»Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ὁ σκοπὸς τοῦ Συνδέσμου καὶ διὰ νὰ ἐπιτελεσθῇ τὸ ἐπιδιωκόμενον ἔργον, ὁ Σύνδεσμος ὠργανώθη ὡς ἑξῆς:

»1) Ἀρχηγὸς τοῦ Συνδέσμου εἶναι ὁ Στρατηγὸς Νικόλαος Πλαστήρας. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου οὐδεμία συζήτησις ἐπιτρέπεται.

»2) Συνεστήθη τριμελὴς Ἐπιτροπή, ἀποκληθεῖσα Κεντρικὴ Διοικοῦσα Ἐπιτροπὴ (Κ.Δ.Ε.), ἡ ὁποία διοικεῖ τὸν Σύνδεσμον.

»3) Ἡ Κεντρικὴ Διοικοῦσα Ἐπιτροπὴ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μυήσῃ καὶ ὀνομάσῃ μέλος τοῦ Συνδέσμου, ὅσους κρίνει ἔχοντας τὰ πρὸς τοῦτο διανοητικὰ καὶ ψυχικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἐφόδια καὶ σχηματίσει ἐκ τῶν μυουμένων τριμελεῖς ὑποεπιτροπάς, αἱ ὁποῖαι ἐξουσιοδοτούμενοι εἰδικῶς ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς, θὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεκτείνουν τὰς μυήσεις.

»4) Τὰ μέλη τοῦ Συνδέσμου ὀφείλουν νὰ τηροῦν ἀπόλυτον ἐχεμύθειαν, ἀπαραίτητον καὶ μοναδικὸν ὅρον διὰ τὴν εὐόδωσιν τῶν σκοπῶν του. Ἑπομένως τὰ μέλη του πρέπει νὰ ἐκλέγωνται μετὰ μεγίστης προσοχῆς καὶ ἐνδελεχοῦς παρακολουθήσεως καὶ νὰ διακρίνωνται διά τε τὴν ἐγκράτειαν τῆς γλώσσης καὶ τῶν πράξεων, ὡς καὶ διὰ τήν ἀδιάσειστον πίστιν των πρὸς τὴν Σοσιαλιστικὴν Δημοκρατίαν. Ὁ Σύνδεσμος θὰ καταβάλῃ πᾶσαν προσπάθειαν τὸ μὲν νὰ συγκεντρώσῃ ὑπὸ τὴν σημαίαν του ὅλα ἀνεξαιρέτως, τὰ ἁγνὰ δημοκρατικὰ στοιχεῖα τῆς χώρας, τὸ δὲ νὰ συνεργασθῇ καὶ μὲ πᾶσαν ἄλλην ὀργάνωσιν παρεμφερεῖς ἔχουσαν σκοπούς.

»5) Ἡ μύησις γίνεται παρουσία τῶν μελῶν τῆς Κεντρικῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς, ἢ πρὸς τοῦτο ἐξουσιοδοτουμένων τριμελῶν ὑποεπιτροπῶν. Ἐὰν ἡ παρουσία τῶν τριῶν μελῶν, εἶναι ἀδύνατος, τότε δύναται νὰ γίνῃ καὶ ὑπὸ δύο μόνον μελῶν, ἐν ἐσχάτῃ δὲ ἀνάγκῃ καὶ ὑπὸ ἑνὸς μόνον μέλους.

»6) Πᾶν μέλος τοῦ Συνδέσμου, ὡς καὶ αὐτῆς τῆς Κεντρικῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς, λαμβάνει ἕνα ἀριθμὸν καὶ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ καὶ μόνον

εἶναι γνωστό, ἀπαγορευμένης ἀπολύτως τῆς ἀνακοινώσεως τῶν ὀνοματεπωνύμων, ἐκτὸς ἐὰν συντρέχουν καὶ ἐπιβάλλουν τοῦτο ἐξαιρετικαὶ ἀνάγκαι ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ἡ ἀποτελεσματικωτέρα ἐξυπηρέτησις τοῦ σκοποῦ τοῦ Συνδέσμου.

»7) Ὁ ὅρκος ὁ ὁποῖος δίδεται ὑπὸ τῶν μυουμένων ἔχει ὡς ἑξῆς:

»Ὁρκίζομαι εἰς τὴν τιμὴν καὶ τὴν συνείδησίν μου ὅτι θὰ ἐργασθῶ μὲ ὅλας μου τὰς δυνάμεις καὶ διὰ παντὸς τρόπου πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Δημοκρατικοῦ Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου, ὅτι θὰ ἐκτελῶ ἀσυζητητὶ πᾶσαν διαταγὴν τῆς Κεντρικῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς καὶ ὅτι θὰ φυλάξω μὲ ἱερότητα τὸ μυστικὸν τοῦ Συνδέσμου μέχρις οὗ ἐπιτευχθῇ ὁ σκοπός μας.

»8) Μετὰ τὴν ὁρκωμοσίαν ἡ ἀδέλφωσις εἶναι πλήρης καὶ τὸ νέον μέλος εὐθύνεται διὰ πᾶσαν ἐκτροπὴν ἀπὸ τοῦ σκοποῦ διὰ τὸν ὁποῖον ὡρκίσθη ὑποκείμενον καὶ εἰς κυρώσεις, τὸν βαθμὸν τῶν ὁποίων καθορίζει δι' ἀποφάσεως λαμβανομένης ὁμοφώνως ἡ Κεντρικὴ Διοικοῦσα Ἐπιτροπή, εἰς περίπτωσιν ἠθελημένης ἢ ἀθελήτου προδοσίας.

»9) Οὐδὲν μέλος δύναται νὰ ἀποχωρήσῃ αὐθαιρέτως καὶ μονομερῶς τοῦ Συνδέσμου. Τοιαύτη ἀποχώρησις θεωρεῖται προδοσία καὶ ἐπισύρει κυρώσεις τὸν βαθμὸν τῶν ὁποίων καθορίζει καὶ πάλιν δι' ἀποφάσεως ὁμοφώνου ἡ Κ.Δ.Ε. Ἀποχώρησις δύναται νὰ γίνῃ μόνον δι' ἀποχρῶντας λόγους τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἐγκρίνῃ ἡ Κ.Δ.Ε.

»10) Τέλος ὁ Σύνδεσμος Ε.Δ.Ε.Σ. ὑπόσχεται καὶ ἐγγυᾶται εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ὅτι θὰ ἀποκατασταθῇ συντόμως εἰς τὰ πλήρη αὐτοῦ κυριαρχικὰ δικαίωματα, εὐθὺς ὡς πραγματοποιηθῇ τὸ ἐπαναστατικὸν αὐτοῦ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον δηλοῦται διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν καὶ κατὰ τὸν πλέον κατηγορηματικὸν καὶ σαφῆ τρόπο ὅτι θὰ κατατείνῃ εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν καὶ ἐμπέδωσιν μίας πραγματικῆς Λαϊκῆς Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας. Ἐπίσης ὁ Ε.Δ.Ε.Σ. ὑπόσχεται καὶ ἐγγυᾶται εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ὅτι καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ἐπαναστατικὴ περίοδος θὰ εἶναι ἐκδήλως δημοκρατικοῦ χαρακτῆρος καὶ ὅτι δὲν θὰ ἔχῃ σχέσιν μὲ κανενὸς εἴδους τυραννικὸν καθεστώς».

Αμέσως η οργάνωση κατασκεύασε έντυπα ορκωμοσίας που είχαν την εξής διατύπωση:

«Ἐν Ἀθήναις τῇ... τοῦ μηνός... τοῦ ἔτους... παρουσίᾳ τοῦ... μέλους τοῦ ΕΔΕΣ, ἔδωσε τὸν ὑπὸ τοῦ καταστατικοῦ τοῦ Συνδέσμου προβλεπόμενον ὅρκον ὁ... ἀφοῦ πρῶτον ἐδέχθη πλήρως τὸ καταστατικὸν τοῦ Συνδέσμου. Εἰς τὸν ὁρκισθέντα ἐγνωστοποιήθησαν τὰ μυστικὰ σημεῖα ἀναγνωρίσε-

ως τῶν μελῶν καὶ ἔλαβε τὸν ἀριθμόν... Ἐφ' ᾧ συνετάγη τὸ παρὸν καὶ ὑπεγράφη ὑπό τε τοῦ μυήσαντος καὶ τοῦ μυηθέντος.

»Ὁ μυήσας Ὁ μυηθείς»

Η πρώτη που ορκίστηκε και υπέγραψε αυτό το έντυπο ήταν η Αλεξάνδρα Αθανασιάδου, η οποία έτσι έγινε το υπ' αριθ. 4 μέλος του ΕΔΕΣ και επρόκειτο να παίξει σοβαρό ρόλο στην οργάνωση. Ακολούθησαν οι Μιχ. Μινιουδάκης, Σπύρος Σωτηριάδης, Ιωάννης Ματσούκας, Παντ. Ροζάκης, Ηρακλής Πετιμεζάς, Αντ. Πετάσης.

Ο ρυθμός όμως ήταν βραδύς και δεν ικανοποιούσε τον Ζέρβα. Πολλοί, από όσους απευθύνονταν οι πρώτοι ΕΔΕΣίτες, δεν πείθονταν για την πραγματική αρχηγία του Πλαστήρα, ενώ άλλοι τηρούσαν αρνητική στάση λόγω προσωπικής δυσπιστίας προς τον Ζέρβα, έως ότου ένα απροσδόκητο γεγονός ανέτρεψε την κατάσταση.

Ο Πλαστήρας

Την 21η Σεπτεμβρίου, ο Ναπολέων Ζέρβας έλαβε ένα επείγον τηλεφώνημα από την Αλεξάνδρα Αθανασιάδου: «Ελάτε αμέσως στο σπίτι μου, όπου θα έχετε μια σπουδαία συνάντηση». Ο Ζέρβας πήγε αμέσως, νομίζοντας απλώς ότι η δραστήρια συνεργάτις του θα τον έφερνε σε επαφή με κανένα νέο υποψήφιο μέλος. Βρέθηκε όμως μπροστά σε έναν κοντόσωμο γεροδεμένο νέο άνδρα, που μόλις πριν από μία ώρα είχε φτάσει από τη Γαλλία. Ήταν ο Κομνηνός Πυρομάγλου, γλωσσολόγος, μαχητικός, δημοκρατικός, με σημαντική δράση κατά την 4η Αυγούστου και, το κυριότερο, άνθρωπος του περιβάλλοντος του Πλαστήρα. Αλλά εκείνο που έκανε τον Ζέρβα να τιναχθεί ήταν ότι ο Πυρομάγλου ερχόταν κομιστής προσωπικών εντολών του Πλαστήρα. Είχε μαζί του πραγματικά μια επιστολή του αρχηγού από τη Νίκαια, με την οποία τον εξουσιοδοτούσε να μεταβεί στην Ελλάδα, να έρθει σε επαφή με φίλους του και να τους κατευθύνει «προς πολιτικήν μετριασμού των δεινών του ελληνικού λαού». Το πνεύμα και το γράμμα της επιστολής ήταν ασαφές, και πάντως δεν ικανοποίησε τον Ζέρβα. Δεν υπήρχε λέξη για αντίσταση και η πολιτική «μετριασμού των δεινών του λαού» μπορούσε, ως φράση, να ταυτιστεί ακόμη και με τη θέση και τα έργα της κατοχικής κυβέρνησης.

Αλλά ο Ζέρβας έμεινε εμβρόντητος όταν ο Κομνηνός Πυρομάγλου τού έδωσε και μια δεύτερη επιστολή –ή, ακριβέστερα, αντίγραφο μιας άλλης επιστολής– του Πλαστήρα. Απευθυνόταν αυτή προς τον Π. Μεταξά, πρεσβευτή της Ελλάδας στο Βισί, την έδρα της γαλλικής κυβέρνησης του στρατάρχη Πεταίν, η οποία είχε συγκροτηθεί μετά τη συνθηκολόγηση της Γαλλίας. Και αποκάλυπτε ότι ο «μαύρος καβαλάρης» απέναντι στον πόλεμο των Ελλήνων τηρούσε στάση «συνθηκολόγου». Γιατί, μεταξύ άλλων, έγραφε:

«Ὁ ἄνισος πόλεμος μὲ μιὰν μεγάλην Δύναμιν ὅπως ἡ Ἰταλία, προεκλή-

θη ἀπὸ τὴν ἀδεξιότητα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ καθεστῶτος τῆς 4ης Αὐγούστου. Παρὰ τὰς τοπικὰς νίκας εἰς τὴν Ἀλβανίαν, προησθανόμην τὰς ὀλεθρίας συνεπείας μίας ἀστόχου πολιτικῆς καὶ πρὸ παντὸς ἐκ τῆς ἀνυπαρξίας ἱκανῆς διευθύνσεως τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Περὶ τὰ τέλη Νοεμβρίου (1940) εἶχον πληροφορηθῆ ὅτι ὑπῆρχε ἔδαφος συνεννοήσεως μετὰ τῆς Ἰταλίας, μὲ τὴν μεσολάβησιν τῆς Γερμανίας. Ἔκαμα ὅ,τι ἦτο δυνατὸν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὅπως ἐπωφεληθῆ ἡ Ἑλλὰς τῆς εὐκαιρίας. Προσέκρουσα ὅμως εἰς τὴν ἐχθρότητα τῆς Κυβερνήσεως Μεταξᾶ. Ἡ Κυβέρνησις Μεταξᾶ ἠρνήθη νὰ μοῦ χορηγήση διαβατήριον δι' Αἴγυπτον, ὅπως ἀργότερον μοῦ τὸ ἠρνήθη καὶ ἡ Κυβέρνησις Τσουδεροῦ διὰ Βηρυττόν, ἡ ὁποία κυβέρνησις συνέχιζε τὴν ἄσκοπον παράτασιν τοῦ πολέμου εἰς τὴν Κρήτην...»

Ο Ν. Πλαστήρας εξέφραζε την αντίθεσή του προς το ΟΧΙ και τον πόλεμο της Αλβανίας, αλλά και προς τη μάχη της Κρήτης. Μετά από 4 χρόνια, το 1945, όταν θα ήταν πρωθυπουργός ο επιστολογράφος, αυτή η επιστολή που θα ερχόταν τότε θορυβωδώς στη δημοσιότητα θα προκαλούσε την παταγώδη πτώση του. Αλλά τώρα, στο σπίτι της Αλεξάνδρας Αθανασιάδου, ο Ναπολέων Ζέρβας έβλεπε ότι είχε εγείρει ένα οικοδόμημα στην άμμο. Έθετε ως προϋπόθεση ότι ο Πλαστήρας θα γινόταν ο ενθουσιώδης αρχηγός της αντίστασης. Και αποκαλυπτόταν ότι ο Πλαστήρας ήταν κατά της αντίστασης.

Γιατί ο επαναστάτης του 1922, ο φοβερός «μαύρος καβαλάρης», φαινόταν έτσι ηττοπαθής και συνθηκολόγος; Τον είχε εντυπωσιάσει –όπως και πολλούς Έλληνες αξιωματικούς– η φοβερή δύναμη του γερμανικού «κεραυνοβόλου πολέμου»; Πίστεψε και αυτός ότι ήταν μάταιη κάθε αντίσταση στα σύγχρονα μέσα του πολέμου; Ή μήπως απηύθυνε την επιστολή εκείνη προς τον Έλληνα πρεσβευτή στο Βισί για να εκμαιεύσει από τις γερμανικές Αρχές την επάνοδό του στην Ελλάδα –μέθοδος που εφάρμοσε ο Λένιν το 1916– και εκεί να αναλάβει την οργάνωση και την ηγεσία της αντίστασης; Άλλωστε, οι ιδέες που εξέφραζε το γράμμα δεν διέφεραν από τις αντιλήψεις των περισσότερων ηγετών των ελληνικών κομμάτων και οπωσδήποτε ταυτίζονταν με εκείνες του Γ. Καφαντάρη, κατά τη μαρτυρία του Π. Κανελλόπουλου την οποία προαναφέραμε.

Ο Πυρομάγλου

Αυτά όμως αποτελούν στοιχεία για τη μελλοντική θεώρηση της προσωπικότητας του Ν. Πλαστήρα. Εκείνο που έβλεπε ο Ν. Ζέρβας τώρα ήταν ότι κατέρρεε το έργο του. Αλλά όχι! Με το εύστροφο μυαλό του συνέλαβε αμέσως τον τολμηρό τρόπο της αντίδρασης. Ακριβώς οι δύο επιστολές που φαίνονταν ότι ήταν τα όπλα που συνέ-

τριβαν τον ΕΔΕΣ θα γίνονταν τα φτερά του. Και εφάρμοσε αστραπιαία το σχέδιό του: παρέλαβε τον Κομνηνό Πυρομάγλου, τον μετέφερε στο σπίτι του και μετά μακρά, ολονύκτια συζήτηση, τον έπεισε, εφόσον ο ίδιος –ο Κ. Πυρομάγλου– επικροτούσε αποφασιστικά την αντίσταση, να ενταχθεί στον ΕΔΕΣ, και ως ΕΔΕΣίτης πια να χρησιμοποιεί την εξουσιοδότηση του Πλαστήρα για να προσελκύει ανθρώπους στην οργάνωση. Από την εξουσιοδοτική επιστολή του στρατηγού θα επιδείκνυαν με πονηρία μόνο ό,τι ήθελαν αυτοί. Και, σε περίπτωση κινδύνου, θα έδειχναν στις Αρχές Κατοχής ολόκληρες τις επιστολές που υποτίθεται ότι διαπνέονταν από φιλοαξονικό πνεύμα. Έτσι, θα αποκοίμιζαν τον εχθρό και θα εκτελούσαν την αντιστασιακή τους αποστολή. Με άλλα λόγια, κατά τη φράση του Ζέρβα, «η αφέλεια του Πλαστήρα θα γινόταν η ασπίδα του ΕΔΕΣ».

Ο Πυρομάγλου δέχτηκε. Τη μεθεπομένη έδωσε τον όρκο μέλους του ΕΔΕΣ και άρχισε τον προσηλυτισμό στελεχών εν ονόματι του Πλαστήρα. Το τέχνασμα πέτυχε και καρποφόρησε. Ο Ν. Ζέρβας έγραψε αργότερα («Τα απόρρητα έγγραφά μου», εφημερίδα *Ακρόπολις* Αθηνών, 15 Νοεμβρίου 1949):

> *«Εἶχα τώρα εἰς τὰ χέρια μου τὸ μέσον, εἶχα τὸ ὄργανον, τὸ ὁποῖον μοῦ ἐπέτρεπε νὰ ὁμιλῶ μὲ κῦρος, νὰ ἐνεργῶ πολὺ ἀποτελεσματικότερα: Εἶχα χαρτὶ μὲ πρόσφατον ὑπογραφὴ τοῦ Πλαστήρα. Ἄλλο τώρα τί ἔλεγε εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ χαρτὶ καὶ πῶς τὸ παρουσίαζα ἐγώ. Τὸ ἐδίπλωνα ἀπὸ ἐδῶ, τὸ ξεδίπλωνα ἀπὸ ἐκεῖ, ἔδειχνα μόνον τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ τέλος ἢ καὶ καμμίαν φράσιν ἀπὸ τὴν μέσην, ἀνώδυνον ὅμως, ποὺ νὰ μὴ προδίδη τὸ ἀληθινὸν περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς».*

Η ανάπτυξη του ΕΔΕΣ από εκεί και πέρα υπήρξε ραγδαία. Και ο αδελφός του Πλαστήρα, Γεώργιος, γράφτηκε στην οργάνωση, καθώς και οι Ν. Δέας, Απ. Παπαγεωργίου, Δ. Μπέης Αντωνόπουλος, Α. Παπαχριστοδούλου, Δ. Γιαννακόπουλος, Ι. Παπαδημητρίου, Θ. Κουντουριώτης, Λουκία Κουντουριώτη, Μιλτ. Γεωργιάδης, Μ. Δεδελετάκης, Γ. Ταβουλάρης, Μ. Κυριακός, Πλ. Μεταξάς, Ι. Σωτηρίου, Α. Νάθενας, Σπ. Παπούλας, Ν. Βεργετής, Ι. Ζαχαράκης, Ι. Σφέτσος, Γ. Μάθεσης, Κ. Παπαμαντέλος, Ελ. Δέπος.

Υπήρχαν όμως πάντα και οι αρνητές και οι καχύποπτοι. Δυσπιστούσαν ιδίως προς το πρόσωπο του Ζέρβα. Αλλά εκείνος αντιμετώπισε την εναντίον του αντίδραση με ένα απλό μέτρο: όρισε Διοικούσα Επιτροπή του ΕΔΕΣ, στην οποία ο ίδιος κρατούσε την τελευταία θέση. Η επιτροπή, που συγκροτήθηκε τον Οκτώβριο, είχε την εξής σύνθεση: Πρόεδρος: Βασίλης Πετρόπουλος. Γενικός Γραμματέας: Κομνηνός Πυρομάγλου. Μέλη: Θεόδωρος Κουντουριώτης, Ιωάννης Δημάκης και Ναπ. Ζέρβας. Έτσι, εμφανιζόμενος εκείνος ως απλός ουραγός, άφηνε να δεσπόζει το όνομα του Πλαστήρα, ενώ ο ίδιος ήταν ο εγκέφαλος της οργάνωσης. Ο ελιγμός αυτός μείωσε,

αλλά δεν εξουδετέρωσε τελείως, τη δυσπιστία και την άρνηση. Οι καχύποπτοι, που αμφισβητούσαν τη γνησιότητα της επιστολής Πλαστήρα, υπήρχαν πάντα. Ένας από αυτούς ήταν ο παλαιοβενιζελικός πολιτευτής Σταμάτης Χατζήμπεης. Και, ενώ στις 22 Σεπτεμβρίου παρέλαβε το έντυπο ορκωμοσίας και το καταστατικό του ΕΔΕΣ προς υπογραφή, μετά από δύο ημέρες τα επέστρεψε ανυπόγραφα με τη δήλωση ότι δεν μπορούσε να ανεχτεί μεταπελευθερωτική δικτατορία του Πλαστήρα. Έδωσε τον λόγο του ότι δεν θα αποκάλυπτε το μυστικό του συνδέσμου. Αλλά στις 28 Σεπτεμβρίου ο Θεμιστοκλής Σοφούλης ήξερε τα πάντα. Και συνιστούσε: «Είναι κάποιος ΕΔΕΣ. Τον έχει ιδρύσει κάποιος Ζέρβας. Μην τύχει και παρασυρθεί κανείς και πάει εκεί». Έξω φρενών ο Ν. Ζέρβας, θεώρησε τον Χατζήμπεη ως πληροφοριοδότη του Σοφούλη. Και συγκάλεσε τη Διοικούσα Επιτροπή της οργάνωσης για να τον αφορίσει και να τον απειλήσει με αόριστη ποινή.

Τρία Άλφα

Εκείνο που δεν ήξερε όμως ο Ζέρβας ήταν ότι ο Χατζήμπεης ενεργούσε όχι ατομικά, αλλά για λογαριασμό μιας άλλης οργάνωσης στην οποία ήδη ανήκε –την ΑΑΑ ή «Τρία Άλφα»–, που ήθελε να εξακριβώσει τι κρύβεται πίσω από την εμφανιζόμενη εξουσιοδότηση του Πλαστήρα προς τους εκπροσώπους του ΕΔΕΣ. Γιατί και εκείνη αποτελούνταν από παλαιοδημοκρατικά στοιχεία, και φυσικά κατά πρώτο λόγο απευθυνόταν σε φίλους του Πλαστήρα. Ιδρυτής της οργάνωσης αυτής ήταν ο απόστρατος αντιστράτηγος και πολιτευτής Πέλλης Νεόκοσμος Γρηγοριάδης. Επιτελάρχης του, κατά κάποιο τρόπο, ήταν ο Στ. Χατζήμπεης, αλλά αρχηγός φερόταν ο στρατηγός Κ. Μανέτας. Βασικά της στελέχη ήταν ο συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης και ο αστυνομικός διευθυντής Ιωάννης Πανόπουλος. Η οργάνωση ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1941 στο σπίτι του Ν. Γρηγοριάδη (Ηλέκτρας 9α, στον λόφο Κολωνού) και ο τίτλος της –επινόηση του ιδρυτή– σήμαινε: Αγώνας, Ανόρθωση, Αναγέννηση, αλλά και Ανώτατον Αρχηγείον Αγώνος.

Ο Νεόκ. Γρηγοριάδης, κορυφαίο στέλεχος του Στρατού Εθνικής Αμύνης το 1916-18, Επαναστατικός Επίτροπος στη Δίκη των Έξι το 1922, πρώτος πρόεδρος της Δημοκρατικής Αμύνης το 1934, είχε μεγάλο κύρος στους δημοκρατικούς, και ιδίως στους απόστρατους αξιωματικούς. Ο Κ. Μανέτας και ο Στ. Σαράφης ήταν επίσης πρόσωπα με μεγάλο δημοκρατικό κύρος. Έτσι, η οργάνωση αυτή σημείωσε εξαιρετική πρόοδο. Αλλά τα πλαίσιά της αρχικά ήταν πολύ στενά. Είχαν ως βασικό σκοπό την αποτροπή της επανόδου του βασιλιά Γεωργίου στην Ελλάδα. Όσον αφορούσε την αντίσταση, δεν απέδιδαν σημασία στη μαζική της μορφή. Απέβλεπαν στην οργάνωση ένοπλης δύναμης η οποία θα παρέμενε κρυφή και αδρανής, μέχρις ότου άρχιζαν η κάμψη και η αποχώρηση των Γερμανοϊταλών. Τότε θα εξαπέλυαν τη δρά-

ση τους. Με τη φιλοδοξία, μαζί με τα πλήγματα στον φεύγοντα εχθρό –που θα εξασθένιζαν την ικανότητά του να χρησιμοποιηθεί σε άλλα μέτωπα και θα υποβοηθούσαν τον αγώνα των Συμμάχων–, να δέσποζαν δυναμικά κατά την απελευθέρωση, για να επέβαλλαν τη δημοκρατία.

Αυτές τις αρχές ανέπτυξε ο Ν. Γρηγοριάδης ένα βράδυ του Οκτωβρίου του 1941 στον Κώστα Καραγιώργη, εκπρόσωπο του ΚΚΕ. Ο Καραγιώργης τον βρήκε άρρωστο στο κρεβάτι. Του έκανε εντύπωση ο δυναμισμός του κατάκοιτου δημοκράτη. Αλλά θεώρησε τις θέσεις του ανεδαφικές. «Στρατηγέ», του είπε, «η άποψή σας για τον χρόνο της ένοπλης δράσης θα μπορούσε να συζητηθεί, αν η απελευθέρωση ήταν κοντά. Αλλά βλέπετε τέτοια δυνατότητα; Θα περάσουν ίσως χρόνια Κατοχής και δεν μπορούμε να περιμένουμε αδρανείς έως τότε. Όσον αφορά τις πολιτικές προθέσεις σας, δεν συμφωνούμε που βάζετε ως πρωταρχικό όρο τον αγώνα κατά του βασιλιά και της βασιλείας. Αυτά θα τεθούν κατά την απελευθέρωση». «Πότε; Κατά την απελευθέρωση;» φώναξε ο Ν. Γρηγοριάδης. «Μα τότε θα είναι αργά. Τότε θα εμφανιστεί εδώ ο Γεώργιος επικεφαλής όχι μόνο των Άγγλων αλλά και του στρατού των πραιτωριανών που οργανώνει τώρα στην Αίγυπτο. Και θα εγκατασταθεί στον θρόνο του νικητής, τροπαιούχος και πανίσχυρος». «Εν πάση περιπτώσει», επέμενε ο Κ. Καραγιώργης, «εμείς» –εννοούσε το ΚΚΕ– «διαφωνούμε. Στον αγώνα και οι βασιλόφρονες είναι εξίσου ευπρόσδεκτοι με τους δημοκρατικούς».

Άγονη υπήρξε η συνάντηση εκείνη. Αργότερα, τα «Τρία Άλφα» θα αποφάσιζαν να αναλάβουν την οργάνωση σοβαρού ανταρτοπόλεμου, αλλά για την ώρα περιορίζονταν να οργανώσουν τους δημοκρατικούς αξιωματικούς σε μέτωπο κατά του Γεωργίου. Και τους ενίσχυε στη γραμμή τους ο Ευριπίδης Μπακιρτζής. Γιατί ο «κόκκινος συνταγματάρχης» δήλωσε νωρίς ότι προσχωρούσε στα «Τρία Άλφα».

Ο Ψαρρός

Αλλά στα τέλη Σεπτεμβρίου τον συνάντησε ο Κομνηνός Πυρομάγλου, στο σπίτι του Ν. Βερνίκου, στη Νέα Σμύρνη. Ήταν ο Μπακιρτζής, ένα από τα πρόσωπα που του είχε υποδείξει ο Πλαστήρας να έρθει σε επαφή μαζί τους. Όταν του μίλησε για τον ΕΔΕΣ και του υπέδειξε –με τη συνήθη πονηρή μέθοδο– ένα μέρος της εξουσιοδοτικής επιστολής, εκείνος έδειξε κάποια επιφυλακτικότητα. Του είπε ότι συνεργάζεται ήδη με άλλη οργάνωση. Δεν του ανέφερε τα «Τρία Άλφα», αλλά μια ομάδα που είχε συμπήξει ο πολιτευτής Βόλου Γεώργιος Καρτάλης, στην οποία ανήκαν ο Καψαλόπουλος και ο συνταγματάρχης Δημήτριος Ψαρρός. Επρόκειτο για την κατοπινή ΕΚΚΑ («Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση») που θα την καθαγίαζε αργότερα με το μαρτύριό του ο Ψαρρός.

Ο ανήσυχος εκείνος συνταγματάρχης ήταν από τους πρώτους που σκέφτηκαν και

αποφάσισαν τον οργανωμένο αγώνα. Εκτός του στρατεύματος, λόγω του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935, δεν είχε ανακληθεί κατά τον πόλεμο. Και βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη όταν την 9η Απριλίου 1941 μπήκαν οι Γερμανοί. Ο Ψαρρός, αντικρίζοντας τα σκονισμένα γερμανικά άρματα, είχε πάρει τις αποφάσεις του. Πρώτη του προσπάθεια ήταν να συγκροτήσει μια ομάδα στη μακεδονική πρωτεύουσα, που επονομάστηκε «Ελευθερία». Συνεργάστηκε με το «Μακεδονικό Γραφείο» του ΚΚΕ, και παραρτήματα της «Ελευθερίας» ιδρύθηκαν στη Βέροια, στη Νάουσα, στην Κατερίνη, στο Κιλκίς. Δεν μπόρεσε όμως να ορθοποδήσει και ήρθε σε επαφή με μια οργάνωση που συνέπηξαν Μακεδόνες αξιωματικοί, την ΥΒΕ (= «Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος»). Η οργάνωση εκείνη, από τις πρώτες που είδαν το φως στην Κατοχή, είχε περιορισμένους και συγκεχυμένους σκοπούς. Απέβλεπε στην αντιμετώπιση μόνο των Βουλγάρων, όχι στην Ανατολική Μακεδονία (Βουλγαρική Ζώνη), αλλά στην Κεντρική και στη Δυτική. Η βουλγαρική προπαγάνδα, όπως είδαμε, στρεφόταν προς εκείνες τις περιοχές, με σκοπό να παρουσιάσει κίνηση των σλαβόφωνων κατοίκων υπέρ της Βουλγαρίας. Αλλά οι αξιωματικοί της ΥΒΕ έναντι των Γερμανών τηρούσαν στάση ουδετερότητας. Πίστευαν ότι, μη χτυπώντας τη γερμανική Κατοχή, θα την καθιστούσαν ευνοϊκή προς το ελληνικό στοιχείο και θα ανέκοπταν τη βουλγαρική κάθοδο. Ο Ψαρρός όμως έβλεπε την καθολικότητα της Κατοχής, άρα και της αντίστασης, και διαφωνούσε. Γι' αυτό κατέβηκε στην Αθήνα. Μια απόπειρά του ακόμη να συνεννοηθεί με την ΥΒΕ για οργάνωση ανταρτοπόλεμου στη Μακεδονία κατά των Γερμανών –μετέβη στη Βόρεια Ελλάδα σε συνεννόηση με τον Π. Κανελλόπουλο και με την οικονομική του βοήθεια– υπήρξε τελείως άγονη. Οριστικά τότε εγκατέλειψε τις μακεδονικές προοπτικές του και εντάχθηκε στην ομάδα του Καρτάλη, με σαφή προσανατολισμό προς τον ανταρτοπόλεμο.

Μια άλλη ομάδα, συγγενής προς τα «Τρία Άλφα», ήταν τα «Τρία Έψιλον» (ΕΕΕ = Ένωση Ελευθέρων Ελλήνων). Ιδρύθηκε στα τέλη Αυγούστου του 1941 από τον ναύαρχο Μιλτιάδη Κανάρη, μαζί με τους Ηλία Μαγιόπουλο, Λεωνίδα Μπουρνιά, Παύλο Ντεντιδάκη και Μιχάλη Παξιμάδη. Είχε βάση βενιζελική, δημοκρατική και είχε τη σχετική εμπιστοσύνη των παλαιών πολιτικών κομμάτων, ακόμη δε πιο πολύ των αγγλικών υπηρεσιών. Σκοπός της, παρεμφερής προς των «Τριών Άλφα». Αναφέρουμε ακόμη τους Συνεχιστές, κεφαλλονίτικη οργάνωση που ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1941. Ο τίτλος της συμβόλιζε τη συνέχεια των αγώνων των ριζοσπαστών της Επτανήσου που είχαν συντελέσει στην Ένωση των Ιονίων με την Ελλάδα. Την ίδρυσαν οι Χαρίλαος Αντωνάτος, Δημοσθένης Γρηγοράτος, Σόλων Ευθυμιάτος, Σπύρος Κουνάδης, Ευάγγελος Λαδάς, Παναγής Μαρκάτος, Διονύσιος Μπενετάτος, Γρηγόριος Παγουλάτος. Τέλος, αξιοσημείωτη ήταν και η οργάνωση ΠΕΑΝ («Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων»). Ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1941 από

τους: Αθανάσιο Σκούρα, έμπορο, Κωνσταντίνο Περίκο, αξιωματικό της αεροπορίας, Ιωάννη Κατεβάτη, δικηγόρο, Γεώργιο Αλεξιάδη, δικηγόρο, Διονύσιο Παπαβασιλόπουλο, έμπορο, Νικόλαο Αιλιανό, ιατρό, Κωνσταντίνο Ελευθεριάδη. Ο Κ. Περίκος συνεργαζόταν στενά με τον Παν. Κανελλόπουλο.

Αλλά εκείνη την εποχή των πρώτων θεμελιακών αντιστασιακών ζυμώσεων έμελλε να πραγματοποιηθεί η πολιτική πράξη που θα αποτελούσε άξονα, διαχωριστικό τείχος και σφραγίδα της Κατοχής.

Συνεργασία

Αμέσως μετά τη στοιχειώδη ανασυγκρότησή του, το ΚΚΕ άρχισε τις προσπάθειές του για επαφές με άλλες οργανώσεις και κόμματα. Ήξεραν οι νέοι ηγέτες του ότι μεμονωμένο το κόμμα δεν θα μπορούσε να κινηθεί και να αναπτυχθεί. Και, επειδή στην πολιτική πρακτική του ο σχηματισμός μετώπων ήταν η συνηθισμένη τακτική του, επιδίωξε και τώρα να συγκροτήσει ένα μέτωπο με σκοπό την αντίσταση, στο οποίο θα επιδίωκε φυσικά να έχει την πρωτοκαθεδρία. Ήταν όμως δύσκολες οι επαφές του, μολονότι χρησιμοποίησε τους πιο ευέλικτους και δεξιοτέχνες ηγέτες του, όπως τον Αθ. Χατζή, τον Κώστα Καραγιώργη, τον Ανδρέα Τζήμα, τον Παντελή Σίμο και τον Λευτέρη Αποστόλου. Απευθύνθηκε σε όλα τα κόμματα, παλιά και νέα, αλλά, με σπάνιες εξαιρέσεις, συναντούσε παντού δυσπιστία και αποστροφή. Οι κανόνες συνωμοτισμού που εφάρμοζαν οι κομμουνιστές, οι οποίοι επέβαλλαν να μην αποκαλύπτουν ποτέ την πραγματική τους ταυτότητα –τα στελέχη του κόμματος ζούσαν πάντα σε συνθήκες απόλυτης παρανομίας–, αύξαναν την έμφυτη δυσπιστία των άλλων. Και αυτός ο Π. Κανελλόπουλος, που αναζητούσε αποφασιστικά κάθε δυνατότητα για αγωνιστική δράση, δεν θέλησε να προσεγγίσει τους κομμουνιστές. Γράφει ο ίδιος στο βιβλίο του (*Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου*, σελ. 36):

> *«Κατὰ τοὺς τελευταίους φοβεροὺς μῆνας τοῦ 1941... ἕνα βράδυ ὡδηγήθην μὲ πολλὰς καὶ ἐξεζητημένας προφυλάξεις, εἰς ἕναν ἀνηφορικὸν δρόμον τῆς συνοικίας Γκύζη, ὅπου –εἰς ἕνα ἄγνωστο σπίτι– συνήντησα δύο ἀγνώστους κυρίους. Ἦταν ἡγετικὰ στελέχη τοῦ ΚΚΕ καὶ μοῦ ἐπρότειναν νὰ συνεργασθῶ εἰς τὸ ἀπελευθερωτικὸν μέτωπον, τὸ ὁποῖον ἦτο τότε ὑπὸ κατασκευήν. Ὡς στοιχειώδη –λογικῶς καὶ ἠθικῶς αὐτονόητον– ὅρον διὰ νὰ δεχθῶ νὰ εἰσέλθω εἰς διαπραγμάτευσιν ἔθεσα τὸν ἀκόλουθον: Νὰ καταστοῦν καὶ ἐκεῖνοι γνωστοὶ εἰς ἐμέ. Ἠρνήθησαν πεισμόνως νὰ μοῦ ἀπεκάλυπταν τὰ πραγματικὰ ὀνόματά των οἱ δυὸ μυστηριώδεις κύριοι. Ἀφοῦ ἐγὼ ἤμουν εἰς αὐτοὺς γνωστός, ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ αἴτημά μου –αἴτημα ὑπαγορευόμενον ἀπὸ τὴν στοιχειώδη ἰδέαν ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἰσότητος κινδύνου ἐν ὥρᾳ ἀγῶνος– καὶ ἔτσι κά-*

θε ἐπαφή μου μὲ τοὺς κομμουνιστάς (καὶ δι' ἄλλους λόγους ποὺ ἐξήγησα εἰς τὸν ἐκφωνηθέντα εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου λόγον μου) ἐσταμάτησε».

Το μέτωπο

Μόνο τρία δευτερεύοντα κόμματα δέχτηκαν την επαφή και τη συνεργασία μαζί του: η ΕΛΔ, το Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΣΚΕ) και η Ενοποιητική Κίνηση του Αγροτικού Κινήματος. Τον Ιούλιο είχαν τις πρώτες επαφές, αλλά χρειάστηκαν δύο μηνών διαπραγματεύσεις για να καταλήξουν σε μια βάση για συνεργασία. Οι συζητήσεις ήταν επίμονες, γιατί έπρεπε να υπερπηδηθούν πολλές διαφορές αντιλήψεων για την τακτική και τη στρατηγική. Τα μικρά αυτά κόμματα, λίγο ή πολύ, σοσιαλιστικά με τη μαρξιστική έννοια του όρου, ήθελαν να διακηρυχθεί ότι σκοπός του αντιστασιακού αγώνα δεν θα ήταν μόνο η εθνική απελευθέρωση, αλλά και ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της υπόδουλης κοινωνίας για να εφαρμοστεί σοσιαλιστικό καθεστώς μετά την ανεξαρτησία. Και φυσικά ούτε λέξη μπορούσε να γίνει για επάνοδο του βασιλιά ή και δημοψήφισμα. Η δημοκρατία «αφ' εαυτής» έπρεπε να θεωρηθεί ότι αποτελούσε καθεστώς.

Οι κομμουνιστές εξανίσταντο με τις αντιλήψεις αυτές. Θεωρούσαν απολύτως ανεδαφικό, αντιρεαλιστικό, αντιπρακτικό, να θέτουν παρόμοιες θέσεις στο πρόγραμμα μιας απελευθερωτικής οργάνωσης. Θα γινόταν αμέσως οργάνωση μιας παράταξης, που, ανεξάρτητα από το αν θα απηχούσε τον παλμό μιας μεγάλης μερίδας του λαού, δεν θα μπορούσε να στραφεί προς το σύνολο του έθνους. Δεν δέχονταν καν να μπει όρος περί δημοκρατίας. «Όλα αυτά θα κανονιστούν μετά την απελευθέρωση», έλεγαν στερεότυπα.

Ο Λευτέρης Αποστόλου χειριζόταν με μεγάλη δεξιοτεχνία αυτό το λεπτό θέμα που προκαλούσε απορίες ακόμη και στη νέα Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ. Χωρίς να φτάνουν μέχρι διαφωνίας, στην αρχή των διαπραγματεύσεων μερικά μέλη εξέφραζαν τη γνώμη μήπως πράγματι έπρεπε να χαραχτεί ο δρόμος που υποδείκνυαν τα μικρά εκείνα κόμματα. Αλλά αποδέχτηκαν σύντομα τη ρεαλιστική τακτική που εφάρμοζε ο Λ. Αποστόλου, την οποία εξέφρασε ο Κώστας Καραγιώργης με την ωμή φράση: «Άμα αποκτήσουμε δύναμη, τότε κάνουμε ό,τι θέλουμε. Αλλά, για ν' αποκτήσουμε δύναμη, πρέπει να απευθυνθούμε προς όλο τον λαό, όχι προς μια μερίδα του, μικρή ή μεγάλη».

Τελικά, τα μικρά αυτά κόμματα και το ΚΚΕ συμφώνησαν για τη συνεργασία υπό μορφή ενός μετώπου. Και συγκεντρώθηκαν οι εκπρόσωποί τους για την υπογραφή της συμφωνίας. Ήταν ο Λευτέρης Αποστόλου εκ μέρους του ΚΚΕ, ο Ηλίας Τσιριμώκος εκ μέρους της ΕΛΔ, ο Χρήστος Χωμενίδης εκ μέρους του ΣΚΕ και ο Από-

στολος Βογιατζής εκ μέρους των Αγροτικών. Διευκρινίστηκαν οι σκοποί, ισοπεδώθηκαν οι διαφορές και κάποια στιγμή ο Λευτέρης Αποστόλου ρώτησε: «Όλα καλά. Πώς όμως θα ονομάσουμε την οργάνωσή μας;» Έγινε βαθιά σιωπή και ύστερα ο Χρήστος Χωμενίδης, με σιγανή, αργή, αποφασιστική φωνή, απήγγειλε: «Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο».

Το ΕΑΜ

Ο τίτλος έγινε δεκτός με ενθουσιασμό. Τη στιγμή εκείνη γεννιόταν ο οργανισμός που, καλώς ή κακώς, θετικά ή αρνητικά, έμελλε σύντομα να δεσπόσει στην ελληνική πραγματικότητα της Κατοχής. Χάριν της ιστορικής ακριβολογίας όμως, προηγουμένως είχε αναφανεί στον Πύργο μια μικρή τοπική οργάνωση με αυτόν τον τίτλο («Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο») που εξέδωσε και μια προκήρυξή της. Αλλά δεν είχε καμιά ευρύτερη απήχηση.

Το ίδιο εκείνο βράδυ, της 27ης Σεπτεμβρίου, υπογραφόταν το ιδρυτικό της οργάνωσης, που το πλήρες κείμενό του έχει ως εξής:

«ΙΔΡΥΤΙΚΟΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ (ΕΑΜ)

»1. Ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν κάτωθι κομμάτων ἱδρύεται τὸ Ἐθνικὸν Ἀπελευθερωτικὸν Μέτωπον τῆς Ἑλλάδος (Ε.Α.Μ.). Εἰς τὸ ΕΑΜ γίνεται ἰσοτίμως δεκτὸν καὶ πᾶν ἄλλο κόμμα ἢ ὀργάνωσις ποὺ δέχεται τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος Ἱδρυτικοῦ ὡς καὶ νὰ ἐργασθῇ διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν τοῦ ΕΑΜ. Προκειμένου νὰ γίνῃ δεκτὴ εἰς τὸ ΕΑΜ οἱαδήποτε ὀργάνωσις, δὲν ἐξετάζεται τὸ παρελθὸν ἢ αἱ ἀντιλήψεις των σχετικῶς μὲ τὴν μελλοντικὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς ἐλευθέρας καὶ ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος, ἀλλὰ ἁπλῶς ἡ πίστις των εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνος, ἡ τιμιότης των ἀπέναντι αὐτοῦ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΕΑΜ ποὺ περιλαμβάνονται εἰς τὸ παρὸν ἱδρυτικόν.

»2. Σκοπὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετώπου εἶναι:

»α. Ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ Ἔθνους μας ἀπὸ τὸν σημερινὸν ξένον ζυγὸν καὶ ἡ ἀπόκτησις τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας τῆς χώρας μας.

»β. Ὁ σχηματισμὸς προσωρινῆς κυβερνήσεως τοῦ ΕΑΜ μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν ξένων κατακτητῶν, μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ὁποίας θὰ εἶναι ἡ προκήρυξις τῶν ἐκλογῶν διὰ συντακτικὴν ἐθνοσυνέλευσιν μὲ βάσιν τὴν ἀναλογικήν, ἵνα ὁ λαὸς ἀποφανθῇ κυριαρχικῶς ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς διακυβερνήσεώς του.

»γ. Ἡ κατοχύρωσις τοῦ κυριαρχικοῦ τούτου δικαιώματος τοῦ Ἑλλη-

νικοῦ Λαοῦ ὅπως ἀποφανθῇ περὶ τοῦ τρόπου τῆς διακυβερνήσεώς του, ἀνὰ πᾶσαν ἀντιδραστικὴν ἀπόπειραν, ἥτις θὰ τείνη νὰ ἐπιβάλη εἰς τὸν λαὸν λύσεις ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἐπιθυμίας του καὶ ἡ ἐκμηδένισις δι' ὅλων τῶν μέσων τοῦ ΕΑΜ καὶ τῶν ὀργάνων ποὺ τὸ ἀποτελοῦν, κατὰ πάσης τοιαύτης ἀποπείρας.

»3. Διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὡς ἄνω σκοπῶν του τὸ ΕΑΜ θὰ ἀσχοληθῇ:

»α. Μὲ ὅλα τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν καθημερινῶς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ὑπὸ τὰς συνθήκας τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ μὲ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἀγῶνος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ εἰς τὴν διεκδίκησιν τῶν πάσης φύσεως αἰτημάτων του, καθὼς καὶ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς εἰς βάρος του ἀσκουμένης ληστείας ἀπὸ τοὺς ξένους κατακτητάς.

»β. Μὲ τὴν διατήρησιν ἀκμαίου τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πνεύματος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.

»γ. Μὲ τὴν συνεχῆ ἀποκάλυψιν τοῦ ρόλου τῆς σημερινῆς Κυβερνήσεως τῶν προδοτῶν ἢ κάθε ἄλλης ἀντιστοίχου εἰς τὸ μέλλον.

»δ. Μὲ τὴν ἐξασφάλισιν κατὰ τὸ δυνατὸν μιᾶς συνεργασίας μὲ τοὺς ἄλλους λαούς, οἱ ὁποῖοι ἀγωνίζονται κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ Ἄξονος καὶ τοῦ συντονισμοῦ τοῦ ἀγῶνος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ μὲ τὸν ἀγῶνα τῶν ἄλλων ὡς ἄνω Λαῶν.

»ε. Μὲ τὴν ὀργάνωσιν τῶν λαϊκῶν δυνάμεων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀργανισμοῦ - κανονισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ παράρτημα τοῦ παρόντος ἱδρυτικοῦ.

»στ. Μὲ τὴν ἐνέργειαν ἐράνων, εἴσπραξιν συνδρομῶν κ.λπ. ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας πατριώτας πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἐξασφαλίση τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ Ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος μέσα.

»4. Τὰ ὑπογράφοντα τὸ παρὸν ἱδρυτικὸν κόμματα ἢ τὰ προσχωροῦντα εἰς αὐτό, ἀναλαμβάνουν νὰ ὑποστηρίξουν δι' ὅλων αὐτῶν τῶν δυνάμεων τὸν ἀγῶνα τοῦ ΕΑΜ καὶ τὴν πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν του.

»5. Τὸ ΕΑΜ χωρὶς νὰ παύη νὰ τείνη εἰς τὸ νὰ συγκεντρώση πέριξ αὐτοῦ ὁλόκληρον τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν διὰ τῆς συγκεντρώσεως ἐντὸς τῶν κόλπων του ὅλων τῶν ὀργανώσεων ποὺ ἐκπροσωποῦν καθ' οἱονδήποτε τρόπον τμήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, συγκροτεῖται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πλέον αὐστηρῶν συνωμοτικῶν κανόνων. Τοῦτο σημαίνει:

»α. Ὅτι τηρεῖται αὐστηρῶς μυστικὴ ἡ συμμετοχὴ τῶν οἱωνδήποτε κομμάτων ἢ ὀργανώσεων ποὺ τὸ ἀποτελοῦν ἢ προσχωροῦν εἰς αὐτό.

»β. Ὅτι τὰ προσωπα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν Κεντρικὴν του Ἐπιτροπήν,

τὰς κατὰ τόπους ἐπιτροπὰς πόλεων, συνοικισμῶν, ἐπαγγελμάτων, ἐπιχειρήσεων κ.λπ. καθὼς καὶ τὰς ὁμάδας τῆς βάσεως, δὲν γίνονται εἰς οὐδένα ἄλλον γνωστά, πλὴν τῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα συμμετέχουν εἰς ἑκάστην Ἐπιτροπήν.

»γ. Ὅτι τὸ ΕΑΜ διεξάγει συνεχῶς καὶ διὰ παντὸς μέσου ἀγῶνα ἐναντίον πάσης παραβάσεως τῶν συνωμοτικῶν κανόνων καὶ λαμβάνει ἑκάστοτε τὰ ἐπιβαλλόμενα μέτρα ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες παραβιάζουν τὰ συνωμοτικὰ μέτρα. Οὕτω τὸ ΕΑΜ παρουσιάζεται δημοσίᾳ καὶ πάντοτε ἀπρόσωπον καὶ ὡς ἁπλοῦς ἐκφραστὴς τῶν Ἐθνικοαπελευθερωτικῶν ἐπιδιώξεων καὶ καθοδηγητὴς τῶν ἀντιστοίχων ἀγώνων τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.

»6. Εἰς οὐδένα ἀντιπρόσωπον κόμματος ἢ ὀργανώσεως, μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ΕΑΜ διαπραγματεύεται τὴν προσχώρησιν τῆς ὀργανώσεώς του ἵνα ἀντιπροσωπευθῇ εἰς τὸ ΕΑΜ ἀνακοινοῦται ὁ,τιδήποτε σχετικῶς μὲ τὰς ὀργανώσεις, κόμματα κ.λπ., ἅτινα συμμετέχουν εἰς τὸ ΕΑΜ πρὸ τῆς ἀνακοινώσεως ἐκ μέρους τοῦ ὡς ἄνω ἀντιπροσώπου ὅτι ἡ ὀργάνωσίς του προσχωρεῖ εἰς τὸ ΕΑΜ καὶ ὅτι οὗτος δέχεται νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὸ ἀντίστοιχον ὄργανον τοῦ ΕΑΜ δι' ὃ προορίζεται.

»7. Μεταξὺ τῶν κομμάτων καὶ ὀργανώσεων, αἵτινες συνεργάζονται εἰς τὸ ΕΑΜ διατηρεῖται δι' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ Ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἡ μεγαλυτέρα ἀλληλοβοήθεια καὶ ἀλληλοϋποστήριξις διὰ πᾶν ζήτημα τὸ ὁποῖον σχετίζεται μὲ τὸν γενικὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα καὶ τὸν εἰδικώτερον ἐθνικοαπελευθερωτικὸν ἀγῶνα κάθε χωριστοῦ κόμματος. Ἐπίσης καὶ αἱ συνεργαζόμεναι ὡς ἄνω ὀργανώσεις χρησιμοποιοῦν τὰς ἀντιστοίχους ἐπιρροάς των διὰ τὴν ἄμβλυνσιν κάθε μέτρου ποὺ στρέφεται κατὰ τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Ἔθνους, ἐντοπίους προδότας ἢ ξένους κατακτητάς».

Αμέσως μετά την υπογραφή του συμφωνητικού ορίστηκε η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ, από τους Λευτέρη Αποστόλου εκ μέρους του ΚΚΕ, Στ. Κανελλόπουλο εκ μέρους της ΕΛΔ, Γ. Οικονόμου εκ μέρους του ΣΚΕ, Α. Βογιατζή εκ μέρους των Αγροτικών. Ταυτόχρονα, συγκροτήθηκε η Επιτροπή Πόλεως Αθηνών του ΕΑΜ από τους Αθ. Χατζή ως εκπρόσωπο του ΚΚΕ, Χρήστο Γιοβάνη ως εκπρόσωπο της ΕΛΔ, Στ. Βεόπουλο ως εκπρόσωπο του ΣΚΕ και Δ. Μπενετάτο ως εκπρόσωπο των Αγροτικών.

Αντιδράσεις

Κανείς δεν υποπτευόταν την ημέρα εκείνη –ούτε αυτοί που υπέγραψαν το ιδρυτικό– την ιστορική σημασία του γεγονότος. Το ΕΑΜ επρόκειτο σύντομα να εξαπλωθεί ρα-

γδαία σε όλες τις λαϊκές μάζες, να συναρπάσει όλες τις τάξεις και να αποκτήσει τεράστια δύναμη. Στην αρχή πέρασε από ισχυρές κρίσεις. Η εύθραυστη υποδομή του κινδύνευσε να θρυμματιστεί, και από τους ιδρυτές του το ΣΚΕ, όπως και οι Αγροτικοί, αποχώρησαν. Χάρη όμως στην πιστή παραμονή της ΕΛΔ μπόρεσε να διατηρήσει την ύπαρξή του και να ανδρωθεί με βήματα μεγάλα.

Από την πρώτη στιγμή κορμός και σπονδυλική στήλη του ΕΑΜ ήταν το ΚΚΕ. Η συνεισφορά των μικρών συμμάχων του σε στελέχη και μηχανισμούς ήταν ασήμαντη. Αλλά η προμετωπίδα που του προσέφεραν ήταν αποφασιστική. Πού οφειλόταν όμως η αρχική επιτυχία του ΕΑΜ; Πρώτον, στο γεγονός ότι ανταποκρινόταν στο έντονο κοινό αίσθημα, στη μαχητική διάθεση των λαϊκών μαζών που αναζητούσαν με κάθε μέσο και κάθε θυσία την απελευθερωτική πάλη. Και η ηγεσία του ΚΚΕ είχε την ευφυΐα να επενδύσει τη δράση του κάτω από το προκάλυμμα του ΕΑΜ, με απεριόριστη εθνική μορφή. Αξιοποιούσε όλους τους πατριωτικούς θρύλους και τις παραδόσεις του λαού. Επέσειε στα μάτια μιας μάζας που βρισκόταν σε εθνική επαναστατική έξαρση μέχρι παροξυσμού τους συμβολισμούς του 1821. Δεν παρασύρθηκε από τον πειρασμό να ρίξει κοινωνικά συνθήματα στον αγώνα. Ήξερε πως υπήρχε πόθος αλλαγών στα μη συντηρητικά στρώματα, αλλά ήξερε επίσης πως αυτός ο πόθος υπερεκαλυπτόταν από το εθνικό συναίσθημα. Και, με σπάνιο ρεαλισμό, εμφάνισε το κίνημα του ΕΑΜ, στην αρχή τουλάχιστον, αποκλειστικά πατριωτικό. Δεύτερον, στην έντεχνη οργανωτική ευρύτητα με την οποία παρουσιάστηκε. Απέφυγε κάθε περιορισμό στις συνεργασίες του. Δεν έβαλε παρά κατά των κατακτητών και της κατοχικής κυβέρνησης. Ούτε η 4η Αυγούστου ούτε –ακόμη περισσότερο– ο βασιλιάς υπήρξαν στόχοι των επιθέσεών του. Έτσι, μπορούσε να απευθύνεται προς κάθε τάξη, παράταξη, στρώμα. Τρίτον, στην οργανωσή του. Εισήγαγε μια νέα μορφή και νέο μηχανισμό πολιτικής πάλης, άγνωστα έως τότε στα πλατιά λαϊκά στρώματα και στα παλιά κόμματα εκτός από το ΚΚΕ. Έτσι, ως κίνημα μαζικό, παλλαϊκό, οργανωμένο, απλώθηκε στον χώρο της αντίστασης. Τέταρτον, στην αδράνεια και την εσφαλμένη τακτική και στρατηγική των άλλων παρατάξεων, κομμάτων, ομάδων. Τα παλιά κόμματα αντιλήφθηκαν έγκαιρα ότι το ΕΑΜ αποτελούσε προμετωπίδα του ΚΚΕ. Διείδαν ότι, παρά την πατριωτική μορφή του, το ΕΑΜ, αν αποκτούσε δύναμη, θα τη χρησιμοποιούσε για να καταληφθεί η εξουσία από το ΚΚΕ με την απελευθέρωση. Αντέδρασαν όμως κατά τρόπο αρνητικό. Δεν κατέφυγαν στα ίδια όπλα. Δεν έσπευσαν και αυτά να ανταποκριθούν στο κοινό, επαναστατικό αίσθημα. Μπορούσαν –και έπρεπε– να ηγηθούν στον απελευθερωτικό αγώνα και με την υπεροχή μέσων και στελεχών που διέθεταν να ξεπεράσουν το ΕΑΜ, το οποίο στην αρχή ήταν πάμφτωχο καθ' όλα. Μπορούσαν ακόμη να συνεργαστούν, έστω με το ΕΑΜ, και να αποκτήσουν υπεροχή στον εσωτερικό συσχετισμό δυνάμεων. Στις πρώτες φάσεις

του ΕΑΜ η ισχύς και ο μηχανισμός του ΚΚΕ βρίσκονταν σε τόσο χαμηλό επίπεδο, ώστε ήταν περισσότερο από πιθανό να υπερίσχυαν τα παλιά αστικά κόμματα μέσα στα πλαίσιά του και να διαφοροποιούσαν τη δομή του. Ωθούμενα όμως από τον φόβο της μάζας, διάλεξαν τη λύση που αποδείχθηκε η χειρότερη όλων: την αδράνεια. Να απομονώσουν το ΕΑΜ, να το «μποϊκοτάρουν», να το εξορκίσουν. Και να ψυχραίνουν το αγωνιστικό πάθος του λαού. Πόση διαφορά με τους εθνεγέρτες προγόνους τους! Πατριωτισμός υπήρχε πάντα, αλλά χωρίς δυναμίτη. Η ηγεσία των Ελλήνων αστών του 1821 οργάνωσε και κατηύθυνε τον αγώνα. Η ηγεσία του 1941 έγινε ουραγός του αγώνα. Και, το χειρότερο, όσοι ήταν προικισμένοι με δυναμίτη, και ανατινάζοντας την παθητική τακτική αυτής της ηγεσίας αποφάσιζαν να δράσουν, δεν κατανοούσαν τη δύναμη των όπλων που χρησιμοποιούσε το ΕΑΜ: τη μαζικότητα, την παλλαϊκότητα, την οργάνωση. Και υστερούσαν ολέθρια. Αργότερα θα αφυπνίζονταν οι πάντες. Και κόμματα και αγωνιστές. Αλλά θα ήταν αργά, γιατί στο μεταξύ το ΕΑΜ θα είχε γίνει παντοδύναμο.

28η Οκτωβρίου

Ενώ το δραματικό 1941 έβαινε προς το τέρμα του, έμπαιναν οι βάσεις της οργανωμένης αντίστασης. Ταυτόχρονα, πλήθαιναν οι μαζικές πατριωτικές εκδηλώσεις. Και η πρώτη επέτειος της έναρξης του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, η 28η Οκτωβρίου 1941, έδωσε την ευκαιρία για ένα σημαντικό παλλαϊκό ξέσπασμα στην Αθήνα.

Την προηγουμένη, μια τεράστια φλεγόμενη επιγραφή –«ΕΑΜ»– άναψε στον Υμηττό. Υπήρξε έμπνευση και εκτέλεση επιτυχής, με έντονη απήχηση υπέρ της αρτισύστατης οργάνωσης. Και έκανε τις Αρχές Κατοχής να νομίσουν ότι αποτελούσε το σύνθημα για την εκδήλωση ταραχών στην πρωτεύουσα. Τα στρατιωτικά μέτρα που ελήφθησαν ήταν εξαιρετικά, αλλά δεν τρομοκράτησαν τον λαό. Η περιοχή του Αγνώστου Στρατιώτου κατακλύστηκε από διαδηλωτές, που κατέθεσαν σωρεία στεφάνων και λουλούδια στον χώρο του μνημείου. Έφιππα τμήματα των Ιταλών έκαναν επανειλημμένες επελάσεις για να διαλύσουν το πλήθος και ενήργησαν πολλές συλλήψεις, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Έως αργά το βράδυ, ο Άγνωστος Στρατιώτης παρέμενε τόπος μαζικού προσκυνήματος.

Την ίδια ημέρα, στο αμφιθέατρο του κεντρικού κτιρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών έγινε μεγάλη συγκέντρωση φοιτητών. Και ο καθηγητής Κωνσταντίνος Τσάτσος, μικρόσωμος, νευρώδης και μαχητικός, εκφώνησε αγωνιστικό επετειακό λόγο και έκανε τους φοιτητές να ψάλλουν μαζί του, σε προκλητικό επιθετικό τόνο, τον εθνικό ύμνο. Μετά την τελετή, οι Ιταλοί θέλησαν να τον συλλάβουν. Διέφυγε και για αρκετό διάστημα κρύφτηκε στο σπίτι του δικηγόρου Γ. Λάππα. Βαθμιαία όμως άρχισε να αποκαθίσταται η επαφή της κατεχόμενης Ελλάδας με την κυβέρνηση του εξωτε-

ρικού και τις βρετανικές υπηρεσίες της Μέσης Ανατολής. Αλλά για αρκετό διάστημα η πρώτη δεν έθετε καθόλου θέμα αντίστασης και οι δεύτερες δεν έδειχναν ενδιαφέρον για τον αγώνα στη μαζική του, ολοκληρωμένη μορφή.

Οι «από έξω»

Στις αρχές Νοεμβρίου του 1941 έφτασε στην Αθήνα ο πρώτος μυστικός απεσταλμένος των ελληνικών Αρχών της Αιγύπτου. Επρόκειτο για τον έφεδρο ανθυποπλοίαρχο μηχανικό του πολεμικού ναυτικού Αμπατζή, που αποβιβάστηκε από αγγλικό υποβρύχιο σε κάποια ακτή της Αττικής. Ήρθε σε επαφή με τον Αριστείδη Πάλλη, ζητώντας να συναντήσει ορισμένους ανώτατους αξιωματικούς, και ιδίως τον στρατηγό Κ. Βεντήρη, για να τους διαβιβάσει πρόσκληση της κυβέρνησης να κατεβούν στη Μέση Ανατολή και να αναλάβουν τις διοικήσεις του σχηματιζόμενου στρατού. Ο Πάλλης όμως ανήκε σε μια οργάνωση που είχε συστήσει ο πλοίαρχος του πολεμικού ναυτικού Θ. Κουντουριώτης –στέλεχος ήδη του ΕΔΕΣ, όπως είδαμε– εν γνώσει του αρχηγού του, συνταγματάρχη Ν. Ζέρβα. Και κάλεσε τον πλοίαρχο αμέσως στο σπίτι του, λέγοντάς του: «Ήρθε από την Αλεξάνδρεια ο υποπλοίαρχος Αλεξάνδρου με σπουδαίες εντολές. Έλα να τον δεις». Ο ανθυποπλοίαρχος Αμπατζής, για λόγους συνωμοτικούς, έκρυψε το όνομά του και ως ψευδώνυμο χρησιμοποιούσε εκείνο του Αλεξάνδρου, ο οποίος όμως ήταν πραγματικό πρόσωπο, αξιωματικός που υπηρετούσε ήδη στον στόλο στην Ανατολική Μεσόγειο. Όταν ο Θ. Κουντουριώτης, που γνώριζε τον Αλεξάνδρου, έφτασε στο σπίτι του Πάλλη, κοντά στον Λυκαβηττό, αντίκρισε έναν άγνωστό του και φοβήθηκε μην είναι πράκτορας των Γερμανών. «Δεν είσαι ο Αλεξάνδρου», του είπε τραχιά. «Πες μας ποιος είσαι και τι θέλεις». «Είναι ανάγκη να συναντηθώ με τον Βεντήρη», απάντησε ο άλλος. «Τον θέλουν για αρχηγό του στρατού στην Αίγυπτο». «Να μου πεις πρώτα το πραγματικό σου όνομα». «Έστω. Είμαι ο ανθυποπλοίαρχος μηχανικός Αμπατζής. Με γνωρίζει ο υποπλοίαρχος Νεόφυτος». Ο υποπλοίαρχος Κόκκας (Αλέξανδρος) Νεόφυτος ανήκε στην οργάνωση του Κουντουριώτη. Έσπευσε να τον καλέσει και, όταν εκείνος έφτασε, του είπε πριν μπει και συναντήσει τον ανθυποπλοίαρχο: «Αν δεν είναι ο Αμπατζής, θα τον σκοτώσουμε επιτόπου». Αλλά ο Κ. Νεόφυτος αναγνώρισε αμέσως τον παλιό του συνάδελφο και έτσι έγινε η συνεννόηση. Δεν είχε όμως εκείνος μαζί του κανένα έγγραφο που να επισημοποιούσε την αποστολή του. Μόνο ένα χαρτάκι με την υπογραφή τού τότε πλοιάρχου Κώνστα, που ήταν αρχηγός του Β' Γραφείου του Ναυτικού Επιτελείου. Θεωρήθηκε όμως αρκετό γιατί οι δύο αξιωματικοί αναγνώρισαν την υπογραφή και η αποστολή του Αμπατζή εκπληρώθηκε. Μόνο που δεν έφερε καμιά εντολή ή μήνυμα για αντίσταση. Η έξω κυβέρνηση δεν ενδιαφερόταν παρά για την ενίσχυσή της.

Λίγες ημέρες αργότερα έφτασε και άλλος απεσταλμένος από το Κάιρο: ο Γιάννης Λέκκας, που πρότεινε στον Π. Κανελλόπουλο, εκ μέρους του πρωθυπουργού Εμμ. Τσουδερού, να κατεβεί στην Αίγυπτο για να συμμετάσχει στην κυβέρνηση. Ο Π. Κανελλόπουλος απάντησε (και η απάντησή του διαβιβάστηκε με τον ασύρματο): «Πριν συμπληρώσω το έργο που έχω αναλάβει στην κατεχόμενη Ελλάδα, δεν είναι δυνατόν να σκεφτώ τη μετάβασή μου στη Μέση Ανατολή». Ήταν όμως πια φανερό. Η αντίσταση θα ανέμενε μάταια το σύνθημα της δράσης από την εκπροσώπηση της Ελλάδας στο εξωτερικό.

Μυστική βάση του Αιγαίου

Το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής εξακολουθούσε να επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην οργάνωση δικτύων πληροφοριών και, δευτερευόντως, σαμποτάζ, καθώς και στη διαφυγή από την Ελλάδα Άγγλων και Ελλήνων. Αυτή η ροή όμως των φυγάδων έπρεπε να συστηματοποιηθεί, και τον Οκτώβριο του 1941 ένα αγγλικό υποβρύχιο αποβίβασε μια νύχτα στην Αντίπαρο τον Βρετανό λοχαγό Τζων Άτκινσον και τον επίκουρο ανθυποπλοίαρχο του βρετανικού ναυτικού Χάρη Γραμματικάκη.

Ο Τζων Άτκινσον ήταν από τους Άγγλους αξιωματικούς που αποκόπηκαν στην Ελλάδα κατά την κατάρρευση του Απριλίου. Κρυβόταν στο σπίτι του Τάκη Ιωάννου, αλλά, χάρη στα άψογα ελληνικά του, κυκλοφορούσε ελεύθερα με πλαστή ταυτότητα. Συνήθιζε μάλιστα να κατεβαίνει στο Παλαιό Φάληρο και τη Γλυφάδα όπου παρακολουθούσε το ποδόσφαιρο που έπαιζαν οι Γερμανοί, στα παραλιακά γήπεδα κοντά στο αεροδρόμιο του Χασάνι (Ελληνικού). Συνελήφθη όμως και κλείστηκε στο στρατόπεδο της Κοκκινιάς. Αλλά, όπως και ο λοχαγός Μακάσκυ, κατόρθωσε να δραπετεύσει και με τη βοήθεια του αρτοποιού Παπαβασιλείου μπόρεσε να διαφύγει στην Αίγυπτο τον Αύγουστο. Ο Χάρης Γραμματικάκης ήταν αγγλομαθής πλοίαρχος βενζινόπλοιου, με το οποίο πραγματοποίησε τη μεταφορά πολυάριθμων Άγγλων τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Σε αναγνώριση των υπηρεσιών του, αλλά και λόγω της αξίας του, προσελήφθη στο βρετανικό ναυτικό ως επίκουρος ανθυποπλοίαρχος. Οι δύο εκείνοι μυστικοί απεσταλμένοι του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής μόλις πάτησαν στην Αντίπαρο ήρθαν σε επαφή με τον διοικητή Χωροφυλακής Πάρου και Αντιπάρου μοίραρχο Ζαμπέτα και του αποκάλυψαν την αποστολή τους: θα οργάνωναν στην Αντίπαρο μυστική βάση, για να μεταφέρουν Άγγλους και Έλληνες πολεμιστές, μέσω Σμύρνης και Κύπρου. Ταυτόχρονα, η βάση θα χρησίμευε για την αποστολή πληροφοριών. Αλλά ο Άτκινσον είχε και την εντολή να έρθει σε επαφή με διάφορα πρόσωπα στην Αθήνα. Για όλα αυτά είχε ανάγκη τη βοήθεια των τοπικών ελληνικών Αρχών, που εκείνες τού την προσέφεραν χωρίς δισταγμό και

απεριόριστα. Ο μοίραρχος Ζαμπέτας, οι άνδρες του, ο τελώνης της Πάρου Βαπτιστής Λάχανος, ο αντισυνταγματάρχης Καραβίας που διέμενε τότε εκεί και πολλοί κάτοικοι τέθηκαν αμέσως στη διάθεσή του.

Η βάση λειτούργησε αποδοτικά. Πολλά βενζινόπλοια διοχέτευαν Βρετανούς και Έλληνες φυγάδες στη Σμύρνη, αλλά έφερναν επίσης από τη Μέση Ανατολή απεσταλμένους στην Ελλάδα. Μερικές φορές ήρθαν και υποβρύχια. Το κέντρο της βάσης εγκαταστάθηκε στο αγρόκτημα του Σπύρου Τζαβέλλα, στην πιο ερημική ακτή της Αντιπάρου, στη θέση Δεσποτικό, που σε λίγο έμοιαζε με τμήμα μεταγωγών. Άγγλοι και Έλληνες πηγαινοέρχονταν. Άλλοι –οι πιο πολλοί– από τον Πειραιά για την Αίγυπτο και άλλοι αντίστροφα. Όπως ήταν όμως επόμενο, σε λίγο όλη η Αντίπαρος και η Πάρος ήξεραν το κοινό μυστικό. Δύο ανώνυμες επιστολές το αποκάλυψαν και στην Ιταλική Διοίκηση Πάρου. Και τα ξημερώματα της 6ης Ιανουαρίου 1942 αποβιβάστηκε στην Αντίπαρο ισχυρό ιταλικό απόσπασμα με επικεφαλής τον ανθυπολοχαγό Ριπόλιτζι.

Τα ονόματα

Την προηγουμένη, ο μοίραρχος Ζαμπέτας κάτι είχε υποπτευθεί για την επιχείρηση των Ιταλών. Ειδοποίησε αμέσως τον Άτκινσον να κρυφτεί με τους ανθρώπους του σε ένα κοντινό ερημονήσι. Και επρόκειτο πράγματι στις 6 Ιανουαρίου να καταφύγουν εκεί, αλλά δεν πρόλαβαν. Οι Ιταλοί κύκλωσαν το σπίτι του Τζαβέλλα και ενήργησαν έφοδο. Ο Άτκινσον αμύνθηκε και τραυμάτισε στην κοιλιά τον ανθυπολοχαγό Ριπόλιτζι που εισόρμησε επικεφαλής. Αλλά, πέφτοντας εκείνος, πρόφτασε και έριξε μια χειροβομβίδα που συνέτριψε και τα δύο πόδια του Άγγλου λοχαγού. Έτσι συνελήφθη, καθώς και ο ασυρματιστής Αρβανιτόπουλος ή Κυπριάδης, ο ιδιοκτήτης του σπιτιού Σπύρος Τζαβέλλας, ο πλοίαρχος βενζινόπλοιου Φραγκίσκος Τσεντάκης και ο Βασίλης Πατέλης από την Πάρο, που βρέθηκαν εκεί. Αλλά οι Ιταλοί ανακάλυψαν και μια βαλίτσα του Άτκινσον η οποία περιείχε: 300 χρυσές λίρες, 4.000 δολάρια, μια φορητή συσκευή ασυρμάτου, διάφορα έγγραφα και, το κυριότερο, ένα σημείωμα με ονόματα Ελλήνων στην Αθήνα με τους οποίους ο Άτκινσον επιδίωκε να έρθει σε επαφή.

Οι πέντε συλληφθέντες καταδικάστηκαν σε θάνατο από το ιταλικό στρατοδικείο της Αθήνας και εκτελέστηκαν την 23η Φεβρουαρίου 1942 στο Γ' Νεκροταφείο της Κοκκινιάς. Αλλά η υπόθεση εκείνη είχε προεκτάσεις. Πέντε ημέρες μετά την καταστροφή της βάσης, τα ξημερώματα της 11ης Ιανουαρίου, έφτασε στην Αντίπαρο με ένα βενζινόπλοιο από τον Πειραιά ο Χάρης Γραμματικάκης. Μετέφερε 15 Έλληνες αξιωματικούς που προορίζονταν για την Αίγυπτο. Αγνοούσε τα πάντα και, καθώς πλεύριζε στην ακτή, έκπληκτος είδε να πετάγονται από τα βράχια Ιταλοί με τα όπλα

προτεταμένα. Αστραπιαία αντιλήφθηκε ότι έπεσε σε παγίδα. Φώναξε αμέσως «Στη θάλασσα, παιδιά!» και ρίχτηκε στο νερό. Κολυμπώντας, κατάφερε να ξεφύγει χάρη στο σκοτάδι. Οι αξιωματικοί όμως, πριν προφτάσουν να αντιδράσουν, συνελήφθησαν. Μεταφέρθηκαν στην Παροικία της Πάρου για ανάκριση, αλλά ισχυρίστηκαν ότι ήταν Κρητικοί στρατιώτες που έφυγαν κρυφά από τον Πειραιά και ήθελαν να επιστρέψουν στο νησί τους. Έγιναν πιστευτοί, γιατί ήταν συνηθισμένο το φαινόμενο. Τους παρέπεμψαν απλώς στο πλημμελειοδικείο Αθηνών «διά παράνομον αναχώρησιν εκ Πειραιώς» και γλίτωσαν με φυλάκιση 15 ημερών ο καθένας.

Λίγο αργότερα, όμως, οι Ιταλοί συνέλαβαν ως συνενόχους για τη μυστική βάση της Αντιπάρου τον μοίραρχο Ζαμπέτα, τον πρόεδρο της κοινότητας Πάρου Μιχαήλ Κρίσπη και πολλούς άλλους κατοίκους των δύο νησιών. Ο μοίραρχος και τρεις ακόμη καταδικάστηκαν σε θάνατο την 20ή Ιουνίου 1943. Πριν εκτελεστούν, όμως, έπεσε το καθεστώς του Μουσολίνι στην Ιταλία και πήραν χάρη.

Ο Π. Κανελλόπουλος

Αλλά υπήρχε και μια ακόμη προέκταση της υπόθεσης Άτκινσον. Οι Ιταλοί άρχισαν να αναζητούν εκείνους που ήταν γραμμένοι στις σημειώσεις του λοχαγού, που βρέθηκαν στη βαλίτσα του. Και πρώτα συνέλαβαν τον πλοίαρχο Θ. Κουντουριώτη, ο οποίος καταδικάστηκε σε κάθειρξη 30 ετών και μεταφέρθηκε στην Ιταλία. Εκεί τον βρήκε η ιταλική συνθηκολόγηση και μεταβαίνοντας στην Αίγυπτο ανέλαβε υπηρεσία στον στόλο. Ακολούθησε η σύλληψη του Αλ. Ζάννα, του πολιτευτή Θεσσαλονίκης, ο οποίος στον Ελληνικό και στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό ανέπτυσσε εξαιρετική αγωνιστική δραστηριότητα. Και, μια νύχτα του Φεβρουαρίου, ο αρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος Π. Κανελλόπουλος, στο σπίτι του στην οδό Αρδηττού, πήρε ένα τηλεφώνημα από τη γνωστή του Έμμυ Πολυμενάκου, το οποίο έμελλε να παίξει αποφασιστικό ρόλο στη δράση του κατά τον πόλεμο: «Ο αδελφός μου (ιατρός Λεωνίδας Πολυμενάκος) μου διεμήνυσε από τις φυλακές Αβέρωφ όπου κρατείται ότι κατά την ανάκρισή του ρωτήθηκε επίμονα για σας και πάνω στο γραφείο του ανακριτή υπήρχε φάκελος με το όνομά σας. Πρέπει να κρυφτείτε αμέσως». Ο Π. Κανελλόπουλος περιλαμβανόταν στα ονόματα που βρέθηκαν στη βαλίτσα του Άτκινσον. Άλλωστε, ήδη ήταν ύποπτος στους Ιταλούς για την αντιστασιακή του δράση. Υπάκουσε στη σύσταση και αμέσως εκείνη τη νύχτα κατέφυγε με τη σύζυγό του στο σπίτι του γιατρού Π. Πουλικάκου. Μόλις πρόφτασε. Τον αναζήτησαν οι Ιταλοί και, αν τον έπιαναν, ασφαλώς τον ανέμενε σκληρή τύχη. Γιατί καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο.

Τι θα έκανε τώρα ο Π. Κανελλόπουλος; Επί ένα μήνα κρυβόταν στο σπίτι του Δ. Πλαγιάννη, ανώτατου υπαλλήλου της Βουλής, στην οδό Αγίου Μελετίου. Εκεί συ-

γκεντρώθηκαν οι επιτελείς του κόμματος και αποφασίστηκε: θα έφευγε στη Μέση Ανατολή. Ο ίδιος γράφει (*Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου*, σελ. 44):

> *«Τὰ βουνὰ δὲν προσέφεραν τὴν ὥραν ἐκείνην –Μάρτιος τοῦ 1942– δυνατότητα ἀποφασιστικῆς ἰδικῆς μου συμβολῆς εἰς τὸν ἀγῶνα, ἐνῶ ἐκ τῆς Μέσης 'Ανατολῆς πληροφορίαι ἔλεγον ὅτι αἱ ἐκεῖ δυνάμεις μας, πλὴν τῶν ναυτικῶν, δὲν προητοιμάζοντο ἐπαρκῶς διὰ νὰ δώσουν πάλιν τὸ ἡρωϊκὸν "παρὼν" εἰς τὸν ἀγῶνα».*

Η απόφαση όμως εκείνη ήταν άσχετη με την πρόσκληση που του είχε διαβιβάσει τον Νοέμβριο του 1941 ο Ιωάννης Λέκκας. Και έφυγε χωρίς καμιά συνεννόηση ή βοήθεια των αγγλικών υπηρεσιών. Ο μηχανισμός του κόμματος του βρήκε μια ψαρόβαρκα, στην οποία μόλις χώρεσαν αυτός, η σύζυγός του, ο αστυνόμος Ι. Πουλικάκος, ο Ιωάννης Λέκκας, ο καπετάνιος του πλεούμενου Κ. Γιαγκουδάκης και ένας μικρός βοηθός του. Και τη νύχτα της 31ης Μαρτίου αναχώρησε, ενώ στην ξηρά τον κάλυπταν –για την περίπτωση που οι Γερμανοί θα επιχειρούσαν να τον συλλάβουν– ο υπομοίραρχος Π. Λόλας με λίγους ένοπλους άνδρες.

Μετά από οδύσσεια αρκετών ημερών, ο Π. Κανελλόπουλος έφτασε στη Σμύρνη και από εκεί στο Κάιρο, όπου αμέσως ανέλαβε την αντιπροεδρία της κυβέρνησης. Πριν όμως αρχίσει στην Ελλάδα η περιπέτεια της καταδίωξής του, είχε κάνει μια αξιοσημείωτη πολιτική πράξη: Ένα βράδυ κλήθηκε στο σπίτι του αρχηγού των Φιλελευθέρων Σοφούλη, όπου βρίσκονταν και οι στρατηγοί Θ. Μανέτας και Αλ. Μαζαράκης. Ο Σοφούλης επέδειξε στον νεαρό συνάδελφό του ένα πρωτόκολλο των πολιτικών αρχηγών που αποκήρυσσε τον βασιλιά Γεώργιο. Ο Π. Κανελλόπουλος όμως, μολονότι ήταν τότε άκρως δημοκρατικός, αρνήθηκε: «Είναι τελείως ανεδαφικό αυτό σήμερα», είπε. «Άλλα προέχουν επιτακτικώς. Και δεν πρέπει να υπάρξει η παραμικρή διάσπαση στον αγώνα». Αναχώρησε, αφήνοντας αγανακτισμένο τον Σοφούλη. Και η αγανάκτηση του γέρου πολιτικού μεταδόθηκε στους άλλους αρχηγούς. Είχε προηγηθεί για τον ίδιο σκοπό μια συνάντηση του Π. Κανελλόπουλου με τον Γ. Καφαντάρη, στην οποία ο πρώτος ανέπτυξε στον δεύτερο ότι, αντί να βυζαντινολογούν τα κόμματα με το θέμα του βασιλιά, θα έπρεπε να αρπάξουν τα όπλα. Όταν ο Π. Κανελλόπουλος μόλις έφτασε στην Αίγυπτο μπήκε στην κυβέρνηση, ο Γ. Καφαντάρης, με το γνωστό δριμύ ύφος του, φώναξε στους φίλους του: «Ακούς εκεί, τον μπεζεβέγκη! Εμένα ήθελε να με κάνει σαμποτέρ κι αυτός πήγε και έγινε αντιπρόεδρος!» Αυτό που δεν αντιλαμβάνονταν ακόμη οι παλιοί πολιτικοί αρχηγοί ήταν πως η κραυγή των καιρών ήταν η πρακτική αγωνιστική δράση. Ο Π. Κανελλόπουλος την ακολούθησε. Και σ' αυτό απέβλεπε η φυγή του, που ήταν γεμάτη κίνδυνο. Γιατί, μετά την αποκάλυψη της μυστικής βάσης της Αντιπάρου, Γερμανοί και Ιταλοί ενέτειναν την επαγρύπνησή τους για να μη γίνεται διαρροή από τη θάλασσα. Οι

ακτές επιβλέπονταν αυστηρά και η παράνομη διάσχιση του Αιγαίου είχε γίνει παράτολμη επιχείρηση. Και, ακριβώς την επομένη της αναχώρησης του Π. Κανελλόπουλου, στο ίδιο εκείνο σημείο γινόταν μια τραγωδία.

Η ομάδα Ακύλα

Από τον όρμο που ξεκίνησε η ψαρόβαρκα με την ομάδα Κανελλόπουλου έφευγε μετά από 24 ώρες ένα άλλο μικρό βενζινόπλοιο στο οποίο επέβαιναν: οι αξιωματικοί Μιχαήλ Ακύλας της αεροπορίας και του λιμενικού Σώματος Ηλίας Καζάκος και Γεώργιος Κωττούλας, καθώς και ο Γεώργιος Αναγνωστόπουλος. Δεν είχαν όμως τύχη. Έξω από τις Φλέβες τούς συνέλαβε ένα γερμανικό καταδιωκτικό. Μαζί με τον καπετάνιο Δημήτριο Γιαγκουδάκη (αδελφό εκείνου που μετέφερε τον Π. Κανελλόπουλο) και τον ναύτη του Παν. Θυμαρά, κλείστηκαν στις φυλακές Βουλιαγμένης μετά από βασανιστική ανάκριση, εν αναμονή της δίκης τους.

Αλλά τη νύχτα της 3ης Ιουνίου 1942 έγινε ένα μικρό σαμποτάζ που κατέστρεψε τμήμα της σιδηροδρομικής γραμμής των ΣΕΚ μέσα στην Αθήνα. Την ίδια νύχτα οι Αρχές Κατοχής εξέδωσαν την εξής ανακοίνωση:

> *«Κατόπιν τῆς διαπραχθείσης ἀποπείρας κατὰ τὴν νύκτα πρὸς τὴν 4ην Ἰουνίου ἐπὶ τοῦ τμήματος τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Ἀθηνῶν-Λιοσίων, διετάχθη ἡ θανατικὴ ἐκτέλεσις ὡρισμένου ἀριθμοῦ κρατουμένων ἤδη εἰς τὴν διάθεσιν τῶν δύο Διοικήσεων τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων Κατοχῆς. Μέτρα διαρκῶς σοβαρώτερα θέλουσι ληφθῆ ἐν περιπτώσει ἐπαναλήψεως τοιούτων ἀποπειρῶν.*
>
> *»Ἡ Ἀνωτάτη Διοίκησις τῶν Ἰταλικῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων ἐν Ἑλλάδι και ἡ Γερμανικὴ Διοίκηση Νοτίου Ἑλλάδος».*

Λίγο αργότερα, ο Γερμανός φρούραρχος Αθηνών έκανε την κατωτέρω δήλωση:

> *«Ὁ Γερμανικὸς Στρατὸς προέβη εἰς τὴν σύλληψιν ἀριθμοῦ τινος ὁμήρων, ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ κατεχομένων ἐδαφῶν. Εἰς περίπτωσιν οἱωνδήποτε ἀποπειρῶν ἢ πράξεων σαμποτὰζ κλπ., στρεφόμενων ἐναντίον τοῦ Γερμανικοῦ Στρατοῦ, οἱ ὅμηροι οὗτοι θὰ τυφεκισθοῦν. Ὡς τοιοῦτοι ὅμηροι λογίζονται ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ Ἕλληνες οἵτινες συνελήφθησαν ἢ θὰ συλληφθοῦν, λόγῳ ὑπονοιῶν διὰ πράξεις στρεφομένας κατὰ τοῦ Γερμανικοῦ Στρατοῦ. Ἀνάλογα αὐστηρότατα μέτρα θὰ ληφθοῦν περαιτέρω ἐναντίον τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν ἐκείνων τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἀναχωροῦν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, διὰ ν' ἀγωνισθοῦν κατὰ τῆς Γερμανίας καὶ κατὰ τῆς Ἰταλίας. Πρὸς ἀποφυγὴν τυφεκισμῶν ὁμήρων, οἵτινες θὰ πλήξουν βαρύτατα τὸν Ἑλληνικὸν λαόν, καλεῖται ὁ πληθυσμὸς ὅπως ἀπέχη, ἀπὸ ἀποπείρας, πράξεις σαμποτὰζ κλπ. καὶ νὰ καταγγέλη εἰς τὴν ἁρμο-*

δίαν ὑπηρεσίαν τοῦ Γερμανικοῦ Στρατοῦ τοὺς ἀναγνωρισθέντας ἢ ὑποτιθεμένους δράστας».

Έτσι, άρχιζε η τραγική ιστορία της ομηρίας στην κατεχόμενη Ελλάδα. Βέβαια, είχαν ήδη γίνει ομαδικές και ατομικές εκτελέσεις ανεύθυνων πολιτών στην Α. Μακεδονία από τους Βουλγάρους, στην Κρήτη από τους Γερμανούς, στην Κεντρική και τη Δυτική Μακεδονία από Ιταλούς και Γερμανούς. Αλλά τώρα γινόταν η επίσημη θεσμοποίηση του μέτρου το οποίο πολύ σύντομα θα αποκτούσε ευρύτατες διαστάσεις. Και οι πρώτοι που το έβαψαν με το αίμα τους ήταν ο Μιχ. Ακύλας και οι σύντροφοί του, μαζί με τρεις άλλους κρατούμενους, τους Ελ. Κιοσέ, Νικ. Μοσχόπουλο και Αράμ Ιρινιάν. Το απόγευμα της 4ης Ιουνίου, ο Γερμανός διευθυντής των φυλακών Βουλιαγμένης κάλεσε τους οκτώ αγωνιστές και τους ανακοίνωσε ότι το πρωί θα εκτελούνταν. Αφού αποχαιρέτησαν τους συγκρατούμενούς τους μεταφέρθηκαν στις φυλακές Αβέρωφ. Και, στις 5 το πρωί της 5ης Ιουνίου, με κλειστό γερμανικό αυτοκίνητο οδηγήθηκαν στο σκοπευτήριο της Καισαριανής με τη συνοδεία ενός ιερέα. Έπεσαν ηρωικά, τραγουδώντας τον Εθνικό Ύμνο.

Οι πρώτοι όμηροι

Χάριν της ιστορικής λεπτομέρειας όμως, πρέπει να σημειώσουμε ότι οι πρώτοι Έλληνες που έπαιξαν τον ρόλο ομήρων υπήρξαν μια ομάδα διαπρεπών Αθηναίων τις πρώτες κιόλας ημέρες της γερμανικής Κατοχής στην Αθήνα. Στις 3 Μαΐου 1941 έγινε η μεγάλη παρέλαση του γερμανικού στρατού στην πρωτεύουσα. Και την προηγουμένη ο Γερμανός φρούραρχος, ως μέτρο ασφαλείας, ζήτησε από τον δήμαρχο Αθηναίων να ορίσει 12 επιφανείς πολίτες, οι οποίοι θα βρίσκονταν στη διάθεσή του, ως εγγύηση ότι δεν θα γινόταν καμιά επίθεση κατά των παρελαυνόντων στρατευμάτων. Ο δήμαρχος, ασυνήθιστος ακόμη στην κατοχική τακτική των Γερμανών, ζήτησε διευκρινίσεις για την τύχη αυτών των προσωπικοτήτων και ο φρούραρχος του εξήγησε ψυχρά: «Οι άνθρωποι αυτοί θα υποστούν τα αντίποινα και εν ανάγκη θα εκτελεστούν». Ο δήμαρχος αναγκάστηκε να συμμορφωθεί, και σε λίγες ώρες ειδοποιήθηκαν να προσέλθουν στο Δημαρχείο οι εξής Αθηναίοι: 1. Φωτεινός Γεώργιος, πρύτανης Πανεπιστημίου Αθηνών, 2. Σταυρόπουλος Άγγελος, Πρόεδρος Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, 3. Σκουζές Δημήτριος, Γενικός Γραμματέας Συλλόγου των Αθηναίων, 4. Ράπτης Βασίλειος, Πρόεδρος Εργατικού Κέντρου Αθηνών, 5. Καλομοίρης Ιωάννης, Γενικός Γραμματέας Συνομοσπονδίας Εργατών, 6. Παμπούκης Ιωάννης, Πρόεδρος Κτηματικής Ένωσης Αθηνών, 7. Μανέας Κλέαρχος, Πρόεδρος Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, 8. Παπαγιάννης Κωνσταντίνος, Πρόεδρος Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών, 9. Περάκης Κωνσταντίνος, Πρόεδρος Ιατρικού Συλλόγου Αθηνών, 10. Σταθάτος Αντ., Πρόεδρος της ΕΛΠΑ,

11. Γιοκορέτσας Απόστολος, Πρόεδρος Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, και 12. Γεωργάτος Α., Πρόεδρος Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Αθηνών.

Όλοι υπάκουσαν και συγκεντρώθηκαν στο Δημαρχείο στις 7:30' το πρωί της 3ης Μαΐου, όπου τέθηκαν υπό φρούρηση από τους Γερμανούς. Δεν τους απέκρυψαν τη δραματική τους θέση. Και παρέμειναν εκεί, αγωνιώντας έως και δύο ώρες μετά το τέλος της παρέλασης, οπότε έφτασε ο υπασπιστής του φρούραρχου για να τους αναγγείλει ευγενώς ότι ήταν ελεύθεροι. Δεν επιτράπηκε όμως να δημοσιευθούν τα ονόματα των 12 ομήρων στις εφημερίδες ούτε να κοινολογηθεί το γεγονός. Η θυσία των ομήρων όμως, παρά την τραγικότητα και τις διαστάσεις της, δεν ήταν το χειρότερο από τα δεινά που έπληξαν την Ελλάδα στην Κατοχή. Άλλος ήταν ο αποφασιστικός παράγοντας του αφανισμού. Το φθινόπωρο του 1941 έληγε, ενώ έμπαιναν οι βάσεις της οργάνωσης του αγώνα και ενώ άρχιζε η μορφοποίηση του διάχυτου αντιστασιακού πνεύματος. Και τότε απότομα εισέβαλε η πείνα, που έμελλε να κορυφώσει το δράμα του ελληνικού λαού αλλά και να μεταβάλει σε υλική δύναμη την απόγνωση του έθνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΕΙΝΑ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΑΦΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΖΩΝΗ • ΛΕΗΛΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΑΠΟ ΓΕΡΜΑΝΟΥΣ ΚΑΙ ΙΤΑΛΟΥΣ • ΤΑ ΚΑΤΟΧΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ • Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΤΗΣ ΔΡΑΧΜΗΣ • ΟΙ ΜΑΖΙΚΟΙ ΘΑΝΑΤΟΙ • Η ΕΠΟΠΟΙΙΑ ΤΩΝ ΔΙΤΡΟΧΩΝ • ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΦΑΓΑ ΓΡΙΑ • ΤΟ *ΚΟΥΡΤΟΥΛΟΥΣ*, ΠΛΟΙΟ ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ

ΟΙ ΕΠΙΣΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ στην κατεχόμενη Ελλάδα άρχισαν από τις πρώτες ημέρες και έβαιναν αυξανόμενες με επιταχυνόμενους ρυθμούς έως το φθινόπωρο του 1941. Δεν είχαν όμως ακόμη τις διαστάσεις και τη μορφή της λιμοκτονίας. Τις απέκτησαν από τον Σεπτέμβριο. Η Μεγάλη Πείνα εισέβαλε απότομα και παρουσίασε την αιχμή της το δίμηνο Δεκεμβρίου 1941 - Φεβρουαρίου 1942. Από την άνοιξη του 1942 σημειώθηκε η ύφεση και από το καλοκαίρι του έτους εκείνου η κατάσταση έγινε σχετικά υποφερτή. Αλλά το τρομερό εξάμηνο Οκτωβρίου 1941 - Μαρτίου 1942 υπήρξε τόσο εξουθενωτική, ώστε άφησε βαριά τη δημογραφική, ψυχοσωματική, βιολογική και κοινωνική σφραγίδα της στη χώρα για πολλά χρόνια.

Πού οφειλόταν η Πείνα; Πριν από τον πόλεμο, η Ελλάδα είχε αυτάρκεια σε τρόφιμα 75-80%. Καμιά αμφιβολία ότι για να διατηρηθεί το επίπεδο διατροφής του λαού ήταν απαραίτητος ο συμπληρωματικός εφοδιασμός της από το εξωτερικό. Αλλά, με την κατάληψη της χώρας από τον Άξονα και τη Βουλγαρία, επιβλήθηκε από τους Συμμάχους αποκλεισμός, ο οποίος αποτελούσε νόμιμη ενέργεια. Την αποδέχεται το διεθνές δίκαιο εφόσον ο πόλεμος συνεχίζεται. Θέτει όμως ως προϋπόθεση πως, όταν μια χώρα καταληφθεί, την ευθύνη διατροφής του πληθυσμού της την αναλαμβάνει το κράτος που ενεργεί την κατοχή.

Αυτός καθαυτός ο αποκλεισμός, άλλωστε, δεν υπήρξε ο κύριος παράγοντας του τρομερού λιμού που κατακάλυψε την Ελλάδα. Ένα κενό 20-25% στον κανονικό, υπό ειρηνικές συνθήκες, εφοδιασμό της χώρας θα κατέβαζε το επίπεδο διατροφής σε ανάλογο βαθμό, δεν θα το κατέρριπτε όμως μέχρι κατεδάφισης, όπως συνέβη την τρομερή περίοδο της Πείνας. Στη διάρκεια, εξάλλου, του πολεμικού εξαμήνου (Νοέμβριος 1940 - Απρίλιος 1941) είχαν γίνει εισαγωγές σημαντικών ποσοτήτων τροφίμων, ενώ άλλες μεγάλες ποσότητες έφερε μαζί του το Βρετανικό Εκστρατευτι-

κό Σώμα. Από τις ποσότητες αυτές το μεγαλύτερο μέρος τους ήταν αποθηκευμένο την ώρα της κατάρρευσης, και δεν το έθιξαν οι απερχόμενοι Βρετανοί. Υπήρχε, λοιπόν, ήδη ένα σημαντικό απόθεμα τροφίμων, που για ένα πρώτο τουλάχιστον διάστημα θα μπορούσε να καλύψει τα κενά του αποκλεισμού. Και όμως η Πείνα, που ενέσκυψε απότομα, είχε διαστάσεις σαν να μην υπήρχε τίποτα στην Ελλάδα και σαν η παραγωγή της να είχε εκμηδενιστεί. Πού οφειλόταν το φαινόμενο; Στη σκληρότητα και στην αρπακτικότητα της τριπλής Κατοχής, η οποία εξάρθρωσε πλήρως την οικονομία και αποστράγγισε τους πόρους της χώρας, κατά βάναυση παράβαση του διεθνούς δικαίου.

Θα εξετάσουμε χωριστά τις οικονομικές συνθήκες που επέφερε η Κατοχή στις τρεις ζώνες της: τη Βουλγαρική, την Ιταλική και τη Γερμανική.

Η κάθοδος των Βουλγάρων

Η εισβολή των Βουλγάρων στη Βόρεια Ελλάδα και η κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης αποτέλεσε κάτι το πρωτοφανές και παράξενο από πλευράς διεθνούς δικαίου. Η Βουλγαρία κατέλαβε επαρχίες ενός κράτους προς το οποίο δεν είχε κηρύξει τον πόλεμο ούτε ήρθε σε εχθροπραξίες μαζί του ούτε του απηύθυνε οιαδήποτε προειδοποίηση ή τελεσίγραφο ούτε διατύπωσε κάποια αξίωση. Σιωπηρά, ακολουθώντας τα γερμανικά στρατεύματα, ο βουλγαρικός στρατός, με πλήθος διοικητικών Αρχών, εγκαταστάθηκε μέχρι τον ποταμό Στρυμόνα. Και, εξίσου σιωπηρά, η βουλγαρική διοίκηση επιδόθηκε στην ενσωμάτωση αυτής της περιοχής.

Το παράξενο –από πλευράς διεθνούς δικαίου πάντοτε– είναι ότι και η επίσημη ελληνική κυβέρνηση, στην Αθήνα αρχικά, στο εξωτερικό έπειτα, τηρούσε και αυτή τυπική σιωπή έναντι της βουλγαρικής εισβολής. Και μόνο στις αρχές Ιουλίου, αφού ήδη επί δυόμισι μήνες οι Βούλγαροι κατείχαν τη μισή Βόρεια Ελλάδα, αποφάσισε να κηρύξει τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας, αναδρομικά έστω. Δεν δόθηκε ποτέ καμιά εξήγηση για εκείνη την υπέρμετρη καθυστέρηση. Πάντως, στις 2 Ιουλίου 1941, ο πρεσβευτής της Ελλάδας στο Λονδίνο Χ. Σιμόπουλος κοινοποιούσε στον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών Άντονυ Ήντεν την απόφαση της κυβέρνησής του με το παρακάτω έγγραφο (αρ. αρχείων Φόρεϊν Όφις R 6775/538/7). Ήταν η πρώτη επίσημη ελληνική ανακοίνωση πως οι Βούλγαροι είχαν μπει στην Ελλάδα!

«Βασιλικὴ Πρεσβεία τῆς Ἑλλάδος, Ἄππερ Μπροὺκ Στρὴτ ἀρ. 51. 2 Ἰουλίου 1941.

»Κύριε,

»Βάσει ὁδηγιῶν τῆς Κυβερνήσεώς μου ἔχω τὴν τιμὴν νὰ σᾶς πληροφορήσω ὅτι, συμφώνως πρὸς πληροφορίας ληφθείσας ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς βασιλικῆς Κυβερνήσεως, ἐδάφη τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος κατελήφθη-

σαν υπὸ τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ καὶ πράξεις ἀγριότητος καὶ βίας ἐκτελοῦνται εἰς βάρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐν λόγῳ περιοχῶν. Ἡ ἑλληνικὴ βασιλικὴ Κυβέρνησις μοῦ ἔδωσεν ὁδηγίας ὅπως σᾶς πληροφορήσω ὅτι, συνεπείᾳ τούτου, ἐμπόλεμος κατάστασις θεωρεῖται ὡς ἰσχύουσα μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας καθ' ἣν ἡ Βουλγαρία κατέλαβεν ἑλληνικὰ ἐδάφη.

»Παραμένω κλπ.

Χ. Σιμόπουλος»

Όλες όμως αυτές οι διαδικασίες, το διεθνές δίκαιο με τα παράξενά του και η ελληνοβουλγαρική σιωπή, δεν είχαν καμιά ουσιαστική σημασία. Το πραγματικό γεγονός ήταν πως για τρίτη φορά μέσα σε 30 χρόνια (1912-13, 1916-18, 1941...) η Βουλγαρία καταλάμβανε την περιοχή ανατολικά του Στρυμόνα. Η επιμονή της εξηγείται από την απόφασή της να επιτύχει διέξοδο στο Αιγαίο Πέλαγος. Και η βίαιη πολιτική, που ακολούθησε στις τρεις περιπτώσεις, ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειάς της να εκβουλγαρίσει ταχύτατα αυτή την περιοχή –που δεν περιλάμβανε σλαβόφωνους παρά μόνο κατά 0,5%–, ώστε, την ώρα της ειρήνης, να την παρουσιάσει ως φυσιολογική επέκταση του εδάφους της. Και έτσι να κατοχυρώσει τη μόνιμη διέξοδο στο Αιγαίο.

Εκβουλγαρισμός

Από τις τρεις όμως εκείνες περιόδους βουλγαρικής Κατοχής, η σκληρότερη ήταν η τρίτη. Υπήρξε βιαιότερη, συστηματικότερη και συνοδευόταν από την αφανιστική οικονομική απομύζηση του κατεχόμενου ελληνικού χώρου. Μια εικόνα των συνθηκών που δημιουργήθηκαν στην πολύπαθη Βουλγαρική Ζώνη μάς δίνει η δραματική έκθεση μιας επιτροπής καθηγητών του πανεπιστημίου (Δ. Χόνδρος, Ι. Θεοδωρακόπουλος, Ν. Βλάχος, Σ. Κυριακίδης, Χ. Φραγκίστας), οι οποίοι εκτέλεσαν επιτόπια έρευνα το 1945. Η έκθεση, με ημερομηνία 31 Μαΐου 1945, αναφέρει:

«Εὐθὺς ὡς οἱ Βούλγαροι εἰσῆλθον εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας ἔθεσαν μὲ ἀμείλικτον συστηματικότητα εἰς ἐφαρμογὴν τὸ πρόγραμμα τοῦ ἐκβουλγαρισμοῦ αὐτῶν. Πρὸς τοῦτο κατέλυσαν τὸ ἑλληνικὸν κράτος ὑπὸ πᾶσαν αὐτοῦ ἐκδήλωσιν. Ἀπήλασαν ἢ δι' οἱωνδήποτε ἄλλων μέσων ἠνάγκασαν εἰς ἀναχώρησιν τοὺς νομάρχας καὶ τοὺς ἄλλους διοικητικοὺς ὑπαλλήλους, τοὺς δικαστικούς, τοὺς μητροπολίτας καὶ τὴν χωροφυλακήν. Τοὺς δημοτικοὺς ἄρχοντας μέχρι καὶ τῶν τελευταίων χωρίων ἀντικατέστησαν μὲ Βουλγάρους, βοηθουμένους ἀπὸ δύναμιν χωροφυλακῆς. Ἀντικατέστησαν ἐπίσης διὰ Βουλγάρων τοὺς Ἕλληνας ἱερεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ἀπηγόρευσαν τὰς ἱεροπραξίας ἐκτὸς ἐλαχίστων περιπτώσεων,

κατὰ τὰς ὁποίας διὰ λόγους ἀργυρολογίας ἐφάνησαν ἀνεκτικώτεροι, κατεδίωξαν δὲ τοὺς ἱερεῖς ποὺ ὑπέβαλαν αὐτοὺς εἰς παντὸς εἴδους ἐξευτελισμούς, κακώσεις, φυλακίσεις, πολλοὺς δὲ μὲ βασανιστήρια ἐθανάτωσαν.

»Σχεδὸν συγχρόνως ἐστράφησαν κατὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἔκλεισαν τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἀπήλασαν καὶ κατεδίωξαν τοὺς διδασκάλους, ἀπήλειψαν τὰς ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς ἀπὸ καταστήματα, δρόμους, ἐκκλησίας καὶ ἐπέβαλον ὄχι μόνον εἰς τοὺς νέους τάφους νὰ ἀναγράφωνται τὰ ὀνόματα μὲ βουλγαρικὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ εἰς παλαιοὺς τάφους, νὰ ἀντικατασταθοῦν αἱ ἑλληνικαὶ διὰ βουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν. Οἱ ὁμιλοῦντες ἑλληνικὰ εἰς τοὺς δρόμους, διέτρεχον κίνδυνον προστίμου και ξυλοκοπήματος. Τὰς ἀπελάσεις ἐπεξέτειναν καὶ εἰς ἄλλους σημαίνοντας Ἕλληνας, τῶν ὁποίων ἡ ἐπὶ τόπου παραμονὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνισχύση τὴν κατὰ τοῦ ἐκβουλγαρισμοῦ ἀντίστασιν τοῦ πληθυσμοῦ καὶ προέβησαν ἔπειτα εἰς τὴν λεγομένην ἀπογραφὴν τῶν κατοίκων, κατὰ τὴν ὁποίαν δι' ἀπειλῶν, ὑποσχέσεων, ἐκβιασμῶν προσεπάθουν νὰ ἀναγκάσουν τοὺς Ἕλληνας νὰ δηλώσουν, ὅτι δέχονται τὴν βουλγαρικὴν ὑπηκοότητα, ἐθέσπισαν δὲ τὸν περίφημον νόμον περὶ ἰθαγενείας, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἐπιμένοντες εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν ἀπηλαύνοντο ἀποξενούμενοι τῆς περιουσίας των. Οὕτως ἄνω τῶν 200 χιλιάδων Ἑλλήνων ἀπεμακρύνθησαν εἰς τὴν γερμανοκρατουμένην Ἑλλάδα καὶ ἔζησαν μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τὴν θλιβερὰν ζωὴν τῶν προσφύγων».

Πείνα στην Α. Μακεδονία

Η έκθεση προχωρά κατόπιν στις καθαρά οικονομικές συνθήκες της βουλγαρικής Κατοχής. Και αναγράφει:

«Τὸν ἐκβουλγαρισμὸν ἐπεχείρησαν νὰ συμπληρώσουν μὲ τὴν ἐγκατάστασιν δεκάδων χιλιάδων Βουλγάρων ἐποίκων, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἀληθιναὶ ἀκρίδες, ἐπέπεσαν κατὰ τῆς δυστυχισμένης χώρας. Τὰ καλύτερα σπίτια καὶ ἔπιπλα, ἐνδύματα καὶ ἄλλα ἐφόδια, τὰ γονιμώτερα χωράφια ἡρπάγησαν καὶ παρεδόθησαν εἰς τοὺς ἐποίκους. Ὅπου δὲν ὑπῆρχαν κατάλληλα οἰκήματα ἠναγκάζοντο οἱ κάτοικοι νὰ κρημνίζουν τὰ σπίτια των καὶ μὲ τὰ ὑλικὰ νὰ κατασκευάζουν εὐπροσώπους κατοικίας διὰ τοὺς ἐποίκους μὲ προσωπικήν των ἐργασίαν εἰς ἐμφανῆ μέρη παρὰ τοὺς δημοσίους δρόμους. Αἱ ἀγγαρεῖαι ἦσαν εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν. Οἱ δυστυχισμένοι χωρικοὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ καλλιεργοῦν τὰ χωράφια των, τὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθῆ εἰς τοὺς Βουλγάρους ἐποίκους, καὶ εἰς τὸ τέλος ἔπρε-

πε νὰ εὕρουν καὶ χρήματα διὰ νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους τῶν χωραφιῶν αὐτῶν. Ἐπίσης ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν καὶ τοὺς φόρους περιουσίας καὶ εἰσοδήματος διὰ τὰς οἰκοδομάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας εἶχαν ἐκδιωχθῆ καὶ ἄλλας ποικιλωνύμους χρηματικὰς ἐπιβαρύνσεις.

»Φυσικὸν ἐπακολούθημα ὅλων αὐτῶν τῶν πιεστικῶν μέτρων καὶ τῆς γενικῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐργασίας εἰς τοὺς μὴ Βουλγάρους ἦτο ἡ πενία, εἰς τὴν ὁποίαν προσετέθη καὶ ἡ πεῖνα, πεῖνα φρικτή, ἡ ὁποία ἐδεκάτισε τὸν πληθυσμόν. Διακόσια γραμμάρια μπομπότα τὴν ἡμέραν εἰς τὰς πόλεις καὶ 50 ἢ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ὕπαιθρον κατ' ἄτομον ἦτο ἡ σχεδὸν μόνη παροχὴ πρὸς τοὺς κατοίκους. Αἱ κρατικαὶ διανομαὶ ἀφθόνων καὶ παντοειδῶν τροφίμων ἦσαν μόνον διὰ τοὺς Βουλγάρους: "Σάμο ζὰ Μπώλγκαριτε". Ἂν αἱ συνεχεῖς κατ' οἶκον ἔρευναι, αἱ ὁποῖαι διαρκῶς ἐπανελαμβάνοντο ὑπὸ διαφόρους προφάσεις, ἀπεκάλυπταν τρόφιμα, τὰ ὁποῖα οἱ δυστυχεῖς κάτοικοι μὲ θυσίαν τῶν τιμαλφῶν των κατώρθωναν εἰς ἐλαχίστας ποσότητας νὰ προμηθεύωνται, ὄχι μόνον τὰ τρόφιμα ἡρπάζοντο, ἀλλὰ καὶ οἱ κάτοχοι αὐτῶν ἐδέροντο, ἐφυλακίζοντο καὶ πολλαπλῶς ἐτιμωροῦντο. Διὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὸν ἐκ πείνης θάνατον, προσεπάθουν πολλοὶ νὰ διαφύγουν εἴτε διὰ τοῦ Στρυμῶνος πρὸς τὴν γερμανοκρατουμένην Μακεδονίαν, εἴτε εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς οὐδετέραν ζώνην παρὰ τὸν Ἕβρον. Ἀλλ' οἱ Βούλγαροι, οἱ ὁποῖοι εἶχον πλέον ἀπαγορεύσει τὴν ἔξοδον, διότι ἐχρειάζοντο τοὺς ἀμίσθους ἐργάτας, ἔστησαν διὰ πυκνῶν φυλακίων ἀληθινὰς παγίδας εἰς τὰς περιοχὰς διαφυγῆς. Οἱ συλλαμβανόμενοι ἐφονεύοντο ἀλύπητα σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, εἴτε ἐπιδεικτικῶς εἰς τὰ παρακείμενα χωρία, εἴτε ἐπὶ τόπου. Χιλιάδες πτώματα ἀνδρῶν, γυναικῶν, νηπίων, ἐρρίφθησαν εἰς τὸν Στρυμῶνα, ἢ ἐτάφησαν παρ' αὐτὸν καὶ πλησίον τῆς οὐδετέρας ζώνης εἰς προχείρους τάφους.

»Τὴν δυστυχίαν ἐσυμπλήρωσαν ἡ στρατολογία νέων δι' ὑποχρεωτικὴν ἐργασίαν εἰς Βουλγαρίαν, βιασμοὶ γυναικῶν, κακώσεις, διαρπαγαὶ καὶ καταστροφαὶ παντὸς εἴδους τοῦ κινητοῦ καὶ ἀκινήτου πλούτου τῆς χώρας. Ἑξῆντα ἑπτὰ χωρία κατεστράφησαν ἐντελῶς, εἰς μόνην τὴν περιφέρειαν τῆς Δράμας, πενῆντα ὀκτὼ δὲ ἄλλα ὑπέστησαν εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν λεηλασίας καὶ μερικὴν καταστροφήν. Εἰς αὐτὴν τὴν Δράμαν αἱ λεηλατηθεῖσαι οἰκίαι ἀνέρχονται εἰς 1500, ἀνάλογοι δὲ εἶναι αἱ καταστροφαὶ εἰς τὰς ἄλλας περιφερείας».

Η έκθεση όμως, παρά τον σκληρό αντιβουλγαρικό τόνο της, αναφέρει και παραδείγματα Βουλγάρων αξιωματικών οι οποίοι επέδειξαν φιλάνθρωπα και φιλελληνικά αισθήματα: ένας ιατρός στην Κομοτηνή, που θεράπευσε με αφοσίωση Ελληνίδα

ασθενή, ένας αξιωματικός στη Χρυσούπολη, που δεν κακομεταχειρίστηκε καθόλου τους κατοίκους, ένας δάσκαλος στην Καλή Βρύση, που απεσόβησε τον τουφεκισμό 32 Ελλήνων, και ένας αξιωματικός στη Δράμα, που έσωσε πάνω από 100 κατοίκους από βέβαιο θάνατο.

Ανεξάρτητα, όμως, από την επιμέρους συμπεριφορά πολλών Βουλγάρων, η Βουλγαρική Ζώνη Κατοχής, εκτός από τη γενική καταπίεση, γνώρισε φοβερή πείνα, μολονότι είναι πλούσια αγροτική περιοχή.

Ιταλοί και Γερμανοί

Η Βουλγαρική Ζώνη παρουσίαζε, όπως είδαμε, την ιδιοτυπία ότι ευθύς εξαρχής το βουλγαρικό κράτος απέβλεπε στη μόνιμη προσάρτησή της. Και χρησιμοποιούσε μέτρα πλήρους ενσωμάτωσης. Η εγκατάσταση των Βουλγάρων εποίκων επισημοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1941, με διάταγμα που όριζε ότι όλη η μεταξύ των ποταμών Νέστου και Στρυμόνα περιοχή επιτάσσεται και απαλλοτριώνεται για την «εγκατάσταση Βουλγάρων χωρικών».

Και οι Ιταλοί είχαν καταλάβει μια ζώνη με σκοπό να την ενσωματώσουν στο ιταλικό κράτος: τα Ιόνια Νησιά. Τα μέσα όμως που χρησιμοποίησαν υπήρξαν πολύ λιγότερο σκληρά. Όσον αφορά την οικονομική πολιτική, υπήρξε και στα Επτάνησα απομυζητική, αλλά οπωσδήποτε οι κάτοικοι διατήρησαν ένα «μίνιμουμ» διατροφής.

Τι συνέβαινε όμως στη λοιπή Ελλάδα, νησιωτική και ηπειρωτική; Εκεί υπήρχε ουσιαστικά γερμανική διοίκηση, με υποταγμένη ιταλική διοίκηση στις περισσότερες περιοχές. Αλλά και οι δύο διοικήσεις –με λιγότερη σκληρότητα η ιταλική, με πολύ μεγαλύτερη η γερμανική– εφάρμοσαν παρεμφερή προς εκείνη των Βουλγάρων οικονομική πολιτική, η οποία επέφερε τα ίδια αποτελέσματα. Και ήρθε η Μεγάλη Πείνα.

Κατά το διεθνές δίκαιο, ένας στρατός λίγο ή πολύ οφείλει να εξασφαλίσει τη συντήρησή του με τρόφιμα της πατρίδας του, τα οποία μπορεί να συμπληρώσει εν ανάγκη από τους πόρους της κατεχόμενης χώρας, υπό τον όρο να μη διαταράξει τη διατροφή του πληθυσμού. Οι κατοχικοί στρατοί Γερμανίας και Ιταλίας, όχι μόνο δεν τήρησαν αυτόν τον όρο, αλλά επιδόθηκαν στη λεηλασία και στην απομύζηση της Ελλάδας, όχι απλά για να διατρέφονται σχεδόν εξ ολοκλήρου επιτόπου, αλλά και για να στέλνουν μεγάλες ποσότητες τροφίμων και πρώτων υλών στις αξονικές χώρες. Ακόμη και εργοστάσια τροφίμων ίδρυσαν για να κονσερβοποιούν τα ελληνικά προϊόντα και να τα στέλνουν στις πατρίδες τους. Επιπλέον, κατά μεγάλο μέρος, συντηρούνταν ο ιταλογερμανικός στρατός της βόρειας Αφρικής με τρόφιμα από την Ελλάδα.

Λεηλασία

Αυτή η κατάσταση επιβλήθηκε από τις πρώτες ημέρες. Κατεβαίνοντας από τον Βορρά, Γερμανοί και Ιταλοί επίτασσαν όλες τις κρατικές αποθήκες ως λεία πολέμου. Και ευθύς αμέσως άρχισε η συστηματική αφαίρεση όλης της τρέχουσας παραγωγής και όλων των αποθεμάτων, με τη μέθοδο της επίταξης ή των υποχρεωτικών αγορών.

Χαρακτήριζαν και την ελάχιστη ύπαρξη ιδιωτικών αποθεμάτων ως λαθρεμπόριο πολέμου. Και πολύς κόσμος τρομοκρατημένος έσπευδε να παραδώσει ό,τι είχε στο σπίτι του, ακόμη και φάρμακα. Δέσμευαν, εξάλλου, πολλά προϊόντα ως είδη πολεμικού εμπορίου και, συνεπώς, επιτάξιμα, τα οποία ήταν απαραίτητα για τη ζωή του πληθυσμού: βαμβάκι, τζάμια, ξυλεία, οινόπνευμα, μέταλλα, τσιμέντα, φάρμακα, σαπούνι, ποτάσα, δέρματα. Σ' αυτά προσετίθεντο συχνά, με τοπικές διαταγές, το λάδι, η σταφίδα, ο καπνός, η πατάτα, το κρέας. Έφταναν ώστε να επιβάλλουν ομαδικές ποινές κατά των κατοίκων σε τρόφιμα. Παράδειγμα, η διαταγή που εξέδωσε στις 30 Μαΐου 1942 το Γερμανικό Φρουραρχείο Ηρακλείου Κρήτης:

«Ἐπειδὴ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 28ης πρὸς 29ην Μαΐου 1942 ἄγνωστοι ἐπυρπόλησαν αὐτοκίνητον τῆς Γερμανικῆς ὑπηρεσίας εἰς τὴν πόλιν τοῦ Ἡρακλείου, τιμωρῶ, κατόπιν διαταγῆς τοῦ κ. διοικητοῦ τοῦ Φρουρίου Κρήτης, ὁλόκληρον τὸν νομόν, ὡς ἑξῆς:

...2. Ἐντὸς 24 ὡρῶν ἡ πόλις Ἡρακλείου δέον νὰ πληρώσῃ εἰς τὸ Φρουραρχεῖον 100.000 μάρκα.

3. Ἐντὸς 14 ἡμερῶν, τὸ σύνολον τῶν χωρίων τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου δέον νὰ παραδόσουν 100 τόννους ἐλαιολάδου εἰς τὸ Φρουραρχεῖον...»

Μετά από δύο ημέρες, νέα διαταγή του διοικητή Φρουρίου Κρήτης επέβαλε πρόστιμο σε είδος σε όλες τις κοινότητες που δεν διέθεσαν τον ορισμένο αριθμό εργατών για την εκτέλεση τεχνικών έργων του γερμανικού στρατού. Το πρόστιμο ανερχόταν σε 100 οκάδες λάδι, που θα παρέδιδε κάθε κοινότητα για κάθε εργάτη ο οποίος δεν παρουσιάστηκε έως τότε. Η ποσότητα αυτή, στο εξής, θα αυξανόταν κατά 20 οκάδες λάδι, για κάθε ημέρα απουσίας.

Ας προσθέσουμε ότι διάρπαξαν συστηματικά το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγικών προϊόντων μας (καπνό, λάδι, σταφίδα, μεταλλεύματα) χρησιμοποιώντας το ελληνογερμανικό και ελληνοϊταλικό κλήριγκ, μέσω των οποίων γίνονταν αποκλειστικά όλες οι ανταλλαγές της Ελλάδας με το εξωτερικό, εκτός της Βουλγαρικής Ζώνης που συναλλασόταν με τη Βουλγαρία.

Κατοχικά νομίσματα

Πώς όμως πραγματοποιούνταν η διαδικασία της αρπαγής; Στον μεγάλο όγκο της, άρχισε με την υποχρεωτική κυκλοφορία κατοχικών νομισμάτων. Οι Γερμανοί έρι-

ξαν στην αγορά τα μάρκα κατοχής, που δεν είχαν καμιά κυκλοφοριακή ισχύ στη Γερμανία. Δεν έφεραν καμιά υπογραφή, αλλά μόνο τα στοιχεία της σειράς και τον αύξοντα αριθμό. Σημειωνόταν ότι εκδόθηκαν βάσει διατάγματος για λογαριασμό της γερμανικής Διεύθυνσης των Κρατικών Πιστωτικών Ταμείων. Και ουσιαστικά επρόκειτο για απλό τυπωμένο χαρτί χωρίς καμιά αξία.

Οι Ιταλοί εμφάνισαν, όπως είδαμε προηγουμένως, την ιονική δραχμή στα Ιόνια Νησιά, που καταργήθηκε με την κατάρρευση της Ιταλίας το 1943. Και τη μεσογειακή δραχμή στην άλλη Ελλάδα. Επρόκειτο και πάλι για τυπωμένο χαρτί. Οι Βούλγαροι στη δική τους ζώνη χρησιμοποιούσαν απλώς το επίσημο βουλγαρικό νόμισμα λέβα. Η κυκλοφορία των μάρκων κατοχής και των μεσογειακών δραχμών πήρε τέτοιες διαστάσεις, ώστε οι ίδιες οι κατοχικές Αρχές αναγκάστηκαν να λάβουν μέτρα. Και ανέλαβε η Τράπεζα της Ελλάδος να παρέμβει, για να ρυθμίσει κάπως το δημοσιονομικό και νομισματικό χάος που είχε δημιουργηθεί.

Η Τράπεζα της Ελλάδος! Από την πρώτη ημέρα της Κατοχής είχε πάψει ουσιαστικά να υπάρχει. Με τον κρατικό χρυσό φυγαδευμένο μέχρι τελευταίου γραμμαρίου στο εξωτερικό, η δραχμή είχε μείνει ένα θεωρητικό νόμισμα που σύντομα θα κατέρρεε. Ορθά ο εθνικός χρυσός είχε παραληφθεί από την κυβέρνηση του εξωτερικού. Αν έμενε, δεν θα χρησίμευε σε τίποτα άλλο παρά να γίνει βορά των κατακτητών. Οπωσδήποτε, όμως, τώρα η δραχμή παρέμενε στον αέρα, ενώ η τράπεζα, που ήταν η βρυσομάνα της, αποτελούσε βουβό πρόσωπο της τραγωδίας του επερχόμενου πληθωρισμού. Με την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα, ανέλαβε τη διοίκηση της τράπεζας ο σύμβουλος Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, ο οποίος όμως υπέβαλε παραίτηση στις 3 Ιουλίου 1941. Διοικητής διορίστηκε τότε ο καθηγητής Δημήτριος Σάντης (έως τις 20 Ιανουαρίου 1943), ο οποιος ανέλαβε το άχαρο έργο του σε ένα ίδρυμα που, ανίκανο να αντιδράσει στις πιέσεις και στις εντολές των Αρχών Κατοχής με νεκρωμένη κάθε παραγωγική εργασία, μεταβλήθηκε σε υπαλληλικό συνεταιρισμό. Με τόσο ζήλο, μάλιστα, εκπλήρωσε αυτόν τον ρόλο, ώστε, ενώ κατά την είσοδο των Γερμανών το προσωπικό της έφτανε τους 2.200 υπαλλήλους, κατά την αποχώρησή τους είχε ανέλθει σε 3.325. Πάντως, η τράπεζα τέθηκε απόλυτα υπό τον έλεγχο των Αρχών Κατοχής. Και την αληθινή διοίκησή της την ασκούσαν από τις 10 Σεπτεμβρίου 1941 δύο Επίτροποι: ο Γερμανός Πωλ Χαν και ο Ιταλός Βιττόριο Φόρτε.

Τραγωδία της δραχμής

Πριν όμως από την εγκατάσταση των δύο επιτρόπων, ήδη από την 1η Αυγούστου 1941, είχε αποφασιστεί να αποσυρθούν τα κατοχικά μάρκα και οι μεσογειακές δραχμές και να αντικατασταθούν με ελληνικές δραχμές, στις αντιστοιχίες:

1 μάρκο κατοχής = 60 δραχμές
1 μεσογειακή δραχμή = 1 δραχμή.

Η ανταλλαγή έγινε στα ταμεία της Τράπεζας της Ελλάδος: οι Ιταλοί προσκόμισαν όλες τις μεσογειακές δραχμές που κάηκαν πανηγυρικά στους κλιβάνους της τράπεζας. Οι Γερμανοί δεν κατέστρεψαν τα κατοχικά μάρκα που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα. Τα συγκέντρωσαν, τα έκαναν ογκώδη δέματα και τα έστειλαν σε άλλες κατεχόμενες χώρες... Εννοείται, όμως, ότι, σε αντάλλαγμα των κατοχικών αυτών νομισμάτων που αποσύρονταν, η τράπεζα χορήγησε στους κατακτητές δραχμές ίσης αξίας, σύμφωνα με την παραπάνω αναλογία. Και ανέρχονταν σε 7,04 δισεκατομμύρια. Πού τις βρήκε; Απλούστατα, τύπωσε χαρτονομίσματα. Χωρίς κανένα κάλυμμα, κανένα αντίκρισμα. Έτσι άρχισε η τραγωδία της δραχμής.

Μήπως με εκείνη την αναπροσαρμογή επρόκειτο να τακτοποιηθούν οι σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τους κατακτητές; Κάθε άλλο. Η αποστράγγιση της αγοραστικής δύναμης του ελληνικού λαού απλώς άλλαξε διαδικαστική μορφή. Η Τράπεζα της Ελλάδος έλαβε εντολή να καταβάλλει στις Αρχές Κατοχής συνεχώς διογκούμενα ποσά σε δραχμές. Είτε υπό μορφή αποζημίωσης είτε υπό μορφή πίστωσης. Η Ελλάδα δάνειζε στους κατακτητές της! Και η ιλαροτραγωδία αποκτούσε διαστάσεις ασύλληπτες: με τα ογκώδη δέματα σε δραχμές που παραλάμβαναν οι Γερμανοί και οι Ιταλοί αγόραζαν σε χαμηλές τιμές επίσημων διατιμήσεων –τιμές που αυτοί όριζαν και οι οποίες μόνο γι' αυτούς ίσχυαν– τα προϊόντα της χώρας στους τόπους παραγωγής τους. Έτσι, η τράπεζα τύπωνε σωρηδόν χαρτονόμισμα που κουρέλιαζε συνεχώς τη δραχμή. Και το τυπωμένο εκείνο χαρτί απορροφούσε σαν στυπόχαρτο τις τελευταίες ικμάδες της ελληνικής γης. Ώσπου ξεπετάχτηκε κυρίαρχη η Μεγάλη Πείνα. Υπό τις συνθήκες αυτές, βέβαια, η κυκλοφορία του νομίσματος πραγματοποιούσε άλματα αντιστρόφως ανάλογα προς την πτώση του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων. Σε 22 δισεκατομμύρια δραχμές ανέρχονταν τον πρώτο μήνα της Κατοχής. Σε 179 δισεκατομμύρια την 30ή Σεπτεμβρίου 1942. Στο διάστημα αυτό, η Τράπεζα της Ελλάδας είχε υποχρεωθεί να καταβάλει στις Αρχές Κατοχής, για τη χρηματοδότηση των στρατιωτικών τους αναγκών, 202 δισ. δραχμές. Αργότερα, θα ερχόταν ένα κύμα πληθωρισμού μπρος στο οποίο και αυτή η μέχρι ώρας καθίζηση της δραχμής θα φαινόταν ασήμαντη. Τότε όμως υπήρχαν αγαθά, σε κάποια στοιχειώδη επάρκεια στη χώρα. Τώρα, το πρώτο αυτό βήμα του πληθωρισμού γινόταν πάνω σε μια καμένη, απογυμνωμένη γη, στην οποία 7,5 εκατομμύρια άνθρωποι βρέθηκαν ξαφνικά εγκαταλειμμένοι στο έλεος της πείνας.

Πείνα και θάνατος

Στις αρχές του φθινοπώρου του 1941, ήδη τα εισοδήματα, οι μισθοί, οι συντάξεις,

είχαν σχεδόν εκμηδενιστεί. Τα περισσοτερα λαϊκά συσσίτια, που είχαν ιδρυθεί το καλοκαίρι, διέκοψαν τη λειτουργία τους, γιατί δεν διέθεταν τα μέσα, ούτε έβρισκαν τρόφιμα. Σε λίγο, με την άφιξη του χειμώνα, τα πράγματα απότομα επιδεινώθηκαν. Αισθητή ήταν ιδίως η έλλειψη του ψωμιού. Το δελτίο παραχωρούσε 100 δράμια στο τέλος του καλοκαιριού, 60 στην αρχή του χειμώνα, 25-30 στο τέλος του 1941. Και συχνά επί πολλές ημέρες διακοπτόταν η χορήγησή του. Η μαύρη αγορά δέσποζε, εκποιώντας ολόκληρες περιουσίες αντί λίγων τροφίμων. Μονοκατοικίες πουλήθηκαν για λίγους τενεκέδες λάδι. Πολύτιμα αντικείμενα προσφέρονταν για λίγο κρέας. Και βασιλείς της μαύρης αγοράς ήταν οι ίδιοι οι κατακτητές: στρατιώτες ή και αξιωματικοί, Γερμανοί και Ιταλοί, που διαχειρίζονταν τα ελάχιστα αγαθά. Ακόμη και ο πανίσχυρος διοικητής της 11ης Ιταλικής Στρατιάς, στρατηγός Τσελόζο, κατηγορήθηκε για καταχρήσεις και μαυραγοριτισμό το 1943 και αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Βεκιαρέλλι.

Όπως ήταν επόμενο, υπό τις συνθήκες αυτές, ενώ οι γεννήσεις κατέπιπταν κεραυνοβόλα, οι θάνατοι προσλάμβαναν μαζική, επιδημική μορφή. Ολόκληρες οικογένειες θερίζονταν. Το δριμύ ψύχος εκείνου του εφιαλτικού χειμώνα, 1941-42, επέτεινε τη θνησιμότητα. Κάθε πρωί, βρίσκονταν στους δρόμους της Αθήνας κοκαλιασμένα πτώματα, που τα εναπέθεταν πρώτα στο νεκροτομείο. Ύστερα τα έστελναν απευθείας στο νεκροταφείο και όσοι συγγενείς τα αναγνώριζαν τα έθαβαν πρόχειρα επιτόπου. Τα περισσότερα όμως έμεναν αζήτητα. Γιατί ο αδυσώπητος αγώνας της ζωής ανάγκαζε πολλές οικογένειες να πετούν κρυφά τους νεκρούς τους στα νεκροταφεία ή και στα σταυροδρόμια, αφαιρώντας τις ταυτότητές τους. Έτσι, εξοικονομούσαν το πολύτιμο δελτίο τροφίμων του νεκρού. Έλειπαν και τα φέρετρα ακόμη. Γιατί η ξυλεία είχε κι αυτή δεσμευτεί από τις κατοχικές Αρχές. Και τα πτώματα μεταφέρονταν με τα μικρά καροτσάκια που είχαν γίνει περιζήτητα στην Αθήνα και τις επαρχίες, αφού είχαν επιταχθεί όλα τα μεταφορικά μέσα. Αυτά τα εύθραυστα και φθηνά δίτροχα έγραψαν μια εποποιία στην Κατοχή. Υπήρξαν πανάκεια για ζωντανούς και νεκρούς...

Το Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο, σε έκθεσή του προς την κατοχική κυβέρνηση το 1943, αναφέρει:

> *«Σχετικῶς μὲ τὴν θνησιμότητα, ὁ ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Βαλαωρίτης ὑπέβαλε σχετικὰς εἰσηγήσεις αἵτινες συνεπληρώθησαν διὰ στοιχείων τὰ ὁποῖα εἶχαν τεθῆ εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ἐκ μέρους τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ὑγιεινῆς τοῦ ὁμωνύμου Ὑπουργείου. Ἡ θνησιμότης ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1941 ἐδείκνυε μεγάλην αὔξησιν. Ὁ Δεκέμβριος τοῦ 1941 ἦτο ὁ χειρότερος μήν. Οἱ ἐπόμενοι χειμερινοὶ μῆνες ἐδείκνυον ἐπίσης αὔξησιν τῆς θνησιμότητος εἰς βαθμὸν οὐδέποτε μέχρι τοῦδε σημειωθέντα*

παρ' ἡμῶν. Κατὰ μέσον ὅρον ἡ θνησιμότης διὰ τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ διὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1941 μέχρι τοῦ Μαρτίου τοῦ 1942 ὑπῆρξεν ἑπταπλασία περίπου τοῦ κανονικοῦ. Ἡ αὔξησις δὲ τῆς θνησιμότητος ὀφείλεται εἰς τὸν λιμόν, καθ' ὅτι οὐδὲν λοιμῶδες νόσημα παρουσίασεν ἰδιαιτέραν ἔξαρσιν δικαιολογοῦσαν τοιαύτην αὔξησιν τῆς θνησιμότητος».

Στο ίδιο εκείνο υπόμνημα αναφέρεται ότι, από τον Ιούλιο του 1941 έως τον Φεβρουάριο του 1942, το ποσό των θερμίδων που διανέμονταν από το κράτος ανερχόταν την ημέρα:

Ιούλιος 1941	458
Αύγουστος 1941	418
Σεπτέμβριος 1941	510
Οκτώβριος 1941	327
Νοέμβριος 1941	183
Δεκέμβριος 1941	410
Ιανουάριος 1942	355
Φεβρουάριος 1942	205

Και σε έκθεσή του ο καθηγητής-ακαδημαϊκός Γ. Ιωακείμογλου, τον Μάρτιο 1942, γράφει:

«Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ πληρώσουν τὰς τιμὰς τῆς Μαύρης Ἀγορᾶς λόγω ἐλλείψεως περιουσιακῶν στοιχείων, ἀπέθανον. Ὁ λαὸς τρώγει τὰς σάρκας του καὶ τὴν περιουσίαν του. Ἐλάττωσις βάρους τοῦ σώματος μέχρι 15-20% παρατηρεῖται ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις. Ἐλαττουμένων ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν ἀποθεμάτων τοῦ σώματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων, ἡ κατάστασις τοῦ Λαοῦ θὰ χειροτερεύσῃ. Ὅταν ἐξαντληθοῦν τ' ἀνωτέρω ἀποθέματα ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων θὰ αὐξηθῇ εἰς πολὺ ἀνώτερα ἐπίπεδα. Καὶ ἂν μὲν ὁ πόλεμος δὲν διαρκέσῃ ἐπὶ μακρόν, οἱ ἐνήλικες θὰ δυνηθοῦν, ἴσως, νὰ ἐπανορθώσουν τὰς βλάβας των. Ἀνεπανόρθωτοι, ὅμως, ὁπωσδήποτε, εἶναι αἱ βλάβαι διὰ τὰ παιδιά. Τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος θὰ ἔχῃ, μετὰ τὸν πόλεμον, ν' ἀντιμετωπίσῃ προβλήματα τῶν κοινωνικῶν νόσων (φυματίωσις κλπ.) εἰς βαθμὸν ἀφάνταστον!»

Η νοσηρότητα

Η λιμοκτονία ξεκαθάρισε τον πληθυσμό της Ελλάδας απ' όλα τα ασθενικά άτομα. Αλλά και οι επιζώντες υφίσταντο τις συνέπειες του τρομερού υποσιτισμού. Επί μήνες διατρέφονταν 500.000 νήπια και 1.200.000 παιδιά με 290-300 θερμίδες την ημέρα. Τα νεογέννητα εμφανίζονταν στη ζωή με εντελώς αντικανονικό βάρος και διάπλαση. Στα βρεφοκομεία παρουσίαζαν ισχυρή ροπή προς ραχίτιδες. Η έλλειψη γάλακτος προκαλούσε αθρόους θανάτους στα νήπια. Οι θηλάζουσες μητέρες έβλεπαν να στειρεύουν οι κόρφοι τους, οι μαθητές παρουσίαζαν πνευματική ατονία και κόπωση. Σε λαϊκές συνοικίες εμφανίζονταν εκδηλώσεις τριχοφυΐας, δηλαδή γένεια και μουστάκια σε εξασθενημένα παιδιά 6-10 ετών.

Αλλά και στο σύνολο των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων ήταν έκδηλη η αδυναμία, και οι υπηρεσίες παρέλυσαν. Χαρακτηριστική έλλειψη ικανότητας προς εργασία παρουσίαζαν οι εργάτες. Κατάπτωση βάρους σε τεράστιο βαθμό πάθαιναν οι σωματώδεις άνθρωποι, σε βαθμό που παράλλαζαν οι φυσιογνωμίες τους. Και η εξάντληση των σωματικών δυνάμεων είχε ως αποτέλεσμα την υποτροπή διαφόρων νοσημάτων, με πολυάριθμες θανατηφόρες περιπτώσεις. Φυσικά, οποιαδήποτε νοσοκομειακή περίθαλψη ή χειρουργική επέμβαση ήταν σχεδόν αδύνατη, γιατί έλειπαν τα φάρμακα και τα χειρουργικά υλικά. Τα λιγοστά νοσοκομεία που λειτουργούσαν ήταν υπερπλήρη και προσέφεραν ελάχιστη νοσηλεία. Και όσοι είχαν ανάγκη από επείγουσα εγχείρηση έπρεπε κατά κανόνα να προμηθευτούν οι ίδιοι τα απαιτούμενα υλικά. Η νοσηρότητα του λαού προσέλαβε τη μορφή πανδημίας. Τα οιδήματα πείνας που οφείλονταν στον υποσιτισμό, και ιδίως στην έλλειψη λαδιού, ήταν πάμπολλα και κατά μεγάλο μέρος οδηγούσαν σε έναν βραδύ, ήρεμο θάνατο, συχνά στη διάρκεια του ύπνου. Ο εξανθηματικός τύφος επίσης έκανε θραύση χάρη στην καταπληκτική εξάπλωση της ψείρας, που οφειλόταν στην έλλειψη σαπουνιού. Στα έπιπλα, στα καθίσματα των διαφόρων κέντρων, στους πάγκους των κήπων, στα πεζοδρόμια, οι ψείρες ήταν παρούσες κατά σμήνη και μετέδιδαν τον εξανθηματικό τύφο, ο οποίος δεν άφηνε απρόσβλητο ούτε το επιστημονικό προσωπικό των νοσοκομείων.

Η ελονοσία ομοίως αναζωπυρώθηκε και η φυματίωση αγρίεψε. Πάνω από 200.000 άτομα παρουσίασαν ανοιχτή φυματίωση το 1941-42. Και δεν υπήρχε παρά ένα οργανωμένο σανατόριο, η «Σωτηρία». Η πελάγρα, επίσης, που τη συνόδευαν νευρικά φαινόμενα, σημείωσε θρίαμβο. Και συνοπτικά μια επιστημονική έκθεση, που κυκλοφόρησε παράνομα τον Αύγουστο του 1943 (*Η Πείνα*, έκδοση Ι. Μήλου), αναγράφει τα εξής για την περίοδο του χειμώνα 1941-42:

> *«Λόγω τοῦ ὑποσιτισμοῦ καὶ τῆς ποιοτικῆς ἀλλοιώσεως τῆς τροφῆς παρετηρήθη αὔξησις τῶν ἑλκῶν τοῦ στομάχου καὶ τοῦ δωδεκαδακτύλου καθὼς καὶ διατρήσεις τούτων. Ἐσημειώθησαν ἐπίσης ἀθρόαι διατρήσεις*

τῶν ἐντέρων, μὲ μεγάλον ἀριθμὸ θανάτων, λόγῳ τοῦ ἀδυνάτου τῆς χειρουργικῆς ἐπεμβάσεως, ὡς καὶ διαπυήσεις τοῦ πρωκτοῦ καὶ τοῦ ἀπευθυσμένου, ἰδίως εἰς βρέφη καὶ παιδιά, καθὼς καὶ ἡ αὔξησις τῶν προσβολῶν ὑπὸ αἱμορροΐδων.

»Ἐνεφανίσθη ἐπίσης αὔξησις τῶν ἁπλῶν κηλῶν καὶ ἰδιαιτέρως τῶν περισφιγμένων κηλῶν καὶ μικροκηλῶν μὲ ἐκτεταμένα θανατηφόρα ἀποτελέσματα, ὀφειλομένη εἰς τὴν συνεπείᾳ τοῦ χρονίου ὑποσιτισμοῦ ἐπακολουθήσασαν τῆξιν τοῦ λίπους τῶν σπλάχνων, τὴν ἐντερόπτωσιν καὶ τὴν ἀτροφίαν τῶν μυῶν.

»Κατὰ τοὺς χειμερινοὺς αὐτοὺς μῆνας παρετηρήθησαν ἐπὶ ηὐξημένου ἀριθμοῦ ἀρρώστων, ἰδίως ἐπὶ ἀτόμων μεγάλης ἡλικίας, ἀποστήματα, φλεγμοναί, δοθιῆνες, ψευδάνθρακες, παρανυχίαι καὶ σταφυλοκοκκιάσεις, ἐπὶ δὲ γυναικῶν πυώδεις μαστίτιδες καὶ πυώδεις τραχηλικαὶ λεμφαδενίτιδες ἐπὶ παιδίων. Αἱ ἀνωτέρω προσβολαί, ἐφ' ὅσον ἠκολουθοῦντο ὑπὸ οἰδήματος πείνης καὶ παρέμεναν ἄνευ περιθάλψεως, ἀπέληγαν θανατηφόροι. Ἐπίσης ἐνεφανίσθησαν κρυοπαγήματα δευτεροβάθμια καὶ τριτοβάθμια. Ὡς κυριωτέρα αἰτία τῶν φλεγμονῶν ἐθεωρήθη ἡ ἔλλειψις ἀντιστάσεως τοῦ ὀργανισμοῦ λόγῳ τοῦ χρονίου ὑποσιτισμοῦ καθὼς καὶ ἡ ἀκαθαρσία τοῦ δέρματος ὀφειλομένη εἰς τὴν ἔλλειψιν σάπωνος.

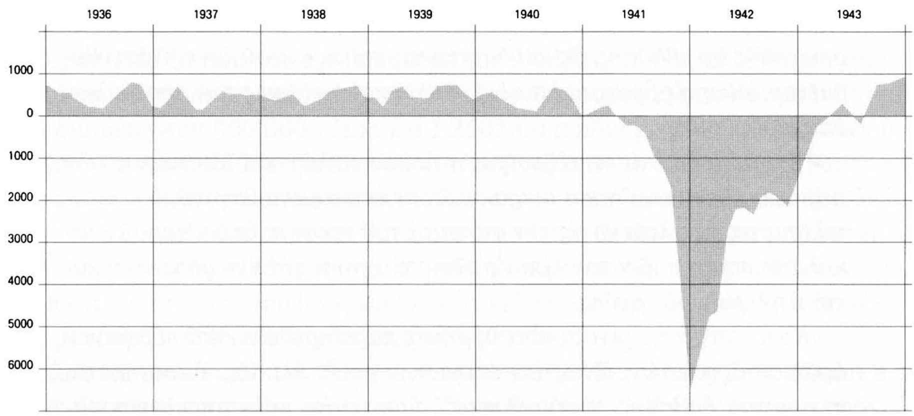
»Σαφεστέρα ἀπόδειξις αὐτοῦ ὑπῆρξε ἡ γενίκευσις τῆς ψώρας ὡς καὶ μακροχρόνιος παραμονὴ ταύτης εἰς τὰς λαϊκὰς τάξεις».

Η «ανθρωποφαγία»

Και λεπτομέρεια παράδοξη: μέσα σε εκείνη την Πείνα υπήρχε σχετική επάρκεια κρασιού, που η κατανάλωσή του αυξήθηκε σημαντικά. Πολλοί κατόρθωναν να ζουν με περισσότερο κρασί και ελάχιστα τρόφιμα. Ακόμη και πολλές οικογένειες που δεν το άγγιζαν πριν από τον πόλεμο τώρα έπιναν όσο μπορούσαν.

Μια άλλη παράδοξη λεπτομέρεια: οι αλεπούδες είχαν αυξηθεί καταφανώς στην Κατοχή και είχαν ενθαρρυνθεί τόσο πολύ, ώστε εμφανίζονταν συχνότατα και άφοβα μπρος στους ανθρώπους. Αυτό οφειλόταν βέβαια στην κατάργηση του κυνηγιού, επειδή απαγορευόταν η χρήση κυνηγετικών όπλων.

Και μια τρίτη λεπτομέρεια: Σχετικά περιορισμένη υπήρξε η εγκληματικότητα λόγω Πείνας. Όχι πολλές οι περιπτώσεις διαρπαγών, λεηλασιών, κλοπών, ληστειών, ακόμη δε περισσότερο φόνων. Η ελληνική κοινωνία επέδειξε εκπληκτική αλληλεγγύη απέναντι στο λιμό, όπως έδειχνε και απέναντι στους κατακτητές. Μεταξύ όμως των λιγοστών ειδεχθών εγκλημάτων της εποχής, υπάρχει και ένα επισημασμένο κρούσμα ανθρωποφαγίας:

Το μακάβριο διάγραμμα της Πείνας. Ο γκρι χώρος δείχνει την κίνηση του πληθυσμού –υπεροχή γεννήσεων ή θανάτων– στην περιοχή της πρωτεύουσας το 1936-1943. Πάντα, βέβαια, μικρή ή μεγάλη υπεροχή γεννήσεων. Αλλά, από την έναρξη της Κατοχής έως τις αρχές του 1943, η άβυσσος του θανάτου, με την τρομερή αιχμή της τον Δεκέμβριο του 1942. (Επανασχεδιασμός του διαγράμματος της αρχικής έκδοσης)

Στο Καπανδρίτι της Αττικής ζούσε σε μια απομονωμένη καλύβα μια γριά. Κάποτε μια γυναίκα από την Αθήνα ήρθε να μαζέψει χόρτα. Η γριά επιτέθηκε εναντίον της, τη σκότωσε και τη μαγείρεψε. Επί ημέρες τρεφόταν με τις σάρκες της. Όταν συγγενείς τής γυναίκας ήρθαν να την αναζητήσουν, ανακαλύφθηκαν γρήγορα τα ίχνη της: τα κόκαλά της στην καλύβα της γριάς. Αλλά η φρικαλέα φόνισσα είχε εξαφανιστεί. Μόνο μετά από αρκετά χρόνια, το 1959, ξανάκανε την εμφάνισή της στο Καπανδρίτι. Οι χωρικοί αναστατώθηκαν. Με την κραυγή: «Η ανθρωποφάγα ξαναγύρισε», κινητοποιήθηκαν και έτρεξαν να την πιάσουν. Εξαφανίστηκε όμως για δεύτερη φορά, χωρίς να εμφανιστεί πια...

Κουρτουλούς...

Πώς αντιμετωπίστηκε αυτή η φοβερή θεομηνία της Πείνας; Πώς δεν έφτασε στον μαζικό αφανισμό του έθνους; Η ιδιωτική πρωτοβουλία, η απεγνωσμένη προσπάθεια του ανώνυμου πλήθους υπήρξε ο κυριότερος παράγοντας της μάχης κατά του λιμού. Ο κάθε οικογενειάρχης μεταβλήθηκε σε νευρώδη ανιχνευτή της αγοράς, σε ακούραστο εξερευνητή της υπαίθρου. Και κάλυψε σημαντικό μέρος των κενών του οικογενειακού επισιτισμού, κινητοποιώντας δυνάμεις που ούτε υποπτευόταν πως διέθετε... Τα οργανωμένα συσσίτια του κράτους, των οργανισμών, και ιδίως του Ερυ-

θρού Σταυρού, ήταν ο δεύτερος παράγοντας. Οι συνεταιρισμοί επίσης που δημιουργήθηκαν αστραπιαία είχαν μεγάλη συνεισφορά στη μάχη της επιβίωσης.

Αλλά πολύ σοβαρός συντελεστής υπήρξε η βοήθεια από το εξωτερικό. Οι απηχήσεις φοβερού αφανισμού της Ελλάδας κινητοποίησαν πρώτα απ' όλα την κυβέρνηση του εξωτερικού. Συγχρόνως όμως και τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, διάφορες διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις και τις μη αξονικές κυβερνήσεις. Συντονισμένες πιέσεις δέχονταν και οι κυβερνήσεις Γερμανίας-Ιταλίας και η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας που ασκούσε τον αποκλεισμό της Ελλάδας. Και μετά από σύντονες διαπραγματεύσεις πραγματοποιήθηκε ένα ρήγμα στο τείχος της πείνας.

Έγινε δεκτό από όλες τις πλευρές να επιτραπεί η διοχέτευση 50.000 τόνων τροφίμων και ρουχισμού από την Τουρκία, υπό τον αυστηρό έλεγχο της Ερυθράς Ημισελήνου, ώστε να μην περιέλθουν στις κατοχικές Αρχές. Στις 21 Αυγούστου 1941 υπογράφηκε η σχετική συμφωνία και η κυβέρνηση Τσουδερού κατέβαλε 100.000 λίρες στερλίνες ως προκαταβολή για τα έξοδα μεταφοράς στον «Εμπορικό Συνεταιρισμό Ηνωμένου Βασιλείου» (UKCC). Συγχρόνως, συστάθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες η Αμερικανική Επιτροπή Πολεμικής Περίθαλψης Ελλάδος (GWRA), η οποία ανέλαβε την οργάνωση μακροπρόθεσμης βοήθειας. Εκείνο που ήταν υπερεπείγον, όμως, ήταν η άμεση παροχή των 50.000 τόνων της Τουρκίας για την αντιμετώπιση της πείνας τον χειμώνα που άρχισε. Ναυλώθηκε βιαστικά το τουρκικό πλοίο *Κουρτουλούς*, 6.735 τόνων γκρος, το οποίο από τα τέλη Νοεμβρίου του 1941 άρχισε τα δρομολόγιά του προς τον Πειραιά. Σε κάθε ταξίδι μετέφερε 1.500-1.800 τόνους οσπρίων, με τους οποίους τροφοδοτήθηκαν τα λαϊκά συσσίτια και εκείνα των συνεταιρισμών. Αλλά στο 6ο ταξίδι του το *Κουρτουλούς* βυθίστηκε στη θάλασσα του Μαρμαρά, με 1.800 τόνους τροφίμων. Η απώλεια υπήρξε οδυνηρή, κατορθώθηκε όμως να αντικατασταθεί από το Ντουλουμπουνάρ, 2.413 τόνων γκρος, που πραγματοποίησε 2 ταξίδια έως τις 27 Μαρτίου 1942. Αλλά, στο μεταξύ, η τρομερή αιχμή της χειμερινής πείνας είχε υπερνικηθεί και η συμβολή των τουρκικών οσπρίων κάλυψε το 1/4 τουλάχιστον των αναγκών της πρωτεύουσας. Τα ταξίδια όμως του Κουρτουλούς έχουν και την άγνωστη μικρή ιστορία τους. Συνοδός των τροφίμων ήταν ο Τούρκος δημοσιογράφος Φεριδούν Ντεμοκάν, αξιωματικός τότε, απεσταλμένος της Ερυθράς Ημισελήνου. Ο Ντεμοκάν ήρθε σε επαφή με την Ένωση Συντακτών Αθηναϊκών Εφημερίδων και ανέλαβε να διαβιβάζει κατά την επιστροφή του κάθε φορά διάφορα υπομνήματα της ένωσης προς την κυβέρνηση του εξωτερικού, που συνέτασσε συνήθως ο πρόεδρος της ένωσης Νικόλαος Ζαρίφης. Τα υπομνήματα έφταναν στον προορισμό τους και υπήρξαν πολύ χρήσιμα. Αλλά η «Γκεστάπο» υποπτεύθηκε τον ρόλο του Τούρκου δημοσιογράφου και αποφάσισε να τον συλλάβει στην προσεχή του άφιξη. Ειδοποιήθηκε όμως εκείνος εγκαίρως και δεν ξα-

ναήρθε στην Αθήνα. Η βοήθεια προς την Ελλάδα από το εξωτερικό συστηματοποιήθηκε λίγο αργότερα και συντέλεσε αποφασιστικά στη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης της χώρας. Η Πείνα δεν ξανάρθε. Και είναι ίσως η μοναδική περίπτωση στην ιστορία που στρατοί αποχωρούντες από μια χώρα ανέλαβαν την τροφοδοσία του πληθυσμού αυτής της χώρας. Το αντίθετο έπρεπε να συμβεί: οι κατακτητές να επωμιστούν αυτό το βάρος. Εξάλλου, απ' όλη την κατεχόμενη Ευρώπη, μόνο για την Ελλάδα δέχτηκαν οι Σύμμαχοι να άρουν διαδοχικά τον ναυτικό αποκλεισμό: επειδή στην Ελλάδα η λιμοκτονία προσέλαβε τις μεγαλύτερες διαστάσεις, αλλά και λόγω της αίγλης που ακτινοβολούσε στη διάρκεια του πολέμου το ελληνικό όνομα.

Έτσι, από την άνοιξη του 1942 η Μεγάλη Πείνα αποτελούσε πια ανάμνηση. Η θανάσιμη καμπή είχε υπερνικηθεί. Αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι εκείνος ο αφανισμός δεν εξουθένωσε την εθνική έξαρση του λαού. Δεν συντρίφθηκε το ηθικό του. Δεν εκλιπάρησε τη σωτηρία από τον κατακτητή. Τουναντίον, τόνωσε το αγωνιστικό του μένος και η αντίσταση απέκτησε ένα τεράστιο έμπεδο στις μάζες των πεινασμένων λαϊκών μαζών.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο Μανώλης Γλέζος και ο Απόστολος Σάντας κατά φωτογραφία της Κατοχής μετά το κατέβασμα της γερμανικής σημαίας. Κανείς δεν υποπτευόταν τότε την ηρωική πράξη των δύο νεαρών φοιτητών. Το κατόρθωμά τους έγινε επώνυμο μόνο μετά την Απελευθέρωση.

ΚΑΤΩ: Από εδώ πέρασαν οι κομιτατζήδες... Έλληνες του νομού Δράμας απαγχονισμένοι έξω από το σπίτι τους κατά την εξέγερση του Σεπτεμβρίου 1941.

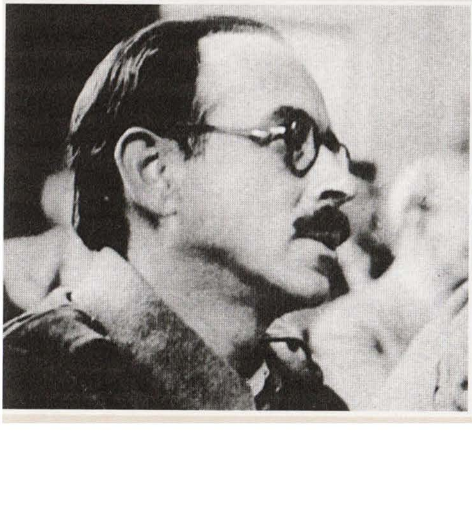

ΕΠΑΝΩ: Από την εξέγερση του Σεπτεμβρίου 1941 στην Αν. Μακεδονία που πνίγηκε στο αίμα. Βουλγαρικό απόσπασμα μπροστά στα πτώματα Ελλήνων που εκτελέστηκαν.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Στη Μέση Ανατολή την 21η Αυγούστου 1942. Ο βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσώρτσιλ με τον αντιπρόεδρο της ελληνικής κυβέρνησης Π. Κανελλόπουλο στο Κάιρο.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο συνταγματάρχης Δημ. Ψαρρός. Υπήρξε από τους πρωτοπόρους της Αντίστασης. Από τον Μάιο του 1941 σχεδίαζε την οργάνωση ανταρτοπολέμου. Βγήκε, τελικά, με καθυστέρηση στο βουνό την 25η Μαρτίου 1943 και, αφού διαλύθηκε το Σώμα του (σύνταγμα 5/42) τρεις φορές από τον ΕΛΑΣ, εκτελέσθηκε και ο ίδιος. Η καθυστέρησή του υπήρξε μοιραία. Αν είχε εμφανιστεί τον Σεπτέμβριο του 1942, όπως είχε αποφασιστεί, όταν τον Νοέμβριο του ίδιου έτους έπεσε η ομάδα των σαμποτέρ του συνταγματάρχη Έντυ Μάγερς στην Γκιώνα –την περιοχή του Ψαρρού– αυτόν θα συναντούσε αμέσως, με αυτόν θα ανατίναζε τη γέφυρα του Γοργοποτάμου και αυτός πιθανότατα θα γινόταν ο αρχηγός της Ρούμελης, με ανυπολόγιστες συνέπειες για τον ανταρτοπόλεμο και όλη την Ελλάδα.

ΚΑΤΩ: Ο Ηλίας Τσιριμώκος. Νεαρό στέλεχος του Κόμματος των Φιλελευθέρων, υπήρξε από τους πρωτοπόρους της Αντίστασης. Ίδρυσε το Κόμμα της ΕΛΔ με το οποίο συμμετείχε στο ΕΑΜ, όπου παρέμεινε πιστός μέχρι τέλους. Χωρίς τον Τσιριμώκο είναι αμφίβολο αν μπορούσε να διατηρηθεί το ΕΑΜ στα πρώτα του βήματα.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο στρατηγός Κ. Μανέττας. Από τους έγκυρους δημοκρατικούς αξιωματικούς, φερόταν το 1941-43 ως αρχηγός της οργάνωσης «Τρία Άλφα». Στάλθηκε όμως εξόριστος στην Ιταλία και διέκοψε αναγκαστικά την επαφή με την Αντίσταση.

ΚΑΤΩ: Μια σκηνή όχι σπάνια, από την Κατοχή. Ιταλική έφιππη Καραμπινιερία επιτίθεται εναντίον Ελλήνων διαδηλωτών. Στις πόλεις οι μαζικές εκδηλώσεις είχαν τεράστια ανάπτυξη. Για μακρό διάστημα η ηγεσία του ΕΑΜ θεωρούσε ότι ο αγώνας των πόλεων αποτελούσε τη σπονδυλική στήλη της Αντίστασης. Βαθμιαία όμως την πρωτοκαθεδρία απέκτησε το αντάρτικο, και η ΕΑΜική ηγεσία ανέβηκε στα βουνά, αφήνοντας τις τοπικές οργανώσεις στις πόλεις. Ο ΕΔΕΣ όμως από τα τέλη του 1942 είχε ρίξει το βάρος του στον ανταρτοπόλεμο. Άλλωστε ο αρχηγός του στρατηγός Ζέρβας από την αρχή βρισκόταν στα βουνά επικεφαλής των ανταρτών του.

ΕΠΑΝΩ: Ενα πτώμα στη λεωφόρο Αμαλίας στην Αθήνα.
Κάτι το συνηθισμένο στις ημέρες της Κατοχής. Η πείνα θέριζε αλύπητα.

ΚΑΤΩ: Φρικαλέα, μακάβρια σκηνή σε ένα νεκροταφείο των Αθηνών.
Ο άγνωστος νεκρός που σέρνεται για να πεταχτεί σε ένα λάκκο.

ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΕΠΑΝΩ: Ο ανώνυμος νεκρός του δρόμου, πεταμένος σε ένα καροτσάκι, πρόκειται να μεταφερθεί για να ριχτεί σε κάποιον τάφο.
ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΚΑΤΩ: Ομάδα ανταρτών Παρνασίδας, υπό τον Δ. Δημητρίου (Νικηφόρο) το 1942. Ετερόκλιτος οπλισμός, κάθε μορφής στολή.

ΕΠΑΝΩ: Ο Αρης Βελουχιώτης. Ο ταπεινός γεωπόνος που αναδείχθηκε σε πολέμαρχο.
ΚΑΤΩ: Αντάρτες της Θεσσαλίας. Ο Αμάρμπεης αριστερά (μόνιμος υπολοχαγός Θ. Κολλίνος) και ο Νάκος Μπελλής.

Τη σύντομη περίοδο που οι ανταρτικές δυνάμεις διέκοπταν τις μεταξύ τους διαμάχες και συνεργάζονταν: ο Σαράφης του ΕΛΑΣ (αριστερά), ο Καρτάλης της ΕΚΚΑ (στη μέση), ο Ζέρβας του ΕΔΕΣ, σε μια συνάντησή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ο ΕΝΟΠΛΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

ΤΟ ΚΚΕ ΕΠΙΔΙΩΚΕΙ ΝΑ ΑΠΟΚΤΗΣΕΙ ΕΝΟΠΛΗ ΔΥΝΑΜΗ • Η «ΟΜΑΣ ΒΕΝΕΤΣΑΝΟΠΟΥΛΟΥ» • Ο «ΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗΣ» ΑΡΗΣ ΒΕΛΟΥΧΙΩΤΗΣ • Ο ΕΛΑΣ • ΠΡΩΤΕΣ ΜΑΧΕΣ • ΑΓΓΛΟΙ ΑΛΕΞΙΠΤΩΤΙΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΓΚΙΩΝΑ • Ο ΖΕΡΒΑΣ ΒΓΑΙΝΕΙ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ • Ο ΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗΣ ΚΡΙΣ • ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΓΟΡΓΟΠΟΤΑΜΟΣ • Η ΑΝΑΤΙΝΑΞΗ • ΑΠΟΤΟΜΗ ΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΑΓΓΛΩΝ

ΤΟ 1941 ΕΛΗΓΕ ΔΡΑΜΑΤΙΚΟ, με τα δεινά της υποδούλωσης στο κατακόρυφό τους. Η χώρα είχε εξαρθρωθεί, η οικονομία είχε διαλυθεί, οι πρώτες, αυθόρμητες και ανοργάνωτες, αντιδράσεις του λαού πνίγηκαν στο αίμα (Α. Μακεδονία, Δ. Μακεδονία κλπ.). Και η Πείνα προκάλεσε τον μαζικό θάνατο.

Αλλά το πνεύμα της αντίστασης δυνάμωνε ορμητικά. Η Πείνα αφάνισε υλικά τον λαό, όχι όμως και ηθικά. Τουναντίον, στο πανίσχυρο εθνικό επαναστατικό αίσθημα προσέθεσε το παντοδύναμο ένστικτο της αυτοσυντήρησης. Γιατί ο λαός διδάχτηκε από τη θανάσιμη Πείνα του πως με τη σκλαβιά τον ανέμενε η εξολόθρευση και ως σωτηρία δεν απέμενε παρά η αποτίναξή της. Ταυτόχρονα, έμπαιναν οι βάσεις για την οργάνωση του αγώνα. Ενώ στη Μέση Ανατολή ανασυγκροτούνταν ο στόλος και άρχιζε η δημιουργία μικρού τακτικού στρατού, στην κατεχόμενη Ελλάδα σχηματίζονταν οι πρώτες σοβαρές οργανώσεις με επικεφαλής τον ΕΔΕΣ και το ΕΑΜ. Έτσι, η κληρονομιά του 1941 προς το 1942 ήταν γόνιμη και ελπιδοφόρα. Και με τη δύναμη νομοτέλειας η οργανωμένη αντίσταση θα έμπαινε σε ένα ανώτερο στάδιό της: τον ένοπλο αγώνα. Πρώτο το ΚΚΕ στράφηκε προς τα όπλα. Αυτό ήταν φυσικό, γιατί, αν στις άλλες παρατάξεις υπήρχαν δισταγμοί (φόβος αντιποίνων σε βάρος του λαού αν άρχιζε ένοπλη δράση, προσανατολισμός στην «έξωθεν σωτηρία» και στον τακτικό στρατό του εξωτερικού), για τους Έλληνες κομμουνιστές υπήρχε από τις 3 Ιουλίου σαφής και κατηγορηματική η εντολή του Στάλιν: ν' αρχίσει στην κατεχόμενη Ευρώπη ένοπλος ξεσηκωμός των λαών. Εκτός τούτου όμως, και ο πιο πρωτόγονος κομμουνιστής αντιλαμβανόταν ότι έτσι το ΚΚΕ θα αποκτούσε όπλα. Πρωταρχική προϋπόθεση για μια αυριανή προλεταριακή επανάσταση, σύμφωνα με τις λενινιστικές αρχές της εποχής. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1941 το ΚΚΕ είχε πια αρκετά ανασυγκροτηθεί και συνήλθε στην Αθήνα η 8η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής (τώρα δεν λεγόταν πια Νέα ΚΕ αλλά απλώς ΚΕ). Ο Γεώργιος Σιάντος («Γέρος») είχε

αναλάβει την ηγεσία του κόμματος και έριξε το σύνθημα: ένοπλος αγώνας. Η ολομέλεια φυσικά το αποδέχτηκε, για να αρχίσει χωρίς χρονοτριβή η οργάνωσή του. Και συμφώνησε αμέσως η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ.

Ο Βενετσανόπουλος

Είχαν όμως ανάγκη από στρατιωτικούς. Στην αρχή τα παλιά στελέχη, ποτισμένα με τους θρύλους του «Κόκκινου Στρατού» και τρέφοντας προλεταριακή δυσπιστία, μέχρι μίσους, προς τους αξιωματικούς, δεν ήθελαν καμιά επαφή μαζί τους. Αλλά ο Σιάντος έλεγε: «Αυτά έγιναν το 1918. Τώρα, αν πρόκειται να συγκροτήσουμε οπλισμένη δύναμη, έχουμε ανάγκη και από στρατιωτικούς καριέρας». Πού θα τους έβρισκαν όμως; Υπήρχαν μερικοί αξιωματικοί, μετρημένοι στα δάχτυλα, που από την εποχή της 4ης Αυγούστου ήταν κρυφά μέλη του ΚΚΕ ή βρίσκονταν σε επαφή μαζί του. Ένας από αυτούς, ο ταγματάρχης Θεόδωρος Μακρίδης, έγινε και παρέμεινε σε όλη την Κατοχή ο επίσημος στρατιωτικός σύμβουλος του κόμματος. Ήταν όμως ελάχιστοι. Και το κόμμα, είτε απευθείας είτε διά του ΕΑΜ, κατέβαλε κάθε προσπάθεια να προσεταιριστεί στρατιωτικούς. Την ευθύνη ανέλαβαν ο Σπύρος Κωτσάκης και ο Πολύδωρος Δανιηλίδης.

Είχαν την τύχη να συναντήσουν μια ομάδα αξιωματικών, που σαν ώριμο φρούτο ήταν έτοιμη να πέσει στη διάθεσή τους. Η ομάδα αυτή είχε μια χαρακτηριστική προϊστορία. Στην περίοδο της 4ης Αυγούστου, ο υποδιοικητής της Ανακτορικής Φρουράς, υπολοχαγός Βασίλης Βενετσανόπουλος, είχε συγκεντρώσει μερικούς συναδέλφους του, που απέβλεπαν στην ανατροπή του καθεστώτος. Χάρη στην καίρια θέση του, ο Βενετσανόπουλος θα μπορούσε να αιχμαλωτίσει ίσως ολόκληρη τη βασιλική οικογένεια. Ακόμη και –γιατί όχι;– την ίδια την ηγεσία της 4ης Αυγούστου, σε καμιά ανακτορική τελετή ή δεξίωση. Δεν μπόρεσαν να εφαρμόσουν τα σχέδιά τους οι νεαροί εκείνοι αξιωματικοί. Ούτε και αποκαλύφθηκαν όμως. Ο υπουργός Ασφαλείας Κ. Μανιαδάκης ουδέποτε υποπτεύθηκε την ύπαρξη της ομάδας, μολονότι μέσα στο ιδιαίτερο υπουργικό γραφείο του υπηρετούσε ένας από τους αξιωματικούς αυτούς, που στο τέλος έγινε και υπασπιστής του, ο υπομοίραρχος Θωμάς Βενετσανόπουλος –αδελφός του υπολοχαγού–, ο οποίος θα τον εξουδετέρωνε σε περίπτωση πραξικοπήματος.

Ο «θείος»

Η ομάδα Βενετσανόπουλου πάντως διατηρήθηκε, αλλά και τρεπόταν όλο και περισσότερο προς τα αριστερά. Με την Κατοχή ενισχύθηκαν με άλλους αξιωματικούς. Και ένας από αυτούς τούς έφερε σε επαφή με τον Δαμιανό Μάθεση, παλιό στέλεχος του ΚΚΕ, που είχε γίνει όμως επί 4ης Αυγούστου όργανο του Κ. Μανιαδάκη και

μέλος –όπως είδαμε– της Παλιάς Κεντρικής Επιτροπής. Έγινε ο απαραίτητος σύντροφός τους. Και σε λίγο όλοι ήταν, ή νόμιζαν πως ήταν, κομμουνιστές.

Τι επιδίωκε ο Δαμιανός Μάθεσης; Ασφαλώς όχι να ενισχύσει το ΚΚΕ ή τον κομμουνισμό γενικά. Απέβλεπε, όμως, αφού σφυρηλατήσει τον έλεγχό του, να τους χρησιμοποιήσει ως διασπαστές του ΚΚΕ, ή ως δούρειους ίππους. Τα συνθήματά του ήταν: Το κόμμα με τη σημερινή του ηγεσία είναι όργανο των Άγγλων, πιθανότατα και των Γερμανών. Το πραγματικό γνήσιο κόμμα είναι άλλο. Όταν θα έρθει η ώρα, θα τους συνδέσει αυτός μαζί του. Μια λεπτομέρεια όμως είναι απαραίτητη: οι αξιωματικοί εκείνοι δεν γνώριζαν ποιος ήταν πράγματι ο καθοδηγητής τους. Εμφανιζόταν με ψευδώνυμο. Τα σχέδια του Μάθεση ήταν σοφά αρχιτεκτονημένα. Ανατράπηκαν όμως με την παρέμβαση ενός δημοσιογράφου. Ανήκε επί 4ης Αυγούστου στην ομάδα Βενετσανόπουλου. Αλλά με την έναρξη της Κατοχής διέκοψε την επαφή του λόγω άλλων απασχολήσεών του και βοηθούσε το ΕΑΜ, ως εθνικοαπελευθερωτικό όργανο, χωρίς να δεχτεί να γίνει μέλος του. Μετά από μήνες, πληροφορήθηκε τις σχέσεις των παλιών φίλων του με τον άγνωστο καθοδηγητή τους (τον «θείο», όπως τον έλεγαν) αλλά και την αριστεροποίησή τους. Έσπευσε τότε να αναγγείλει στον Κώστα Καραγιώργη: «Αναζητείτε απεγνωσμένα αξιωματικούς για το ΕΑΜ. Λοιπόν, υπάρχει μια σημαντική ομάδα, που είναι, ή νομίζουν πως είναι, κομμουνιστές». Ο Κ. Καραγιώργης τινάχτηκε επάνω: «Ποιοι είναι; Και μου το λες έτσι σαν κάτι ασήμαντο; Πρέπει αμέσως να τους βρούμε». Ο δημοσιογράφος τού έδωσε όλα τα στοιχεία. Ο Καραγιώργης έτρεξε στον Σιάντο και την άλλη μέρα συναντήθηκε επειγόντως μαζί του με τον Κωτσάκη. «Το θέμα αυτό είναι πολύ σπουδαίο. Πρέπει να τους φέρεις σε επαφή μαζί μας. Αλλά, προηγουμένως, είναι ανάγκη να μάθουμε ποιος είναι ο "θείος". Δικός μας πάντως δεν είναι». Μετά από λίγες ημέρες ο δημοσιογράφος τούς έφερε το μόνο στοιχείο που γνώριζαν οι αξιωματικοί εκείνοι για τον μυστηριώδη καθοδηγητή τους: τα χαρακτηριστικά της μορφής του. Και, όταν τους τα μεταβίβασε, ο Καραγιώργης και ο Κωτσάκης τινάχτηκαν: «Ο Μάθεσης είναι! Τα κατάφερε και τους τύλιξε! Προσπάθησε το ταχύτερο να τους αποκαλύψεις, να τους αποσπάσεις και να τους φέρεις σε μας».

Ο Δαμιανός Μάθεσης ήταν, όπως γράψαμε, ο παλιός «υπεύθυνος του ΚΚΕ» στον στρατό. Όταν έγινε όργανο του Κ. Μανιαδάκη, συνέχισε να δρα στον στρατιωτικό τομέα, αλλά τώρα για να αποκαλύπτει όσους αριστέριζαν. Πάντως, οι σχέσεις που είχε με στρατιωτικούς τού επέτρεψαν να προσεγγίσει και να θέσει υπό την επιρροή του την ομάδα Βενετσανόπουλου.

Αλλά τώρα μπήκε στη μέση ο δημοσιογράφος. Έπιανε έναν-έναν και του έλεγε: «Ξέρεις ποιος είναι ο "θείος"; Ο Μάθεσης. Ο μεγαλύτερος χαφιές. Από πράκτορας του Μανιαδάκη έγινε πράκτορας της Γκεστάπο. Κόψε αμέσως κάθε επαφή κι έλα να

σε οδηγήσω εγώ εκεί που θέλεις». Τους επηρέαζε, του είχαν εμπιστοσύνη και ο ένας κατόπιν του άλλου οδηγήθηκαν στον Σπύρο Κωτσάκη, για να ενταχθούν αμέσως στο ΕΑΜ.

Η προσχώρηση της ομάδας Βενετσανόπουλου υπήρξε σοβαρό γεγονός στις εξελίξεις της Κατοχής. Οι αξιωματικοί εκείνοι προσέφεραν στο ΚΚΕ κάτι πολύτιμο: την πρώτη δόση για τη στελέχωση μιας πραγματικής ένοπλης δύναμης, ενός αληθινού στρατού, με τον οποίο θα διεκδικούσε αργότερα την εξουσία.

Ένας γεωπόνος

Στο μεταξύ, όμως, πριν από εκείνη τη σημαντική προσχώρηση, η στρατιωτική οργάνωση του ΚΚΕ προχωρούσε εκ των ενόντων, με στελέχη αυτοσχέδια και με ελάχιστη συμμετοχή αξιωματικών καριέρας. Τα άλλα κόμματα ή οργανώσεις του ΕΑΜ πολύ λίγα μπορούσαν να προσφέρουν στον τομέα αυτό. Έξω από τον ταγματάρχη Κλαδάκη του ΣΚΕ και τον ομοιόβαθμό του Στεφανάκο της ΕΛΔ, που άλλωστε σε λίγο έφυγαν στη Μέση Ανατολή, δεν ήταν σε θέση να συνεισφέρουν ουσιαστική βοήθεια στην ένοπλη δύναμη του μετώπου, για την οποία δεν έδειχναν και ιδιαίτερο ενθουσιασμό.

Τι μορφή όμως θα έπαιρνε αυτή η ένοπλη δύναμη; Εκείνο στο οποίο απέβλεπε ο Γ. Σιάντος στις αρχές του 1942 ήταν πρωτίστως ο σχηματισμός τμημάτων στην Αθήνα, τα οποία θα προστάτευαν τις λαϊκές μαχητικές εκδηλώσεις. Κατάρτιζε σχέδια να συγκροτήσει ένα Σώμα 1.000 ανδρών περίπου, το οποίο αργότερα θα αναπτυσσόταν πολύ περισσότερο. Οι προοπτικές του, που θεωρούνταν τότε τολμηρές, έφταναν έως την ελπίδα να καταστεί η δύναμη αυτή «κράτος εν κράτει» σε ορισμένες περιοχές της πρωτεύουσας και την ώρα της απελευθέρωσης να γίνει κυρία της κατάστασης πριν εμφανιστούν οι Άγγλοι. Στον ανταρτοπόλεμο δεν απέδιδε εξαιρετική σημασία, παρά τις αντιρρήσεις του ταγματάρχη Θ. Μακρίδη. «Όπως στα κινήματα, έτσι και στην Κατοχή και στην απελευθέρωση, εδώ θα κριθεί ο αγώνας», έλεγε. Ξαφνικά όμως, τις πρώτες εβδομάδες του Ιανουαρίου του 1942, η Περιφερειακή Οργάνωση Φθιωτιδοφωκίδας του ΚΚΕ έστειλε ένα μήνυμα στο Πολιτικό Γραφείο από τη Λαμία: ο γεωπόνος Θανάσης Κλάρας προτείνει θερμότατα να βγει αυτός αντάρτης στη Ρούμελη· έχει μελετήσει τις συνθήκες και πιστεύει ότι είναι δυνατόν να αναπτυχθεί σημαντικός ένοπλος αγώνας στα βουνά της Ανατολικής Στερεάς. Δεν απέδωσαν αρχικά μεγάλη σημασία στην πρόταση ο Γ. Σιάντος και οι επιτελείς του. Ποιος ήταν ο Θανάσης Κλάρας; Παλιό τοπικό στέλεχος, που όμως είχε γίνει επί 4ης Αυγούστου «δηλωσίας». Τότε, όλοι όσοι είχαν υπογράψει «δήλωση μετανοίας» στις ημέρες του Κ. Μανιαδάκη, και είχαν τεθεί έτσι «εκτός κόμματος», έσπευδαν να προσφέρουν πάλι τις υπηρεσίες τους στο αναγεννώμενο ΚΚΕ. Και η προσφορά τους γι-

νόταν δεκτή· αργότερα δε, πολλοί επρόκειτο να αποκατασταθούν τελείως. Πάντως, στην αρχή η ηγεσία τούς θεωρούσε δευτέρας κατηγορίας κομμουνιστές και προσέβλεπε προς αυτούς με επιφύλαξη. Αλλά ο Θανάσης Κλάρας με πάθος και αυτοπεποίθηση επέμενε στο σχέδιό του. Στη διάρκεια του πολέμου είχε υπηρετήσει στη μοναδική αντιαεροπορική πυροβολαρχία του στρατού ως υπαξιωματικός υπό τον λοχαγό Μάρδα και οι στρατιωτικές του γνώσεις ήταν περιορισμένες. Γνώριζε όμως καλά τα βουνά της Ρούμελης. Γνώριζε και τους ανθρώπους της. Και από τους πρώτους μήνες της Κατοχής είχε συλλάβει την ιδέα του ανταρτοπόλεμου και είχε κάνει ιδιωτικά αρκετές περιοδείες στην ορεινή Ευρυτανία και στη Φθιώτιδα. Η πεποίθησή του ήταν αδιάσειστη: μπορούσε και έπρεπε να γίνει αντάρτικο. Τη μετέδωσε, εν μέρει, στην τοπική οργάνωση του ΚΚΕ. Και, με την επιμονή της, η ηγεσία του κόμματος πρόσεξε το σχέδιό του.

Κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί τότε ότι ο γεροδεμένος, κοντόσωμος εκείνος άνδρας, με τα πονηρά, μικρά μάτια έκρυβε σπάνια ηγετικά προσόντα, συνδυασμένα με απεριόριστη θέληση που θα τον αναδείκνυαν πολύ σύντομα σε πολέμαρχο. Πάντως, του έδωσαν την άδεια, με δισταγμούς και επιφυλάξεις, να υλοποιήσει το όνειρό του. Του υποσχέθηκαν να τον ενισχύσουν και από τη Λαμία και από την Αθήνα. Σ' αυτό συντέλεσε και μια σημαντική προσφορά του Κλάρα. Γινόταν τότε συζήτηση για τον τίτλο που θα έπρεπε να έχει η ένοπλη δύναμη του ΕΑΜ. Είχε επικρατήσει η επωνυμία ΕΛΣ: Ελληνικός Λαϊκός Στρατός. Αλλά ο Θανάσης Κλάρας, όταν οι συζητήσεις έφτασαν έως αυτόν, είχε μια έμπνευση: «Ελληνικός Λαϊκός Αντάρτικος Στρατός πρέπει να λέγεται. Δηλαδή ΕΛΑΣ. Θα πιάσει ως σύνθημα. Ελλάς και ΕΛΑΣ». Άρεσε η σκέψη, μεταφέρθηκε στην Αθήνα αμέσως και εγκρίθηκε με ενθουσιασμό από τις Κεντρικές Επιτροπές ΕΑΜ και ΚΚΕ. Μόνο που ο Θανάσης Χατζής, Γενικός Γραμματέας του ΕΑΜ, το Αντάρτικος το αντικατέστησε με το Απελευθερωτικός. Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός θα σήμαινε το ΕΛΑΣ. Και τον Φεβρουάριο του 1942 είχε επισημοποιηθεί η ύπαρξή του, είχε συγκροτηθεί η Κεντρική Επιτροπή του και είχε δει το φως το πρώτο φύλλο του δημοσιογραφικού του οργάνου Ο *Απελευθερωτής*, που ανήγγειλε τη σύστασή του πανηγυρικά.

Εκείνο τον καιρό, ο Θανάσης Κλάρας, με βάση τη Λαμία, έκανε συνεχώς εξερευνητικές και προπαρασκευαστικές εξορμήσεις στη γύρω περιοχή. Και στις 14 Μαΐου, σε σύσκεψη στελεχών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ Φθιωτιδοφωκίδας-Ευρυτανίας, στην οποία παρίστατο και ο ίδιος, αποφασίστηκε η σύσταση ένοπλων ομάδων του ΕΛΑΣ στη Ρούμελη. Μία απ' αυτές θα αναλάμβανε να συγκροτήσει ο Θανάσης Κλάρας.

Άρης Βελουχιώτης

Μετά από δύο ημέρες βρισκόταν στη Σπερχειάδα. Και από εκεί ξεκίνησε τη νύχτα

της 16ης προς 17η Μαΐου 1942, με 8 ενόπλους, που συγκεντρώθηκαν στα χαλάσματα ενός νερόμυλου. Υπήρχε ισχυρή ιταλική φρουρά στην κωμόπολη, αλλά ξέφυγαν με ευκολία. Και στην κορυφή του φαλακρού υψώματος «Γουλινάς» έστησαν το πρώτο λημέρι τους. Εκεί πήραν και τα ψευδώνυμά τους. Ο Θανάσης Κλάρας έγινε Άρης Βελουχιώτης. Μ' αυτό θα τον γνώριζε στο εξής το πανελλήνιο έως τον δραματικό θάνατό του. Όνομα που γεννούσε ενθουσιασμό ή σκόρπιζε μίσος και τρόμο. Αλλά προσέλαβε και έναν ψεύτικο τίτλο, ταγματάρχης πυροβολικού, που τον διατήρησε για λόγους κύρους και εντυπωσιασμού στα πρώτα βήματά του.

Πέντε ημέρες αργότερα οι κάτοικοι της Δομνίτσας δοκίμασαν μια συγκλονιστική έκπληξη. Η Δομνίτσα είναι ένα χωριό της Ευρυτανίας. Και το απόγευμα της 22ας Μαΐου είδαν να μπαίνει μια ομάδα 12 ένοπλων ανδρών με στρατιωτικές στολές, σημαία και σάλπιγγα. Στους συγκεντρωμένους χωρικούς ο επικεφαλής τους έβγαλε έναν σύντομο λόγο: «Πατριώτες, είμαι ο ταγματάρχης του πυροβολικού Άρης Βελουχιώτης. Από σήμερα κηρύσσω την επανάσταση κατά των κατακτητών της Ελλάδας. Είμαστε το πρώτο τμήμα του επαναστατικού στρατού, που λέγεται ΕΛΑΣ». Ο Άρης Βελουχιώτης δεν είχε ρητορικά προσόντα. Η φωνή του ήταν σιγανή, μιλούσε γρήγορα, οι χειρονομίες του ήταν κάθε άλλο παρά επιβλητικές. Έβρισκε όμως πάντα τα κατάλληλα νοήματα και τα εξέφραζε με φλύαρες, αλλά καλά τοποθετημένες φράσεις. Άλλωστε, στην περίπτωση εκείνη τα πράγματα ήταν εύκολα. Πάντως, οι χωρικοί έμειναν επιφυλακτικοί. Ήταν τόσο κεραυνοβόλα εκείνη η καταλυτική εντύπωση, ώστε άργησαν να τη συνειδητοποιήσουν. Και η ομάδα του Βελουχιώτη γρήγορα έφυγε. Αλλά από την ίδια ημέρα σείστηκε η Ευρυτανία. Τα νέα, υπό μορφή συνθημάτων, ήταν φυσικό να προκαλέσουν ανάφλεξη ψυχών και πνευμάτων: Κηρύχθηκε η απελευθερωτική επανάσταση! Νέο 1821! Αντάρτες! Σημαία! Και ένας ταγματάρχης του πυροβολικού.

Η απήχηση του γεγονότος ξεπερνούσε κάθε προσδοκία και άρχισε, σποραδική αρχικά, η προσέλευση εθελοντών στο μικρό Σώμα. Αλλά ο αρχηγός έσπευσε να το ενισχύσει με μια πιο αθρόα συμμετοχή. Υπήρχαν τότε στην Ευρυτανία και σ' όλη τη Ρούμελη αρκετοί ληστές και ζωοκλέφτες. «Κλαρίτες» ονομάζονταν από τον πληθυσμό και, όπως ήταν οπλισμένοι, εμπειροπόλεμοι, γνώστες του εδάφους και αδίστακτοι, αποτελούσαν μια υπολογίσιμη, αξιόμαχη δύναμη. Ο Άρης τούς πλησίασε και, άλλους με το καλό άλλους με την απειλή εξόντωσης, τους στρατολόγησε. Διασημότεροι ήταν ο Καραλίβανος, ο Μπελής και ο Θεοχάρης. Οι δύο τελευταίοι κατατάχθηκαν μαζί με τις γυναίκες τους, και εκείνες ήταν οι πρώτες αντάρτισσες. Οι περισσότεροι ληστές αφομοιώθηκαν τελείως και έμειναν πιστοί μέχρι τέλους. Ορισμένοι που δεν συμμορφώθηκαν εκτελέστηκαν ανελέητα. Πάντως, η ενίσχυση του Σώματος που διοικούσε ο Άρης υπήρξε αρχικά σημαντική, γιατί εκείνοι οι πρώην

ληστές και ζωοκλέφτες προσέλκυσαν αρκετούς άλλους. Η ενίσχυση υπήρξε και ηθική. Γιατί έτσι η ληστεία και η ζωοκλοπή εξαλείφθηκαν σε σημαντικές περιοχές της Ρούμελης.

Τιμωρός

Με μεγαλύτερη δύναμη τώρα, ο Άρης άρχισε τη δράση του. Και ο πρώτος κύκλος της στράφηκε εναντίον εκείνων που ήταν ή φημολογούνταν ότι ήταν προδότες, δηλαδή όργανα των κατακτητών. Επέπεσε εναντίον τους με σκληρότητα. Στα ορεινά, αλλά και στους κάμπους της Ρούμελης, οι άνθρωποι αυτοί αντιμετώπιζαν απροσδόκητα έναν αμείλικτο διώκτη. Αρπάζονταν από τα σπίτια τους ή τα κτήματά τους και υποβάλλονταν σε αδυσώπητο θάνατο. Οι γυναίκες, συγγενείς των χαρακτηριζόμενων ως προδοτών, ή συνεργαζόμενες οι ίδιες με τις κατοχικές Αρχές, δεν είχαν ηπιότερη μεταχείριση. Τον παπά του χωριού Παύλιανη, που θεωρούνταν όργανο των Ιταλών, τον άρπαξε από τα γένια ο Άρης με τα χέρια του, ενώ ιερουργούσε, τον έσυρε έξω και στο προαύλιο της εκκλησίας τον εκτέλεσαν μπροστά στο πλήθος. Επέβαλε έτσι τον τρόμο και έπληξε βαριά κάθε μορφής και βαθμίδας «δωσιλογισμό» στη Ρούμελη. Και, επιπλέον, ενίσχυσε την ασφάλεια των ανταρτών, γιατί κανείς δεν τολμούσε πια να καταδώσει τις κινήσεις τους. Αλλά οι αμείλικτες μέθοδοι που χρησιμοποίησε γέννησαν σε πολλούς άσβεστο μίσος, που προκαλούσε αρνητικές επιπτώσεις.

Γιά να ακούσουμε όμως και μια αντίθετη φωνή χάριν της ιστορικής αμεροληψίας. Νά πώς χαρακτηρίζει ο Δ. Μπενετάτος –από τα αρχικά βασικά στελέχη του ΕΑΜ, που αργότερα στράφηκε εναντίον του– τον Άρη Βελουχιώτη στο βιβλίο του *Το Χρονικό της Κατοχής* (σελ. 84):

> *«Χρειάζεται πολὺ φαντασία γιὰ νὰ γίνη ἀντιληπτὸ πόσο κουράγιο καὶ βαθειὰ πίστη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἐμπνεύσει τὸν Ἄρη γιὰ νὰ ξεπεράση τὸ σύμπλεγμα τῆς ἐνοχῆς του γιὰ τὴν δήλωση μετανοίας ποὺ ὑπόγραψε καὶ συνάμα τὰ ἐμπόδια ποὺ ὤρθωνε ἡ ἡγεσία τοῦ κόμματος στὸ πρόσωπό του. Κι' ὅμως ὁ Ἄρης μὲ τὴν φλόγα τῆς πίστης ὅτι πρέπει νὰ γίνη ἀντάρτικο ξεκίνησε ἔχοντας ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό του πὼς θὰ τὰ βγάλη πέρα.*
>
> *»Τὸν Ἄρη τὸν κατηγόρησαν μὲ τὶς πιὸ βαριὲς καὶ φοβερὲς κατηγορίες. Και σήμερα ἀκόμη ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα μᾶς πείθει πὼς ὑπῆρξε σκληρὸς καὶ ἀδίστακτος. Καὶ τὸν βαρύνουν σφάλματα τρομερὰ στὴν διάρκεια τοῦ ἀντάρτικου ἀγώνα. Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀλήθεια. Ὅμως δὲν μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε ἱστορικὰ τὴν πραγματικότητα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς χωρὶς νὰ δεχθοῦμε τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε κάθε στιγμὴ ὁ*

Ἄρης στὸ ἔργο του καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ ἐμπεδώση τὴν τάξη στὸ περιβάλον ποὺ βρεθηκε καὶ ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν ληστὲς καὶ κακοποιοὶ καὶ ἀκόμα, ὅπως πάντοτε, ὕπουλοι προδότες. Τὶς δυσκολίες αὐτὲς τὶς ξεπέρασε χάρις στὴν ψυχικὴ του ἀντοχὴ νὰ ἐπιβάλη σκληρὲς κυρώσεις».

Τραγωδία

Η σκληρότητα του Άρη κατά των δωσιλόγων είχε μια μεγάλη περιπλοκή στην περίπτωση Μαραθέα. Πλούσιος κτηματίας στο χωριό Μοναστήρι ή Τσόμπα, ο Μαραθέας ήταν δακτυλοδυκτούμενος ως συνεργάτης των Ιταλών και τύραννος της περιοχής. Μια νύχτα οι αντάρτες του Άρη Βελουχιώτη όρμησαν στο κτήμα του. Ο ίδιος ο Μαραθέας και ο επιστάτης του σκοτώθηκαν μαχόμενοι με τα πιστόλια στο χέρι. Τη γυναίκα του δεν την έθιξαν. Άρπαξαν όμως ως ομήρους δύο αγόρια 15 χρονών: παιδιά του Μαραθέα και του επιστάτη του. Και ο Άρης είπε στη χήρα του τσιφλικά: «Αν θέλεις να ζήσει το παιδί σου, θα αποζημιώσεις τους κολίγους για όσα έπαθαν από τον άντρα σου. Και θα αναλάβεις να μην κάνουν κανένα αντίποινο οι Ιταλοί». Εξαφανίστηκαν οι αντάρτες με τα δύο παιδιά, ενώ πανικόβλητη η μάνα έτρεχε στην Αθήνα για να βρει τα χρήματα για τις «αποζημιώσεις». Οι Ιταλοί όμως έσπευσαν στο Μοναστήρι και συνέλαβαν ως ύποπτους 60 χωρικούς. Στην ανάκριση οι 34 αναγκάστηκαν να «ομολογήσουν» και ο καθένας χωριστά υπέγραψε δήλωση ότι αυτός σκότωσε ιδιοχείρως τον Μαραθέα. Χωρίς ο ανακριτής να λεπτολογήσει με το άτοπο ότι το θύμα φερόταν πως είχε σκοτωθεί 34 φορές από 34 ανθρώπους οι οποίοι δεν είχαν καμιά μεταξύ τους επαφή, τους παρέπεμψε όλους στο ιταλικό στρατοδικείο των Αθηνών, όπου, θέλοντας και μη, οι στρατοδίκες τούς αθώωσαν...

Στο μεταξύ, όμως, αποσπάσματα χωροφυλακής και ιταλικού στρατού είχαν εξαπολυθεί σε καταδίωξη των ανταρτών. Σε μια στιγμιαία σύγκρουση με ένα απόσπασμα, τραυματίστηκε στο γόνατο ο αντάρτης Νίκος Λέβας, γέρος κομμουνιστής. Οι χωροφύλακες τον έπιασαν και τον παρέδωσαν στους Ιταλούς του Δομοκού, όπου υπέκυψε στα βασανιστήρια. Και αυτός υπήρξε ο πρώτος νεκρός του ΕΛΑΣ. Αλλά οι αντάρτες με τους δύο μικρούς ομήρους διέφυγαν και η χήρα Μαραθέα αναστάτωνε την Αθήνα, εκλιπαρώντας απεγνωσμένα τους πάντες να σώσουν το παιδί της. Η εντύπωση όμως από την απαγωγή των δύο παιδιών υπήρξε δυσμενής κατά των δραστών στην περιοχή του Δομοκού. Στην Αθήνα, που έγινε ευρύτατα γνωστή, προκάλεσε τη γενική αντίδραση. Και ο Ηλίας Τσιριμώκος έστειλε αυστηρό σημείωμα στον Γ. Σιάντο ζητώντας εξηγήσεις. Η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ βρέθηκε σε δύσκολη θέση. Είχαν φτάσει ήδη φήμες για πολλές σκληρότητες του Άρη κατά των δωσιλόγων, που δημιουργούσαν ατμόσφαιρα δυσμενή κατά των ανταρτών. Και αποφάσισαν να τον ελέγξουν αυστηρά. Έστειλαν επειγόντως τον σύνδεσμο Κεντρικής Επι-

τροπής και ανταρτών Θωμά (Ι. Χατζηπαναγιώτη) με ρητή εντολή: να αφήσει αμέσως ελεύθερα τα δύο παιδιά ο Άρης. Θα προωθούσαν επίσης στη Ρούμελη έναν άλλο αρχηγό, υποταγμένο διοικητικά έως τότε στον Βελουχιώτη, πιο ευκολοχείριστο, τον Άθω Ρουμελιώτη. Και, πραγματικά, ο Απελευθερωτής άρχισε να τον προβάλλει. Μέσα στη σύγχυση όμως που επικράτησε, αντί να ελευθερωθεί ο μικρός όμηρος, βρέθηκε νεκρός. Και ο θάνατος του παιδιού προκάλεσε την αγανάκτηση της ηγεσίας του ΚΚΕ, όχι μόνο γιατί πολιτικά αποτελούσε πράξη άκρως επιζήμια, αλλά και ως προκλητική εκδήλωση απειθαρχίας του Άρη Βελουχιώτη. Η Κεντρική Επιτροπή ετοιμαζόταν να τον αποκηρύξει, αλλά, στο μεταξύ, άρχισαν να καταφθάνουν πληροφορίες, που αποκάλυπταν μια άλλη πραγματικότητα.

Δράση

Ο Άρης Βελουχιώτης χτυπούσε τώρα τους Ιταλούς. Και αναδεικνυόταν σε πολέμαρχο που ξεσήκωνε τη Ρούμελη. Στις 9 Σεπεμβρίου 1942 βούιξε όλη η Στερεά Ελλάδα από τον απόηχο της πρώτης πραγματικής μάχης μεταξύ ανταρτών και κατακτητών, που αιφνιδίασε τους πάντες: και τον λαό και τις κατοχικές Αρχές και τους συνεργάτες τους. Στα Ρυκά της Παρνασσίδας έγινε η σύγκρουση εκείνη που ουσιαστικά αποτελεί την απαρχή της οργανωμένης ένοπλης αντίστασης. Είχε προηγηθεί μια εξόρμηση του Βελουχιώτη στην Παρνασσίδα. Στη διαδρομή του έκανε πανηγυρικές εμφανίσεις στα χωριά και αφόπλιζε σταθμούς χωροφυλακής. Αλλά στην περιοχή εκείνη υπήρχε ήδη μια άλλη ομάδα ανταρτών, που συγκροτήθηκε τον Ιούλιο. Έφερε τον τίτλο «8η ομάδα» και επικεφαλής της ήταν ο νεαρός ανθυπίλαρχος Δημήτριος Δημητρίου με το ψευδώνυμο Νικηφόρος και ο δάσκαλος Διαμαντής. Η ομάδα αυτή είχε σημειώσει ήδη μια μικρή επιτυχία. Στις 15 Αυγούστου αιχμαλώτισε έναν Ιταλό με τη μοτοσικλέτα του και σκότωσε έναν φαρμακοποιό που επέβαινε, ο οποίος συνεργαζόταν με τις κατοχικές Αρχές. Αλλά κόντευε να διαλυθεί από τις κακές επισιτιστικές συνθήκες. Και δέχτηκε να ακολουθήσει το Σώμα του Άρη προς την Γκιώνα. Στη Δρέμισα οι αντάρτες αφόπλισαν όλη τη χωροφυλακή του δήμου Καλλιέων. Τους πήραν τα όπλα, τους παρέλαβαν μαζί τους, αλλά ο Νικηφόρος, εκ μέρους του αρχηγού, τους διαβεβαίωσε πως θα τους άφηνε ελεύθερους σε δυο-τρεις μέρες. Ήθελε να τους κάνει επίδειξη της αντάρτικης ζωής. Και η τύχη τού επέτρεψε να τους μετατρέψει σε μάρτυρες μιας ηχηρής επιτυχίας. Είχαν φτάσει στην Ταράτσα της Γκιώνας, όταν ένας ουλαμός Ιταλών, 50 άνδρες περίπου, κινήθηκε προς την κατεύθυνσή τους από την Άμφισα. Φαίνεται πως πληροφορήθηκαν τη διέλευση του Σώματος και έσπευσαν να καταδιώξουν τους «ληστές». Η νύχτα τούς βρήκε στα Ρυκά, όπου και καταυλίστηκαν. Αόρατες όμως οι γενειοφόρες μορφές των ανταρτών τούς παρακολουθούσαν. Και, μέσα στο σκοτάδι, κύκλωσαν τον καταυλι-

σμό. Με τη χαραυγή, ο Άρης έδωσε το σύνθημα της εφόδου, με μια συνθηματική ριπή αυτομάτου. Οι Ιταλοί αιφνιδιάστηκαν. Μερικοί πρόβαλαν σκληρή αντίσταση, αλλά σε λίγο η μάχη σίγησε. Όσοι επέζησαν, 12 άνδρες με έναν ανθυπολοχαγό, παραδόθηκαν. Και, φορτωμένοι τα όπλα νεκρών και ζωντανών, οδηγήθηκαν στην Ταράτσα, μπροστά στους έκπληκτους χωροφύλακες. Εκτελέστηκαν μετά από λίγες μέρες. Η είδηση της νίκης τράνταξε τη Ρούμελη. Οι χωροφύλακες που αφέθηκαν ελεύθεροι τη μετέδωσαν αυθεντικά και στην κατεχόμενη ζώνη. Ο ενθουσιασμός υπήρξε τόσο έντονος, ώστε υπερκάλυψε τον φόβο και το μίσος για τις σκληρότητες του Άρη. Από εκεί και πέρα ο δρόμος άνοιγε. Και ένας σκληρός πολέμιος του Βελουχιώτη, ο ηγέτης του ΕΔΕΣ Στυλιανός Χούτας, σημειώνει:

«...Οἱ κάτοικοι τῶν ὀρεινῶν ἐκείνων περιοχῶν, διατηροῦντες ζῶσαν τὴν παράδοσιν τῆς λεβεντιᾶς τῶν Κλεφτῶν καὶ Ἀρματωλῶν, ἔσπευδον νὰ ταχθοῦν ὑπὸ τὰς σημαίας του, παρέχοντες εἰς αὐτὸν πᾶσαν ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν ἐνίσχυσιν».

Μια νέα επιτυχία σε λίγο, στο Κρίκελο, επαυξάνει την εντύπωση. Η οπισθοφυλακή ιταλικής φάλαγγας έπεσε σε ενέδρα ανταρτών και εξολοθρεύτηκε. Από τους 25 άνδρες, οι 8 σκοτώθηκαν και οι 17 παραδόθηκαν. Εκεί έπεσε όμως και ο δεύτερος νεκρός του ΕΛΑΣ, ο δάσκαλος Δημήτριος Σαξώνης που μόλις είχε καταταχθεί. Τώρα πια ο θρύλος άρπαξε τον πρωτοκαπετάνιο των ανταρτών και μεγαλοποίησε τη δράση του και την προσωπικότητά του. Και η λαϊκή μούσα έσπευσε να τον μελοποιήσει:

«Λαμποκοποῦν χρυσᾶ σπαθιὰ
πέφτουν ντουφέκια ἀνάρια
ὁ Ἄρης κάνει πόλεμο
μ' ἀντάρτες παλληκάρια...»

Όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, τα γεγονότα που πρώτος αυτός τα κίνησε του άνοιγαν τώρα μόνα τους τον δρόμο σαν χιονοστιβάδα. Η χωροφυλακή, που οι σταθμοί της αφοπλίζονταν ο ένας μετά τον άλλο, εκκένωσε και επίσημα μεγάλες εκτάσεις της ορεινής Ρούμελης. Αυτό σήμαινε πως η εξουσία του κράτους παραμεριζόταν. Και στη θέση της οι αντάρτες οργάνωναν την εξουσία του ΕΑΜ. Σε κάθε χωριό όριζαν «υπεύθυνους» των διάφορων δραστηριοτήτων, του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ, του επισιτισμού κλπ., και κρατούσαν σε πλήρη έλεγχο τους χωρικούς, αλλά ταυτόχρονα τους γαλβάνιζαν και τους κινητοποιούσαν για την ένοπλη δράση. Η οργάνωση αυτή απλωνόταν με απίστευτη ταχύτητα. Ήταν καρπός του αντάρτικου, αλλά με τη σειρά της γινόταν η βάση του και το έμπεδό του. Θεμελιωνόταν έτσι το ΕΑΜικό κράτος. Υπό τις συνθήκες αυτές, η ηγεσία του ΚΚΕ δεν μπορούσε πια να αποκηρύξει τον Βελουχιώτη, παρά τις επιζήμιες παρεκτροπές του. Αρκέστηκε να του στείλει ένα κομματικό στέλεχος ως είδος πολιτικού καθοδηγητή, τον Βαγγέλη Παπαδάκη.

Ανέβηκε στο βουνό με το ψευδώνυμο Τάσος Λευτεριάς, συνοδευόμενος από τη νεαρή, ωραία και ενθουσιώδη σύζυγό του, που είχε το ψευδώνυμο Πρωτομαγιά. Δύσκολος και επικίνδυνος ο ρόλος του, να ποδηγετήσει τον σκληρό αρχηγό. Ο Άρης είχε πια συναίσθηση της τοπικής παντοδυναμίας του. Και, καθώς η ΕΑΜική οργάνωση απλωνόταν σιδερένια από χωριό σε χωριό, γινόταν αισθητό κάθε μέρα περισσότερο ότι, χάρη σ' αυτόν τον αυτοσχέδιο πολέμαρχο, το ΕΑΜ είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων στην ύπαιθρο. Και, στη νέα, απροσδόκητη πραγματικότητα που έμελλε να δεσπόσει στην Ελλάδα, το ΚΚΕ είχε προλάβει πάλι να έρθει πρώτο.

Αδράνεια

Τι έκαναν στο μεταξύ οι άλλες παρατάξεις, τα κόμματα, οι οργανώσεις και οι τάξεις, έξω από το ΕΑΜ; Ενώ ο ΕΛΑΣ αποκτούσε σάρκα και οστά στα βουνά της Ρούμελης, η γενική αδράνεια των άλλων συνεχιζόταν. Ο ένοπλος αγώνας θεωρούνταν ακόμη από τους αρχηγούς κομμάτων και τους περισσότερους πολιτευτές και αξιωματικούς ή πρόωρος ή καταστρεπτικός. Και, το καλοκαίρι του 1942, ενώ ο Άρης Βελουχιώτης συγκροτούσε τις ομάδες του, ο συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης, που αργότερα θα έπαιζε ουσιαστικό ρόλο στον ανταρτοπόλεμο, βρισκόταν ψηλά στην Πίνδο, στο χωριό Περτούλι, που σε έναν χρόνο θα γινόταν η έδρα του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ. Δεν είχε έρθει όμως τότε εκεί ο Σαράφης ως αρχηγός ανταρτών, αλλά ως απλός παραθεριστής.

Εκ των υστέρων βλέπει κανείς με έκπληξη πόσο η κυρίαρχη τάξη και όλα τα συντηρητικά στρώματα παρέμεναν απαθή μπροστά στην αναγκαιότητα και στις δυνατότητες του ένοπλου μαζικού αγώνα. Ακόμη και τα μαχητικότερα στοιχεία τους εξακολουθούσαν και περιόριζαν στις αντιλήψεις τους αυτόν τον αγώνα μόνο στις μορφές των πληροφοριών και, δευτερευόντως, των σαμποτάζ. Άλλωστε, το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής δεν επιζητούσε και δεν ευνοούσε για την ώρα –έως τους πρώτους μήνες του 1942– τίποτα περισσότερο. Και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε ούτε καν τα σαμποτάζ. Μόνο πληροφορίες και ενίσχυση των τακτικών ενόπλων δυνάμεων της Μέσης Ανατολής. Είχε συσταθεί μια οργάνωση αξιωματικών που έδειχνε πως βρισκόταν σε στενή επαφή και με το στρατηγείο και με την κυβέρνηση. Επικεφαλής της ήταν οι συνταγματάρχες Σπηλιωτόπουλος, Κιτριλάκης, Λιώσης, Τσακαλώτος, Φιλιππίδης και ο αντισυνταγματάρχης Δόβας. Ονομαζόταν «Θέρος», αλλά κοινώς ήταν γνωστή ως «Επιτροπή των 6 συνταγματαρχών». Βρισκόταν σε στενότατες σχέσεις με την οργάνωση «Όμηρος», που διηύθυνε, εν ονόματι του Π. Κανελλόπουλου, ο Επ. Τσέλος. Και απέβλεπε, όπως και εκείνη, πρωτίστως στη διοχέτευση πληροφοριών στη Μέση Ανατολή. Όσον αφορούσε όμως την ευρύτερη ανάπτυξη αντιστασιακού αγώνα, περίμενε εντολές από την κυβέρνηση του Καΐρου, οι

οποίες δεν έρχονταν. Εξάλλου, ο Επ. Τσέλος, που αργότερα (εφημ. *Έθνος* Αθηνών, 7 Δεκ. 1954) έκανε τον απολογισμό και της μιας και της άλλης, μιλά συνεχώς για «μυστικόν πόλεμον». Πράγμα που φραστικώς δείχνει πως δεν απέβλεπαν στη μαζική, ένοπλη αντίσταση.

Η αντίσταση

Καθώς όμως διέρρεε ο χρόνος της Κατοχής, γινόταν ολοένα σαφέστερο ότι:

• Για να είναι αποτελεσματική η αντίσταση, για να εξαναγκάσει τους κατακτητές σε δραστικές υποχωρήσεις που θα επέτρεπαν την επιβίωση του λαού, έπρεπε να έχει παλλαϊκή, οργανωμένη και ολοκληρωμένη μορφή, με αποκορύφωμα την ένοπλη δράση.

• Ο ανταρτοπόλεμος θα αποτελούσε το κύριο πεδίο αυτής της ένοπλης δράσης. Ένας ανταρτοπόλεμος όμως που δεν θα διεξαγόταν με λίγες φευγαλέες συνωμοτικές μικρές ομάδες, αλλά θα πήγαζε μέσα από τις οργανωμένες μάζες, στις οποίες και θα στηριζόταν.

• Αλλά ο ανταρτοπόλεμος θα σφυρηλατούσε επιπλέον το στρατιωτικό όργανο, το οποίο κατά και μετά την απελευθέρωση θα μπορούσε να παίξει σοβαρότατο πολιτικό ρόλο.

• Όποιος πρόφτανε πρώτος, θα είχε το προβάδισμα στην απόκτηση αυτού του οργάνου. Και, εφόσον το ΚΚΕ-ΕΑΜ είχε ήδη προηγηθεί, δεν έμενε στις άλλες παρατάξεις και τάξεις να κάνουν τίποτα άλλο παρά να σπεύσουν, όσο ήταν ακόμη καιρός, να το μιμηθούν.

• Η κυβέρνηση του εξωτερικού, όμως, πολύ δύσκολα θα αποφάσιζε να δώσει το σύνθημα και τα μέσα για μαζικό ένοπλο αγώνα, για τον απλούστατο λόγο ότι την ώρα της απελευθέρωσης θα ήθελε να μην υπάρχει καμιά άλλη στρατιωτική δύναμη στη χώρα εκτός από τον δικό της τακτικό στρατό που θα αποβιβαζόταν μαζί με τους Συμμάχους.

Όσοι στρατιωτικοί και πολιτικοί ήθελαν να ακολουθήσουν οπωσδήποτε τον ενεργό αντιστασιακό δρόμο, την ένοπλη δράση και –σε τελευταία ανάλυση– τον ανταρτοπόλεμο, αντιλαμβάνονταν ότι, για την ώρα τουλάχιστον, θα έπρεπε να βασιστούν στις δικές τους δυνάμεις. Και παρέμεναν λίγοι: βασικά η ομάδα του ΕΔΕΣ και η ομάδα του ΕΚΚΑ, με την αμφίβολη και αινιγματική συμπαράσταση του συνταγματάρχη Ευριπίδη Μπακιρτζή. Ο Ναπολέων Ζέρβας έδειχνε την πιο αποφασιστική δραστηριότητα. Παρά τη δυσπιστία που προκαλούσε γενικά το πρόσωπό του τότε, είχε συγκεντρώσει γύρω του μερικούς αξιωματικούς. Και με αυτούς κατάρτιζε τα σχέδια μιας οργάνωσης ανταρτοπόλεμου, σχεδόν ταυτόχρονα με τον ΕΛΑΣ. Παρουσίαζαν όμως αυτά τα σχέδια ένα κενό, που έμελλε να αποδειχθεί αποφασιστικό:

δεν διέθετε ο ΕΔΕΣ οργάνωση μαζών, όπως ο ΕΑΜ. Θα ξεκινούσε από καθαρά στρατιωτική βάση, με ορισμένα στελέχη του που από το μηδέν θα προσπαθούσαν να θεμελιώσουν το έργο. Ο συνταγματάρχης Αθ. Παπαχριστοδούλου θα στελνόταν στη Βόρεια Ελλάδα. Ο Γ. Φελέκης στη Δυτική Μακεδονία. Ο αδελφός του, Αναστάσιος Ζέρβας, στην Ήπειρο. Οι συνταγματάρχες Σπαής και Παπαγεωργίου στη Θεσσαλία. Ο συνταγματάρχης Πετρόπουλος στην Πελοπόννησο.

Αλλά για τη Ρούμελη ο καταλληλότερος ήταν ο συνταγματάρχης Ψαρρός, που ανήκε στην ΕΚΚΑ. Ο Ζέρβας πρόθυμα δέχτηκε να αναλάβει εκείνος την πρωτοκαθεδρία.

Προσπαθούσε ο αρχηγός του ΕΔΕΣ να έρθει σε επαφή με τους Άγγλους για να τον ενισχύσουν και συνδεόταν με τον «Προμηθέα ΙΙ». (Ο Δημήτριος Μπαρδόπουλος, από τα στελέχη του «Προμηθέα ΙΙ», ήταν ήδη και μέλος του ΕΔΕΣ). Οι Άγγλοι όμως δεν έδιναν σημασία στις εκκλήσεις του.

Οι Άγγλοι

Αλλά, ξαφνικά, στις 4 Μαρτίου 1942, ο «Προμηθέας ΙΙ» λάμβανε το υπ' αριθ. 72 σήμα από το Κάιρο:

> *«...Πληροφορούμεθα ὅτι εἰς Ἀθήνας ἐκτὸς τῶν Πολιτικῶν Ὁμάδων ὑπάρχουν καὶ στρατιωτικοὶ σύνδεσμοι. Γνωρίζετε καὶ δύνασθε νὰ ὑπεισέλθετε εἰς τούτους; Τὸ Στρατηγεῖον Μέσης Ἀνατολῆς θεωρεῖ ὅτι θέλετε ἐπιτύχετε εὐχερέστερον εἰς τὴν ἀποστολήν σας, χρησιμοποιοῦντες μέλη τῶν ἀνωτέρω Στρατιωτικῶν Συνδέσμων, τὰ ὁποῖα διαθέτουν γνώσεις περὶ ὀργανώσεως ἐνόπλων ὁμάδων, πρὸς προστασίαν τοῦ ὑλικοῦ ἐκ τῶν τυχὸν ἐπιδρομῶν Ἰταλῶν καὶ Ναζί».*

Το σήμα εκείνο υπονοούσε, έστω συγκαλυμμένα, ότι οι Άγγλοι έριχναν την ιδέα να συγκροτηθούν αντάρτικες ομάδες. Ήταν μια απότομη στροφή της τακτικής του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής (ΣΜΑ) στην κατεχόμενη Ελλάδα. Ποιοι παράγοντες την επέβαλλαν; Απλούστατα, άρχιζε να ωριμάζει η σκέψη ότι η ανάπτυξη της ένοπλης δράσης στον ελληνικό χώρο θα διευκόλυνε τις επιχειρήσεις στη βόρεια Αφρική. Έβλεπαν όμως αυτή την ένοπλη δράση ως επέκταση των σαμποτάζ στην ύπαιθρο, κυρίως κατά των εχθρικών συγκοινωνιών. Γι' αυτό ενδιαφέρονταν για τη συγκρότηση μικρών ομάδων ανταρτών, που θα αποτελούσαν τη δύναμη ασφαλείας και συνεργασίας των Βρετανών σαμποτέρ οι οποίοι θα έρχονταν από τη Μέση Ανατολή. Όσο όμως περιορισμένη και αν ήταν η προοπτική των Άγγλων για τον ανταρτοπόλεμο, η απόφαση εκείνη αποτελούσε μια ριζική αλλαγή. Και απέμενε στον «Προμηθέα ΙΙ» να την υλοποιήσει. Αλλά σε ποιον θα ανέθετε την οργάνωση αυτών των ένοπλων ομάδων;

Τα στελέχη του «Προμηθέα ΙΙ» συνήλθαν αμέσως. Ο Δ. Μπαρδόπουλος, ως ΕΔΕΣίτης που ήταν, έριξε το όνομα του Ζέρβα. Οι περισσότεροι από τους άλλους, με επικεφαλής τον αρχηγό της οργάνωσης Χαρ. Κουτσογιαννόπουλο, αντιτάχθηκαν με πείσμα. Αλλά, τελικά, ο Μπαρδόπουλος επέβαλε τον υποψήφιό του. Και την επομένη, συνοδευόμενος από τον υποπλοίαρχο Ηλία Ντεγιάννη, έτρεξε να φέρει στον Ζέρβα τη μεγάλη είδηση: «Οι Άγγλοι ζητούν να τους φτιάξεις αντάρτικο...»

Έγινε αμέσως ανταλλαγή σημάτων με το ΣΜΑ, το οποίο την 8η Μαρτίου (αρ. 78) μετέδιδε:

«Εἴμεθα ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ ἐνεργείας σας. Διαβιβάσατε συνταγματάρχην Ζέρβαν προσωπικὸν χαιρετισμὸν στρατηγοῦ Οὐίλσον».

Το ΣΜΑ ζητούσε να σχηματίσει ο Ζέρβας το ταχύτερο ένα Σώμα 100 ανδρών στην ορεινή Ελλάδα. Θα του έστελναν 3.500 χρυσές λίρες για τις πρώτες δαπάνες και την κατάλληλη στιγμή θα γίνονταν ρίψεις όπλων και εφοδίων. Και, ενθουσιασμένος ο Ζέρβας, απάντησε ότι στις αρχές Μαΐου θα ήταν έτοιμος. Πρόσθεσε μάλιστα:

«Προβλέπων ἀνάγκην παρουσίας μου μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν μου, ἀπεφάσισα νὰ ἐξέλθω ἀπ' ἀρχῆς μετ' αὐτῶν».

Διάφορα όμως γεγονότα καθυστερούσαν την οργάνωση και προκαλούσαν τη δυσφορία των στελεχών του «Προμηθέα ΙΙ». Επειδή είχαν χορηγηθεί 1.000 λίρες στον αρχηγό του ΕΔΕΣ, χωρίς να κατορθώσει να πραγματοποιήσει το χρονοδιάγραμμά του, άρχισε να μορφοποιείται η δυσφορία: «Ο Ζέρβας έφαγε τις λίρες στα χαρτιά, γι' αυτό δεν βγαίνει στο βουνό!» Οι μικρόψυχες και κακόβουλες αιχμές εκ των υστέρων θρυμματίστηκαν από τη δράση του Ζέρβα. Αλλά ήταν ικανές να δημιουργήσουν σε βάρος του καταθλιπτική ατμόσφαιρα. Και μια μέρα εμφανίστηκε ο Χαρ. Κουτσογιαννόπουλος για να του πει απειλητικά: «Ή θα βγείτε αμέσως στο κλαρί ή θα σας καταγγείλω διά του ραδιοφώνου του Μπι-Μπι-Σι ότι είστε όργανο των Ιταλών και καταχραστής!» Η αλήθεια είναι πως μία από τις αιτίες της καθυστέρησης του Ζέρβα ήταν το γεγονός ότι καταπιάστηκε με το στήσιμο ενός μηχανισμού που υπερέβαινε τις δυνάμεις του. Ο μηχανισμός κατέρρευσε λόγω ελλείψεως οικονομικών μέσων. Οι 1.000 λίρες δεν έφταναν. Οι διάφοροι αξιωματικοί που έστειλε κατά περιοχές για να προπαρασκευάσουν το έδαφος, μην έχοντας τη δυνατότητα να παραμείνουν πολύ, επέστρεφαν. Οι περισσότεροι έφυγαν λίγο αργότερα στη Μέση Ανατολή. Άλλοι συνελήφθησαν από τους Ιταλούς (Λ. Σπαής). Έτσι, στα τέλη Ιουνίου ο Ζέρβας βρισκόταν σχεδόν μόνος, με τη δαμόκλειο απειλή του Κουτσογιαννόπουλου και ανέτοιμος.

Ξαφνικά, όμως, η Γκεστάπο πληροφορήθηκε τα σχέδιά του και θέλησε να τον συλλάβει. Μόλις πρόφτασε να ξεφύγει και κρύφτηκε στο σπίτι του συνεργάτη του Ηρακλή Πετμεζά (Νικήτα), στην οδό Τενέδου. Και κει, στο καταφύγιό του, γρήγορα συνειδητοποίησε ότι δεν είχε καμιά άλλη διέξοδο από το βουνό.

Ο Βάλτος

Ποια περιοχή είχε διαλέξει ο Ζέρβας ως αντάρτικη βάση του; Τον Βάλτο. Και, όπως αργότερα εξήγησε ο ίδιος σε κείμενό του («Τα Απόρρητα Έγγραφά μου», *Ακρόπολις*, 22.11.1949):

> *«...Λόγοι πρὸ παντὸς στρατηγικοὶ μὲ εἶχαν ὠθήσει εἰς τὴν προτίμησιν αὐτήν. Κυρία δύναμις κατοχῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦταν τότε οἱ Ἰταλοί. Ἡ σημαντικωτέρα χερσαία ἀρτηρία ἐπικοινωνίας τῶν ἰταλικῶν στρατευμάτων μὲ τὴ βάσιν τους, τὴν Ἰταλίαν, ἦτο ἡ ἁμαξιτὴ ὁδὸς ἡ ὁποία διασχίζει τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν καὶ τὴν Ἤπειρο, διὰ νὰ εἰσέλθει κατόπιν εἰς τὴν Ἀλβανίαν, ὅπου φθάνει εἰς τὸν Αὐλῶνα καὶ τοὺς ἄλλους ἀλβανικοὺς λιμένας. Ὁ δρόμος λοιπὸν αὐτὸς δεσπόζεται εἰς τὸ νευραλγικώτερον στρατηγικὸν σημεῖον του μεταξὺ Ἀγρινίου καὶ Ἄρτης, ἀπὸ τὰ βουνὰ τοῦ Βάλτου καὶ τὸ Μακρυνόρος. Εἰς ὥραν κρίσιμον, μία ἀποφασισμένη δύναμις ἀνταρτῶν ὡρμωμένη ἀπὸ τὸν Βάλτον, θὰ ἠμποροῦσε νὰ κόψη κάθε ἐπικοινωνίαν διὰ τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, νὰ ἀπομονώση τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα».*

Στον Βάλτο, λοιπόν, θα ανέβαινε τώρα. Δεν γνώριζε μόνο πως ήδη ο γιατρός της περιοχής εκείνης, Στυλιανός Χούτας, είχε κι εκείνος κάνει προεργασίες για παρόμοιο σκοπό. Πάντως, στο διαμέρισμα του Ηρακλή Πετμεζά έγιναν σπασμωδικά οι προετοιμασίες για το ξεκίνημα του Ζέρβα. Ο αρχηγός του ΕΔΕΣ όρισε μια νέα Διοικούσα Επιτροπή στην Αθήνα από τους Ηλία Σταματόπουλο, Ιωάννη Ματσούκα, Ηρακλή Πετμεζά, Μιλτιάδη Γεωργιάδη, Μιχαήλ Κυριακό και Δημήτριο Γιαννακόπουλο. Όρισε και ένα Στρατιωτικό Επιτελείο από τους ανώτερους αξιωματικούς Απ. Παπαγεωργίου, Γ. Κωσταρέλλο, Πλούταρχο Μεταξά. Συνεννοήθηκε με τον συνταγματάρχη Ψαρρό να βγει και εκείνος το ταχύτερο στη Ρούμελη και συμφώνησαν να συναντηθούν στις 10 Σεπτεμβρίου, ως οπλαρχηγοί πια, στη γέφυρα του Κόρακα, στον Αχελώο ποταμό. Έστειλε ως προπομπή στον Βάλτο μια ομάδα από τους Δ. Μπαρδόπουλο, Περικλή Ζέργα, ταγματάρχη Πέμπα και λοχαγό Κοκκινάκη. Και στις 5 το πρωί της 23ης Ιουλίου 1942 ξεκινούσε, από το σπίτι του Δ. Μπέη Αντωνόπουλου, για την αντάρτικη περιπέτειά του με ένα φορτηγό αυτοκίνητο. Τον συνόδευαν τέσσερις σύντροφοί του: ο Κομνηνός Πυρομάγλου, που ήταν ήδη ουσιαστικά υπαρχηγός της οργάνωσης, ο Μιχαήλ Μυριδάκης, ο Ιωάννης Παπαδάκης και ο Παντελής Κωτσάκης. Ο Ζέρβας είχε ταυτότητα με το ψευδώνυμο Ι. Βαρελίδης. Αλλά στο βουνό θα εμφανιζόταν στην αρχή ως στρατηγός Νίκος Σουλιώτης. Δεν είχαν μαζί τους ούτε ένα όπλο. Όχι μόνο γιατί δεν μπορούσαν οπλισμένοι να πάνε έως τον Βάλτο, μέσα από τα πολυάριθμα «μπλόκα» των Ιταλών, αλλά και γιατί η οργάνωση δεν διέθετε ακόμη ούτε ένα τουφέκι, τόσο στην Αθήνα

όσο και στο πεδίο της δράσης. Αλλά ο Ζέρβας υπολόγιζε ότι σύντομα θα εφοδιαζόταν από τους Άγγλους και από ελληνικές πηγές.

ΕΟΕΑ

Το μεσημέρι της 24ης Ιουλίου έμπαιναν στην επαρχία του Βάλτου. Στο χωριό Ανοιξιάτικο άφησαν το αυτοκίνητο και συνέχισαν με τα πόδια έως τη Δούνιτσα, όπου τους ανέμενε ένας κουμπάρος του Ζέρβα, ο Δημήτριος Ίσκος. Εκεί συνάντησαν την ομάδα Μπαρδόπουλου. Και, το πρωί της 27ης Ιουλίου, ο Ζέρβας, ο Πυρομάγλου, ο Μπαρδόπουλος και ο Κωτσάκης ξεκίνησαν για το βουνό Κανάλα. Εκεί, στην τοποθεσία Μηλιά, είχαν το «γραίκι» τους –θερινή στάνη– οι αδελφοί Ράβδου, σε ύψος 1.100 μέτρων. Έφτασαν αργά το βράδυ κατάκοποι. Ο Ζέρβας, 56 χρονών, 17 χρόνια απόστρατος και γλεντζές στην Αθήνα, με εμφανή κοιλιά, είχε ξεσυνηθίσει τις ορειβασίες. Και έπεσε, σαν ξερός μαζί με τους άλλους, να κοιμηθεί βαθιά κάτω από μια καρυδιά. Αλλά αυτό ήταν το πρωτοληιμέρι τους, γιατί ήταν πια ένοπλο Σώμα: στη Δούνιτσα είχαν εφοδιαστεί με ένα πιστόλι και ένα μάνλιχερ. Και, όταν ξύπνησαν, ο αρχηγός έκανε την επίσημη ίδρυση του αντάρτικου του ΕΔΕΣ. Το ονόμασε ΕΟΕΑ (Εθνικαί Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών). Δεν φανταζόταν ούτε ο ίδιος πόσο σημαντική ήταν η πράξη εκείνη· πόσο θα αναπτυσσόταν ο εμβρυώδης αυτός πυρήνας με το ένα μάνλιχερ και το ένα πιστόλι. Και πόσο θα επηρέαζε πολύ σύντομα τις τύχες του ελληνικού έθνους κατά την Κατοχή. Όπως, βέβαια, ήταν αδύνατο να διανοηθούν όλοι οι αρνητές του κοντόχοντρου, προγάστορος συνταγματάρχη –από τους πολιτικούς αρχηγούς και τους αξιωματικούς έως τον αρχηγό τού «Προμηθέα ΙΙ» Μπ. Κουτσογιαννόπουλο– ότι θα αναδεικνυόταν σε πολέμαρχο αληθινό, ξεκινώντας από εκείνη τη στάνη του Βάλτου. Αλλά, το πρωί της 28ης Ιουλίου 1942, στη Μηλιά της Κανάλας ο Ζέρβας έδινε την απόκρισή του στο κάλεσμα των καιρών, που τόσοι άλλοι δεν μπορούσαν να το ακούσουν. Ο Ναπολέων Ζέρβας έβγαινε στο βουνό δυόμισι μήνες μετά τον Άρη Βελουχιώτη. Η χρονική διαφορά μεταξύ ανταρτών ΕΛΑΣ και ΕΟΕΑ δεν ήταν μεγάλη. Ήταν όμως τεράστια η οργανωτική διαφορά μεταξύ ΕΑΜ και ΕΔΕΣ. Ο Βελουχιώτης στην προπαρασκευή και στην εξόρμησή του στηριζόταν στον μηχανισμό του ΕΑΜ που απλωνόταν ραγδαία. Ο ίδιος τον επεξέτεινε θυελλωδώς, στις περιοχές που έκανε την εμφάνισή του. Ώστε, όταν έφτανε ο Ζέρβας στον Βάλτο, ήδη στην Παρνασσίδα, στην Ευρυτανία, στη Δυτική Στερεά, υπήρχε ένα πυκνούμενο ΕΑΜικό δίκτυο, το οποίο δεν ήταν διατεθειμένο να χρησιμεύσει ως υποδομή στην αγωνιστική προσπάθεια κανενός προσώπου που δεν ανήκε στην οργάνωσή του. Αλλά ο ΕΔΕΣ ελάχιστη εξάπλωση είχε ακόμη στην ύπαιθρο. Και ο αρχηγός του έπρεπε να αρχίσει από το μηδέν, μέσα σε ένα περιβάλλον όχι φιλικό. Με πολλή βραδύτητα άρχισε η μικρή ομάδα του να ενισχύεται. Αλλά, πολύ

σημαντική βοήθεια του προσέφερε η προσχώρηση του γιατρού Στυλιανού Χούτα στις 9 Σεπτεμβρίου.

Ο Χούτας είχε ιδρύσει στον Βάλτο τη μαχητική οργάνωση ΕΕ (Ελλάς – Ελευθερία), που αργότερα μετονομάστηκε σε ΕΟΒ (Εθνική Οργάνωση Βάλτου). Το ΕΑΜ της περιοχής παρεξήγησε την ΕΟΒ. Νόμιζε πως σημαίνει Εθνική Οργάνωση Βασιλοφρόνων. Πάντως, ο Χούτας είχε κάνει μια αρκετά καλή προεργασία. Κυνηγήθηκε όμως από τους Ιταλούς, κατέφυγε στο χωριό Χαλκιόπουλοι και εκεί αποφάσισε να προσχωρήσει στον Ζέρβα, που ήξερε την παρουσία του. Στις 9 Σεπτεμβρίου συναντήθηκαν και συμφώνησαν σε όλα.

Συνεργάτης του Χούτα ήταν ο ενωματάρχης Κοσσυβάκης, επικεφαλής μεταβατικού αποσπάσματος που, περιηγούμενος τα ορεινά χωριά, ανακάλυπτε και κατέγραφε τα κρυμμένα όπλα. Ο Κοσσυβάκης με όλο το απόσπασμά του κατατάχτηκε στις ΕΟΕΑ. Και τα καταγεγραμμένα όπλα αποτέλεσαν πολύτιμη συμβολή στον δύσκολο εξοπλισμό των πρωτοπόρων. Ακολούθησε η προσέλευση μερικών ακόμη, αξιόλογων αγωνιστών, όπως ο γηραλέος αλλά φοβερός –που ήταν και δεινός σκοπευτής– παλιός οπλαρχηγός Σπύρος Καλονίκης ή Καραμπίνας. Και έτσι, στα τέλη Σεπτεμβρίου, το Σώμα του Ζέρβα, ο πυρήνας των ΕΟΕΑ, είχε πια δύναμη πάνω από 40 άνδρες.

Οι λίρες

Ο εξοπλισμός του όμως, που γινόταν εκ των ενόντων, χώλαινε. Και οι προσδοκίες του αρχηγού για τον εφοδιασμό του από τους Άγγλους είχαν απογοητευτική υλοποίηση. Το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής εκείνη την εποχή, που είχε αρχίσει –όπως είδαμε– να αποβλέπει στη δημιουργία ένοπλων πυρήνων, εφάρμοζε έναν κανόνα: να παρέχει ενίσχυση σε χρήμα και υλικά προς οποιονδήποτε μπορούσε να δράσει κατά των δυνάμεων Κατοχής. Δεν είχε καμιά επιφύλαξη ούτε απέναντι στο ΚΚΕ και το ΕΑΜ. Και στην εφημερίδα Ακρόπολις της 9ης Δεκεμβρίου 1949 ο Δ. Μπενετάτος, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ από το οποίο αργότερα αποχώρησε, δημοσίευσε την εξής επιστολή:

> *«...Τὸ δεύτερον δεκαήμερον τοῦ Ἀπριλίου (1942) εἰδοποιήθην νὰ ἐξεύρω κατάλληλον γραφεῖον διὰ μίαν συνάντησιν ἐπιτροπῆς τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ μετὰ ἑνὸς συνδέσμου τοῦ Στρατηγείου Μέσης Ἀνατολῆς. Ἡ ἐντολὴ αὐτὴ μοῦ ἐδόθη ὡς γραμματέως τῆς Ἐπιτροπῆς πόλεως Ἀθηνῶν τοῦ ΕΑΜ. Πράγματι παρακάλεσα τὸν φίλον μου δικηγόρον Παναγῆν Μαρκᾶτον καὶ μοῦ παρεχώρησε τὸ γραφεῖον του, ὁδὸς Ρούσβελτ 86. Εἰς τὸ γραφεῖον αὐτὸ ὁ σύνδεσμος τοῦ Στρατηγείου Μέσης Ἀνατολῆς Γεράσιμος Ἀλεξᾶτος ἐμέτρησε στὴν πιὸ πάνω Ἐπιτροπὴν 220 λίρες χρυσές. Θεωρῶ*

ἐπίσης σκόπιμον νὰ ἀναφέρω ὅτι τὰ χρήματα αὐτὰ ὁ ἐν λόγῳ σύνδεσμος τὰ προσέφερε στὸ ΚΚΕ τὸ ὁποῖον ὅμως τὸν παρέπεμψε στὸ ΕΑΜ».

Από την άνοιξη, εξάλλου, του 1942 είχε εγκατασταθεί στο χωριό Κουκουβίστα της Ευρυτανίας ο συνεργάτης του στρατηγείου δικηγόρος Αλ. Σεφεριάδης, ο οποίος αναζητούσε ενόπλους για να τους ενισχύσει. Με τον ασύρματό του ειδοποιούσε το Κάιρο, και αγγλικά αεροπλάνα ενεργούσαν ρίψεις όπλων ή άλλων εφοδίων. Τρεις ρίψεις έγιναν στον Άρη Βελουχιώτη. Αλλά και αυτός ο λήσταρχος Καραλίβανος, πριν προσχωρήσει ακόμη στον ΕΛΑΣ, είχε δεχτεί τα δώρα δύο βρετανικών ρίψεων.

Εγκατάλειψη

Ο Ζέρβας, όμως, αν και ο Μπαρδόπουλος ειδοποίησε το στρατηγείο ότι βγήκε στο βουνό, μάταια ανέμενε την αγγλική βοήθεια. Μόνο στις 27 Αυγούστου πραγματοποιήθηκε μία ρίψη, πολύ ισχνή: περιλάμβανε 4 μακρύκαννα ιταλικά τουφέκια, βλήματα όλμων χωρίς όλμους και 33 άρβυλα αριστερά. Αργότερα ήρθαν από τον «Προμηθέα ΙΙ» προειδοποιήσεις για επικείμενες ρίψεις, οι οποίες όμως δεν πραγματοποιήθηκαν.

Αργότερα το μυστήριο λύθηκε: ο Κουτσογιαννόπουλος από την Αθήνα είχε στείλει δυσμενέστατες εκθέσεις για τον Ζέρβα. Ήταν ένα φαινόμενο όχι σπάνιο: οι πράκτορες των Άγγλων στην Ελλάδα παρενέβαλλαν τις υποκειμενικές τους σφήνες που επηρεάζονταν, όχι μόνο από τις συμπάθειες και τις σχέσεις τους, αλλά και από τις ιδεολογίες τους. Έτσι όμως συχνά γεννιόνταν συγχύσεις σε βάρος των σκοπών του στρατηγείου. Το ίδιο συνέβη αυτή περίπου την εποχή και με την οργάνωση του συνταγματάρχη Ψαρρού. Υπήρχαν ήδη (καλοκαίρι-φθινόπωρο 1942) στην Γκιώνα, όπου η ΕΚΚΑ σχεδίαζε να συγκροτήσει το δικό της αντάρτικο, τρεις ντόπιοι αξιωματικοί του πυροβολικού: ο λοχαγός Αθ. Κούτρας από τα Πέντε Όρια και οι υπολοχαγοί Γ. Ντούρος από την Αγιαθυμιά και Γ. Καϊμάρας από τη Βουνιχώρα. Οι αξιωματικοί αυτοί, που ανέμεναν τον Ψαρρό, είχαν ήδη έτοιμους οργανωμένους πυρήνες. Όσο για τα όπλα, όμως, που η οργάνωση τους διαβεβαίωνε ότι θα τους έστελναν οι Άγγλοι έως τον Σεπτέμβριο του 1942, δεν είχαν ριφθεί. Και αυτό το γεγονός υπήρξε ένας από τους λόγους που έκανε τον Ψαρρό να μην μπορέσει να βρεθεί στο βουνό στη συμφωνημένη με τον Ζέρβα εποχή, για να συναντηθεί μαζί του στη γέφυρα Κόρακα τη 10η Σεπτεμβρίου. Ποιος ήταν ο λόγος της αγγλικής αδράνειας; Ο Αλ. Σεφεριάδης, που πρόθυμα κατηύθυνε τις ρίψεις των όπλων σε έναν λήσταρχο, δυσπιστούσε προς τους πρωτοπόρους εκείνους αξιωματικούς, οι οποίοι θεωρούσαν ότι το έκανε γιατί ήταν κρυφός πράκτορας του ΕΑΜ.

Ηττοπαθείς

Ο Ζέρβας, όμως, αντιμετώπιζε δυσχέρειες και τοπικά. Η έλλειψη πολιτικής οργάνωσης, στον χώρο που θα αποτελούσε τη βάση της δράσης του, τον άφηνε στο έλεος των παρορμήσεων των ακαθοδήγητων ανθρώπων. Και άρχισαν αμέσως η ηττοπάθεια και ο φόβος των κατοίκων να συμπυκνώνονται, με ένα σύνθημα: «Να φύγουν οι αντάρτες μην πάθουμε συμφορές από τους Ιταλούς». Στις 13 Σεπτεμβρίου, μια πολυμελής επιτροπή χωρικών του Πακόπουλου και των Συντέκτων ανέβηκε στο λημέρι του. Για να καταταγεί στο Σώμα του; Όχι! Για να του ζητήσει να φύγει από τον Βάλτο «και καλύτερα να φύγει με το καλό». «Δηλαδή;» ρώτησε ο Ζέρβας. «Με το κακό ποιος θα μπορούσε να με υποχρεώσει να φύγω; Οι Ιταλοί ή ελόγου σας;» «Και το ένα και το άλλο θα μπορούσε να γίνει», ήταν η σκυθρωπή απάντηση. «Για την ώρα, κάτι άλλο θα μπορούσε να γίνει», φώναξε ο αρχηγός. «Να σας κάνω να μετανοήσετε πικρά για ό,τι τολμήσατε να μου πείτε. Ξέρω όμως πως άλλοι σάς θολώσαν το μυαλό. Χαθείτε, λοιπόν, από εδώ και μη σας ξαναδώ...»

Οι πιέσεις των χωρικών συνεχίζονταν. Και στην Αμφιλοχία συγκεντρώθηκαν οι πρόκριτοι, με παρουσία του μητροπολίτη Αιτωλοακαρνανίας, για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Μια πρόταση ρίχτηκε στη συγκέντρωση, που παραλίγο να εγκριθεί: να πιάσουν τον Ζέρβα, να τον δέσουν και να τον παραδώσουν στους Ιταλούς. Ο αρχηγός, που όλα αυτά τα πληροφορήθηκε, θέλησε να φύγει από εκείνο το βαλτωμένο περιβάλλον. Και στα τέλη Σεπτεμβρίου εγκατέλειψε τον Βάλτο. Πέρασε τον Αχελώο και μπήκε στη Νότια Ήπειρο. Στο χωριό Μεγαλόχαρη έστησε το αρχηγείο του. Το περιβάλλον ήταν πολύ καλύτερο. Αλλά είχε ήδη πικρή πείρα και δεν θα την ξαναπάθαινε.

Οργάνωση

Ο Ζέρβας νόμιζε πως οι ΕΑΜικές οργανώσεις ξεσηκώναν τον κόσμο εναντίον του. Αλλά, είτε ήταν βάσιμες οι υποψίες του είτε όχι, έβλεπε πως, ενώ οι άλλοι είχαν οργάνωση, αυτός δεν είχε. Έπρεπε να αποκτήσει. Ευτυχώς που γι' αυτόν ο χώρος όπου κινούνταν τώρα, χωρίς να είναι παρθένος, δεν είχε ακόμη διαβρωθεί τελείως από το ΕΑΜ. Έτσι, υπό τη σκιά των όπλων του, εγκαθιστούσε πυρήνα του ΕΔΕΣ σε κάθε χωριό που αποκτούσε τον έλεγχό του. Ο πυρήνας αυτός καθοδηγούσε, κινητοποιούσε, επαγρυπνούσε, όπως συνέβαινε στα «ΕΑΜικά» χωριά. Και, ταυτόχρονα, συγκροτούσε ομάδες ενόπλων, που αποτελούσαν τις εφεδρικές ΕΟΕΑ, οι οποίες παρέμεναν μεν στον τόπο τους και οι άνδρες τους απασχολούνταν με τα συνήθη τους έργα, αλλά ήταν έτοιμοι σε πρώτο κάλεσμα ν' αρπάξουν τα όπλα και να δράσουν επιτόπου, ή να σπεύσουν σε ενίσχυση της μόνιμης δύναμης των ΕΟΕΑ. Στο σημείο αυτό ο Ζέρβας πρωτοτύπησε και είχε προβάδισμα έναντι του Άρη Βελουχιώτη. Εκεί-

νος ήθελε όλη η δύναμη να είναι κινητή, συγκεντρωμένη, όχι να διασπείρεται τοπικά. Έτσι, όμως, αποκτούσε μια μάζα συμπαγή, αλλά δεν μπορούσαν να τον ακολουθούν μονίμως όλοι όσοι ήταν σε θέση να φέρουν όπλα. Ενώ με το σύστημά του ο Ζέρβας, μολονότι είχε κατ' αναλογία μικρότερη μόνιμη δύναμη, στις κρίσιμες στιγμές, κινητοποιώντας τον εφεδρικό ΕΔΕΣ, μπορούσε να συγκεντρώσει πολύ μεγαλύτερη δύναμη. Ο Άρης αντιλήφθηκε την υπεροχή του συστήματος του Ζέρβα. Και γρήγορα τον μιμήθηκε δημιουργώντας τον εφεδρικό ΕΛΑΣ: μια μεγάλη, εύπλαστη δύναμη, που έφτασε στο τέλος να αριθμεί δεκάδες χιλιάδες τουφέκια και κάλυπτε σαν ιστός αράχνης το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας.

Πάντως, με την οργάνωση ο Ζέρβας στερεώθηκε, απλώθηκε ξανά στον Βάλτο και τώρα δεν αντιμετώπιζε αντιδράσεις. Έτσι, όταν ήρθε η αναμενόμενη ώρα να συγκρουστεί με τον εχθρό, κρατούσε πια μια μικρή, αλλά αξιόμαχη δύναμη στα χέρια του.

Η μάχη

Η ώρα αυτή έφτασε στα μέσα Οκτωβρίου. Ο Άρης Βελουχιώτης είδαμε πως το βάπτισμα του πυρός με τους Ιταλούς το έλαβε στα Ρυκά στις 9 Σεπτεμβρίου. Ο Ζέρβας εγκαινίασε τον αγώνα του ενάμιση μήνα αργότερα· όμως δεν επρόκειτο για μια μεμονωμένη μάχη, αλλά για μια πολυήμερη, σκληρή εμπλοκή με έναν αντίπαλο τουλάχιστον 20πλάσιο.

Δύο ιταλικά τάγματα με συνοδεία πυροβολικού από την Άρτα εξόρμησαν, το ένα με κατεύθυνση από Καλεντίνη προς Ξηρόκαμπο-Καταβόθρα και το άλλο από Άνω Πέτρα-Παναγιά-Κλειδί προς Σκουληκαριά. Σκοπός της επιχείρησης, η εξόντωση των «μαλαντρίνι». Οι δύο λαβίδες θα ενώνονταν στις όχθες του Αχελώου και θα συνέθλιβαν τους αντάρτες που θα εγκλωβίζονταν στον σιδερένιο εναγκαλισμό. Ο Ζέρβας με 45 άνδρες έπιασε τη «Σκάλα της Γιαννιώτης» και εκεί δόθηκε η πρώτη μάχη των ΕΟΕΑ, που την καθαγίασε με το αίμα του ο Γεώργιος Αντωνίου από το Κλειδί, ο πρώτος νεκρός του ΕΔΕΣ. Οι Ιταλοί είχαν άθλιο ηθικό και έδειχναν πολύ χλιαρή διάθεση να αγωνιστούν. Καθηλώθηκαν, ενώ ο Καραμπίνας σακάτευε τις συγκοινωνιακές τους γραμμές. Αλλά, η αριθμητική υπεροχή τους ήταν κολοσσιαία και η μάχη αναπτύχθηκε σε μια σειρά συμπλοκών μέχρι το όρος Γαύροβο. Ξαφνικά, όμως, ο Ζέρβας εγκατέλειψε το μέτωπο και, αφού απαγκιστρώθηκε, εξαφανίστηκε από την περιοχή. Παίρνοντας μαζί του την κύρια δύναμή του, τράπηκε ολοταχώς προς τα ανατολικά, προς την Ευρυτανία. Γιατί, επί του πεδίου της μάχης, με την υπόκρουση των ιταλικών κανονιών, είχε πάρει μια απροσδόκητη και κολοσσιαία είδηση. Ένα γεγονός που επρόκειτο να επιδράσει αποφασιστικά στην τύχη του αντάρτικου. Και να αναστρέψει τον ρου των πραγμάτων στην επαναστατημένη, ορεινή Ελλάδα.

Ο Κρις

Στις 3 Νοεμβρίου, ενώ η μάχη μαινόταν, έφτασε από την Αθήνα στον σταθμό διοικήσεως του στρατηγού Ζέρβα –στα Διάσελα Σκουληκαριάς– ο ασυρματιστής του, Αριστείδης Νικολαΐδης. Είχε κατεβεί για ορισμένες εντολές και τώρα γύριζε φορτωμένος με γράμματα και σημειώματα. Και, προπαντός, με ένα μήνυμα γραμμένο με συμπαθητική μελάνη από τον Δημ. Μπαρδόπουλο. Ο υπαρχηγός του «Προμηθέα ΙΙ» ειδοποιούσε τον αρχηγό του ΕΔΕΣ για κάτι που τον έκανε να αναπηδήσει: μεταξύ 5 και 7 Νοεμβρίου, ένας Βρετανός ελληνομαθής αξιωματικός θα παρουσιαζόταν ενώπιόν του με το ψευδώνυμο «Αναγνώστου» στο Κονάκι του Κώστα Βράζου, έξω από το Σακαρέτσι. Ο αξιωματικός αυτός ανήκε σε μεγάλη ομάδα Άγγλων σαμποτέρ, οι οποίοι την 1η Οκτωβρίου είχαν πέσει στην Γκιώνα, όπου παρέμεναν ακόμη, προκειμένου να εκτελέσουν ένα σαμποτάζ ύψιστης σπουδαιότητας. Έπρεπε ο Ζέρβας –τόνιζε ο Μπαρδόπουλος– να συναντηθεί αμέσως με τον Αναγνώστου, γιατί ο Βρετανός αξιωματικός θα του έθετε υπόψη ένα ζήτημα κολοσσιαίας σπουδαιότητας, από το οποίο θα εξαρτιόταν η τύχη του ΕΔΕΣ. Ο Ζέρβας αντιλήφθηκε τη σημασία της ειδοποίησης. Όχι μόνο η κρίση του, αλλά και η διαίσθησή του τον προειδοποιούσαν ότι είχε μπροστά του τη μεγάλη ευκαιρία. Επιτέλους, ερχόταν σε επαφή με Άγγλους του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, και μάλιστα σε συνδυασμό με μια υπόθεση που χαρακτηριζόταν τόσο τεράστια. Αμέσως απέσπασε τον υπασπιστή του Μυριδάκη και τον έστειλε να σπεύσει προς συνάντηση του Άγγλου στο Κονάκι του Κώστα Βράζου, για να τον φέρει χωρίς χρονοτριβή κοντά του. Ο Μυριδάκης, ύστερα από ορισμένες περιπέτειες λόγω της μαινόμενης μάχης, έφτασε στο Κονάκι του Κώστα Βράζου το μεσημέρι της 8ης Νοεμβρίου. Εκεί έτρεξε λαχανιασμένο ένα παιδί να του πει: «Είναι στο Σακαρέτσι ο Εγγλέζος και σε περιμένει στο σπίτι του παπά Νατσούλη».

Έτρεξε αμέσως στο χωριό ο Μυριδάκης με τη συνοδεία του, και στο σπίτι του παπά, μπροστά από το οποίο ήταν συγκεντρωμένοι όλοι οι κάτοικοι, με γυναίκες και παιδιά, βρήκε να κάθεται στη φωτιά ένας μεγαλόσωμος νέος άνδρας με ξανθά γένια και μουστάκια, που έτρωγε άπληστα καρύδια, μέλι και μια προσφορά. «Ο κύριος, παρακαλώ;» ρώτησε ο Μυριδάκης. Ο γιγαντόσωμος ξένος σηκώθηκε: «Αναγνώστου», είπε. «Θέλω να πάω στο καλύβι του Κώστα Βράζου». Μιλούσε αργά τα ελληνικά, με ξενική προφορά. «Μυριδάκης Μιχαήλ, αξιωματικός του στρατηγού Ζέρβα», απάντησε ο άλλος. «Έχω εντολή να σας οδηγήσω στον αρχηγό μου». Ο ξένος ξαναξάπλωσε δίπλα στη φωτιά και έκανε νόημα στον Έλληνα αξιωματικό να καθίσει δίπλα του. Επρόκειτο για τον ταγματάρχη του αγγλικού στρατού Κρίστοφερ, ή Κρις, Μόνταγκιου Γουντχάουζ, γιο λόρδου και γνωστό κλασικό φιλόλογο. Ο άνθρωπος αυτός επρόκειτο να παίξει τεράστιο ρόλο στον ελληνικό αντάρτοπό-

λεμο και το όνομά του θα γινόταν πασίγνωστο στην Ελλάδα. Τώρα, εξήγησε στον Μυριδάκη, αφού παρακάλεσε τους άλλους να βγουν από το δωμάτιο: «Στην Γκιώνα βρίσκεται ο αρχηγός της αποστολής μας, συνταγματάρχης Μάγερς. Πρέπει να συνδεθούμε αμέσως με τον στρατηγό Ζέρβα, με τον οποίο θα γυρίσω στην Γκιώνα, στον συνταγματάρχη μου. Γι' αυτό είναι ανάγκη να με πας αμέσως...» «Αύριο θα βρίσκεστε κοντά στον στρατηγό». Το απόγευμα ξεκίνησαν: ο Άγγλος ταγματάρχης, ο Μυριδάκης και το αντάρτικο απόσπασμα. Από μακριά ακουγόταν ο αντίλαλος κανονιοβολισμών. Η μάχη στο Γαύροβο συνεχιζόταν. «Βλέπω ότι κάνετε πραγματικό πόλεμο», είπε ο Γουντχάουζ. «Πώς θα σε ονομάζουμε, κύριε ταγματάρχα;» ρώτησε ο Μυριδάκης. «Αναγνώστου;» «Αναγνώστου; Όχι, δεν μ' αρέσει. Μου το κόλλησαν από την Αθήνα αυτοί που έκαναν τη σύνδεση μαζί σας. Μια που το μικρό μου όνομα είναι Κρις, να με λέτε Χρήστου, που είναι το ίδιο». «Πρέπει να έχετε όμως και μικρό όνομα. Λοιπόν, ακούστε, μας φέρατε το πιο μεγάλο για μας, το πιο χαρμόσυνο μήνυμα. Είστε, λοιπόν, Ευάγγελος. Να σας λέμε Ευάγγελο Χρήστου. Συμφωνείτε;» «Ευάγγελος Χρήστου; Ωραίο είναι», είπε ο Άγγλος και γέλασε θορυβωδώς.

Το σχέδιο

Και νά πώς ο ίδιος ο στρατηγός Ζέρβας περιγράφει τη συνάντησή του με τον Κρις Γουντχάουζ («Τα Απόρρητα Έγγραφά μου», *Ακρόπολις*, 17 Δεκεμβρίου 1949):

«Ἡ ὥρα πλησίαζε πέντε. Καθισμένος δίπλα εἰς τὸ ἀναμένο τζάκι, εἰς τὸ σπίτι τοῦ παπᾶ (στὸ χωριὸ Ἀργύρι), ἐσημείωνα τὰ γεγονότα τοῦ περασμένου εἰκοσιτετραώρου εἰς τὸ ἡμερολόγιό μου: "...Στὸ Βάλτο τί νὰ γίνεται ἄραγε; ἔγραφα. Ὁ Μυριδάκης δὲν ἔδωσε σημεῖα ζωῆς. Καὶ ἐκεῖνος ὁ Ἄγγλος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἔλθῃ;..."

»Τὴν στιγμὴν ἀκριβῶς ἐκείνην φωνὲς χαρούμενες ἀκούσθηκαν ἔξω. Ἡ πόρτα τοῦ φτωχικοῦ τοῦ Παπαδήμα ἄνοιξε καὶ στὸ κατῶφλι πρόβαλλε ὁ Μιχάλης Μυριδάκης. Ἕνας ψηλός, ξανθός, καλοφτιαγμένος ἄνδρας τὸν ἀκολουθοῦσε. Φοροῦσε χιτώνιο τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ καὶ στρατιωτικὴ κυλόττα μὲ μάλλινες κάλτσες ποὺ ἀνέβαιναν ὡς τὸ γόνατο. Τὸ κεφάλι του ἦταν χωμένο σὲ ἕναν παράξενο σκοῦφο. Παρὰ τὸ μουστάκι καὶ τὸ ξανθὸ γένι ἐφαίνετο πολὺ νέος. Ὁ Μιχάλης ἀνήγγειλε: "Στρατηγέ μου, σᾶς φέρνω τὸν ταγματάρχη Εὐάγγελο Χρήστου. Εἶναι ὁ ἀναμενόμενος ξένος. Ἔρχεται ἀπὸ τὴν Γκιώνα. Ἡ ἀναγνώρισις ἔγινε συμφώνως πρὸς τὰ διαβιβασθέντα ἐξ Ἀθηνῶν". Ἐσηκώθηκα. Χαρὰ καὶ συγκίνησις μὲ εἶχαν κυριεύσει. Ἔσφιξα τὸ χέρι τοῦ ξένου –τοῦ πρώτου Βρεταννοῦ ἀξιωματικοῦ ποὺ συναντοῦσα εἰς τὰ ἐλεύθερα βουνὰ τῆς Ἑλλάδος.

"Καλῶς ὡρίσατε!" εἶπα. "Καλῶς σᾶς βρήκαμε!" ἦτο ἡ ἀπάντησις. Ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη ἄρχιζε μιὰ νέα περίοδος τοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου».

Ο Ζέρβας συνεχίζει στο έργο του την αφήγηση της επαφής του με τον Κρις Γουντχάουζ, ο οποίος τού αποκάλυψε τι σχέδια είχε, με τα εξής λόγια (*Ακρόπολις*, 18 Δεκεμβρίου 1949):

«Τέλη Σεπτεμβρίου μὲ ἐκάλεσαν ἀπὸ τὴν Χάϊφα, ὅπου ἤμουν ἐκπαιδευτὴς σὲ κάποια σχολή, εἰς τὸ Κάιρον. Ἐκεῖ τὸ Στρατηγεῖον εἶχε συγκεντρώσει ἄλλους ὀκτὼ ἀξιωματικοὺς καὶ τρεῖς ὑπαξιωματικούς, ὅλους ἐπὶ τῇ βάσει προγενεστέρας δράσεώς των καὶ εἰδικῶν προσόντων. Μᾶς ἐρώτησαν ἂν θέλαμε νὰ μετάσχωμεν σὲ μιὰ πολὺ ἐπικίνδυνη ἀλλὰ καὶ πολὺ σπουδαία ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα. Φυσικὰ ἀπαντήσαμε ὅλοι ναί. Δὲν μπορούσαμε νὰ ποῦμε καὶ τίποτα ἄλλο. Ὁ ἐπιτελάρχης καὶ ὁ διευθυντὴς τοῦ ΙΙ Γραφείου τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου Μέσης Ἀνατολῆς μᾶς ἀνέπτυξαν καὶ μᾶς ἐξήγησαν τοὺς σκοποὺς τῆς ἀποστολῆς μας, ἰδιαιτέρως εἰς τὸν συνταγματάρχην καὶ σημερινὸν ἀρχηγόν μας καὶ εἰς ἐμένα ποὺ ὡρίσθην ὑπαρχηγὸς τῆς ὁμάδος. Πολὺ συντόμως, μᾶς εἶπαν, αἱ συμμαχικαὶ δυνάμεις τῆς Μέσης Ἀνατολῆς θὰ ἐξαπέλυαν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Ρόμμελ εἰς τὴν ἔρημον. Ἡ κυρία ὁδὸς ἀνεφοδιασμοῦ τῶν Ἀξονικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικὴν περνᾶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἂν λοιπὸν κατορθώναμε νὰ ἀνατινάξουμε μιὰν ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες σιδηροδρομικὲς γέφυρες ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ Λαμίας καὶ Ἀθηνῶν, τοῦ Γοργοποτάμου, τῆς Παπαδιᾶς ἢ τοῦ Ἀσωποῦ, θὰ ἀποστερούσαμε τὸν Ρόμμελ ἀπὸ τὰ 80% τῶν ἐφοδίων ποὺ λαμβάνει εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικήν. Εἰς τὸ ἔργον μας –μᾶς εἶπαν εἰς τὸ στρατηγεῖον– θὰ μᾶς βοηθοῦσαν οἱ Ἕλληνες ἀντάρτες. Αὐτοὶ θὰ ἐξουδετέρωναν τὴν φρουρὰν τῆς γεφύρας ποὺ θὰ ἐδιαλέγαμε ὡς στόχον».

Ο Ζέρβας άρχισε να γελά: «Και θέλεις να σου δώσω τους αντάρτες μου για να κάνετε τη δουλειά;» «Όσους μπορείτε να διαθέσετε». «Άκου, Ευάγγελε. Θα ξεκινήσουμε όλοι μαζί και θα φτάσουμε εγκαίρως στην Γκιώνα. Θα τα πούμε με τον συνταγματάρχη σου. Και θα το ρίξουμε το γεφύρι».

Η συμφωνία έγινε πλήρης αμέσως. Και ο Κρις Γούντχάουζ παρέδωσε στον Ζέρβα, όπως του ζήτησε, το εξής σημείωμα, γραμμένο στην ελληνική με το χέρι του:

«11 Νοεμβρίου 1942.

»Πρὸς τὸν κύριον

»Συνταγματάρχην Ζέρβαν.

»Ἐγὼ εἶμαι ὑποδιοικητὴς τῆς ἀγγλικῆς ὁμάδος ἀλεξιπτωτιστῶν ἡ ὁποία

ἔπεσε τὴν 1η Ὀκτωβρίου 1942 στὸ ὄρος Γκιώνα. Ὁ κύριος συνταγματάρχης Myers, ὁ διοικητὴς τῆς ὁμάδος μου, μὲ ἔστειλε στὸ Σακαρέτσι γιὰ νὰ ἔρθω εἰς ἐπαφὴν μαζί σας καὶ νὰ ζητήσω ἀπὸ σᾶς ἐνισχύσεις γιὰ τὴν ἐργασίαν μας. Ἔφθασα στὸ Σακαρέτσι τὴν 10ην Νοεμβρίου ὅπου συναντήθηκα μὲ τὸν λοχαγὸ ΜΙΧΑΛΗ, ὁ ὁποῖος μὲ ὡδήγησε νὰ σᾶς βρῶ. Μένω τώρα στὴ διάθεσί σας.

Μεθ' ὑπολήψεως
ΧΡΗΣΤΟΣ».

Το πρωί της άλλης ημέρας ο Ζέρβας με 60 άνδρες του και ο Κρις αναχωρούσαν από το Αργύρι για να διασχίσουν τον ορεινό όγκο της Στερεάς, βαδίζοντας για την εκτέλεση ενός από τα μεγαλύτερα σαμποτάζ της κατεχόμενης Ευρώπης. Η επιχείρηση Γοργοπόταμος –για την ακρίβεια: η «επιχείρηση Χάρικ»– άρχιζε.

Στην Γκιώνα

Υπήρξε πολύ περιπετειώδης η άφιξη και η παραμονή των Άγγλων σαμποτέρ της ομάδας Έντυ Μάγερς στην Ελλάδα. Η περιπέτειά τους οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι λίγες ημέρες πριν πέσουν με τα αλεξίπτωτά τους ο άνθρωπος που επρόκειτο να οργανώσει την υποδοχή τους, ο Αλ. Σεφεριάδης, συνελήφθη από τους Ιταλούς, που είχαν κάνει επιδρομή στην Κουκουβίστα όπου έμενε. Έτσι, κανείς δεν περίμενε στα σημεία της ρίψης για να περισυλλέξει τους Άγγλους αλεξιπτωτιστές και καμιά από τις συνθηματικές φωτιές για να οδηγηθούν τα αεροπλάνα δεν είχε ανάψει πάνω στην Γκιώνα. Και το αποτέλεσμα υπήρξε δραματικό. Με τρία αεροσκάφη έγινε η αποστολή. Στο υπ' αριθ. 1 επέβαιναν ο αρχηγός συνταγματάρχης Έντυ Μάγερς, ο λοχαγός-διερμηνέας Ντένις Χάμσον, ο ειδικός επί των ανατινάξεων Νεοζηλανδός Τομ και ο ασυρματιστής Λεν. Στο υπ' αριθ. 2 ο υπαρχηγός Κρις Γουντχάουζ, ο διερμηνέας Τεντ, ο δεύτερος ειδικός επί των ανατινάξεων Νεοζηλανδός Μάρτιν και ο ασυρματιστής Μίκυ. Στο υπ' αριθ. 3 ο λοχαγός Έρικ, ο διερμηνέας ανθυπολοχαγός Θέμης Μαρίνος, ελληνικής καταγωγής, ο επί των ανατινάξεων Ίντερ και ο ασυρματιστής Νταγκ. Ήταν όλοι τους τολμηροί και έμπειροι άνδρες, καθ' όλα άξιοι της δύσκολης και ριψοκίνδυνης αποστολής τους.

Η πτήση έγινε την καθορισμένη νύχτα της 28ης Σεπτεμβρίου. Μη βλέποντας όμως τις συνθηματικές φωτιές τα αεροπλάνα, γύρισαν στην Αίγυπτο. Τη νύχτα της 30ής ξαναγύρισαν. Και πάλι δεν υπήρχαν φωτιές. Αλλά ο Έντυ και ο Κρις αποφάσισαν να κάνουν το πήδημα στα τυφλά και στο άγνωστο. Το τρίτο όμως αεροπλάνο επέστρεψε ξανά και μόνο μετά από ένα μήνα θα ξαναρχόταν. Ωστόσο, οι δύο πρώτες τετράδες πηδήξαν στο σκοτάδι κι έπεσαν σκόρπια στα έλατα και στους βράχους της Γκιώνας. Και, μετά από πολλές, αγωνιώδεις προσπάθειες, μπόρεσαν να συγκε-

ντρωθούν μαζί με τα υλικά τους στο υψίπεδο της Στρώμης, μέσα στην πιο άγρια περιοχή της Ελλάδας, υπό την προστασία μιας μικρής ομάδας ανταρτών, πρώην ληστών. Ήταν, πράγματι, ο Καραλίβανος και οι σύντροφοί του. Είχαν ήδη προσχωρήσει στον ΕΛΑΣ του Άρη Βελουχιώτη, αλλά η εμφάνισή τους παρέμενε αμετάβλητη. Και ο λοχαγός Ντένις περιέγραψε ως εξής την πρώτη συνάντηση των Άγγλων με εκείνους τους «βασιλείς των Ορέων»:

> *«Καθὼς σκαρφαλώναμε τὰ βράχια τοῦ βουνοῦ, προβάλλαν μέσα ἀπὸ τὰ δένδρα οἱ 5 ἀντάρτες. Μᾶς κοίταζαν σιωπηλοί. Ἦσαν σὰν ζωντανεμένες εἰκόνες τῶν πολεμιστῶν του '21. Φοροῦσαν τὴν ἑλληνικὴ φουστανέλλα καὶ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς εἶχε κι ἕνα κόκκινο φέσι. Τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένεια τους ἦσαν μακρυά, εἶχαν σταυρωτὲς φυσιγγιοθῆκες στὸ στῆθος καὶ στὴ ζώνη τους περίστροφα καὶ σπαθιά. Ὁ ἕνας εἶχε καὶ αὐτόματο Τόμσον».*

Οι πέντε εκείνοι πρώην ληστές με τον Καραλίβανο εξασφάλισαν τους Βρετανούς και περισυνέλεξαν τα σκόρπια υλικά. Μετά από λίγες ημέρες, όμως, έφυγαν, αφού τους συνέδεσαν με την οργάνωση της Στρώμης. Οι Άγγλοι εγκαταστάθηκαν σε ένα κοίλωμα των βράχων, που για καιρό οι γύρω κάτοικοι και οι αντάρτες το αποκαλούσαν «η σπηλιά του Έντυ». Και περίμεναν αγωνιωδώς να έρθουν σε επαφή με αντάρτικους σχηματισμούς, για να τους χρησιμοποιήσουν στη δύσκολη επιχείρηση. Αναζητούσαν τον «ταγματάρχη Άρη», που ήξεραν ότι βρισκόταν στην περιοχή του, αλλά αυτός πλανιόταν σε μεγάλη απόσταση, στην Ευρυτανία. Και, με τον αεικίνητο συνωμοτισμό που εφάρμοζε, κανείς από τις οργανώσεις των χωριών κοντά στη «σπηλιά του Έντυ» δεν ήξερε πού να τον βρουν.

Οι μέρες όμως κυλούσαν άκαρπες και ο ατυχής συνταγματάρχης Έντυ Μάγερς έβλεπε με απελπισία ότι δεν έκανε τίποτα. Τριάντα μέρες είχαν περάσει άγονες στη σπηλιά, ενώ στη βόρεια Αφρική οι επιχειρήσεις κορυφώνονταν, χωρίς να πραγματοποιείται το καίριο σαμποτάζ που είχε αναλάβει. Είχε όμως επαφή με τον «Προμηθέα ΙΙ» στην Αθήνα. Ένας σύνδεσμος, ο Ι. Μαυρομμάτης, έφερε δύο φορές σημειώματα του αρχηγού των σαμποτέρ, ζητώντας απεγνωσμένα να τον συνδέσουν με αντάρτες. Και τότε έγινε η συνεννόηση για να έρθουν σε επαφή με τον Ζέρβα. Ο Κρις, που ήταν δεινός ορειβάτης, ανέλαβε να μεταβεί προς συνάντηση του αρχηγού του ΕΔΕΣ. Αλλά ο Έντυ Μάγερς τού είπε: «Έχεις καιρό να οδηγήσεις εδώ τους αντάρτες του Ζέρβα, έως τα μεσάνυχτα της 17ης Νοεμβρίου. Αν αργήσεις και ένα λεπτό, ή αν γυρίσεις άπρακτος, εγώ θα ξεκινήσω μόνο με τους δικούς μου για το σαμποτάζ. Και, αν αποτύχω, θα τινάξω τα μυαλά μου στον αέρα κάτω από τη γέφυρα».

Συγκέντρωση

Ο Κρις, αληθινός Ερμής, εκτέλεσε άριστα την αποστολή του. Στο μεταξύ, όμως, ένα

πρωί εμφανίστηκαν στη σπηλιά αντάρτες του ΕΛΑΣ. Δεν ήταν πρώην ληστές, αλλά ένα συντεταγμένο τμήμα που διοικούσε ο νεαρός ανθυπίλαρχος Δημητρίου, ο Νικηφόρος της Παρνασσίδας. Και έφερνε μαζί του την τρίτη ομάδα της αποστολής του Μάγερς.

Μόνο την 30ή Οκτωβρίου το υπ' αριθ. 3 αεροπλάνο μπόρεσε να ρίξει τους 4 Άγγλους αλεξιπτωτιστές, χωρίς και πάλι να υπάρχουν φωτιές. Και τους έριξε με τόση ακρίβεια, ώστε έπεσαν σχεδόν πάνω στον στρατωνισμό της Ιταλικής Φρουράς του Καρπενησίου! Γλίτωσαν όμως με τη βοήθεια χωρικών, οι οποίοι τους οδήγησαν στον Άρη. Εκείνος τους κράτησε λίγες ημέρες κοντά του, έως ότου ανακαλύψει πού βρισκόταν ο αρχηγός τους, Έντυ, και κατόπιν τους απέστειλε υπό την προστασία του Νικηφόρου, με τη διαβεβαίωση ότι θα ερχόταν σε λίγο με το Σώμα του και ο ίδιος.

Ωστόσο, από τον Βάλτο ερχόταν ολοταχώς ο Ζέρβας με τους 60 αντάρτες του και τον Κρις. Στα χωριά της διαδρομής τους, τους γινόταν καλή υποδοχή. Διέσχιζαν καταφανώς ΕΑΜοκρατούμενη περιοχή, αλλά δεν ήταν εχθρική η στάση των κατοίκων και των οργανώσεων. Και, ενώ οδοιπορούσαν τρέχοντας σχεδόν προς τον στόχο τους υπό τη συνεχή παρότρυνση του ακαταπόνητου Κρις, ο Ζέρβας αναζητούσε σημείο επαφής με τον Άρη Βελουχιώτη. Φυσικά ο Ζέρβας θα ήταν ευτυχής αν με μόνο το δικό του Σώμα μπορούσε να τα βγάλει πέρα στην επιχείρηση του Γοργοπόταμου, ως δύναμη υποστήριξης των Βρετανών σαμποτέρ. Γιατί θα οικειοποιούνταν όλες τις επιπτώσεις. Αλλά αντιλαμβανόταν ότι τα 60 τουφέκια του θα ήταν ανεπαρκή. Θα χρειαζόταν η συμμετοχή των ανταρτών του ΕΛΑΣ. Πού θα έβρισκε όμως τον Άρη; Ο αρχηγός του ΕΔΕΣ ανυπομονούσε να συναντήσει τον μυστηριώδη αυτό οπλαρχηγό για τον οποίο ελάχιστα πράγματα ήξερε. Ήταν πράγματι ταγματάρχης; Πάντως, θα παρουσιαζόταν η ευκαιρία μιας συνεργασίας των ανταρτών του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ. Ο Ζέρβας ήδη είχε συνάψει συμφωνητικό με το ΕΑΜ Άρτας, το οποίο όμως, στη διάρκεια των μαχών που έδωσε προσφάτως με τους Ιταλούς, δεν είχε καμιά αξιόλογη πρακτική εφαρμογή. Αλλά ο Γοργοπόταμος, ως σοβαρή επιχείρηση, θα παρείχε την ευκαιρία μιας δοκιμής για κοινή στρατιωτική δράση των δύο οργανώσεων, μολονότι αντιπροσώπευαν δύο κόσμους κοινωνικά και πολιτικά τόσο διαφορετικούς.

Τέλος, όταν η φάλαγγα έφτανε στη Βίνιανη, η επαφή των δύο αρχηγών έγινε. Ο Άρης Βελουχιώτης βρισκόταν στη γειτονική Φραγκίστα. Και ο Ζέρβας τού έστειλε το εξής σημείωμα:

> *«Κύριε ταγματάρχα*
>
> *»Αὔριον τὸ πρωὶ θὰ σᾶς περιμένω εἰς τὴν Βίνιανην. Εἶναι ἀνάγκη ἐπιτακτικὴ καὶ κατεπείγουσα νὰ σᾶς συναντήσω. Μὲ συνοδεύει Σύμμαχος*

ταγματάρχης καὶ πρέπει οἱ δυό μας νὰ συνεννοηθῶμεν μαζί του ἐπὶ ἑνὸς ζητήματος ἐθνικῶς σπουδαιοτάτου.

»Μὲ συναδελφικοὺς χαιρετισμοὺς
»στρατηγὸς Ναπ. Ζέρβας».

Η απάντηση ήρθε αμέσως συντεταγμένη σε ύφος ιεραρχικό:

«Στρατηγέ μου

»Αὔριον λίαν πρωὶ θὰ εὑρίσκωμαι εἰς Βίνιανην.

»Μετὰ σεβασμοῦ
»ΑΡΗΣ ΒΕΛΟΥΧΙΩΤΗΣ
»ταγματάρχης πυροβολικοῦ».

Η συνάντηση

Έχει ιστορικό ενδιαφέρον η περιγραφή της συνάντησης από τον ίδιο τον Ζέρβα (*Ακρόπολις*, 20 Δεκεμβρίου 1949), ο οποίος γράφει:

«...14 Νοεμβρίου 1942. Ἡμέρα ποὺ ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Πολέμου. Ἡ ὥρα ἐπλησίαζε 8, τὸ πρωὶ ἐκεῖνο, ὅταν μακρυὰ ἀκούσθηκαν δυνατὲς φωνὲς ποὺ τραγουδοῦσαν κάτι σὰν ὕμνο καὶ σὰν θούριο. Οἱ φωνὲς ὅλο καὶ ἐπλησίαζαν. Μερικοὺς ἀπὸ τοὺς στίχους ποὺ ἔλεγαν τοὺς θυμᾶμαι ἀκόμη:

»“Ἕλληνες ἀκολουθεῖστε
τῶν ἀνταρτῶν τὴ φωνὴ
νὰ ζήσετε τί ὠφελεῖστε
μὲς στὴ σκλαβιὰ τὴ στυγνή,
πᾶψτε νὰ προσκυνᾶτε
τοῦ φασισμοῦ τὴ σκλαβιά...”

»Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀντάρτες μου ἐμπῆκε μέσα εἰς τὸ σπίτι τοῦ Καραγιώργου (ὅπου ἔμενα):

»— Στρατηγέ! ἀνήγγειλε. Ἔφθασε ὁ ταγματάρχης Ἄρης!

»Εἶδα νὰ παρουσιάζεται ἕνας μᾶλλον κοντός, μελαχροινὸς ἄνδρας κάπως ραχιτικῆς διαπλάσεως εἰς τοὺς ὤμους καὶ τὶς πλάτες, μὲ κατάμαυρη, πλούσιαν, ὡραίαν γενειάδα. Ἐφαίνετο νέος. Πάντως δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι περισσότερον ἀπὸ 35 ἐτῶν. Ἐφοροῦσε δίκωχον, χωρὶς κανένα διακριτικόν, χιτώνιον καὶ κυλόττα χακί, ψηλὲς μπότες μὲ λουριὰ τοῦ τύπου ποὺ εἶχαν προπολεμικῶς οἱ χωροφύλακες. Ἦτο καλὰ ἁρματωμένος: ἀραβίδα ἑλληνικὴ τοῦ ἱππικοῦ εἰς τὸν ὦμον, περίστροφον εἰς τὸ πλευρόν, φυσεκλίκια εἰς τὴν μέσην καὶ σταυρωτὰ εἰς τὸ στῆθος.

»Μὲ μιὰ ματιὰ μὲ ξεχώρισε ἀπὸ τοὺς ἄλλους συντρόφους μου καὶ μοῦ

έτεινε τὸ χέρι – χαιρετισμὸς ἐγκάρδιος βέβαια ἀλλὰ ὄχι ἀπολύτως σύμφωνος πρὸς τὴν στρατιωτικὴν ἐθυμοτυπίαν.

»— Καλησπέρα Στρατηγέ, μοῦ εἶπε.

»Ἡ φωνή του ἦτο εὐχάριστη στὸ αὐτί.

»— Καλῶς τους! ἀπήντησα. Χαίρομαι ὅσο δὲν μπορεῖς νὰ φαντασθῇς γιὰ τὴ συνάντησί μας αὐτή.

»Τὸν ἐκύταξα προσεκτικά, προσπαθώντας νὰ ξεχωρίσω καλά, πίσω ἀπὸ τὴν πυκνὴ γενειάδα καὶ τὸ μεγάλο μουστάκι, τὰ χαρακτηριστικά, διὰ νὰ θυμηθῶ ἂν τὸν ἐγνώριζα. Ὄχι! Τὸ συμπαθητικὸ αὐτὸ πρόσωπο μοῦ ἦτο τελείως ἄγνωστον, γεγονὸς τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ μοῦ γεννήση ἀμφιβολίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν γνησιότητα τοῦ βαθμοῦ, ποὺ ἰσχυρίζετο ὅτι ἔφερεν ὁ Ἄρης (στὸ κάτω-κάτω δὲν μποροῦσα νὰ γνωρίζω ὅλους τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ) ἂν δὲν τὸ συνεδύαζα μὲ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸς μὲ εἶχε χαιρετίσει κατὰ τὴν ἄφιξί του. Ποτὲ ἕνας ἀξιωματικὸς τοῦ Στρατοῦ, ἕνας πραγματικὸς ταγματάρχης, δὲν θὰ παρουσιάζετο ἔτσι, μὲ χειραψίες, εἰς ἕνα ἀνώτερόν του.

»Ἐν τῷ μεταξύ, πίσω ἀπὸ τὸν Ἄρη, εἶχαν μπῆ πέντε ἢ ἕξη ἄλλοι ἀρματωμένοι ἄνδρες... Ἐλέγοντο ὅπως αὐτὸς μοῦ τοὺς συνέστησε, Περικλῆς, ὁ ὁποῖος ἐφαίνετο νὰ εἶναι καὶ ὁ σπουδαιότερος, Θᾶνος, Διαμαντής.

»Τοὺς παρουσίασα καὶ ἐγὼ τὸν Κρίς –«ὁ Ἄγγλος ταγματάρχης κ. Χρήστου» τοὺς εἶπα– καὶ ἔπειτα τοὺς ἔβαλα ὅλους νὰ καθήσουν.

»— Εἶσαι τῆς Σχολῆς κ. ταγματάρχα; ἐρώτησα.

»— Ποιᾶς σχολῆς;

»— Τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων φυσικά...

»Καμιὰ ἀμφιβολία δὲν μοῦ ἔμενε πλέον: ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν ἦτο ἀξιωματικός.

»Ὁ Ἄρης ἐδίστασε λίγο καὶ ἔπειτα μοῦ ἔρριξε μιὰ γρήγορη ματιὰ χαμογελώντας.

»— Εἶσαι μόνιμος ἢ ἔφεδρος;

»Πάλιν ἐχαμογέλασε ὁ Ἄρης.

»— Μόνιμος... μόνιμος... εἶπε. Τελευταῖα ὅμως, μὲ τὴν κατοχή, ὅλοι εἴχαμε γίνει ἔφεδροι δὲν εἶναι ἔτσι;

»Δὲν θέλησα νὰ ἐπιμείνω περισσότερο.

...

»— Τί δύναμη ἔχετε αὐτὴ τὴν στιγμὴ στὴν Βίνιανη κ. Ταγματάρχα; ἐρώτησε ὁ Κρίς.

»— Ἑκατὸν δέκα ἄνδρας μὲ ἕξη ὁπλοπολυβόλα, ἦτο ἡ ἀπάντησις.

»— Μωρὲ ἐσὺ εἶσαι σπουδαῖος, τοῦ εἶπα. Μὲ τέτοια δύναμι μποροῦμε νὰ πιάσωμε τὴν Ἀθήνα.

»Ἐγύρισα πρὸς τοὺς ἄλλους ποὺ ἦσαν μέσα εἰς τὸ δωμάτιο, τοὺς δικούς μου καὶ τοὺς ἐλασίτας.

»— Θὰ μᾶς ἀφήσετε τώρα γιὰ λίγη ὥρα μόνους παιδιά, τοὺς εἶπα. Ἔχουμε, ὁ κ. Χρήστου καὶ ἐγώ, κάτι νὰ συζητήσουμε ἰδιαιτέρως μὲ τὸν κ. ταγματάρχη.

...

»— Δὲν ξέρω ἂν ὁ ἴδιος εἶναι ἢ δὲν εἶναι κομμουνιστής, εἶπα εἰς τὸν Κρὶς ὅταν ἔφυγε ὁ Ἄρης, ἀλλὰ πάντως ἐπικίνδυνος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι. Ἔχει μπλέξει καὶ αὐτὸς μὲ τὸ ΕΑΜ καὶ τὰ ἔχει χαμένα.

»Αὐτὴ ἦτο ἡ πρώτη ἐντύπωσίς μου ἀπὸ τὸν Ἄρη Βελουχιώτη.

»Συμπαθητικὸς καὶ ἀγαθὸς ἄνθρωπος, ἐσκεπτόμουν... Δὲν φαίνεται βέβαια νὰ ζυγίζη πολλὰ πράγματα, ἔχει ὅμως φιλότιμο καὶ οἱ προθέσεις του εἶναι ἀγαθαί.

»Πολὺ γρήγορα, κατὰ τὰς ἀμέσως ἑπομένας ἡμέρας διάφορα περιστατικὰ ἐπρόκειτο νὰ καταδείξουν πόσον τραγικὰ γελασμένος ἤμουν εἰς τὰς κρίσεις μου αὐτάς. Ἀργότερα, γεγονότα ἄνευ προηγουμένου εἰς τὴν ἱστορίαν μας, πράξεις ἐμπρὸς εἰς τὰς ὁποίας σταματᾶ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἐπρόκειτο νὰ ἀποκαλύψουν πλήρως τί ἦτο αὐτὸς ὁ Ἄρης Βελουχιώτης...»

Συμφωνία

Ανεξάρτητα όμως από τις εντυπώσεις και τις κρίσεις του Ζέρβα για τον Άρη Βελουχιώτη, η επιχείρηση τραβούσε τον δρόμο της. Τα μεσάνυχτα περίπου της 17ης Νοεμβρίου, μέσα σε χιονοθύελλα, ο Κρις Γουντχάουζ, συνοδευόμενος από τον Μυριδάκη, έμπαινε θορυβωδώς στη «σπηλιά του Έντυ». Οι Άγγλοι, που ήταν στοιβαγμένοι γύρω στη φωτιά, τους υποδέχτηκαν με αλαλαγμούς. Αλλά τώρα ο συνταγματάρχης Μάγερς είχε απαλλαγεί από το άγχος. Ένας αγγελιαφόρος του Ζέρβα είχε προπορευθεί με τα ευχάριστα νέα. Ο Κρις χαιρέτησε τον αρχηγό του και κοίταξε το ρολόι του. Η ώρα έδειχνε μεσάνυχτα και τέταρτο. «Φοβούμαι πολύ ότι άργησα 15 λεπτά, κ. συνταγματάρχα», είπε με αγγλική φλεγματική πειθαρχία. Πραγματικά, όπως είδαμε, η εντολή ήταν να βρίσκεται πίσω το αργότερο την 24η ώρα της 17ης Νοεμβρίου. «Όχι, δεν άργησες», απάντησε κοιτάζοντας το δικό του ρολόι ο προϊστάμενός του. «Η ώρα σου είναι ώρα Ελλάδας, ενώ η δική μου ώρα Γρίνουιτς. Με τη δική μου ώρα σού έδωσα την εντολή. Συνεπώς, ήρθες 45 λεπτά νωρίτερα...» Όλα τώρα πήγαιναν κανονικά. Ο Άρης Βελουχιώτης, μετά λίγους δισταγμούς –ισχυριζόταν ότι

έπρεπε να ζητήσει την έγκριση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ ή της Περιφερειακής Επιτροπής Φθιωτιδοφωκίδας–, δέχτηκε να συμμετάσχει στην επιχείρηση. Τις επόμενες ημέρες έγινε λεπτομερής αναγνώριση του στόχου και καταστρώθηκε το σχέδιο της επιχείρησης.

Ο στόχος

Η γέφυρα είχε στα δύο ακραία βάθρα της ισχυρά ιταλικά φυλάκια. Στο βόρειο βάθρο, προς τη Λαμία, υπήρχε ένα πολυβολείο, με χαράκωμα και με δύναμη 40 ανδρών. Στο νότιο, προς την Αθήνα, τρία πολυβολεία με χαρακώματα και συρματοπλέγματα και με δύναμη 80 ανδρών. Στον λόφο ανατολικά από το νότιο βάθρο ήταν ο στρατωνισμός της φρουράς.

Τη διεύθυνση της επιχείρησης ανέλαβε ο Ζέρβας με υπαρχηγό τον Άρη Βελουχιώτη. Η όλη δύναμη που τέθηκε στη διάθεσή του ήταν 200 περίπου άνδρες (12 Άγγλοι, 65 του ΕΔΕΣ, 120 του ΕΛΑΣ), που την κατένειμε σε 12 ομάδες κρούσης και ανατίναξης, ως εξής:

Τέσσερις ομάδες, με αρχηγό τον Κωστούλα Αγραφιώτη (υπασπιστή του Άρη Βελουχιώτη), θα εξουδετέρωναν τη φρουρά του νότιου βάθρου. Τρεις ομάδες, με αρχηγούς τους ανθυπολοχαγούς του ΕΔΕΣ Πετροπουλάκη και Παπαχρήστου, θα εξουδετέρωναν τη φρουρά του βόρειου βάθρου. Αρχηγός των δύο αυτών τμημάτων κρούσης θα ήταν ο Μιχάλης Μυριδάκης του ΕΔΕΣ. Μια ομάδα θα προωθούνταν 300 μέτρα από το βόρειο βάθρο, για να καταστρέψει τις σιδηροτροχιές και να αποκρούσει την άφιξη εχθρικών ενισχύσεων από τη Λαμία. Μια άλλη ομάδα θα έκανε το ίδιο, 1.000 μέτρα πέρα από το νότιο βάθρο, για να αποκρούσει εχθρικές ενισχύσεις από την κατεύθυνση της Αθήνας. Μια ακόμη ομάδα θα καταλάμβανε την ξύλινη γέφυρα «Σανίδα» προς την πλευρά της Λαμίας. Μια ομάδα 12 ανδρών θα βοηθούσε τα συνεργεία ανατίναξης των Άγγλων. Τέλος, 30 άνδρες θα αποτελούσαν την εφεδρεία.

Γοργοπόταμος

Ώρα της επίθεσης ορίστηκε η 11η μ.μ. της 25ης Νοεμβρίου. Και όλες οι προπαρασκευαστικές ενέργειες έγιναν με κάθε ακρίβεια, ώστε την καθορισμένη ώρα τα πάντα ήταν έτοιμα σύμφωνα με το σχέδιο. Μέσα στο σκοτάδι, ενώ έπεφτε χιονόνερο, οι ομάδες κρούσης γλίστρησαν προς τους στόχους τους. Και στις 11:30' ακούστηκαν οι πρώτες τουφεκιές, ενώ για πρώτη φορά ύστερα από 17 μήνες η πολεμική ιαχή «αέρα» δόνησε την υγρή ατμόσφαιρα και ηχούσε το σάλπισμα «προχωρείτε, προχωρείτε». Οι Ιταλοί αιφνιδιάστηκαν και στην πρώτη έφοδο των ανταρτών το μεγαλύτερο μέρος της φουράς του νότιου βάθρου τράπηκε σε φυγή. Μερικοί όμως πο-

λέμησαν θαρραλέα. Άρπαξαν τα πολυβόλα, ενώ εξακόντιζαν βροχηδόν βλήματα των ολμιδίων τους. Δεν μπόρεσαν όμως ν' αντέξουν για πολύ στην ορμητική επίθεση. Μια φωτοβολίδα που σπάθισε τον μαύρο ουρανό ανήγγειλε στον Σταθμό Διοικήσεως ότι το νότιο βάθρο είχε αλωθεί. Αλλά ο αγώνας στο βόρειο βάθρο ήταν πολύ δυσκολότερος. Βρέθηκαν κι εκεί αποφασιστικοί Ιταλοί, που, παρά τον αιφνιδιασμό, χειρίστηκαν τα πολυβόλα τους και τα ολμίδιά τους με αποτελεσματικότητα. Οι αντάρτες καθηλώθηκαν και για μια στιγμή φάνηκε να κλονίζεται η επιχείρηση. Κατά το σχέδιο, έπρεπε πρώτα να εξουδετερωθούν οι φρουρές και στα δύο βάθρα και μόνο τότε θα προωθούνταν τα συνεργεία των Βρετανών σαμποτέρ για το έργο τους. Η σκληρή όμως αντίσταση των Ιταλών του βόρειου βάθρου παρατεινόταν, ενώ ήδη από τον Μπράλο προσέγγιζε μια αμαξοστοιχία με ενισχύσεις. Αποφασίστηκε τότε να γίνει η ανατίναξη υπό τα πυρά του εχθρού. Ο Τομ και ο Ντένις, οι δύο Νεοζηλανδοί σαμποτέρ, με τους βοηθούς τους και τους άνδρες της κάλυψης, όρμησαν με τα υλικά τους στα δύο μεταλλικά υπόβαθρα κι άρχισαν τη δουλειά τους, ενώ οι σφαίρες διασταυρώνονταν πάνω από τα κεφάλια τους.

Στο μεταξύ, το τρένο από τη Λαμία είχε πλησιάσει. Ήταν πάμφωτο και διακρινόταν το γερμανικό απόσπασμα που επέβαινε. Το σαμποτάζ της γραμμής δεν λειτούργησε καλά. Η ενέδρα των ανταρτών δεν ήταν αποτελεσματική. Το τρένο καθηλώθηκε, ενώ ακούγονταν οι κραυγές του Έλληνα μηχανοδηγού: «Αδέρφια, με φάγατε». Οι Γερμανοί πήδηξαν έξω και κατέλαβαν θέσεις μάχης. Αλλά, σε λίγο, μια τρομακτική έκρηξη ανήγγειλε ότι το τεράστιο σαμποτάζ είχε πραγματοποιηθεί. Ο Ζέρβας περιγράφει την έκρηξη ως εξής:

> *«Ἔξαφνα μιὰ λάμψις ἀπίστευτος, ὑπερφυσική, ἐφώτισε ὅλον τὸν τόπον καὶ μετέτρεψε διὰ μίαν ἀλησμόνητον στιγμὴν τὴν νύκτα εἰς ἐκτυφλωτικὴν ἡμέραν. Ἀμέσως ἔπειτα ἦλθαν ὁ κρότος καὶ ὁ κραδασμὸς τῆς γῆς. Ἦτο κάτι τὸ τρομακτικόν. Ἡ Οἴτη συνεκλονίσθη. Εἶχα τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὸ θεόρατο βουνὸ κατρακυλοῦσε ὁλόκληρον ἐπάνω μας.*
>
> *»Ἐπηκολούθησε βροχὴ ἀπὸ τὰ συντρίμματα τοῦ μεσοβάθρου, ἐνῶ ἠκούετο πέρα ὁ συνεχὴς χαρακτηριστικὸς κρότος τῶν μεγάλων ὑαλοπινακίων τοῦ (ἐκεῖ πλησίον) ἐργοστασίου ἀσετυλίνης οἱ ὁποῖοι θρυμματισμένοι κατέρρεαν...*
>
> *»— Κυτάξτε Στρατηγέ! Κυτάξτε, ἐφώναξε δίπλα μου ὁ Παπαδάκης. Τὸ γεφύρι ἔχει κοπῆ.*
>
> *»Εἶχε χρειασθῆ νὰ περάσουν μερικὰ δευτερόλεπτα μετὰ τὴν ἐκτυφλωτικὴν λάμψιν διὰ νὰ συνηθίσουν πάλιν τὰ μάτια μου εἰς τὸ σκοτάδι. Ἀμφιβολία ὅμως καμία δὲν ἐχωροῦσε τώρα: Ἡ δουλειὰ εἶχε γίνει. Τὸ ἀνατιναχθὲν μεταλλικὸν μεσόβαθρον ἔγερνε, ἐταλαντεύετο καὶ ἀπειλοῦσε νὰ κα-*

ταρρεύση ὁλόκληρον. Τὸ μεταλλικὸν τοξοειδὲς ζευκτὸν ποὺ ἐστηρίζετο εἰς αὐτὸ καὶ εἰς τὸ ἑπόμενον λίθινον μεσόβαθρον εἶχεν ἐξαφανισθῆ ὁλόκληρον μαζὶ μὲ τὸ κατάστρωμα τῆς γεφύρας. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἄλλον ζευκτόν, μεταξὺ τῶν δύο μεταλλικῶν μεσοβάθρων τοῦ ἀνατιναχθέντος καὶ τοῦ ἀκραίου, εἶχε πέσει. Ἕνα χάσμα 60 περίπου μέτρων εἶχε δημιουργηθεῖ.

»Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἐμπρός, ὁ,τιδήποτε καὶ ἂν συνέβαινε, εἴμεθα νικηταί».

Η ώρα ήταν 01:30' της 26ης Νοεμβρίου 1942. Σε λίγο σταμάτησε κάθε αντίσταση και στο βόρειο βάθρο, ενώ πιο πέρα συνεχιζόταν η συμπλοκή με τους ακροβολισμένους Γερμανούς του τρένου. Αλλά, στις 02:21', ένας δεύτερος τρομακτικός βρόντος ανήγγειλε ότι άλλη μια φορά η γέφυρα χτυπήθηκε. Τότε ο Ζέρβας, από τον Σταθμό Διοικήσεως, έδωσε το σύνθημα με τρεις πράσινες φωτοβολίδες, ενώ οι σαλπιγκτές σήμαιναν τη «Θοδώρα»: το περίφημο σάλπισμα της αποχώρησης. Η επιχείρηση είχε λήξει.

Ο επίλογος

Γεμάτοι ενθουσιασμό, Βρετανοί και Έλληνες απαγκιστρώθηκαν και πήραν τον δρόμο του γυρισμού. Εκείνος που κυριολεκτικά παραληρούσε από χαρά ήταν ο Άγγλος συνταγματάρχης Έντυ Μάγερς. Είχε συνυφάνει με τη ζωή του αυτό το σαμποτάζ. Δήλωνε ρητά ότι δεν θα επιζούσε, αν δεν πραγματοποιούνταν. Και την παραμονή της επίθεσης είχε στοιχηματίσει με τον Ζέρβα. «Το γεφύρι θα το τινάξουμε», του είπε ο αρχηγός του ΕΔΕΣ. «Στοιχηματίζω ό,τι θέλεις. Να βάλουμε μια κάσα ουίσκι;» «Σύμφωνοι», απάντησε ο Έντυ. «Θα σου τη στείλω αεροπορικώς από τη Μέση Ανατολή, άμα γυρίσω». «Και, αν υποτεθεί ότι αποτύχουμε, τι θα σου δώσω εγώ;» «Αν αποτύχουμε, θα ρίξεις δύο νεκρολούλουδα πάνω από το κουφάρι μου...»

Οι αντάρτες δεν είχαν ουσιαστικά απώλειες. Μόνο ο ανθυπολοχαγός Παπαχρήστου είχε τραύμα στο χέρι από χειροβομβίδα. Ένας ακόμη αντάρτης του ΕΔΕΣ είχε χτυπηθεί από θραύσμα της γέφυρας. Οι απώλειες του εχθρού ήταν άγνωστες. Θα έκλεινε όμως με έναν δραματικό επίλογο ο Γοργοπόταμος: Τη μεθεπομένη της ανατίναξης οι Ιταλοί παρέλαβαν από τις φυλακές Λαμίας 14 κρατούμενους πατριώτες. Τους 7 τους εκτέλεσαν μπροστά σε ένα από τα βάθρα της γέφυρας. Τους υπόλοιπους στα Καστέλλια Παρνασσίδας, από τα οποία κατάγονταν. Από το ίδιο χωριό τουφέκισαν 10 ακόμη κατοίκους, μεταξύ των οποίων και τον ταγματάρχη Αθανάσιο Παπακυριαζή. Σκληρό αντίτιμο της επιτυχίας, αλλά συνυφασμένο με κάθε αντίσταση.

Ο νικητής

Η νίκη στον Γοργοπόταμο υπήρξε σταθμός για το ελληνικό αντάρτικο. Δεν γράφηκε βέβαια τίποτα στις εφημερίδες της Κατοχής, αλλά το συνταρακτικό νέο, που πρώ-

τοι το μετέφεραν οι σιδηροδρομικοί και οι ταξιδιώτες από τη Λαμία, τράνταξε την Ελλάδα. Τι ακριβώς συνέβη και από ποιους διεξήχθη, άργησε να αποσαφηνιστεί. Την κύρια δόξα, πάντως, την καρπώθηκε ο Ζέρβας, που το όνομά του, ως αρχηγού της επιχείρησης, έγινε ευρύτατα γνωστό. Οι ιταλικές Αρχές το επιβεβαίωσαν τοιχοκολλώντας την επικήρυξή του από το Κομάντο Πιάτσα της Αθήνας, ως ληστή. Αμοιβή 100.000.000 δραχμές και τρόφιμα θα δίνονταν σε όποιον συνέβαλλε αποτελεσματικά στη σύλληψή του ή κατέδιδε το κρυσφύγετό του. Και ήταν πολλοί που τότε μόνο πληροφορούνταν ότι ο Ζέρβας βρισκόταν ήδη στο βουνό. Η φωτογραφία του στην επικήρυξη, με μαύρο κοστούμι, άσπρο μαντιλάκι και ρεπούμπλικα, έδειχνε την αδρή μορφή του στο Πανελλήνιο και έφερνε αρνητικό αποτέλεσμα στους κατακτητές.

Ήταν όμως άξιος τόσης τιμής και αίγλης για τον Γοργοπόταμο; Αργότερα, μόλις το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ συνήλθε από την αιφνίδια δημοτικότητα του Ζέρβα, προσπάθησε να αντιδράσει εμφανίζοντας τη συμβολή του ως εντελώς δευτερεύουσα. Η δύναμη του Άρη Βελουχιώτη ήταν πολύ ισχυρότερη: πάνω από 100 άνδρες με 6 οπλοπολυβόλα, ενώ ο Ζέρβας προσέφερε 65 τυφεκιοφόρους μόνο. Αλλά την επιχείρηση ο αρχηγός του ΕΔΕΣ τη διηύθυνε. Και αυτός κατέστρωσε το σχέδιό της. Από τη στιγμή που ανέλαβε τη διοίκηση, οι άλλοι, συνταγματάρχης Έντυ Μάγερς, ταγματάρχης Κρις Γουντχάουζ, Άρης Βελουχιώτης, τον αναγνώρισαν ως αρχηγό. Οι δύο πρώτοι γιατί ήταν τεχνικοί αξιωματικοί και ο τρίτος, μπροστά στην ιδιότητα του μάχιμου, στρατηγού καριέρας του Ζέρβα, δεν μπορούσε να ορθώσει το ανάστημά του εφόσον ο ίδιος εμφανιζόταν ως απλός ταγματάρχης.

Βέβαια, ο Άρης Βελουχιώτης και πείρα διέθετε και στρατιωτική αντίληψη. Ασφαλώς θα προσέφερε πολύ σημαντική βοήθεια στον Ζέρβα. Υπάρχει, εξάλλου, η ίδια βεβαίωση του Νικηφόρου (Δημ. Δημητρίου στο βιβλίο του Αντάρτης στα Βουνά της Ρούμελης), που, ως αυτόπτης μάρτυρας, τονίζει ότι ο Άρης ουσιαστικά εκπόνησε το σχέδιο της επιχείρησης. Ο ισχυρισμός του αυτός όμως διαψεύστηκε αργότερα από τον αρχηγό της βρετανικής αποστολής Έντυ Μάγερς. Και γενικά γίνεται παραδεκτό ότι ο Ζέρβας, με τη δραστική ενίσχυση του Άρη Βελουχιώτη, είχε την ηγεσία της μάχης. Ανήκει, λοιπόν, στον αρχηγό του ΕΔΕΣ η τιμή που απονέμεται σε κάθε νικητή πολέμαρχο. Όπως αυτός θα συγκέντρωνε τις αρές αν η επιχείρηση είχε συντριβεί. Και οι ωφέλειες που αποκόμισε υπήρξαν κολοσσιαίες. Αυτός ο μέχρι προ ολίγου βαλλόμενος, ο διαβλητός, ο «χαρτοπαίκτης», ο ξεπερασμένος, ξαφνικά εδραιώθηκε στον λαό, απέκτησε οντότητα στους πολιτικούς και στρατιωτικούς, και αναγνωρίστηκε ως πραγματικός αρχηγός, άξιος υποστήριξης από το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής.

Αυτός και ο ΕΔΕΣ είχαν δικαιωθεί. Και στο ημερολόγιο που τηρούσε έγραψε στις

29 Νοεμβρίου, ενώ βρισκόταν στα Πουγκάκια, στον δρόμο του γυρισμού:

«Ὁ μῆνας αὐτός (Νοέμβριος 1942), θὰ πρέπει νὰ μείνη σταθμὸς στὴν ἱστορία τῆς προσπαθείας μου. Δὲν ξεύρω τί ἄλλο μοῦ ἐπιφυλάσσουν τὸ μέλλον καὶ ἡ μοῖρα, ἀλλὰ καὶ μόνον τὰ γεγονότα τῶν πέντε αὐτῶν τελευταίων ἑβδομάδων φθάνουν νομίζω γιὰ νὰ δικαιωθῆ ὁ ΕΔΕΣ καὶ νὰ ὑπερηφανεύονται ὄχι μόνον αὐτοὶ ποὺ τὸν ἐδημιούργησαν, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὸ Ἔθνος. Ἐν πρώτοις ἐπέτυχα, ξεκινώντας μὲ τὸ τίποτα, ἀφ' ἑνὸς νὰ σταματήσω τοὺς Ἰταλοὺς στὴ Σκουληκαριὰ καὶ νὰ τοὺς ἐξαναγκάσω νὰ μοῦ προτείνουν συμβιβασμό, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ συγκροτήσω ἀνταρτικὴν ὁμάδα ἱκανὴν νὰ διασχίση ὅλην σχεδὸν τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, νὰ συνοδεύση μέχρι Γκιώνας τὸν Ἄγγλον ταγματάρχην Χρήστου, καὶ μετὰ νὰ ἀναλάβη τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Γοργοποτάμου τὴν ὁποίαν καὶ νὰ φέρη εἰς πέρας.

»Εἶμαι πραγματικὰ ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτήν, δεδομένου, ὅτι τὴν πραγματοποίησα μὲ μέσα, τὰ ὁποῖα μόνον ἕνας στρατιωτικὸς μπορεῖ νὰ ἀντιληφθῆ πόσον ἀστεῖα ἦσαν. Ἐπίσης ἕνα ἄλλο ἐξαιρετικὸν γεγονός, εἶναι ὅτι τουλάχιστον ἐπὶ τοῦ πολεμικοῦ πεδίου κατώρθωσα νὰ ἐπιβληθῶ ὅταν ἐχρειάζετο εἰς τὸν Ἄρη καὶ τὴν ὀργάνωσι τοῦ ΕΑΜ καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσω νὰ κάνουν αὐτὸ ποὺ ἤθελα ἐγώ, νὰ τοὺς ἀναγκάσω νὰ πειθαρχήσουν καὶ νὰ ὑπακούσουν τυφλά. Αὐτὸ μοῦ δίδει τὴν ἐλπίδα, ὅτι τελικῶς θὰ ἐπιβληθῶ, ἂν μὴ πολιτικῶς, τουλάχιστον στρατιωτικῶς...

»...Εἰς τὸν ἀπολογισμὸν τοῦ μηνὸς πρέπει νὰ ἀναφερθῆ καὶ τὸ ἄλλο μεγάλο γεγονός, ὅτι ἔχω μαζί μου ὅλους τοὺς Ἄγγλους ποὺ ὑπάρχουν τὴν ὥρα αὐτὴ στὴν Ἑλλάδα. Καὶ ἔτσι ἐκεῖ ποὺ εὐχόμουνα κάποτε νὰ ἔλθη ἕνας Ἄγγλος κοντά μου, ἔχω σήμερα τὸ σύνολον τῶν εἰς Ἑλλάδα εὑρισκομένων Ἄγγλων, οἱ ὁποῖοι διαπνέονται ἀπὸ πλήρη πρὸς ἐμένα ἐμπιστοσύνην καὶ εἰλικρινῆ θαυμασμό. Ὁ Μάγερς μοῦ εἶπε, ὅτι θὰ μὲ προτείνει γιὰ κάποιο ἀνώτατο βρεταννικὸ παράσημο».

Αλλά και ο Άρης Βελουχιώτης, όπως και ο ΕΛΑΣ, καρπώθηκαν τεράστια οφέλη. Όσο και αν επισκιάζονταν από τη φήμη του Ζέρβα ως πρωταγωνιστή, η συμμετοχή τους στην επιχείρηση τους έκανε να συμμετέχουν και στη δόξα. Η αίγλη τους πολλαπλασιάστηκε στον λαό. Αλλά και οι στρατιωτικοί και οι πολιτικοί αποκτούσαν συνείδηση ότι ο ΕΛΑΣ αποτελούσε πια πραγματική μάχιμη δύναμη.

Ο Βελουχιώτης, μάλιστα, είχε και ένα κέρδος πιο πολύτιμο από καθετί άλλο: καταπνιγόταν τώρα οριστικά κάθε διάθεση του ΚΚΕ να τον αποκηρύξει, ή να τον απωθήσει σε δεύτερο πλάνο. Ήταν πια ο αρχηγός της Ρούμελης, που έπρεπε να χαλιναγωγηθεί, όχι όμως και να καθαιρεθεί. Αλλά, για όποιον θέλει να κάνει την προσε-

κτική ζυγοστάθμιση της μεγάλης επιχείρησης, πρέπει να υπολογίσει ακριβώς και τον ρόλο της αγγλικής αποστολής. Οι παράτολμοι εκείνοι Βρετανοί απέδειξαν ότι είχαν σθένος, ικανότητα, σύστημα, μεθοδικότητα, σε εκπληκτικό βαθμό. Ο Γοργοπόταμος υπήρξε άθλος οργάνωσης, εκτέλεσης και προσωπικής παλικαριάς του Μάγερς και των συντρόφων του. Η επιτυχία πρώτα απ' όλα σ' αυτούς οφείλεται. Το μεγάλο σαμποτάζ, αν και καθυστερημένο, κάπως επέδρασε στις επιχειρήσεις της βόρειας Αφρικής. Η συμμαχική επίθεση είχε απωθήσει τον Ρόμμελ προς τα δυτικά της Αιγύπτου, ενώ καταλαμβάνονταν το Μαρόκο και η Αλγερία. Αλλά, ο ικανότατος Γερμανός στρατάρχης, συσφιγγόμενος μεταξύ Λιβύης και Τύνιδας, είχε ακόμη σημαντικές δυνάμεις. Το σταμάτημα του εφοδιασμού του μέσω Ελλάδας με την καταστροφή του Γοργοπόταμου, εκείνες τις κρίσιμες ημέρες, συντέλεσε στο να καμφθεί η αντίστασή του.

Η κυριότερη όμως σημασία του Γοργοπόταμου έγκειται στην επίδραση που είχε στον ένοπλο αγώνα των Ελλήνων. Εκείνη η δράση δύο εκατοντάδων ανταρτών, σε τακτική επιχείρηση που επέφερε τέτοιο σοβαρό αποτέλεσμα, φούντωσε το αγωνιστικό πάθος του λαού, έστρεψε το ρεύμα προς τα όπλα, επιπλέον, όμως, έκανε τους Άγγλους να δουν με διαφορετικό στρατηγικό πρίσμα τον ανταρτοπόλεμο. Έως τότε, το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής απέβλεπε, όπως γράψαμε, στη συγκρότηση μερικών ένοπλων σωμάτων, που θα αποτελούσαν μονάδες υποστήριξης των κατά τόπους Βρετανών σαμποτέρ. Τώρα, όμως, ανακάλυπταν ότι οι αντάρτες μπορούσαν να γίνουν μια στρατιωτική δύναμη υπολογίσιμη, ικανή να επιδράσει στους στρατηγικούς συνδυασμούς της Μεσογείου και της Βαλκανικής. Δεν απέβλεπαν οι Άγγλοι στη δημιουργία μεγάλου, μαζικού αντάρτικου στρατού, ικανού να απελευθερώσει ευρείες εκτάσεις της Ελλάδας και να καταστρέψει σημαντικές δυνάμεις του Άξονα. Αλλά, οπωσδήποτε, τα σχέδιά τους διευρύνθηκαν τόσο όσο διαπίστωσαν ότι η ένοπλη δύναμη του Ζέρβα μπορούσε να δημιουργήσει ένα μόνιμο προγεφύρωμα στον ελληνικό χώρο. Επρόκειτο για μια σημαντική στροφή αντίληψης που εκδηλώθηκε πολύ γρήγορα. Τον Ζέρβα ακολούθησε, κατά την επιστροφή του στην Ήπειρο, όλη η αγγλική αποστολή. Έφτασαν στη Μεγαλόπολη στις 8 Δεκεμβρίου. Και επρόκειτο να επιστρέψουν στην Αίγυπτο. Ένα υποβρύχιο θα τους παραλάμβανε στην ακτή Φαναρίου, κοντά στην Πράγα, εκτός από τον Κρις και τον Θέμη Μαρίνο που θα παρέμεναν ένα μικρό διάστημα ακόμη.

Ο συνταγματάρχης Έντυ με τους υπόλοιπους 7 –θα έμεναν με τον Κρις και δύο ασυρματιστές– έφυγαν για το Φανάρι, συνοδευόμενοι από τον Μυριδάκη και μια ομάδα του ΕΔΕΣ. Άδικα όμως περίμεναν επί ημέρες. Το υποβρύχιο δεν φάνηκε. Και τότε, κατά την Πρωτοχρονιά, επέστρεψαν στο στρατηγείο του Ζέρβα, όπου τους περίμενε μια έκπληξη.

Είχε γίνει στο υψίπεδο του Γάβροβου μια ρίψη για τον ΕΔΕΣ. Γιατί τώρα, μετά την

επιτυχία του Γοργοπόταμου, οι Άγγλοι αποφάσισαν πια να τους ενισχύσουν ουσιαστικά. Σ' εκείνη τη ρίψη περιλαμβάνονταν δύο κάσες με ουίσκι για τον Ζέρβα. Η μια ήταν το στοίχημα που κέρδισε. Η άλλη δώρο του Βρετανού αρχιστράτηγου της Μέσης Ανατολής στρατηγού Ουίλσον. Αλλά είχε πέσει και ο Νεοζηλανδός Τζόρνταν, που έφερνε στον Έντυ γραπτές εντολές του Στρατηγείου, μαζί με προφορικές επεξηγήσεις. Ο Έντυ και οι σύντροφοί του δεν θα γύριζαν, γιατί θα αποτελούσαν μόνιμη βρετανική αποστολή στα ελληνικά βουνά, με αρχηγό εκείνον και υπαρχηγό τον Κρις. Οι Άγγλοι αναλάμβαναν πια να αναπτύξουν το ελληνικό αντάρτικο. Το 1942 έτσι έληγε, ενώ έμπαιναν γερά τα θεμέλια του ένοπλου αγώνα. Και, εκτός από τα κύρια Σώματα του Άρη Βελουχιώτη και του Ζέρβα, αναφαίνονταν σποραδικά και άλλες ομάδες, ενώ οι οργανώσεις του ΕΑΜ απλώνονταν ραγδαία σε όλη τη χώρα και του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο και στη Δυτική Στερεά.

Από τις ομάδες αυτές πιο αξιοσημείωτες ήταν της Ανατολικής Θεσσαλίας, που εμφανίστηκε τον Ιούνιο του 1942 στην περιοχή Τσαριτσάνης (Λαϊνάς, Ξυνός κλπ.). Η ομάδα αυτή υπήρξε ο πυρήνας ενός σημαντικού αντάρτικου που απλώθηκε στη Θεσσαλία και στα τέλη του καλοκαιριού αριθμούσε πάνω από 50 ενόπλους. Μία από τις ενέργειές της ήταν η απελευθέρωση από το Σανατόριο Πέτρας Ολύμπου, τη νύχτα της 14ης προς 15η Ιουλίου 1942, 15 στελεχών του ΚΚΕ. Μεταξύ τους βρισκόταν και ο Γιάννης Ιωαννίδης, που είχε μεταφερθεί εκεί από την Αθήνα και ανέλαβε μέλος του Πολιτικού Γραφείου και β' γραμματέας του ΚΚΕ. Ουσιαστικά, αναγνωρίστηκε ισότιμος του Γ. Σιάντου. Από τότε το κόμμα αυτό είχε διμελή ηγεσία, η οποία μοιραζόταν εξίσου τα βάρη των ευθυνών της πολιτικής του μέχρι το 1945, οπότε ο Ν. Ζαχαριάδης ανέλαβε πάλι την απόλυτη αρχηγία. Στην Ουδέτερη Ζώνη του Έβρου εμφανίστηκε μια ομάδα με επικεφαλής τον Γ. Δρατζίδη, από τα τέλη Αυγούστου. Και, τέλος, στη Βοιωτία, ο μεταλλωρύχος και παλιός ενωμοτάρχης Ανδρέας Μούντριχας, με το ψευδώνυμο Ορέστης, ίδρυσε μια ομάδα του ΕΛΑΣ στο Κριεκούκι τον Ιούνιο του 1942, που σιγά-σιγά έκανε επιχειρήσεις έως την Πάρνηθα.

Τέλος, και μέσα στην Αθήνα και στον Πειραιά, άρχισε η συγκρότηση τμημάτων του ΕΛΑΣ. Η Αθήνα χωρίστηκε σε πέντε υποτομείς και ο Πειραιάς σε δύο. Κάθε υποτομέας είχε ένα επιτελείο 2-3 βαθμοφόρων με «πολιτικό καθοδηγητή». Και στα τέλη του 1942 οι υποτομείς μετονομάστηκαν σε τάγματα. Κάθε τάγμα είχε 2-4 λόχους, ο λόχος 3 διμοιρίες και η διμοιρία 3 ομάδες με δύναμη 5-11 μαχητών. Αργότερα, συγκροτήθηκε ολόκληρο Σώμα Στρατού στην πρωτεύουσα, που θα έπαιζε σημαντικό ρόλο, μετά την απελευθέρωση. Αλλά, έως τις αρχές του 1943, ο ΕΛΑΣ Αθηνών-Πειραιώς είχε ελάχιστα όπλα και ελάχιστους αξιωματικούς. Είχε όμως τεθεί στην υδροκεφαλική πρωτεύουσα η βάση της ένοπλης δύναμης, με πρωτοβουλία πάλι του ΚΚΕ-ΕΑΜ, που αποκτούσε έτσι ένα ακόμη ισχυρό όπλο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Η ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΧΑΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΟΑΣΤΩΝ • ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΠΟΙΝΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΟΙ ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ ΑΠΕΡΓΟΥΝ • ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΑΡΧΗΓΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΖΟΝΤΑΙ ΟΨΙΜΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ • Η ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΤΟ ΖΕΝΙΘ • ΑΦΙΞΗ ΤΟΥ ΤΣΙΓΑΝΤΕ ΜΕ 12.250 ΛΙΡΕΣ • ΟΙ ΑΠΙΘΑΝΕΣ ΑΠΕΡΙΣΚΕΨΙΕΣ ΤΟΥ • ΕΝΑΣ ΜΥΣΤΗΡΙΩΔΗΣ ΚΑΤΑΔΟΤΗΣ • ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΤΟΥ ΤΣΙΓΑΝΤΕ ΝΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕΙ ΙΣΧΥΡΟ ΑΝΤΑΡΤΙΚΟ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΩΝ • Ο ΗΡΩΙΚΟΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΣ

ΤΟ 1942 ΥΠΗΡΞΕ ΤΟ ΕΤΟΣ που άρχιζε ο συστηματικός ένοπλος αγώνας αλλά και η οργανωμένη μαζική παλλαϊκή αντίσταση. Η εθνική έξαρση έμπαινε σε στάδιο απροσδόκητου οργασμού, που υπερνικούσε τις αντιδράσεις του σκεπτικισμού ή της σώφρονος σκοπιμότητας. Οι επισιτιστικές συνθήκες, μετά τους πρώτους μήνες του έτους, που κυριαρχούσε η πείνα, έβαιναν σταθερά προς κάποια βελτίωση. Αυτό οφειλόταν στην ευρύτερη άρση του συμμαχικού αποκλεισμού. Στις αρχές Ιουνίου του 1942, με τη μεσολάβηση της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού και των εθνικών οργανώσεών του, έγινε ρητή συμφωνία των εμπολέμων για τον εφοδιασμό της Ελλάδας. Ο Καναδάς ανέλαβε να παρέχει 15.000 τόνους σιτάρι μηνιαία και οι Ηνωμένες Πολιτείες προσέφεραν άλλους 3.000 τόνους όσπρια, γάλα και φάρμακα. Συστήθηκε μια Μεικτή Διαχειριστική Επιτροπή, με πρόεδρο τον Πωλ Μον, σύμβουλο της Σουηδικής Πρεσβείας στη Ρώμη, που ανέλαβε τις σχετικές διαδικασίες. Τις ναυλώσεις πραγματοποιούσε ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, αλλά όλες τις δαπάνες, περιλαμβανομένων των ασφαλίστρων, τις κατέβαλλε η ελληνική κυβέρνηση, έως την 1η Ιανουαρίου 1943 που τις επωμίστηκαν οι Ηνωμένες Πολιτείες.

Με τον μηχανισμό αυτό, επί 3 έτη γινόταν ο συνεχής, μερικός επισιτισμός, που απέτρεψε την επάνοδο της Πείνας. Συνολικά, μέχρι στις 27 Μαρτίου 1943 μεταφέρθηκαν 669.000 τόνοι εφοδίων, εκ των οποίων 647.000 τόνοι τροφίμων, 2.878 τόνοι ρούχων και 19.601 τόνοι φαρμάκων. Συγχρόνως, ασκήθηκε ισχυρή πίεση στη Γερμανία και στην Ιταλία να εφαρμόσουν το Διεθνές Δίκαιο που ορίζει ότι: «Ο κατακτών διατρέφει». Και οι κυβερνήσεις του Άξονα έκαναν μερικές θεαματικές χειρονομίες. Στις 20 Ιουλίου έφτασε από την Ιταλία ένα ατμόπλοιο με 1.000 τόνους σι-

τάρι και 1.300 τόνους ειδών εμπορίου. Στις 2 Σεπτεμβρίου ήρθε και άλλο ιταλικό πλοίο, ενώ στις 20 Σεπτεμβρίου αναγγέλθηκε ότι η Γερμανία θα χορηγούσε και θα μετέφερε σιδηροδρομικά 10.700 τόνους δημητριακών. Από την ποσότητα αυτή ένα μικρό μόνο μέρος έφτασε. Στις 25 Σεπτεμβρίου ήρθαν 900 τόνοι γερμανικής ζάχαρης και στις 25 Νοεμβρίου άλλοι 660 τόνοι.

Εννοείται, όμως, ότι οι γερμανοϊταλικές αυτές χορηγήσεις δεν αποτελούσαν παρά μικρό μόνο ποσοστό των υποχρεώσεών τους. Και ήταν ασήμαντο ποσοστό όσων αφαιρούσαν πάντοτε από την ελληνική παραγωγή, με εικονικές αγορές ή επιτάξεις. Άλλωστε, το σύνολο της εξωτερικής βοήθειας προσέφερε απλώς μια ανακούφιση και απομάκρυνση του λαού από τον θάνατο. Δεν έπαυε η εξαθλίωση να είναι τεράστια και να εκμηδενίζονται ολόκληρα στρώματα και τάξεις. Οι κάτοικοι των πόλεων συνέχιζαν τη μαρτυρική τους πορεία, ενώ ευρείες ομάδες αστών και μικροαστών προλεταριοποιούνταν. Η πρωτεύουσα και οι περισσότερες πόλεις απογυμνώνονταν και σημαντικές ποσότητες από αστικά αγαθά μεταβιβάζονταν στα χωριά. Αποσυντέθηκαν ραγδαία οι σχέσεις πόλης και υπαίθρου, όπως και στο πλαίσιο της υπαίθρου γινόταν αποσύνθεση των παλιών παραγωγικών σχέσεων. Μια εικόνα της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί παρέχει το παρακάτω χρονογράφημα του Δ. Παπαδήμα (1 Μαρτίου 1942):

«Στὰ χωριὰ τῆς Ἀττικῆς, οἱ ροδομάγουλες, οἱ γαλανομάτες, οἱ μαυρομάτες και καστανομάτες χωρικές, δὲν ἐμφανίζονται πλέον στὸ παζάρι μὲ τὸ σεγκούνι καὶ τὰ παρεμφερῆ πατροπαράδοτα ἐξαρτήματα. Φοροῦνε ἐπανωφόρια λούτρ, ἐφόρεσαν ρενὰρ ἀρζαντὲ καὶ ὅλες τὶς πολύπλοκες πανάκριβες καὶ λουσᾶτες ἐπινοήσεις τοῦ Πατοῦ καὶ Σίας. Παπούτσια μὲ φελό, ἐξ ἄλλου, ἀντικατέστησαν ἐν πολλοῖς τὰ τσαρούχια καὶ τὰ τσόκαρα καὶ ἡ ἀραχνοῦφαντη κάλτσα, ἡ ἀνεβασμένη εἰς ὕψη τιμῶν δυσθεώρατα, κατέλαβε ἐξ ἐφόδου τὴν θέση τῆς χοντροπλεγμένης καὶ μάλλινης βλαχόκαλτσας.

»...Ποῦ ὀφείλεται ὁ ξαφνικὸς αὐτὸς ἐξευρωπαϊσμὸς τῶν τόσον συντηρητικῶν συνήθως χωρικῶν τῆς Ἑλλάδος; Ποῦ ἀλλοῦ, ἀπὸ τὸν μέγαν Σατανᾶν τῆς ἐποχῆς μας, τὴ μαύρη ἀγορά. Οἱ ἄνθρωποί της ξύπνησαν τὸ γοῦστο τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ στὶς χωριανές, τὶς ξελόγιασαν μὲ τὰ ἀτέλειωτα μπιχλιμπίδια καὶ τὰ σύνεργα τοῦ μπουντουὰρ καὶ ἐπλάσαραν σ' αὐτὲς ὅλον αὐτὸν τὸν φόρτο τοῦ λούσου, τὸν ὁποῖο ἀπορρίπτει ἡ πρωτεύουσα γιὰ νὰ μπορέση νὰ ἀντιμετωπίση τὶς δύσκολες περιστάσεις. Ἀνταλλάσσουν λοιπὸν οἱ φίλοι μας οἱ μαυρέμποροι, ποὺ θέλουν σώνει καὶ καλὰ νὰ περάσουν γιὰ ἐθνικοὶ εὐεργέτες, ἕνα γουναρικὸ ἀξίας... μὲ μπομποτάλευρο... Τὸ βαρύτιμο λούτρ, ἐξ ἄλλου... ἐξαργυρώνεται μὲ τρα-

χανᾶ ἢ μὲ χυλοπίττες... Ἄλλα φορέματα πολυτελῆ καὶ φανταχτερά... πλασάρονται τώρα ἀπὸ τὸν μαυραγορίτη ἔναντι μερικῶν ὀκάδων πατάτας, συνοδευομένης ἀπαραιτήτως ἀπὸ τὴν λάσπη τοῦ ἀγροκτήματος γιὰ νὰ ζυγίση περισσότερο.

»...Καὶ χρυσαφικὰ καὶ τσάντες πολυτελείας καὶ λεπτοκεντημένα ἐσώρουχα, ἐξετόπισαν τὰ γιορντάνια, τὶς μπιρμπίλες, τὰ ταγάρια, τὸ τράστο, τὰ πουκάμισα ἀπὸ δίμητο καὶ καραβόπανο... Ἡ ὄψιμη ὅμως αὐτὴ λουσομανία ἐπεξετάθη καὶ στὸ ἄσχημο φῦλλο τοῦ χωριοῦ. ...Οἱ χωρικοὶ ἐφόρεσαν λουστρίνι, μεταξωτὸ πουκάμισο, καὶ ἐρωτοτροποῦν τώρα μὲ τὶς βαρύτιμες γραβάτες ποὺ ἔφερε μέχρις αὐτῶν ὁ σίφουνας τῆς μαύρης ἀγορᾶς. Δὲν λείπουν ἐννοεῖται ἀπὸ τὸν αἰφνίδιον αὐτὸν ἐξευρωπαϊσμὸν καὶ τὰ παρδαλὰ θεάματα. Βλέπετε ἐπὶ παραδείγματι τὸ ἁπαλὸ καὶ ἀστραφτερὸ δέρμα τοῦ λουστρινιοῦ, νὰ σφίγγη τὴν κόκκινη βλαχόκαλτσα, ἡ ὁποία δὲν ἐξετοπίσθη ἀκόμη ἀπὸ τὴν μεταξωτή, τὴν μαβιὰ ἢ μαύρη ἀνδρικὴ κάλτσα...»

Χάος

Αυτή η μετατόπιση, όμως, του πλούτου από την πόλη στο χωριό, υπό μορφή ειδών πολυτελείας, υπήρξε φαινόμενο απατηλό. Η παράταση της Κατοχής εκμηδένισε τα πάντα. Και τόσο οι προλεταριοποιηθέντες αστοί και μικροαστοί όσο και οι αστικοποιηθέντες αγρότες διδάχτηκαν οδυνηρά ότι θα τους απέμενε ο αφανισμός αν δεν αποτινασσόταν η εθνική υποδούλωση. Το χάος επεκτεινόταν και βάθαινε αλματωδώς. Τον Δεκέμβριο του 1942 η κυκλοφορία του νομίσματος είχε αυξηθεί κατά 15,7 φορές σε σύγκριση με την 1η Απριλίου 1941. Η τιμή της χρυσής λίρας είχε αυξηθεί κατά 127,7 φορές. Και ο τιμάριθμος κόστους ζωής 156,5 φορές.

Η κατοχική κυβέρνηση κατέβαλλε απεγνωσμένες προσπάθειες για να ανακόψει τον χείμαρρο. Προσπάθειες ανεδαφικές και ανόητες, που ξέφευγαν από την πραγματικότητα. Εφόσον υφίστατο η Κατοχή, ήταν μάταια όλα. Και δεν υπήρχε άλλη λύση, παρά, τουλάχιστον, να απελευθερωθεί ένα όσο το δυνατόν ευρύτερο τμήμα της χώρας, στο οποίο θα μπορούσαν να ισχύουν άλλες οικονομικές συνθήκες. Αλλά, φυσικά, η απελευθέρωση αυτή προϋπέθετε την καθολική αντίσταση γενικά, τον ένοπλο αγώνα ειδικά. Και σε εκείνη την αφανιστική θεομηνία έκαναν κωμικοτραγική εντύπωση οι κυβερνητικές απόπειρες να συγκαλυφθεί η πραγματικότητα. Έφτασε στις 17 Απριλίου 1942 να γίνει επίσημη ανακοίνωση ότι η τιμή της δραχμής παρέμενε σταθερή –συνεπώς ήταν αδικαιολόγητη η ανατίμηση της λίρας, που οφειλόταν στους κερδοσκόπους– εφόσον έμενε αμετάβλητη η αντιστοιχία της προς το μάρκο και τη λιρέτα...

Στο μεταξύ, όμως, έφευγαν από τη σφαίρα της φάρσας και έμπαιναν στη σφαίρα της τραγωδίας άλλες προσπάθειες της κυβέρνησης να αναχαιτίσει το κύμα της ανατίμησης και του μαυραγοριτισμού, που εξαπολύονταν από τις συνθήκες της Κατοχής, καθώς και το κύμα των εγκλημάτων που απέρρεαν επίσης από την εξαθλίωση της Κατοχής –αν και η εγκληματικότητα ήταν πολύ χαμηλότερη από όσο θα δικαιολογούσαν αυτές οι συνθήκες–, με άγριες, αδυσώπητες ποινές. Την 20ή Φεβρουαρίου εκδόθηκε διάταγμα που επέβαλλε την ποινή του θανάτου για διακεκριμένες κλοπές και βαρέα αγορανομικά αδικήματα.

Θάνατος

Στις 21 Απριλίου 1942 δημοσιεύθηκε άλλο νομοθετικό διάταγμα που επέβαλλε ποινές θανάτου σε όσους πουλούσαν ή αγόραζαν χρυσό ή μεσολαβούσαν σε τέτοιες αγοραπωλησίες. Η εκδίκαση των περιπτώσεων αυτών γινόταν με βάση τις διατάξεις των επ' αυτοφόρω αδικημάτων. Και, σύμφωνα με το άρθρο 4:

> *«Κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν δικαζόντων τὰς ἄνω παραβάσεις δικαστηρίων, οὐδὲν τακτικὸν ἢ ἔκτακτον μέσον χωρεῖ».*

Το Ανώτερο Αγορανομικό Δικαστήριο θύμιζε το Επαναστατικό Δικαστήριο της Τρομοκρατίας, την εποχή του Ροβεσπιέρου. Οι ποινές που επέβαλλε ήταν φοβερές. Ποινή θανάτου επιβλήθηκε στις 11 Αυγούστου 1942 σε υπάλληλο που εξέδιδε πλαστά δελτία άρτου. Την 7η Νοεμβρίου 1942 καταδικάστηκε σε θάνατο και μια γυναίκα μαγείρισσα σε κάποιο συσσίτιο γιατί κατακρατούσε τρόφιμα. Οι δύο κόρες της που συνεργάζονταν πήραν από 20 χρόνια κάθειρξη. Αμείλικτος ήταν ο διωγμός των χρηματιστών. Στις 9 Ιουνίου το ίδιο δικαστήριο καταδίκασε σε ισόβια κάθειρξη δύο χρηματιστές γιατί πούλησαν 25 χρυσές λίρες – και άλλον ένα σε 20ετή κάθειρξη για αγορά 10 λιρών. Στις 3 Νοεμβρίου καταδικάστηκαν στη Θεσσαλονίκη ένας χρηματιστής σε ισόβια και τρεις σε 10ετή ειρκτή, επειδή είχαν στην κατοχή τους χρυσά κοσμήματα αξίας μερικών εκατομμυρίων της εποχής. Φυσικά, οι αγοραπωλησίες χρυσού αποτελούσαν τον γενικό κανόνα, αφού αυτός απέμεινε η μοναδική σταθερή αξία. Και δεν ήταν δυνατόν να ανακοπούν με την ποινική σκληρότητα. Τα πράγματα ακολουθούσαν τον δρόμο τους, ο οποίος, μέσα στο χάος, μια διέξοδο έβρισκε: τον αγώνα. Το εθνικό αίσθημα, που είχε εξεγερθεί, συγχωνευόταν με την απελπισία, για να μεταβληθεί σε τρομερή υλική δύναμη.

Οι υπάλληλοι

Ολοένα ευρύτερα στρώματα έβρισκαν καταφύγιο στην αντίσταση. Ομάδες, κατηγορίες, κλάδοι, τάξεις που κανείς δεν μπορούσε να υποπτευθεί ότι θα εγκατέλειπαν τον συντηρητισμό, τώρα αποκάλυπταν δυναμίτη και μαχητικότητα που τους ωθού-

σε στις πρώτες γραμμές του πυρός. Το πιο χαρακτηριστικό υπήρξε η συγκλονιστική μαχητικότητα των δημοσίων υπαλλήλων. Μικροαστοί, που η κεφαλή τους εισχωρούσε βαθιά στην κυρίαρχη τάξη, οι Έλληνες υπάλληλοι μεταβλήθηκαν σε θυελλώδεις επαναστάτες και διεκδίκησαν αποφασιστικά την πρωτοπορία της αντίστασης από τους εργάτες και τους αγρότες. Στις 22 Απριλίου 1942 κηρύχθηκε η πρώτη καθολική απεργία των δημοσίων υπαλλήλων. Αιφνιδίασε και την κυβέρνηση και τις κατοχικές Αρχές, γιατί, εν όψει του ενδεχόμενου αυτού, οι Γερμανοί είχαν ανακοινώσει ότι θα επιβαλλόταν η ποινή του θανάτου σε απεργούς επιχειρήσεων και υπηρεσιών οι οποίες είχαν σχέση με την εξυπηρέτηση των δυνάμεων Κατοχής. Και η ανακοίνωση είχε αφήσει να υπονοηθεί ότι ο κρατικός μηχανισμός περιλαμβανόταν επίσης σ' αυτές τις κατηγορίες.

Για να μην υπάρχει όμως καμιά απολύτως αμφιβολία, η κυβέρνηση Τσολάκογλου, κατ' εντολή των κατοχικών αρμοστιών, εξέδωσε στις 16 Απριλίου τον παρακάτω φοβερό νόμο:

> *«Ἄρθρον μόνον: Εἰς τὸν Νόμον 3.453 τῆς 14 Μαΐου 1928 περὶ ἀπεργούντων δημοσίων ὑπαλλήλων κλπ., προστίθεται ἄρθρον 4 ἔχον ὡς ἑξῆς: Ὅταν ἡ ἀπεργία δημοσίων λειτουργῶν διενεργεῖται τοῦ κράτους διατελοῦντος ὑπὸ ἐξαιρετικὰς συνθήκας καὶ περιστάσεις, ἀποτελεῖ ἰδιώνυμον ἔγκλημα τιμωρούμενον καὶ διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου. Οἱ ἀπεργοῦντες εἰσάγονται δι' ἀπ' εὐθείας κλήσεως ἐντὸς 24 ὡρῶν ἐνώπιον ἐκτάκτου πενταμελοῦς στρατοδικείου, καταρτιζομένου δι' ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Κατὰ τῆς ἐκδιδομένης ἀποφάσεως, οὐδὲν ἔνδικον μέσον ἐπιτρέπεται, ἐκτελεῖται δὲ αὕτη, ἐντὸς 24 ὡρῶν ἀπὸ τῆς ἐκδόσεώς της».*

Ο νόμος αυτός δημοσιεύθηκε εν όψει της απεργίας. Κλόνισε τους υπαλλήλους στην απόφασή τους; Επικράτησαν οι συνετοί; Όχι. Κυριάρχησαν οι μαχητικοί. Και, σε πείσμα της τρομερής απειλής, στις 22 νεκρώθηκε ο κρατικός μηχανισμός. Ελάχιστες διαρροές παρατηρήθηκαν. Έξι ημέρες διήρκεσε η απεργία και λύθηκε μόνο αφού η κυβέρνηση Τσολάκογλου έκανε πολλές παραχωρήσεις. Δεν ήταν αυτός, όμως, ο στόχος των δημοσίων υπαλλήλων. Το βασικό κίνητρό τους ήταν η μαχητική εκδήλωση κατά της Κατοχής. Γι' αυτό είχε τόσες εκπληκτικές επιτυχίες, παρά τον θανάσιμο κίνδυνο που περιέκλειε. Το αντιλήφθηκαν πρώτες οι κατοχικές Αρχές. Και, για να αποτρέψουν την επανάληψη της εκδήλωσης, έσπευσαν οι ίδιες πια να διαγράψουν την τρομακτική απειλή. Αν οι υπάλληλοι νόμιζαν πως η κατοχική κυβέρνηση δεν θα τολμούσε να εφαρμόσει τον νόμο της, θα έπρεπε να λάβουν υπόψη ότι τον «νόμο του θανάτου» θα αναλάμβαναν να τον εφαρμόσουν οι κατακτητές. Και στις 28 Απριλίου δημοσιεύθηκε διπλή ανακοίνωση των ανώτατων διοικητών των στρατών

Κατοχής, που επαναλάμβανε κατά τρόπο νομότυπο και επεξέτεινε την προγενέστερη δήλωση για τις ποινές κατά των απεργών.

Ο Γερμανός αρχηγός του στρατού Νοτιοανατολής και αρχιστράτηγος κοινοποιούσε για τη Ζώνη Γερμανικής Κατοχής:

«Περὶ ἀπαγορεύσεως ἀπεργιῶν.

»Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπὸ τοῦ Φύρερ καὶ Ἀνωτάτου Ἀρχηγοῦ τοῦ Στρατοῦ χορηγηθείσης μοι ἐξουσιοδοτήσεως, διατάσσω τὰ κάτωθι: Δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἰδιωτικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἐργάται ἀπασχολούμενοι εἰς ὑπηρεσίας, ἐργοστάσια ἢ ἄλλας ἐπιχειρήσεις, ἐργαζομένας ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν συμφερόντων τῶν Δυνάμεων Κατοχῆς, τιμωροῦνται ἐν περιπτώσει ἀπεργίας διὰ φυλακίσεως ἢ εἱρκτῆς ἀπὸ 2-5 ἐτῶν... Ἐὰν ἡ ἀπεργία ὀφείλεται εἰς πολιτικοὺς λόγους, ἢ ἀποσκοπεῖ στὴν πραγματοποίησιν πολιτικῶν ἀξιώσεων, ἢ ἐφ' ὅσον αὕτη προκαλεῖ δημοσίας διαδηλώσεις ἢ συγκεντρώσεις, ὁ δράστης τιμωρεῖται διὰ φυλακίσεως ἢ εἱρκτῆς οὐχὶ μικροτέρας τῶν 5 ἐτῶν».

Και η ιταλική διοίκηση εξέδωσε την εξής ανακοίνωση για τη δική της ζώνη Κατοχής:

«ΗΜΕΙΣ

»Στρατηγὸς Ἀνώτατος Διοικητὴς τῶν ἐν Ἑλλάδι Ἐνόπλων Δυνάμεων

»ΔΙΑΤΑΣΣΟΜΕΝ

»Οἱ μὲ οἱανδήποτε πνευματικὴν ἢ χειρωνακτικὴν ἐργασίαν ἀσχολούμενοι εἰς ἐργοστάσια, ἐπιχειρήσεις ἢ γραφεῖα, τῶν ὁποίων ἡ δρᾶσις ἔχει ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ἐνδιαφέρον διὰ τὰς ἐνόπλους δυνάμεις κατοχῆς καὶ οἱ ὁποῖοι ἐγκαταλείπουν ὁμαδικῶς εἰς ἀριθμὸν τριῶν ἢ πλειόνων τὴν ἐργασίαν... τιμωροῦνται διὰ φυλακίσεως ἀπὸ 2-12 ἐτῶν. Ἡ ποινὴ εἶναι ἀνωτέρα, ἐὰν αἱ πράξεις διαπράττονται διὰ πολιτικοὺς σκοποὺς εἴτε αὗται προεκάλεσαν ἐκδηλώσεις, ταραχὰς ἢ λαϊκὰς ἐξεγέρσεις. Οἱ ἀρχηγοί, ὑποκινηταὶ ἢ ὀργανωταὶ τῆς ἀπεργίας τιμωροῦνται εἰς οἱανδήποτε περίπτωσιν διὰ τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου».

Απεργίες

Εξέπληξε και τους Έλληνες η παράτολμη απεργία του Απριλίου του 1942. Αιφνιδίασε ιδίως τους πολιτικούς κύκλους, εκπροσώπους της αστικής τάξης, που είχαν ως συνεχές σύνθημα την αποχή από κάθε «πρόκληση» προς τους κατακτητές. Ποιος την οργάνωσε; Κοινό μυστικό αποτελούσε: οι κομμουνιστές. Και μάλιστα το ΚΚΕ, χωρίς να χρησιμοποιήσει αυτή τη φορά τον ΕΑΜικό μηχανισμό. Ο τότε Γενικός Γραμματέας της Επιτροπής Πόλης της Αθήνας του ΕΑΜ –και κατόπιν πολέμιός του– Δ.

Μπενετάτος γράφει σαφώς (*Το Χρονικό της Κατοχής*, σελ. 112):

«Ἡ ἀπεργία ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ ΚΚΕ, καὶ ὀφείλουμε νὰ ὁμολογήσουμε, πὼς ἡ ὀργανωτικὴ δουλειὰ γίνηκε μὲ καθοδήγηση κομματική. Τὸ ΚΚΕ ἀπέκρυψε τὶς προθέσεις του καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὄργανα τοῦ ΕΑΜ, γι' αὐτὸ καὶ δὲν πῆραν μέρος».

Δεν ήταν έργο του ΚΚΕ, όμως, η απεργία και η επιτυχία της. Το ΚΚΕ αξιοποίησε το μαχητικό, αντιστασιακό πνεύμα των δημοσίων υπαλλήλων. Εισέδυσε στο χώρο τους, εφόσον οι αστοί αρκούνταν να δίνουν συμβουλές ηττοπαθούς φρόνησης σε εκείνη τη μάζα των θερμών Ελλήνων. Και έγιναν άλλη μια φορά απλοί θεατές των γεγονότων ή και ουραγοί τους, αντί να είναι δημιουργοί των γεγονότων και πρωτοπόροι, όπως συνέβη με τους προγόνους τους το 1821. Αλλά η μαχητικότητα των δημοσίων υπαλλήλων προχωρούσε. Τέσσερις μήνες μετά την απεργία του Απριλίου, που αποτελούσε πρόκληση προς τον θάνατο, έκαναν πάλι μαχητική εγκατάλειψη των εργασιών τους: στα τέλη Αυγούστου. Και τη φορά αυτή παρέσυραν σαν χάρτινο πύργο όλα εκείνα τα φοβερά διατάγματα των κατακτητών και της κατοχικής κυβέρνησης. Οι υπάλληλοι των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου και οι εργατοϋπάλληλοι των ιδιωτικών επιχειρήσεων τους ακολούθησαν. Για τρεις ημέρες παρέλυσαν όλοι οι μηχανισμοί. Δεν τόλμησε όμως κανείς να παραπέμψει στα φοβερά στρατοδικεία κανέναν απεργό υπάλληλο. Και δεν περνούσαν τότε περίοδο επιείκειας οι κατοχικές Αρχές. Μετά από λίγες ημέρες –στις 11 Σεπτεμβρίου– καταδικάστηκε σε θάνατο από το γερμανικό στρατοδικείο Αθηνών ο εργάτης Ευθύμιος Αδαμίδης, γιατί διηύθυνε απεργία εργοστασίου, περιστατικό άσχετο εντελώς με τη δημοσιοϋπαλληλική απεργία. Η επαναστατικοποίηση των μικροαστών με επικεφαλής τους υπαλλήλους υπήρξε ένα από τα σοβαρότερα κοινωνικά φαινόμενα της Κατοχής. Η τάξη αυτή, που δεν έχει να χάσει «μόνο τις αλυσίδες της» όπως οι προλετάριοι, αλλά ούτε τα πλούτη της, όπως οι αστοί, θεωρείται κατεξοχήν συντηρητική ή καιροσκοπική, που αποφεύγει να συμμετέχει και σε επαναστάσεις και σε αντεπαναστάσεις. Αλλά η εθνική έξαρση τη συνάρπασε και την έκανε μαχητική, για να παρουσιάσει τη μεγαλειώδη εκείνη συμμετοχή στον αγώνα που συγκλόνισε την ίδια και τους πάντες.

Οι γιατροί

Ο εθνικός απελευθερωτικός ενθουσιασμός μεταδιδόταν παντού, σε όλα τα στρώματα του λαού, με χαρακτηριστική την παλλαϊκή εκδήλωση αλληλεγγύης. Ένας καταδιωκόμενος στους δρόμους από Γερμανούς ή Ιταλούς δεν είχε παρά να χτυπήσει την πρώτη πόρτα που θα έβρισκε μπροστά του, η οποία θα άνοιγε πρόθυμα για να τον κρύψει. Και υπάρχουν αναρίθμητα παρόμοια περιστατικά αγωνιστών που βρή-

καν καταφύγιο στη μάζα των ανώνυμων σπιτιών, παρά τον κίνδυνο των ενοίκων.

Κάθε επιστήμονας ή επαγγελματίας, εξάλλου, έτρεχε να προσφέρει κάθε βοήθεια σε πρόσωπα της αντίστασης. Οι γιατροί ιδίως, λόγω της φύσης της εργασίας τους, υπήρξαν πολύτιμοι. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη δράση της ομάδας των γιατρών του Δημοτικού Νοσοκομείου Αθηνών η «Ελπίς». Ήταν ο Ν. Βρυώνης, διευθυντής χειρουργικής κλινικής, με επιμελητή τον Γ. Αβλάμη, ο Ιάκωβος Διαμαντόπουλος, διευθυντής παθολογικής κλινικής, οι Εμμ. Αντωνίου και Α. Γούζαρης, επιμελητές παθολογικών κλινικών του ίδιου νοσοκομείου. Είχαν συμπήξει ομάδα διάσωσης των κρατουμένων και νοσηλευομένων εκεί αγωνιστών. Οι χειρουργοί έκαναν επείγουσες εγχειρήσεις των υπό μεταγωγή κρατουμένων, ώστε να είναι αδύνατη η εκτέλεση σε βάρος τους απόφασης των κατοχικών Αρχών. Οι παθολόγοι χρησιμοποιούσαν για τον σκοπό αυτό διάφορα επιστημονικά τεχνάσματα, όπως η τεχνητή αιμόπτυση, ο ψευδώς ενεργούμενος πνευμονοθώρακας, οι σακχαρουρίες, ο ψευδίκτερος, οι ψευδομέλαινες κλπ. «Ενοσήλευσαν» έτσι πάνω από 250 πατριώτες –από τους οποίους οι πραγματικά ασθενείς ήταν ελάχιστοι– με την πρόθυμη βοήθεια όλου του προσωπικού του μεγάλου νοσοκομείου.

Το θέατρο

Η μαζική εθνική έξαρση είχε την αντανάκλασή της στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή. Ο απελευθερωτικός οργασμός, που μεταβαλλόταν σε υλική δύναμη στα πεζοδρόμια των πόλεων και στα βουνά, μεταπλαθόταν και σε πάθος αγωνιστικής εκδήλωσης διά μέσου του βιβλίου και του θεάτρου. Μέσα στην πεινασμένη, εξαθλιωμένη Ελλάδα της Κατοχής, παρατηρούνταν μια πρωτοφανής εκδοτική άνθηση, ενώ η θεατρική κίνηση ανερχόταν σε άγνωστα έως τότε επίπεδα.

Αν δεν υπήρχαν η έλλειψη χαρτιού και οι άλλες δυσχέρειες έκδοσης, θα πλημμύριζε η χώρα με νέα βιβλία. Οι συγγραφείς αφθονούσαν, οι αναγνώστες μαζικοποιούνταν, οι εκδότες πολλαπλασιάζονταν. Το φαινόμενο μία ερμηνεία είχε: ο λαός μαχόταν και παράλληλα με την αγωνιστική του άνοδο αναζητούσε ανώτερες μορφές ψυχαγωγίας, καλλιέργειας, μόρφωσης. Πιο χαρακτηριστική ήταν η ανάπτυξη της θεατρικής κίνησης. Ποτέ το θέατρο δεν γνώρισε τέτοιο οργασμό. Και σε μια δημοσιογραφική έρευνα της εποχής (εφημερίδα Ακρόπολις, 6-7 Νοεμβρίου 1942), με θέμα «Γιατί ο κόσμος γεμίζει τα θέατρα της Αθήνας;», σημειώνεται:

> *«Αὐτὸ τὸ φαινόμενο τῆς θεατρομανίας ποὺ κατέλαβε τελευταίως τοὺς Ἀθηναίους... εἶναι ἕνα γεγονὸς ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος. Κόσμος καὶ κοσμάκης ποὺ ἄλλοτε δὲν ἔβγαινε ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ζαχαροπλαστείου καὶ τοῦ κινηματογράφου τῆς γειτονιᾶς, σύσσωμη ἡ νεολαία τῶν δύο φύλων... σήμερα διεκδικοῦν τὰ “θεωρεῖα” καὶ τὶς “διακεκριμένες” στὰ*

πιὸ καλά μας θέατρα πρόζας. Ἡ συρροὴ εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ θεατρικὰ εἰσιτήρια εἰς τὰ πολύτιμα ἐκεῖνα εἴδη, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται τὸν καιρὸ αὐτὸν ἡ Μαύρη Ἀγορά. Τὰ ταμεῖα τῶν θεάτρων ἔχουν τὴν πρώτη κατανάλωση στὰ τηλεφωνήματα γιὰ τὸ κλείσιμο θέσεων καὶ οἱ οὐρές τους συναγωνίζονται τὶς οὐρὲς τῆς πλατείας Συντάγματος γιὰ τὸ τρὰμ τοῦ Παγκρατίου, τὶς οὐρὲς στὸ κιόσκι γιὰ τὰ τσιγάρα καὶ στὸ μανάβη.

»...Ὁ διευθυντὴς τοῦ Θεάτρου Κοτοπούλη Γ. Χέλμης μοῦ λέγει: "Τὸ πρόβλημα τοῦ θεάτρου ποὺ ἄλλοτε εὑρίσκετο μεταξὺ σκηνῆς καὶ ταμείου, δηλαδὴ στὸ πῶς θὰ γεμίση ἡ σάλλα, σήμερα μετετοπίσθη στὰ παρασκήνια. Τὸ πρόβλημά μας εἶναι σήμερα ποῦ θὰ βροῦμε ὑλικά, πῶς θὰ συγκροτήσουμε τοὺς θιάσους, μιὰ καὶ λόγω τῆς πληθώρας θέσεων οἱ ἠθοποιοὶ ἔγιναν περιζήτητοι, πῶς θὰ ἱκανοποιήσουμε τοὺς τεχνῖτες γιὰ νὰ μὴ τραποῦν σὲ ἄλλες γνωστὲς καὶ περισσότερο προσοδοφόρους ἀσχολίας..."

»...Σὲ μιὰ σύντομη περιοδεία μας ἀνὰ τὰ θέατρα τῆς πρωτευούσης, βλέπουμε ὅτι ὁ ὀργασμὸς πρωῒ βράδυ εἶναι καταπληκτικός. Καινούργια ἔργα ἑτοιμάζονται, ἐνῶ στὰ καμαρίνια οἱ ἠθοποιοὶ μακιγιάρονται ὁ ἕνας ἐπάνω στὸν ἄλλο, ἀφοῦ τὰ περισσότερά μας θέατρα στεγάζουν διπλοὺς θιάσους.

»— Οὔτε στὸ Παρίσι, μᾶς λέγει ὁ γνωστὸς θεατρικὸς ἐπιχειρηματίας κ. Μακέδος, δὲν παρατηρεῖται αὐτὴ ἡ συρροὴ στὸ θέατρο.

Ἡ θιασάρχις κ. Κατερίνα Ἀνδρεάδη πιστεύει, ὅτι τὸ κοινὸ στὸ ξέσπασμα αὐτὸ ποὺ τὸ ὁδηγεῖ ὁμαδικὰ στὸ θέατρο, ἀναζητεῖ καὶ τὸ νόημα τῆς Τέχνης.

»— Σὲ κάθε κρίσιμη περίοδο τῆς ζωῆς του, μᾶς λέγει, ὁ κόσμος στρέφεται πρὸς τὴν τέχνη. Ἔτσι καὶ σήμερα...»

Λογοκρισία

Αυτό που δεν μπορούσε να προσθέσει η αναφερόμενη θιασάρχης ήταν ότι ο λαός, κατακλύζοντας τις αίθουσες των θεάτρων, αναζητούσε μέσα σ' αυτές τον αγωνιστικό παλμό, που μαζί με την ψυχαγωγία και την τέχνη τού μετέδιδαν από τη σκηνή οι ηθοποιοί. Αλλά η θεατρική λογοκρισία –ελληνική και των Αρχών Κατοχής– αγρυπνούσε για να καταπνίγει τη φωνή του θεάτρου. Και διεξαγόταν συνεχής αγώνας των θιάσων με τις Αρχές, που συχνά προσλάμβανε επικίνδυνη μορφή. Με την έναρξη της Κατοχής εφαρμόστηκε ο νόμος που ίσχυε επί 4ης Αυγούστου «περὶ ελέγχου θεατρικών έργων» με συμπληρωματικές αστυνομικές διατάξεις. Αλλά οι εκδηλώσεις

στα θέατρα έκαναν τις Αρχές Κατοχής να διατάξουν την κυβέρνηση να εκδώσει τον Αναγκαστικό Νόμο 108 του 1942, με τον οποίο γινόταν αυστηρότατος ο έλεγχος. Κάθε έργο, πριν ανεβεί στη σκηνή, περνούσε από τρεις επιτροπές: ελληνική, γερμανική και ιταλική. Στη γενική πρόβα παρίσταντο όλες οι επιτροπές. Αλλά, αδάμαστο, το θέατρο αντιδρούσε, και η Επιτροπή Θεατρικής Λογοκρισίας εξέδωσε την 11η Αυγούστου 1942 εγκύκλιο στην οποία παρατηρούσε:

«Παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας συστάσεις... ἔνιοι ἠθοποιοί, ἰδίως τῶν θιάσων ἐπιθεωρήσεων καὶ ποικιλιῶν, ἐξακολουθοῦν νὰ αὐτοσχεδιάζουν ἀπὸ σκηνῆς εἴτε νὰ προσθέτουν φράσεις ἢ λέξεις πέραν τῶν ἐγκεκριμένων ἀκόμη δὲ καὶ νὰ ἐκτελοῦν ἐνίοτε τὰ κατόπιν ἐλέγχου διαγραφέντα σημεῖα αὐτῶν, εἴτε καὶ διὰ χειρονομιῶν ἢ κινήσεων νὰ ἀλλοιώνουν τὴν ἔννοιαν τῶν κειμένων».

Εννοείται ότι με τις «παραβάσεις» αυτές των ηθοποιών εκφράζονταν υπονοούμενα αντιστασιακά και γενικά αντιαξονικά, τα οποία έβρισκαν μαζική, ενθουσιώδη ανταπόκριση από το κοινό.

Οι απαγορεύσεις ήταν αναρίθμητες. Μεταξύ αυτών, πιο αξιοσημείωτες ήταν:

• Απαγορευόταν το ανέβασμα έργων συμμαχικών συγγραφέων ή που αναφέρονταν σε συμμαχικές χώρες.

• Απαγορευόταν και η μνεία έστω των λέξεων Αμερική, Αγγλία, Αμερικανός, Άγγλος κλπ.

• Απαγορευόταν να αναφέρονται από σκηνής η Πείνα και η έλλειψη τροφίμων.

• Απαγορευόταν στα σκηνικά να περιλαμβάνονται απεικονίσεις βουνών, γιατί συμβόλιζαν τον αντάρτικο αγώνα και προκαλούσαν εκδηλώσεις του κοινού.

• Μετά τη μάχη της Κρήτης (Μάιος 1941) απαγορεύτηκαν (εγκύκλιος 1861/383 της 12ης Ιουνίου 1941 της θεατρικής λογοκρισίας) «όπως εκτελούνται κρητικαί μαντινάδες οιουδήποτε περιεχομένου». Οι μαντινάδες προκαλούσαν παραλήρημα στο κοινό.

Υπήρχε όμως το πρόβλημα της επιλογής των συγγραφέων. Σε μια μελέτη του για το κατοχικό θέατρο, ο Γ. Λεονταρίτης γράφει (περιοδικό *Επίκαιρα*, 6 Ιαν. 1972):

«Γιὰ νὰ δώση τὴν μάχη του, τὸ θέατρο πρόζας εἶχε νὰ παλαίψη μ' ἕναν σημαντικὸ περιορισμό: Ἀποκλείονταν ἀπὸ τὸ ρεπερτόριό του τὰ ἔργα τῶν συμμαχικῶν χωρῶν. Ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνη ὑποχρεωτικὰ τὸ δραματολόγιο τῶν χωρῶν τοῦ Ἄξονα καὶ τὸ σχετικὰ φτωχὸ ἑλληνικὸ δραματολόγιο. Οἱ Γερμανοὶ πίεζαν τοὺς θιάσους ν' ἀνεβάζουν ναζιστικὰ ἔργα. Εἶναι ὅμως τιμὴ γιὰ τὸ θέατρό μας τὸ γεγονὸς ὅτι ἐλάχιστα γερμανικὰ ἔργα ἀνέβηκαν στὸ διάστημα τῆς Κατοχῆς, κι αὐτὰ κλασικά.

»Παράλληλα εὕρισκε τὸν τρόπο ν' ἀνεβάζη συμμαχικὰ ἔργα, ξεγελώ-

ντας τὴν λογοκρισία, ἀλλάζοντας τὸν τίτλο, τ' ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου.

»Αὐτὸ ἔκανε π.χ. τὸ Θέατρο Τέχνης τοῦ Καρόλου Κοὺν στὰ 1943 μὲ τὰ "Καπνοτόπια" τοῦ 'Αμερικανοῦ συγγραφέα Κώλντουελ. Τὸ ἔργο πέρασε ἀπὸ τὴν λογοκρισία μὲ τὸν τίτλο "Γιὰ ἕνα κομμάτι γῆς" τοῦ Γάλλου συγγραφέα... Κωλντέλ (γαλλικὰ ἔργα ἐπιτρέπονταν). Στὴν περίπτωση ποὺ οἱ ἀρχὲς θὰ ἀνακάλυπταν τὴν παράβασι, ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ κλείση τὸ θέατρο καὶ νὰ συλληφθοῦν ὁ θιασάρχης καὶ τὰ μέλη τοῦ θιάσου. Τὸ Θέατρο Τέχνης ὅμως εἶχε τὸ θάρρος νὰ διακινδυνεύση τὸ ἀνέβασμα κι ἑνὸς ἄλλου "ἀπαγορευμένου" ἔργου. 'Ανέβασε τὸν "Βυθὸ" τοῦ Μαξὶμ Γκόρκυ. Τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1941, ὁ θίασος "Κατερίνας" ἀνέβασε ἕνα πολωνέζικο ἔργο μὲ τὸν ψεύτικο τίτλο "Ἡ καλὴ ἐλπίδα" σὰν ἔργο τοῦ Οὔγγρου συγγραφέα Χάγερμαν! Στὶς 6 Δεκεμβρίου 1943, ὁ θίασος "Βεάκη-Μανωλίδου-Παπᾶ-Δενδραμῆ" ἀνέβασε στὸ θέατρο "Πάνθεον" τὸν "Σοβαρὸ 'Ερνέστο" τοῦ Μπέρναρ Σόου καὶ τὸν κράτησε πάνω ἀπὸ ἕνα μῆνα μ' ἀρκετὴ ἐπιτυχία. Οἱ Γερμανοὶ ἀνησύχησαν καὶ ὁ θίασος ἄρχισε νὰ βλέπη ἄσχημα προμηνύματα. Γιὰ νὰ τοὺς ἐξευμενίσουν ἀνέβασαν ἕνα "ἀκίνδυνο" γερμανικὸ ἔργο "Τὰ νιάτα", τοῦ Γερμανοῦ συγγραφέα Μὰξ Χάλμπε, ποὺ εἶχε ἀποτυχία. Τὸ κοινὸ κατάλαβε καὶ δὲν πήγαινε στὸ θέατρο. Ἦταν μιὰ ἔμμεση ἀποδοκιμασία γιὰ τοὺς Γερμανοὺς τὸ ὅτι τὸ ἔργο δὲν μπόρεσε νὰ κρατηθῆ παραπάνω ἀπό... μιὰ ἑβδομάδα! Ὁ θίασος ἀποφάσισε νὰ τὸ κατεβάση, ἀλλὰ ἡ γερμανικὴ λογοκρισία παρενέβη καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ συνεχίσουν τὶς παραστάσεις ἔστω καὶ μέ... οἰκονομικὴ ζημία...»

Κύκνειο άσμα

Δεν θα μπορούσε το θέατρο να παίξει τέτοιον αντιστασιακό ρόλο αν οι ηθοποιοί δεν συνελάμβαναν με την ευαισθησία τους το αγωνιστικό πνεύμα του λαού, το οποίο υλοποίησαν όχι μόνο παίζοντας στη σκηνή, αλλά και συμμετέχοντας στις οργανώσεις αντίστασης. Και πλήρωσαν με πολλές διώξεις, που τις επέστεψε ο θάνατος, τις εξωθεατρικές τους δραστηριότητες.

Η περίπτωση του Λέανδρου Καβαφάκη είναι χαρακτηριστική. Τενόρος της όπερας, ανήκε στον ΕΔΕΣ και είχε επαφή με αγγλικές μυστικές υπηρεσίες. Βρισκόταν στην Πάτρα με τον θίασο Ξύδη και ο Γερμανός φρούραρχος που φαινόταν θερμός φίλος του θεάτρου προσέγγισε τους ηθοποιούς. Ιδιαίτερη προτίμηση έδειχνε προς τον Λέανδρο Καβαφάκη και προς τη χορεύτρια του θιάσου, Μανταλένα. Τους είχε καλέσει επανειλημμένα στο σπίτι του και στο γραφείο του. Και τότε ο Καβαφάκης

έλαβε την εντολή από έναν πράκτορα μυστικής υπηρεσίας: «Προσπάθησε να κλέψεις τη σφραγίδα του φρουράρχου». Ο Καβαφάκης δέχτηκε και δεν δυσκολεύτηκε να το επιτύχει. Σε μια επίσκεψή του, μαζί με τη Μανταλένα, στο γραφείο του, μπόρεσε να αφαιρέσει την πολύτιμη σφραγίδα. Την παρέδωσε στον πράκτορα και έγινε ευρύτατη χρήση της. Αλλά οι Γερμανοί έκαναν έντονες ανακρίσεις, που οι αιχμές τους στράφηκαν προς τους νεαρούς ηθοποιούς. Συνελήφθησαν και κλείστηκαν στις φυλακές Χαϊδαρίου. Ο αδελφός του Λέανδρου, Χρήστος Καβαφάκης, εξέχων δημοσιογράφος, δεν κατόρθωσε να τον σώσει. Αφού παρέμεινε πολύ καιρό κλεισμένος στο Χαϊδάρι ως όμηρος, οδηγήθηκε στο εκτελεστικό απόσπασμα μαζί με τη Μανταλένα το 1944. Εκεί, μπροστά στις γερμανικές κάννες, αγκάλιασε τη σύντροφό του και με την κρυστάλλινη φωνή του εξαιρετικού τενόρου τραγούδησε με πάθος τον Εθνικό Ύμνο. Οι σφαίρες του αποσπάσματος διέκοψαν την ηρωική σκηνή. Το άλλο πρωί ο δήμαρχος Αθηναίων Γεωργάτος και ο διευθυντής της αστυνομίας Άγγελος Έβερτ πήγαν στα γραφεία της εφημερίδας όπου εργαζόταν ο Χρήστος Καβαφάκης για να του αναγγείλουν τον συγκλονιστικό θάνατο του αδελφού του και το πατριωτικό κύκνειο άσμα του.

Ανησυχίες

Το γενικό αγωνιστικό πνεύμα, που γινόταν καταφανές από ημέρα σε ημέρα, συμπαρέσυρε και τους αστούς σαν άτομα. Πολλοί ήταν οι ανήκοντες σ' αυτή την κοινωνική κατηγορία που έπαιρναν θετική συμμετοχή στην αντίσταση. Ως τάξη, όμως, που την πολιτική της ηγεσία αποτελούσαν τα παλιά αστικά κόμματα, άρχισε πολύ αργά και με πολλούς δισταγμούς να αναγνωρίζει την πραγματικότητα. Βαθμιαία διέβλεπαν οι πολιτικοί αρχηγοί ότι η νέα δύναμη, το ΕΑΜ, έχοντας το πεδίο περίπου ελεύθερο, μορφοποιούσε, οργάνωνε και ήλεγχε ολοένα περισσότερο την εθνική αγωνιστική έξαρση. Και τότε άρχισε η αφύπνισή τους. Αντιλαμβάνονταν ότι έπρεπε κι αυτοί να ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο, αν δεν ήθελαν να βρεθούν τελεσίδικα έξω από τον νυμφώνα.

Ιδιαίτερη αίσθηση έκανε στους κύκλους των παλιών κομμάτων η απεργία των δημοσίων υπαλλήλων του Απριλίου του 1942. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων Θ. Σοφούλης, ιδίως, είχε πολύ εντυπωσιαστεί και αντιλήφθηκε το πολιτικό και κοινωνικό της νόημα. Δεν φαίνεται να αντιλήφθηκε όμως τη σημασία της οργάνωσης αυτής της κίνησης. Αλλά, αν η μαχητικότητα των δημοσίων υπαλλήλων μπόρεσε να υλοποιηθεί σε τόσο μεγάλο βαθμό, το όφειλε κυρίως στον μηχανισμό που είχε αποκτήσει έγκαιρα ο τεράστιος αυτός κλάδος. Από τον Ιούλιο του 1941 συγκροτήθηκε, υποτυπωδώς αρχικά, η Πανυπαλληλική Επιτροπή. Επεκτεινόμενη συνεχώς, απέκτησε ισχυρές διακλαδώσεις σε όλα τα υπουργεία. Και τον Απρίλιο του 1942 ήταν

ήδη αρκετά ώριμη για να κινήσει τη μεγάλη απεργία. Αλλά η Πανυπαλληλική Επιτροπή βρισκόταν πια υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ. Η απουσία των άλλων πολιτικών παρατάξεων από τον στίβο επέτρεψε στον ΕΑΜικό μηχανισμό να κυριαρχήσει απόλυτα. Και μέχρι το τέλος της Κατοχής διατήρησε την πρωτοκαθεδρία.

Ο Τσιγάντες

Η έναρξη της στροφής, πάντως, των αστικών κομμάτων μέσα στο 1942 ήταν γεγονός. Και επέδρασε σ' αυτή σημαντικά η άφιξη ενός προσώπου από τη Μέση Ανατολή που έμελλε να διαδραματίσει στην κατεχόμενη Ελλάδα μεγάλο ρόλο, που θα επισφραγιζόταν με την ατομική του τραγωδία. Ο άνθρωπος αυτός, ο οποίος εμφανίστηκε στην Αθήνα στις αρχές Αυγούστου του 1942, ήταν ο ταγματάρχης Ιωάννης Τσιγάντες. Ο αξιωματικός εκείνος με το μεγάλο κεφάλι, τα ρωμαλέα χαρακτηριστικά και τον αναπόσπαστο μονύελο, είχε άριστη φήμη ως στρατιωτικός μορφωμένος και ικανός. Ανήκε όμως στον δημοκρατικό κόσμο. Υπήρξε από τους κύριους οργανωτές του βενιζελικού κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935, κατόπιν του οποίου καταδικάστηκε, καθαιρέθηκε και εξορίστηκε. Και παρέμεινε φανατικός δημοκρατικός. Ξαφνικά όμως έφτασε στην Ελλάδα ως απεσταλμένος της βασιλικής κυβέρνησης του εξωτερικού, πράγμα που ξένισε τους δημοκρατικούς αξιωματικούς και πολιτικούς της Αθήνας, που εξακολουθούσαν να προτάσσουν από τον αγώνα το πολιτειακό πρόβλημα.

Τι περιλάμβανε η αποστολή του Τσιγάντε; Να αποστείλει αξιωματικούς στη Μέση Ανατολή. Και να συντονίσει την αντίσταση αναπτύσσοντάς την πρωτίστως προς την κατεύθυνση των σαμποτάζ, αλλά χωρίς να παραλείψει και την επέκτασή της στους μαζικούς αγώνες και στον ανταρτοπόλεμο. Ήταν απεσταλμένος της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά ταυτόχρονα και της βρετανικής οργάνωσης ΜΟ4, καθώς και του βρετανικού ναυτικού. Ένας πράκτορας, ο Αριστείδης ή Μίλτος Γιαννακόπουλος, τον συνόδευε, προφανώς για να τον ελέγχει και καθοδηγεί. Η παρουσία του στην Ελλάδα σήμαινε δραστηριοποίηση της αντίστασης, πράγμα που ανταποκρινόταν στη νέα γραμμή, όπως είδαμε, των αντιλήψεων των Άγγλων. Σήμαινε, όμως, και ότι η κυβέρνηση του εξωτερικού απέβλεπε τώρα και αυτή στην αντίσταση μέσα στην Ελλάδα;

Ασφαλώς οι απηχήσεις του αγωνιστικού οργασμού του ελληνικού λαού έφταναν στο Κάιρο, για να διοχετευθούν στην κορυφή της ελληνικής πολιτείας που βρισκόταν στο Λονδίνο. Δεν ήταν, όμως, μόνο αυτές που μετέστρεψαν τις αντιλήψεις της κυβέρνησης για την αντίσταση. Τον κυριότερο ρόλο τον έπαιξε η παρουσία στο Κάιρο του αρχηγού του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος, Π. Κανελλόπουλου, ως αντιπροέδρου και υπουργού Εθνικής Αμύνης. Ο αγωνιστής της Αλβανίας, ο οργανωτής του

«Ομήρου», έβλεπε υπό αρκετά διαφορετικό πρίσμα την αντίσταση από τον βασιλιά και τον Τσουδερό. Και, εξάλλου, δεν επηρεαζόταν από τους δικούς του πολιτικούς υπολογισμούς. Έτσι, έστειλε τον ταγματάρχη Τσιγάντε στην Ελλάδα με την αποστολή που προαναφέραμε, την οποία θα πραγματοποιούσε εκείνος, παράλληλα προς τις εντολές της ΜΟ4 και του Βρετανικού Στόλου της Α. Μεσογείου.

Οι λίρες

Η αποστολή είχε την ονομασία «Θόργολαντ». Ο Τσιγάντες συνοδευόταν από τους εξής συνεργάτες εκτός από τον Μίλτο Γιαννακόπουλο που προαναφέραμε: τον λοχαγό πεζικού Π. Ρογκάκο, τον έφεδρο ανθυπίλαρχο Β. Ζακυνθινό, τον έφεδρο ανθυπολοχαγό Φ. Μανωλόπουλο, τον ανθυπασπιστή Δ. Γυφτόπουλο, τον έφεδρο ανθυπασπιστή Σπ. Κώτση και τους ασυρματιστές Κ. Ρούσσο και Ι. Μωραΐτη.

Τι έφερνε μαζί της η αποστολή; Μας το αποκαλύπτει το επίσημο πόρισμα της ένορκης διοικητικής ανάκρισης, η οποία διεξήχθη μετά την απελευθέρωση από τον ανώτερο στρατιωτικό δικαστικό σύμβουλο Ι. Κοκορέτσα (21.12.1945), το οποίο γράφει:

> *«Ἔφερε μεθ' ἑαυτῆς τρεῖς ἀσυρμάτους, ἑνὸς καὶ ἡμίσεως τόννου τρόφιμα, ἐκρηκτικὰ μηχανήματα καὶ 12.250 χρυσὰς λίρας Ἀγγλίας, ἐξ ὧν αἱ μὲν 10.000 λίρες ἐντὸς σακκιδίων τῶν χιλίων λιρῶν ἕκαστον, αἱ δὲ 2.250 χρυσαὶ λίραι ἐντὸς εἰδικῶν ζωνῶν, ἀνὰ μίαν τῶν ὁποίων ἔφερεν ἕκαστον τῶν ὡς ἄνω 9 μελῶν τῆς ἀποστολῆς περιέχουσα δὲ (ἑκάστη) 250 λίρας, αἵτινες εἶχαν δοθῆ εἰς τὰ μέλη (ὡς ἕκαστον ἀντελήφθη κατὰ τὴν παράδοσιν καὶ ὡς θέλω νὰ πιστεύω) διὰ τὴν ἀτομικὴν ἑκάστου ἀσφάλειαν («χρήματα ἀσφαλείας»).*

Με έναν τέτοιο σωρό χρυσών λιρών μπορούσε κανείς να κάνει πολλά στην κατεχόμενη Ελλάδα. Αντιπροσώπευαν αξία κολοσσιαία, πολλαπλάσια μεγαλύτερη από την ονομαστική τους τιμή. Αλλά αποτέλεσαν για την αποστολή του Τσιγάντε πηγή κακοδαιμονιών και περιπετειών. Οπωσδήποτε, όμως, την 26η Ιουλίου 1942 η ομάδα του Τσιγάντε αναχώρησε από τη Βηρυτό με αγγλικό υποβρύχιο και με ευρύτατες προοπτικές δράσης.

Απογοήτευση

Το υποβρύχιο αυτό στις 2 Αυγούστου τον αποβίβασε μαζί με την ομάδα των συνεργατών του στην ακτή Κότρωνα της Λακωνίας. Η καθορισμένη θέση, όμως, ήταν κάποιο σημείο της περιοχής Ναυπλίου, κοντά στο Τολό. Εκεί τον περίμεναν ο αρχιμανδρίτης Παπακοκκίνης-Αγγελόπουλος της Μητρόπολης Ναυπλίου, μαζί με τον αστυνόμο Παρίση. Αλλά η αναγκαστική αποβίβαση στον Κότρωνα, όπου

κανείς δεν ανέμενε, έμελλε να έχει σοβαρές συνέπειες για την αποστολή.

Η ομάδα, βγαίνοντας στην ξηρά με λαστιχένιες βάρκες, τις παράχωσε αδικαιολόγητα πρόχειρα σε μια σπηλιά και αναχώρησε για την Αθήνα. Διέτρεξε πολλούς κινδύνους στη διαδρομή, όπως κινούνταν στο άγνωστο. Και, πίσω τους, οι Ιταλοί ανακάλυψαν τις λαστιχένιες βάρκες. Έγινε έτσι γνωστό ότι έφτασαν άνθρωποι –προφανώς κατάσκοποι– με υποβρύχιο στην περιοχή εκείνη και άρχισε αμέσως η αναζήτησή τους. Από τα πρώτα βήματα, λοιπόν, η αποστολή «Θόργολαντ» έπεσε στο οπτικό πεδίο της εχθρικής αντικατασκοπίας.

Ωστόσο, η ομάδα Τσιγάντε έφτασε στην Αθήνα και ήρθε αμέσως σε επαφή με τον διευθυντή της αστυνομίας Άγγελο Έβερτ. Ήδη στη Διεύθυνση και στη Γενική Ασφάλεια Αθηνών υπήρχε πολυάριθμη οργάνωση αστυνομικών σε σύνδεση με τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες και με την κυβέρνηση του εξωτερικού, η οποία προσέφερε σοβαρότατες αγωνιστικές υπηρεσίες προς κάθε κατεύθυνση. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθειά της και προς τον Τσιγάντε, ο οποίος στις 22 Νοεμβρίου 1942 έγραψε στον Π. Κανελλόπουλο, στο Κάιρο:

> *«Ἡ ἀστυνομία ἔχει πλήρως ὀργανωθῆ καὶ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν θαυμάσιον διευθυντὴν Ὄττο (τὸν Ἄγγελο Ἔβερτ) εἶναι σύσσωμος ὑπὸ τὰς διαταγάς σας. Ἐργάζεται καὶ βοηθεῖ θαυμασίως».*

Από τις πρώτες ημέρες ο παράτολμος ταγματάρχης άρχισε να ζητά επαφές. Απευθύνθηκε πρώτα στον Επ. Τσέλλο, αρχηγό του «Ομήρου» και στενότατο συνεργάτη του Π. Κανελλόπουλου, που συνδεόταν τόσο με τον υπουργό Εθνικής Αμύνης όσο και με την οργάνωση «Θέρος» (Επιτροπή των Έξι Συνταγματαρχών). Εξεπλάγη, όμως, γιατί συνάντησε ελάχιστη ανταπόκριση. Με τη «Θέρος», μάλιστα, δεν μπόρεσε καν να συναντηθεί. Γενικά, έβλεπε ψυχρότητα απέναντί του και, όπως φαίνεται, σχημάτισε την εντύπωση ότι οι «Συνταγματάρχες» και άλλοι παράγοντες με δυσφορία είδαν αυτόν τον επήλυδα να καταφθάνει ως αρχηγός και συντονιστής από το εξωτερικό, ενώ αυτοί είχαν ήδη ετοιμάσει –κατά τη γνώμη τους– τα πάντα. Ύστερα από τη διαπίστωση ότι τον απέφευγαν εκείνοι που, όπως πίστευε, πρώτοι έπρεπε να συνεργαστούν μαζί του, ο Τσιγάντες έσπευσε να ιδρύσει άλλη, παράλληλη, οργάνωση μυστικού αγώνα και κατασκοπίας, την οποία ονόμασε «Μίδας 614». Τα κυριότερα στελέχη της ήταν οι αντισυνταγματάρχες Σπ. Μαλασπίνας και Ν. Δημοτάκης, οι ταγματάρχες Αχ. Παυλίδης, Δ. Βέρρος και Στ. Δούκας, ο δικηγόρος Δημ. Ζέπος –στο σπίτι του οποίου γίνονταν αποφασιστικές επαφές και συνεδριάσεις–, οι αδελφοί Ντίνος και Σπύρος Βοβολίνης κλπ.

Οι Συνταγματάρχες

Τι είχε, όμως, συμβεί και η «Επιτροπή των Συνταγματαρχών» απέφυγε την επαφή με

τον Τσιγάντε; Την εξήγηση δίνει ο Επ. Τσέλλος πολύ αργότερα (εφημερίδα *Έθνος*, 7 Δεκεμβρίου 1954) και έχει ως εξής:

«Ἡ ἀποβίβασις τῆς ὁμάδος Τσιγάντε στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου ἔγινεν ἀμέσως γνωστὴ στὶς Ἀρχὲς Κατοχῆς. Πρὶν ἀκόμη φθάση ὁ Τσιγάντες στὴν Ἀθήνα, οἱ πράκτορες τοῦ ἐχθροῦ ἄρχισαν νὰ διαδίδουν τὸ γεγονὸς γιὰ νὰ καταστήσουν δύσκολη τὴν ἀποστολὴ τοῦ Τσιγάντε. Ὅταν μὲ τὴν βοήθεια τῆς τύχης ο Τσιγάντες ἔφθασε, ὡρισμένα μέλη τῆς ὁμάδος του, θορυβοποιὰ καὶ ἀκατάλληλα γιὰ τὴ λεπτὴ ἀποστολή τους συμπλήρωσαν τὸ θόρυβο γύρω ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀποστολῆς τοῦ Τσιγάντε. Ὁ ἴδιος ὁ Τσιγάντες, τολμηρὸς σὲ βαθμὸ ποὺ γινόταν ἀπρόσεκτος, ἄρχισε νὰ κινῆται πολύ, ἔβλεπε πολλὰ πρόσωπα, ἔπαιζε μὲ τὸν κίνδυνον κάθε στιγμή. Δὲν εἶναι περίεργο, ἔτσι ποὺ ὅλοι μιλοῦσαν στὴν Ἀθήνα γιὰ τὸν Τσιγάντε, γιὰ χιλιάδες λίρες γιὰ τὴν ὀργάνωσι τοῦ Κέντρου Συντονισμοῦ τοῦ ἀγῶνος κλπ.

»Δέκα μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄφιξί του στὴν Ἀθήνα, ὁ Τσιγάντες ζήτησε νὰ μὲ δῆ καὶ μοῦ ἐξέθεσε τὶς ἐντολὲς τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Τοῦ ἐξήγησα πῶς εἶχαν τὰ πράγματα ἐδῶ καὶ τοῦ μίλησα γιὰ τὴν Ἐπιτροπὴ τῶν συνταγματαρχῶν "Θέρος", ποὺ ὅπως εἶχα εἰδοποιήσει τὸν κ. Κανελλόπουλο καὶ τὶς συμμαχικὲς ὑπηρεσίες μὲ τὸν ὑπομοίραρχο κ. Λόλα καὶ τὸν ἀπεσταλμένο τῶν Ἄγγλων κ. Ἐλευθερίου, εἶχε συγκροτηθῆ πρὸ μηνῶν καὶ εἶχε δηλώσει, ὅτι πειθαρχεῖ ἀπολύτως στὴν Κυβέρνησι τοῦ Ἐξωτερικοῦ καὶ ἀναμένει διαταγὲς καὶ μέσα, γιὰ τὴν ὀργάνωσι τοῦ μυστικοῦ πολέμου.

Η μεγάλη οργάνωση

»Ἡ ἐπιτροπή τῶν συνταγματαρχῶν ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς κ.κ. Π. Σπηλιωτόπουλον, Στ. Κιτριλάκην, Εὐστ. Λιώσην, Θ. Τσακαλῶτον, Φιλιππίδην καὶ τὸν ἀντισυνταγματάρχην κ. Κ. Δόβαν. Γιὰ νὰ συγκροτηθῆ, στηρίχθηκε στὴν ἐξουσιοδότησι ἀρκετῶν ἄλλων ἀξιωματικῶν ὅλων τῶν ὅπλων καὶ στὸ γενικὸ πνεῦμα τοῦ συνόλου σχεδὸν τοῦ Σώματος τῶν ἀξιωματικῶν, ποὺ ἤθελαν νὰ δράσουν καὶ περίμεναν τὶς διαταγὲς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Μὲ τοὺς περισσοτέρους ἀπὸ τοὺς συνταγματάρχας τῆς Ἐπιτροπῆς εἴχαμε συνεργασθῆ πρὶν ἀκόμη φύγη ὁ κ. Κανελλόπουλος γιὰ τὴν Μέση Ἀνατολή, γιὰ τὴν δημιουργία μαζὶ μὲ τοὺς ἀποτάκτους ἀξιωματικοὺς μιᾶς μεγάλης ὀργανώσεως μυστικοῦ πολέμου, ποὺ θὰ ἐκάλυπτε ὅλες τὶς μορφὲς τοῦ ἀγῶνος. Εἶχεν ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται συστηματικὰ ἡ μυστικὴ αὐτὴ ὀργάνωσις, εἶχε συγκροτηθῆ

μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ μένα, τὸν πλοίαρχον Κουντουριώτην καὶ τὸν πλοίαρχον κ. Ζάγκα γιὰ νὰ προπαρασκευάση τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν Μέσην Ἀνατολὴν καὶ γιὰ νὰ ἐξεύρη τὰ οἰκονομικὰ μέσα, ὅταν μὲ τὴν σύλληψι τοῦ λοχαγοῦ Ἄτκινσον στὴν Πάρο, προδόθηκε ἡ κίνησις. Ὁ Κουντουριώτης συνελήφθη, ὁ Ζάγκας ἔφυγε γιὰ τὴν Μέσην Ἀνατολὴν καὶ ὁ Κανελλόπουλος καταδιωκόμενος ἀπὸ τὶς Ἀρχὲς Κατοχῆς, ἀπεφάσισεν ἐπίσης νὰ φύγη γιὰ τὴν Αἴγυπτο.

»Ἐγὼ συνέχισα τὴν προσπάθεια καὶ ὠργάνωσα τὴν ὑπηρεσία πληροφοριῶν, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα "Ὅμηρος", σὰν τὸ ΙΙ Γραφεῖο τῆς γενικῆς Ὀργανώσεως τοῦ μυστικοῦ πολέμου. Οἱ ἐν ἐνεργεία ἀξιωματικοὶ συνεκρότησαν μία ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς καλυτέρους των, ποὺ ἄφηναν ἐπίτηδες ἔξω τοὺς ἀνωτέρους ἀξιωματικούς, ὥσπου νὰ ὀργανωθῆ καλὰ ἡ κίνησις. Καὶ οἱ ἀπόταχτοι ἀξιωματικοὶ εἶχαν δηλώσει καὶ στὸν Κανελλόπουλον, πρὶν φύγη, καὶ σὲ μένα ἀργότερα, ὅταν μπῆκα στὴν Κυβέρνησι, ὅτι δέχονται νὰ συνεργασθοῦν μὲ τοὺς ἐν ἐνεργεία ἀξιωματικοὺς καὶ νὰ πειθαρχήσουν στὴν Κυβέρνησι τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Ὁ συνταγματάρχης Δ. Ψαρρὸς καὶ ὁ πλοίαρχος Βαλασάκης εἶχαν μάλιστα ἀποδεχθῆ νὰ γίνουν μέλη τοῦ "Κέντρου Συντονισμοῦ τοῦ Ἀγῶνος".

»Τὸ Κέντρον Συντονισμοῦ τοῦ Ἀγῶνος ἦταν στὴν οὐσία ἕτοιμο ὅταν ἦλθε ὁ ταγματάρχης Τσιγάντες στὴν Ἀθήνα. Δὲν χρειαζόταν παρὰ ἡ ἐπίσημη ἀναγνώρισίς του καὶ ἡ ἀποστολὴ τῶν μέσων. Καὶ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ τὸ ξέρη ἡ Μέση Ἀνατολή.

»Ὁ Τσιγάντες μετὰ τὴν ἔκθεσι τῆς καταστάσεως ἐκ μέρους μου, ἐζήτησε νὰ παρακαλέσω ὅλους τοὺς ἀνωτέρους ἀξιωματικοὺς ποὺ θὰ συγκροτοῦσαν τὸ Κέντρον Συντονισμοῦ τοῦ Ἀγῶνος, νὰ συγκεντρωθοῦν κάπου γιὰ νὰ τοὺς μεταβιβάση τὶς ἐντολὲς τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ τοὺς παραδώση τὶς 10.000 χρυσὲς λίρες ποὺ ἔφερε γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ μαζί του, καθὼς καὶ ἕνα ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης ποὺ ἔδινε ἐξουσιοδότησι στὸν φέροντα νὰ τὸν ἐκπροσωπῆ.

Ο θόρυβος

»Εἰδοποίησα πρῶτα τὴν Ἐπιτροπὴν συνταγματαρχῶν "Θέρος". Ἀλλὰ ἡ ἐπιτροπὴ ἀρνήθηκε γιὰ λόγους συνωμοτικότητος μιὰ τέτοια πανηγυρικὴ συνεδρίασι ποὺ θὰ τὴν ἤξευραν ὅλα τὰ μέλη τῆς ἀποστολῆς Τσιγάντε. Ἡ ἀθυροστομία καὶ αἱ θορυβώδεις κινήσεις ὡρισμένων μελῶν τῆς ὁμάδος Τσιγάντε, αἱ διαδόσεις ὅτι θὰ παραδοθοῦν χιλιάδες χρυσῶν λιρῶν γιὰ τὴν ὀργάνωσι τοῦ μυστικοῦ πολέμου, εἶχαν προκαλέσει δικαίως τὸν φό-

βον, ὅτι αἱ Ἀρχαὶ Κατοχῆς θὰ προέβαινον, ὅπως διεδόθη τότε, στὴν ὁμαδικὴ σύλληψι τῶν περισσοτέρων ἀξιωματικῶν καὶ τὴν μεταφορά τους σὲ στρατόπεδο συγκεντρώσεως, ἂν μάθαιναν, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς Τσιγάντε πραγματοποιήθηκε.

»Γι' αὐτό, σύμφωνα μὲ τὴν γνώμην τῶν συνταγματαρχῶν, ἔπρεπε μιὰ καὶ μαθεύτηκε ὁ σκοπὸς τῆς ἀποστολῆς Τσιγάντε, νὰ φανῆ, ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ ἀρνήθηκαν νὰ δεχθοῦν τὴν ἐντολή, νὰ τὸ πιστεύσουν αὐτὸ τὰ μέλη τῆς ὁμάδος Τσιγάντε γιὰ νὰ τὸ διαδόσουν, νὰ τηλεγραφηθῆ στὸ Κάϊρο ἀπὸ τὸν Τσιγάντε, ὥστε νὰ γίνη γνωστὴ ἡ ψεύτικη αὐτὴ εἴδησις καὶ ἀπὸ τὴν κατασκοπία τοῦ ἐχθροῦ στὸ Κάϊρο κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐντελῶς μυστικά, νὰ σχηματισθῆ τὸ Κέντρο Συντονισμοῦ, γιὰ νὰ μπορέση τὴν πρώτη, τουλάχιστο, περίοδο νὰ δράση ἀνενόχλητα ἀπὸ κάθε δίωξι τοῦ ἐχθροῦ. Ἂν ὁ Τσιγάντες δὲν ἤθελε νὰ δεχθῆ τὴν λύσι αὐτή, ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν συνταγματαρχῶν ἐπρότεινε νὰ παραδοθοῦν τὰ χρήματα σὲ μιὰ ἐπιτροπὴ κοινῆς ἐμπιστοσύνης καὶ θὰ ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Ἐξωτερικοῦ γιὰ νὰ δώση αὐτὴ τὴ λύσι.

»Πρέπει νὰ προσθέσω, ὅτι τὴν ἴδια ἀντίληψι εἶχαν καὶ ὁ συνταγματάρχης Ψαρρὸς καὶ ὁ πλοίαρχος Βαλασάκης, δηλώνοντάς μου, ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ μετάσχουν σὲ μιὰ ἐπιτροπὴ ποὺ τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν της θὰ τὰ μάθαινε ἡ ὁμάδα τοῦ Τσιγάντε.

»Εἶδα τὸν Τσιγάντε καὶ τοῦ μετέφερα τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν. Πικράθηκε καὶ μοῦ δήλωσε, ὅτι θὰ ἐπιζητήση νὰ ἔλθη μόνος του σ' ἐπαφὴ μαζί τους γιὰ νὰ τοὺς πείση. Ὡρισμένοι ἀξιωματικοὶ ἠρνήθησαν νὰ τὸν συναντήσουν, ἄλλοι τὸν εἶδαν καὶ στάθηκαν ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀνέφερα.

»Ὁ Τσιγάντες ἄρχισε τότε νὰ ἀπευθύνεται πρὸς ἄλλους ἀνωτέρους καὶ ἀνωτάτους αξιωματικούς, ἀλλ' ὁ μεγάλος θόρυβος ποὺ εἶχε γίνει γύρω του ἔκανε τοὺς περισσοτέρους διστακτικούς. Τὸν εἶδα πάλι. Μοῦ κατηγόρησε τοὺς ἀνωτέρους ἀξιωματικοὺς ὡς ἐστερημένους θάρρους καὶ ἀποφεύγοντας νὰ ἐκτελέσουν τὸ καθῆκον τους.

»Προσεπάθησα τότε νὰ τὸν πείσω, ὅτι οἱ περισσότεροι ἀξιωματικοὶ μπορεῖ νὰ μὴν ἦσαν τύποι ἐπαναστατικοὶ καὶ ἐξαιρετικὰ τολμηροὶ σὲ πρωτοβουλίες, θὰ ἐκτελοῦσαν ὅμως τὸ καθῆκον τους μὲ γενναιότητα ὅπως σ' ὅλους τοὺς πολέμους ἂν ἔπαιρναν συγκεκριμένες κυβερνητικὲς ἐντολές. Γι' αὐτό, ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ γίνη τὸ Κέντρο Συντονισμοῦ. Δὲν εἶχε σημασία μὲ ποιά διαδικασία θὰ σχηματιζόταν. Κάθε ἐγωϊσμὸς ἔπρεπε νὰ παραμερισθῆ, γιὰ νὰ φτάσουμε τὸ ταχύτερο σὲ μιὰ ὠργανω-

μένη καὶ ἐπίσημα ἀναγνωρισμένη προσπάθεια μυστικοῦ πολέμου. Ἐπρότεινα στὸν Τσιγάντε νὰ ὑποδείξουμε ἐμεῖς, ποὺ εἴχαμε τὰ μέσα τῆς ἀσυρμάτου ἐπικοινωνίας, τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ συγκροτοῦσαν τὸ Κέντρο Συντονισμοῦ καὶ νὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὴν Κυβέρνησι τὴν ἔκδοσι διαταγῆς ἀπ' εὐθείας πρὸς τὰ πρόσωπα αὐτά. Ἤμουν ἀπολύτως βέβαιος, ὅτι ἡ διαταγὴ θὰ ἐξετελεῖτο ἀμέσως.

Οι Άγγλοι

»Ὁ ταγματάρχης Ι. Τσιγάντες ἔβλεπα ὅτι βρισκόταν σε δύσκολη θέσι. Δὲν μποροῦσα νὰ καταλάβω τί συνέβαινε καὶ δὲν ἤθελα νὰ πιστέψω, ὅτι ἀπὸ ἐγωϊσμὸ ζητοῦσε τὴν πανηγυρικὴ συνεδρίασι τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Συντονισμοῦ, γιὰ νὰ τοὺς παραδώση τὴν ἐξουσία καὶ τὰ μέσα. Ὅταν τὸν πίεσα ἀρκετὰ καὶ τοῦ μίλησα μὲ ἀνάλογη πρὸς τὴν περίστασι ἔξαρσι, μοῦ δικαιολογήθηκε, ὅτι δὲν εἶχε ἀπόλυτη πρωτοβουλία στὶς ἐνέργειές του, γιατὶ δεχόταν οδηγίες καὶ κατευθύνσεις ἀπὸ ἕναν Ἄγγλο ἀντισυνταγματάρχη ποὺ εἶχεν ἔλθει μαζί του ὡς εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τῆς ὑπηρεσίας Μ.Ο.4. Καὶ μοῦ δήλωσε, ὅτι θὰ προσπαθήση πάλι μόνος του νὰ συγκροτήση τὸ Κέντρο Συντονισμοῦ, καὶ σὲ μιὰ βδομάδα θὰ μὲ συναντοῦσε γιὰ νὰ μοῦ ἀνακοινώση τὰ ἀποτελέσματα.

»Πέρασαν δυὸ ἑβδομάδες καὶ ὁ Τσιγάντες ἀπέφευγε νὰ μὲ δῆ. Στὸ μεταξὺ ἄρχισε νὰ ἱδρύη μιὰ ἰδιαίτερη ὀργάνωσι πληροφοριῶν, κυρίως ἀπὸ κατωτέρους ἀξιωματικούς, καὶ προσπαθοῦσε νὰ προσελκύση σὲ μιὰ γενικωτέρα μορφὴ ὀργανώσεως καὶ ἀνωτέρους ἀξιωματικούς. Ἡ ἐνέργειά του αὐτὴ ἦταν ἐσφαλμένη. Ἔπειτα ἀπὸ τὸ θόρυβο ποὺ εἶχε γίνει γύρω του στὴν Ἀθήνα, ὁ Τσιγάντες δὲν ἔπρεπε νὰ μείνη πολὺ ἐδῶ, γιατὶ κινδύνευε κάθε στιγμὴ καὶ μαζί του κινδύνευαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἡ τολμηρὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Τσιγάντε καὶ ἡ περιφρόνησί του πρὸς τὸν θάνατο, τὸν καθιστοῦσαν κατάλληλον γιὰ μιὰ ἐπιχείρησι σαμποτάζ, ὡς ἐκείνη τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, ποὺ εἶχεν ἀναλάβει νὰ φέρη εἰς πέρας. Δὲν ἦταν ὅμως ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος γιὰ κατασκοπία καὶ συστηματικὴ ὀργάνωσι τοῦ μυστικοῦ πολέμου, ποὺ χρειαζόταν ἀθόρυβη δρᾶσι μέσα σὲ μεγάλη διάρκεια χρόνου. Δὲν νομίζω, ὅτι τὸ πεῖσμα του τὸν ὡδήγησε στὶς ἐνέργειες ποὺ ἀνέφερα. Ἔπαιρνε κατευθύνσεις ἀπὸ τὴν συμμαχικὴ ὑπηρεσία στὴν ὁποία ἦταν ἀπεσπασμένος. Καὶ στὴν πρώτη περίοδο ὁ δῆθεν Ἄγγλος ἀντισυνταγματάρχης ποὺ εἶχε μαζί του τὸν ἐπηρέαζε στὶς κατευθύνσεις του.

»Ὁ Ἄγγλος αὐτὸς ἀντισυνταγματάχης δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν νεαρὸν

τότε πράκτορα τοῦ Μ.Ο.4. Ἀριστείδην ἢ Μίλτον Γιαννακόπουλον. Ἀργότερα ὁ Τσιγάντες ἦλθε σὲ βιαιοτάτη σύγκρουση μὲ τὸν Ἀριστείδη, ἐσκέφθη νὰ τὸν ἐκτελέση καὶ τελικὰ τὸν ἐξαπέστειλε στὴ Μ. Ἀνατολή. Στὸ Κάϊρο ὁ Ἀριστείδης μιλοῦσε παντοῦ εἰς βάρος τοῦ Τσιγάντε, ἐνῶ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι πράκτορας τῆς Ἀγγλικῆς ὑπηρεσίας. Ἦλθε ἐπίσης σὲ σύγκρουσι ὁ Τσιγάντες καὶ μὲ τὸν λοχαγὸν Ρογκᾶκον, ποὺ ἦταν μέλος τῆς ὁμάδος του, καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ φύγη γιὰ τὴν Μέση Ἀνατολή.

»Ἄρχισα πλέον νὰ βλέπω, ὅτι ὁ Ι. Τσιγάντες γιὰ λόγους ποὺ δὲν μποροῦσα νὰ καταλάβω τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ ποὺ ἔζησα ἀργότερα στὸ Κάϊρο, ἀπέφευγε νὰ δώση λύσι στὸ σχηματισμὸ τοῦ Κέντρου Συντονισμοῦ. Ἔστειλα τότε μὲ τὸν ἀσύρματο ἕνα σῆμα στὸν κ. Κανελλόπουλον καὶ ἐσκόπευα νὰ στείλω καὶ μιὰ σχετικὴ ἔκθεσι. Ἀλλ' ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν συνταγματαρχῶν ἀπεφάσισε νὰ στείλη στὴν Αἴγυπτο ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη της γιὰ νὰ συνεννοηθῆ ἀπ' εὐθείας μὲ τὸν Ὑπουργὸ Ἐθνικῆς Ἀμύνης.

»Ἡ διαφυγὴ ὅμως ἀπέτυχε καὶ τότε μὲ πίεζαν ὅλοι νὰ φύγω ἐγὼ γιὰ τὴν Μέση Ἀνατολὴ νὰ κατατοπίσω τὴν ἑλληνικὴ Κυβέρνησι καὶ τοὺς Ἄγγλους καὶ νὰ γυρίσω φέρνοντας τὶς σχετικὲς διαταγὲς καὶ τὰ μέσα.

»Προσπάθησα πάλι νὰ δῶ τὸν Τσιγάντε, ἀλλὰ μὲ ἀπέφευγε. Τότε βλέποντας τί κινδύνους γιὰ τὸ μέλλον τοῦ τόπου δημιουργοῦσε ἡ πολιτικὴ τῆς μυστικῆς συμμαχικῆς ὑπηρεσίας μὲ τὴ συστηματικὴ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἐνίσχυσι τοῦ ΕΑΜ καὶ μὲ τὸν χωρισμὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῶν ἐθνικοφρόνων ἀξιωματικῶν σὲ δημοκρατικοὺς καὶ βασιλόφρονας καὶ σὲ διστακτικοὺς καὶ ὑπερβολικὰ σώφρονας ἀνωτέρους ἀξιωματικοὺς καὶ ζωηροὺς καὶ γενναίους κατωτέρους ἀξιωματικούς, ἀποφάσισα νὰ φύγω γιὰ τὴν Μέση Ἀνατολὴ μὲ τὴν πεποίθησι ὅτι θὰ ξεκαθάριζα ὁπωσδήποτε τὴν κατάστασι καὶ θὰ γύριζα μὲ τὶς ἐντολὲς ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὸν ἐθνικὸ καὶ τὸν συμμαχικὸν ἀγῶνα».

Μορφές του αγώνα

Το άρθρο του Επ. Τσέλλου φωτίζει το μυστήριο. Αλλά, οπωσδήποτε, έστω και αν είχαν από την πρώτη στιγμή εξελιχθεί ομαλά οι σχέσεις του Τσιγάντε με τους Συνταγματάρχες, θα ήταν πολύ δύσκολη η συνεργασία τους, για τον απλούστατο λόγο ότι διέφεραν ριζικά οι αντιλήψεις τους όσον αφορούσε τη μορφή της αντίστασης.

Ο Τσιγάντες είχε συγχρονισμένη αντίληψη του αγώνα. Τον ενδιέφεραν οι τυπικές περιπτώσεις των πληροφοριών και των σαμποτάζ στο εσωτερικό και η ενίσχυση του μικρού τακτικού στρατού στο εξωτερικό. Αλλά έδινε μεγάλη σημασία στον μαζικό

αγώνα των πόλεων, καθώς και στον ανταρτοπόλεμο της υπαίθρου. Όχι μόνο για να επέλθει αποτελεσματική πίεση, φθορά και απασχόληση του κατοχικού στρατού, αλλά και για να μην αφεθεί όλος αυτός ο αντιστασιακός χώρος στη διάθεση του ΕΑΜ. Οι Συνταγματάρχες μικρή σημασία απέδιδαν σ' αυτές τις τελευταίες μορφές, που έμελλε να αποδειχθεί ότι αποτελούσαν τους αποφασιστικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση του συσχετισμού δυνάμεων στο εσωτερικό. Δεν αντιλαμβάνονταν την αξία που προσλάμβαναν η δυναμική δράση του ΕΑΜ και οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις στις μάζες που το ακολουθούσαν. Παρέμεναν προσηλωμένοι σε παλιές αντιλήψεις και αδιαφορούσαν τελείως για τον ανταρτοπόλεμο, τον οποίο προσέβλεπαν μόνο αρνητικά: θα προκαλούσε τον αφανισμό του πληθυσμού της υπαίθρου. Έμειναν αμετακίνητοι στις αντιλήψεις τους αυτές μέχρι τέλους. Λίγο αργότερα, όμως –Ιανουάριος 1943–, ήρθε να τους συναντήσει ο υπαρχηγός της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα, ταγματάρχης Κρις Γουντχάουζ (Ευάγγελος Χρήστου). Από τα βουνά κατέβηκε, όπου είχε ζήσει τον ανταρτοπόλεμο, είδε τους αντάρτες να εκτελούν την επιχείρηση του Γοργοπόταμου και αντίκρισε από τη μια έως την άλλη πλευρά της Στερεάς να γεννιέται μια ελεύθερη περιοχή στην Ελλάδα. Οι Άγγλοι της αποστολής αντιλήφθηκαν τη νέα πραγματικότητα, και ο υπαρχηγός, με συμφωνία βέβαια του αρχηγού Έντυ Μάγερς, προσερχόταν στους Συνταγματάρχες με πρόγραμμα να επιτύχει «τη διοχέτευση στα βουνά όσο το δυνατόν περισσότερων αξιωματικών». Και νά τι γράφει σχετικά ο Έντυ Μάγερς στο βιβλίο του *Ελληνική Περιπλοκή*:

> *«Ἡ πρώτη ἀπόπειρα τοῦ Κρὶς νὰ συναντήσει τοὺς Ἕξ Συνταγματάρχας ἀπέτυχε. Δὲν πῆγαν στὸ σημεῖον συναντήσεως. Συνάντησε μόνον τοὺς δύο ἀπ' αὐτούς. Διεπίστωσεν ὁ Κρὶς ὅτι ἐγνώριζαν ὀλίγα πράγματα διὰ τὴν κίνησιν τῆς ἀντιστάσεως καὶ ὡς πρὸς τὴν "διεύθυνσιν" αὐτῆς εἶχαν ἐλάχιστες ἰδέες ἐφαρμόσιμες. Ἐφάνησαν μᾶλλον ἀδαεῖς εἰς ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν ἀντάρτικη ζωὴ στὰ βουνά. Ὁ Κρὶς ὄχι μόνον ἐπεβεβαίωσε τὴν ἀντίληψίν μου ὅτι ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ κατευθύνεται ἡ κίνησις ἀντιστάσεως ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, ἀλλά προσέθεσεν, ἐπὶ πλέον, ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς δύο Ἕλληνας ἀξιωματικοὺς ἦτο κατάλληλος νὰ ἀναλάβη τὴν ἡγεσίαν της στὰ βουνά. Καὶ οἱ δύο ἀπέκλεισαν τὸν κίνδυνον τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, πιστεύοντες ὅτι μετὰ τὴν κατάρρευσι τῆς Ἰταλίας ἡ Ἑλλὰς θὰ ἦτο πολὺ ἀπησχολημένη νὰ ἀπορροφήση τοὺς ἀντάρτας εἰς τὰ πλαίσια τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, προκειμένου νὰ πολεμήση τοὺς Γερμανοὺς ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἐπίστευαν ὅτι ὁ ρόλος των ἦταν νὰ προετοιμάσουν τὸν πυρῆνα τοῦ νέου ἐθνικοῦ στρατοῦ καὶ δὲν τοὺς ἄρεσε καθόλου αὐτὸ ποὺ ἀπεκάλεσαν "ἀνοησίες" τοῦ Ζέρβα καὶ τοῦ Ἄρη, παρὰ τὸ γεγονός,*

ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δὲν συνέβαλλαν σὲ τίποτε στὸν ἀντάρτικο ἀγώνα. Ὁ Κρὶς ἐπίστευεν, ὅτι οἱ ἕξ συνταγματάρχαι θὰ ἦσαν χρήσιμοι περισσότερον ὅταν ἡ Ἑλλὰς θὰ ἦτο πλέον ἐλευθέρα».

Αργότερα (4 Μαΐου 1965) ο στρατηγός Θ. Παπαθανασιάδης, ταγματάρχης-επιτελής της «Επιτροπής των Συνταγματαρχών» το 1942, αποκάλυψε με επιστολή του προς τον Κρις Γουντχάουζ, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα Ακρόπολις αυτής της ημερομηνίας, ότι κατά τη συνάντηση εκείνη του είχε αναφέρει πως στην περιοχή Αγρινίου ο ίδιος είχε προπαρασκευάσει τη συγκρότηση Σώματος 200 ανταρτών. Το Σώμα τούτο δεν μπόρεσε να σταθεί, γιατί διαλύθηκε από τον Άρη πριν εξοπλιστεί. Τελικά, ο ίδιος ο ταγματάρχης και άλλοι αξιωματικοί της περιοχής εκείνης εντάχθηκαν στο Σώμα του γιατρού Γ. Παπαϊωάννου, που υπήρξε ένας από τους καλούς οπλαρχηγούς του Ζέρβα. Η διαβεβαίωση αυτή του στρατηγού Θ. Παπαθανασιάδη δεν μεταβάλλει τη δομή των πραγμάτων. Από όλη τη δράση της «Επιτροπής των Συνταγματαρχών», που φιλοδοξούσε να ηγηθεί στην αντίσταση, μόνο εκείνη η προσπάθεια αφορούσε τον ένοπλο αγώνα; Η περίπτωση αυτή επιβεβαιώνει τις αντιλήψεις που σχημάτισε ο Κρις Γουντχάουζ για τους Συνταγματάρχες.

Μαζική δράση

Σήμερα, που έχουμε μπροστά μας το ιστορικό πανόραμα της εποχής εκείνης, ξέρουμε πόσο τραγικά ανεδαφικές ήταν αυτές οι αντιλήψεις. Ο Τσιγάντες, όμως, ήρθε στην Ελλάδα με αποκρυσταλλωμένη, σαφή πεποίθηση για τον μαζικό και τον αντάρτικό αγώνα. Αυτό καταφαίνεται από ένα γεγονός: ότι, ενώ αγωνιζόταν να έρθει σε κάποια επαφή με τους εκπροσώπους των στρατιωτικών και τους παλιούς πολιτικούς, επεζήτησε και πέτυχε εύκολα να συνδεθεί με το ΕΑΜ. Η συνάντηση έγινε σύντομα, με τη μεσολάβηση του ταγματάρχη Κλαδάκη, ο οποίος, όπως είδαμε, ανήκε στο Σοσιαλιστικό Κόμμα. Και ο Τσιγάντες από την αρχή ζήτησε να οργανωθεί από το ΕΑΜ μια νέα απεργία των δημοσίων υπαλλήλων, την οποία αυτός θα ενίσχυε οικονομικά. Το ΕΑΜ συμφώνησε. Είχαν ήδη τεθεί σε ισχύ οι νόμοι Αρχών Κατοχής και κατοχικής κυβέρνησης, που προέβλεπαν βαρύτατες ποινές μέχρι θανάτου για τους δημοσίους υπαλλήλους που θα απεργούσαν. Αλλά η εθνική, επαναστατική έξαρσή τους ήταν σε τόσο υψηλό επίπεδο, ώστε δεν παρουσίασε δυσκολίες η νέα απεργία. Την οργάνωση και την καθοδήγησή της ανέλαβε –με εκτελεστικό όργανο την Πανυπαλληλική Επιτροπή– το Εργατοϋπαλληλικό ΕΑΜ (ΕΕΑΜ).

Οι βάσεις αυτού του συνδικαλιστικού-επαναστατικού οργάνου είχαν τεθεί από τον Ιούλιο του 1941, πριν ακόμη ιδρυθεί το ΕΑΜ. Τότε συνενώθηκαν οι τρεις μεγάλες συνδικαλιστικές παρατάξεις της Ελλάδας: η Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία, τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα και η παράταξη του Γιάννη Καλομοίρη (πρώην γενικού γραμ-

ματέα της ΓΣΕΕ). Το ΕΑΜ γρήγορα έθεσε υπό τον έλεγχό του το ενωμένο συνδικαλιστικό όργανο και το μετονόμασε σε ΕΕΑΜ. Και τότε ανέλαβε τη μεγαλύτερη προσπάθειά του.

Η απεργία ξέσπασε στις 7 Σεπτεμβρίου 1942 και διήρκεσε μία εβδομάδα. Ήταν πράγματι ο Τσιγάντες ο υποκινητής της; Πρέπει να το δεχτούμε, γιατί υπάρχουν πολλές μαρτυρίες. Μία από αυτές, η πιο έγκυρη, προέρχεται από τον τότε γραμματέα της Επιτροπής Πόλεως Αθηνών του ΕΑΜ Δ. Μπενετάτο, που είχε συντελέσει στις επαφές του ταγματάρχη με την οργάνωση και παρακολουθούσε υπεύθυνα τις απεργιακές ζυμώσεις. Και στο βιβλίο του *Το Χρονικό της Κατοχής* (σελ. 104 και 114) γράφει:

> «...*Ὁ Τσιγάντες μὲ τὴν παρουσία του στὴν Ἑλλάδα, εἶχε τὴν φιλοδοξία νὰ δώση νέα δραστηριότητα καὶ ὀργανωτικὴ ὤθησι στὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, παράλληλα ὅμως νὰ συμβάλλη στὴν ὀργάνωση καὶ νέων καταστάσεων κάτω ἀπὸ τὴν δικὴ του ἐποπτεία, χωρὶς νὰ παραλείψη νὰ προσεταιρισθῇ τὶς ἤδη ὑπαρκτὲς καταστάσεις. Ἀπὸ τὶς πρῶτες ἡμέρες τῆς ἐδῶ παρουσίας του ὁ Τσιγάντες ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ΕΑΜ. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἦταν ὁ παρακινητὴς τῆς πανεργατικῆς καὶ πανυπαλληλικῆς ἀπεργίας ποὺ ξέσπασε στὸ τέλος τοῦ Αὐγούστου 1942 [σημ. ὁ συγγραφέας κάνει λάθος. Στις 7-14 Σεπτεμβρίου ἔγινε ἡ ἀπεργία]. Ἡ ἐπαφὴ Τσιγάντε-ΕΑΜ πραγματοποιήθηκε διὰ μέσου τῶν Σοσιαλιστῶν...*
>
> »...*Ἡ δεύτερη ἀπεργία πραγματοποιήθηκε κατὰ παραγγελία τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Κυβέρνησης τοῦ Καΐρου ποὺ ἀφίχθηκε ἐκεῖνες τὶς 'μέρες...*»

Η νέα απεργία

Η απεργία που ξεκίνησε ως δημοσιοϋπαλληλική γρήγορα επεκτάθηκε σε εργατική. Και από την Αθήνα απλώθηκε σε πολλά επαρχιακά κέντρα. Βαθμιαία, αλλά με ορμή, κατέβηκαν, μετά τους δημοσίους υπαλλήλους, οι υπάλληλοι των οργανισμών δημοσίου δικαίου, οι τραπεζικοί, οι υπάλληλοι της τηλεφωνικής εταιρείας, το προσωπικό των νοσοκομείων, οι εργάτες της Ούλεν, του εργοστασίου Φιξ, 4 υφαντουργείων, των λιπασμάτων, οι ανθρακωρύχοι της Καλογρέζας, οι τροχιοδρομικοί, οι εφημεριδοπώλες. Και έκλεισαν τη φάλαγγα οι επαγγελματίες και οι δικηγόροι. Σαν χιονοστιβάδα, η απεργία ξεκίνησε με 20.000 και στις 14 Σεπτεμβρίου έφτασε τους 60.000.

Η κυβέρνηση θέλησε να κηρύξει τους υπαλλήλους σε πολιτική επιστράτευση, αλλά το προσωπικό του εθνικού τυπογραφείου αρνήθηκε να τυπώσει το διάταγμα. Οι Γερμανοί και οι Ιταλοί έκαναν αθρόες συλλήψεις απεργών. Ενώ συνεχιζόταν και

διογκωνόταν η απεργία, καταδικάστηκαν σε θάνατο από το ιταλικό στρατοδικείο Αθηνών ο εργάτης Π. Κοφινάκος των λιγνιτωρυχείων Καλογρέζας και από το γερμανικό στρατοδικείο ο Ευ. Αδαμίδης του εργοστασίου Φιξ. Την αυγή της 11ης Σεπτεμβρίου ο Κοφινάκος εκτελέστηκε. Αλλά η απεργία δεν ανακόπηκε. Την επομένη, ενώ οι εφημερίδες ανάγγειλαν τον τουφεκισμό, προσχωρούσαν και οι τροχιοδρομικοί. Ήταν ένας θρίαμβος της εθνικής εξέγερσης. Και από το κρησφύγετό του ο Ι. Τσιγάντες, από το σπίτι του στην οδό Δημοκρίτου ο Θεμ. Σοφούλης, αντιλαμβάνονταν, μαζί με όλους τους αστούς, τη δύναμη της παραγνωρισμένης μάζας.

Ο πρώτος έβλεπε σε εκείνο το φούντωμα –που δεν το φοβόταν– την ισχύ της επανάστασης. Τι έκανε όμως ο δεύτερος; Σκιρτούσε εντός του ο Σαμιώτης επαναστάτης; Απ' ό,τι ξέρουμε, προσέβλεπε στη γιγαντιαία δύναμη του λαού, περισσότερο σαν επίφοβο θηρίο που έπρεπε να δαμαστεί. Μόνο που τώρα αναγνώριζε πως η αντιμετώπισή του με εξορκισμούς και αδράνεια είχε πια ξεπεραστεί από τα πράγματα.

Οι πολιτικοί

Ο Τσιγάντες επιχείρησε να προσεγγίσει τον παλιό πολιτικό κόσμο. Δεν σημείωσε μεγάλη επιτυχία και είχε πολλές απογοητεύσεις. Αλλά δεν απέτυχε και πλήρως. Η διάβρωση είχε αρχίσει και ολοένα περισσότερα κομμάτια αποκόβονταν από το παγόβουνο. Για τις ζυμώσεις εκείνες είναι έγκυρη η παρακάτω κατάθεση του Πέτρου Γουναράκη, διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και υπουργού, την οποία έδωσε το 1945 στη Διεύθυνση Πληροφοριών του Γενικού Επιτελείου Στρατού:

> *«Μίαν ἡμέραν τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1942, μὲ παρεκάλεσεν ὁ (φίλος μου) Κ. Ἀντωνόπουλος (ἐργολάβος μηχανικός) νὰ ὑπάγω εἰς τὸ σπίτι του... καὶ ἐκεῖ μοῦ συνέστησε τὸν μακαρίτην Ἰωάννην Τσιγάντες, ὁ ὁποῖος πρὸ ὀλίγου εἶχεν ἔλθει εἰς Ἀθήνας μὲ ἄλλους, ὡς μοὶ εἶπεν, Ἕλληνας καὶ Ἄγγλους ἀξιωματικούς, ἐπιφορτισμένους μὲ κάποιαν ἀποστολὴν ἀπὸ τὴν Μέσην Ἀνατολὴν καὶ ὁ ὁποῖος συλλέγει πληροφορίας περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι καταστάσεως. Ἠθέλησε νὰ ἔχῃ καὶ τὴν ἰδικήν μου ἐπ' αὐτῆς γνώμην.*
>
> *»Τὸν Τσιγάντε ἐγνώριζον διὰ πρώτην φοράν, ἀλλ' εἶχον γνωρίσει τὸν ἀδελφόν του, νῦν Συνταγματάρχην Τσιγάντεν ἀπὸ τὸν καιρὸν καθ' ὃν ἤμην, κατὰ τὰ ἔτη 1919-1922, Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ὑπάτης Ἁρμοστείας τῆς Σμύρνης. Ὁ Ἰωάννης Τσιγάντες, τὸν ὁποῖον εἶδον ἀρκετὰς φορὰς μετὰ τὴν πρώτην μου τοιαύτην συνάντησιν (θὰ ἐξηγήσω κατωτέρω διατί) μοῦ ἐξήγησεν, ὅτι ἦτο ἐπιφορτισμένος ἀπὸ τὰς Ἀγγλικὰς Ναυτικὰς Ὑπηρεσίας τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ἀπὸ τὴν ἁρμοδίαν Ἀγγλικὴν ὑπηρεσίαν κατασκοπείας καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ἐν Καΐρῳ*

καὶ δὴ τὸν ἤδη Ἀντιπρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως Π. Κανελλόπουλον, μὲ στρατιωτικῆς φύσεως ἀποστολήν, ἡ ὁποία συνίστατο εἰς τὴν συλλογὴν στρατιωτικῆς φύσεως πληροφοριῶν καὶ τὴν ἐνέργειαν σαμποτὰζ κατὰ τοῦ Ἰταλικοῦ καὶ Γερμανικοῦ στρατοῦ. Συγχρόνως ὅμως μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὅτι ἦτο ἐπιφορτισμένος καὶ μὲ ἑτέραν, ἂς τὴν εἴπομεν, πολιτικοστρατιωτικῆς φύσεως ἀποστολήν.

»Τότε ὁ μυστικὸς πόλεμος, ἐν Ἑλλάδι, πρὸ ὀλίγου εἶχεν ἀρχίσει ἀσυστηματοποίητα καὶ ἡ ἐν Καΐρῳ Κυβέρνησις καὶ συγκεκριμένως ὁ Ἀντιπρόεδρος αὐτῆς Π. Κανελλόπουλος, ἐπεθύμουν νὰ ὑπάρξῃ κάποιος συντονισμὸς εἰς τὸν μυστικὸν κατὰ τῶν κατακτητῶν πόλεμον ἐν Ἑλλάδι. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἐχρειάζετο ἓν ὄργανον, μία Ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ἀναγνωριζομένη ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν τοῦ Καΐρου καὶ τὰς Συμμαχικὰς ἁρμοδίας Ἀρχὰς θὰ συνετόνιζε καὶ θὰ κατηύθυνε τὸν τότε μυστικὸν πόλεμον καὶ τὴν ἀντίστασιν εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία. Τὰ χρηματικὰ καὶ ἄλλα ὑλικὰ μέσα (ὅπλα κ.λπ.) θὰ ἐστέλλοντο εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν ταύτην, ἡ ὁποία καὶ θὰ ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν τοῦ Καΐρου, τῆς ὁποίας θὰ ἠκολούθει τὰς ὁδηγίας ὡς καὶ τὰς ὁδηγίας τῶν Συμμαχικῶν ἀρχῶν καὶ τὰς ὁποίας θὰ κατετόπιζε ἐπισήμως καὶ ὑπευθύνως περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς καταστάσεως καὶ τῶν ἐπιτοπίων μέσων, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυναὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὸν κατὰ τῶν κατακτητῶν ἀγῶνα.

»Μοῦ ἔκαμεν ἐντύπωσιν ἡ ζωηρότης, ἡ δύναμις τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ ὁ φλέγων πατριωτισμὸς τοῦ μακαρίτου Τσιγάντε, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔλθει πρὸ ὀλίγου μετὰ Ἑλλήνων καὶ Ἄγγλων συνεργατῶν, ὡς μοὶ εἶπεν, ἐκ Μέσης Ἀνατολῆς δι' ἀγγλικοῦ ὑποβρυχίου. Ἐπίσης μοῦ ἐπροξένει ἐντύπωσιν καὶ τὸ θάρρος του τὸ ὁποῖον ἔφθανε μέχρι σημείου ὥστε νὰ μὴ λαμβάνῃ οὐδὲ τὰς στοιχειώδεις διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην προφυλάξεις, ὄχι μόνον διὰ τὸ πρόσωπόν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ δι' ὃν εἶχε σταλῆ. Ὁ Τσιγάντες ἐπεκαλέσθη τὴν συνδρομή μου διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς δευτέρας του ταύτης ἀποστολῆς. Διότι, ὡς μοῦ εἶχεν εἴπει, ἀφοῦ εἴχομεν συναντηθῆ ἀρκετὰς φοράς, εἶχεν ἐκτιμήσει τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴν ἀνιδιοτέλειαν τῶν συμβουλῶν καὶ τῶν παρατηρήσεών μου. Εἰς τὸν μακαρίτην Τσιγάντεν εἶπον ὅτι ὅσον ἁπλῆ καὶ ἀτράνταχτος ἦτο ἡ θεωρητικὴ θέσις τοῦ ζητήματος, τόσον πολύπλοκος καὶ δύσκολος ἦτο ἡ πραγματοποίησίς του, ὑπό Κατοχὴν διπλῆν, διαθέτουσαν μεγάλα μέσα κατασκοπείας, ἀντικατασκοπείας καὶ παρακολουθήσεως. Ἀφ' ἑτέρου ὁ πολιτικὸς κόσμος, ὅστις ἔπρεπε νὰ βοηθήσῃ τὴν

προσπάθειαν ταύτην, δὲν μοῦ ἐφαίνετο ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν, λόγω τῶν ἀντιθέσεών του, νὰ βοηθήση πραγματικῶς εἰς τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου. Αἱ φιλοδοξίαι τῶν διαφόρων ἀξιωματικῶν ἀπετέλουν ἓν ἐπὶ πλέον σοβαρὸν ἐμπόδιον, τέλος δὲ καὶ ἡ ἐπιπολαιότης τινῶν ἐξ αὐτῶν οἱ ὁποῖοι θὰ συμμετεῖχον ἐκινδύνευε νὰ ματαιώση ἐν τῇ γενέσει της τὴν προσπάθειαν τοῦ σχηματισμοῦ ἐπιτροπῆς οἵαν τὴν ἐφαντάζετο καὶ εἶχεν ὁδηγίας νὰ ἐπιδιώξη ὁ Τσιγάντες. Ἐπέστησα ὅμως ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν τοῦ μακαρίτου Τσιγάντε ἐπὶ τῆς διαθέσεως τῶν χρηματικῶν πόρων τοὺς ὁποίους εἶχε φέρει μεθ' ἑαυτοῦ, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ νὰ μὴ πηγαίνουν χαμένα πολύτιμα χρήματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι διὰ τοῦ εὐκόλου κέρδους θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διαφθαροῦν συνειδήσεις. Προσέθεσα, ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅτι τὸ καλύτερον τὸ ὁποῖον εἶχε νὰ κάμη, ἦτο νὰ συμβουλευθῇ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Δαμασκηνόν.

»Ἐνταῦθα εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ εἴπω ὅτι εἰς τὰς ἀρχὰς ἤμην ἐξαιρετικὰ ἐπιφυλακτικὸς εἰς τὰς ἀνακοινώσεις μου, ἀλλὰ μετέπειτα, ὅταν ἐπείσθην ὅτι ὁ Τσιγάντες εὑρίσκετο πράγματι ἐν Ἑλλάδι μὲ ἐπίσημον ἀποστολήν, προθύμως παρέσχον εἰς αὐτὸν τὴν βοήθειαν τὴν ὁποίαν μοῦ ἐζήτησε. Πρὸ τούτου ὅμως πρέπει νὰ εἴπω ὅτι συνεβούλευσα ἐπιμόνως τὸν μακαρίτην Τσιγάντεν νὰ ἔλθη εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν πολιτικὸν κόσμον τῆς Χώρας, διότι οὗτος ἐτύγχανε γενικωτέρας ἀναγνωρίσεως μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, ἡ δὲ Ἐπιτροπή, τὴν ὁποίαν ἐφαντάζετο, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποτελεσθῇ ἀπὸ πρόσωπα τὰ ὁποῖα δὲν θὰ εἶχον γενικώτερον παρὰ τῷ λαῷ κῦρος, ἔστω καὶ ἂν ταῦτα ἦσαν καλύτερα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὸν πολιτικὸν κόσμον, διότι τὸ κῦρος δὲν δημιουργεῖται ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην.

Οι δημοκρατικοί

»Ὁ Τσιγάντες κατέβαλε τὴν προσπάθειαν ταύτην, ἀλλ' ἀτελεσφόρως, καθ' ἃ μοὶ εἶπεν, ἀπογοητευμένος διὰ τοῦτο, δι' ὃ καὶ ἀπηυθύνθη ἐκ νέου εἰς ἐμὲ καὶ παρεκάλεσε νὰ τὸν θέσω εἰς ἐπαφὴν μὲ δημοκρατικὰ στοιχεῖα τῆς Χώρας καὶ τοῦτο διὰ τὸν ἑξῆς λόγον: Οἱ περισσότεροι τότε ἐν Ἑλλάδι, ἔθετον ὡς προϋπόθεσιν τῆς συνεργασίας των εἰς τοιαύτας ἐπιδιώξεις τὴν παραμέρισιν τοῦ Βασιλέως Γεωργίου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τότε ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος ἦτο ὁ Ἀρχηγὸς τοῦ Κράτους ἐν πολέμω καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἐξεπροσώπει δὲ παρὰ τῇ διεθνεῖ γνώμῃ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀντιστάσεως κατὰ τοῦ κατακτητοῦ. Ἐφ' ὅσον οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ὁ Τσιγάντες ἐνόμισεν ὅτι θὰ ἔπρεπε ἡ σχετικὴ προσπάθεια νὰ γίνη με-

ταξὺ δημοκρατικῶν κυρίως στοιχείων, ἀνηκόντων εἰς τὸν πολιτικὸν κόσμον καὶ εὑρισκομένων εἰς τὴν ἀρχὴν οὕτως εἰπεῖν, τοῦ πολιτικοῦ των σταδίου ἢ καὶ μή, ἀλλ' ἀποδεχομένων τὰς ἀπόψεις ταύτας. Βεβαίως δὲν ἀπέκλειε καὶ τὴν συμμετοχὴν καθαρῶς βασιλικῶν παραγόντων. Ἡ ἄποψίς του ἦτο ὅτι προκειμένου περὶ πολέμου κατὰ τοῦ κατακτητοῦ ἔπρεπε νὰ τεθοῦν κατὰ μέρος αἱ πολιτειακαί, πολιτικαὶ καὶ κοινωνικαὶ διαφοραὶ καὶ ἅπαντες νὰ ἑνωθοῦν εἰς τὸν τοιοῦτον ἀγῶνα διὰ νὰ ἐμπνεύσουν τὰς αὐτὰς ἀπόψεις καὶ εἰς τὸν πολὺν κόσμον.

»Ἐν τοιαύτῃ σειρᾷ σκέψεων ἔθεσα εἰς ἐπαφὴν τὸν μακαρίτην Τσιγάντεν, διαδοχικῶς μὲ τοὺς κ.κ. Στέφ. Στεφανόπουλον, Βουλευτὴν καὶ Ὑπουργὸν καὶ νῦν μέλος τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, Κωνστ. Τσάτσον, καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ πρώην Ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν, ἰδιαίτερον δὲ φίλον τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ μετέπειτα Ἀντιβασιλέως, τὸν κ. Γ. Παπανδρέου, πρώην βουλευτήν, Ὑπουργὸν καὶ Πρωθυπουργὸν καὶ Ἀρχηγὸν τοῦ Δημοκρατικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος, τὸν κ. Ἀλ. Μυλωνᾶν, πρώην βουλευτήν, Ὑπουργὸν καὶ Ἀρχηγὸν τοῦ Ἀγροτικοῦ Κόμματος, Ἀλέξ. Σβῶλον, καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀρχηγὸν τῆς Ε.Λ.Δ.-Σ.Κ.Ε.

»Αἱ περισσότεραι συναντήσεις ἐγένοντο εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὁμήρου 43 οἰκίαν μου μὲ πᾶσαν προφύλαξιν, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ συνώδευε τὸν μακαρίτην Τσιγάντεν ὁ τότε καὶ νῦν Διευθυντὴς τῆς Ἀστυνομίας Ἀθηνῶν κ. Ἄγγ. Ἔβερτ. Ἔπρεπεν ὅμως καὶ κάποιος μὴ γνωστὸς εἰς τὸν πολὺν κόσμον, διὰ λόγους εὐνοήτους, ἀλλὰ μὲ κῦρος, νὰ προεδρεύσῃ τῆς τοιαύτης, ἃς εἴπωμεν, Ἐπιτροπῆς Συντονισμοῦ, τὴν ὁποίαν μετέπειτα οὗτος ὠνόμασε Ἐθνικὸν Συμβούλιον καὶ ὡς τοιοῦτος εἶχεν ὑποδειχθῆ ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Δαμασκηνός, τοῦ ὁποίου ἡ κατὰ τὴν Κατοχὴν δρᾶσις εἶναι γνωστὴ εἰς ὅλους καὶ μὲ τὸν ὁποῖον καὶ ἐγὼ συνειργαζόμην ὑπὸ τὴν ἰδιότητά μου ὡς μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Προστασίας Ἀπόρων Κρατουμένων προεδρευομένης ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἥτις εἶχε συσταθῆ παρὰ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς. Ὁ κ. Ἀλ. Σβῶλος ὁ ὁποῖος συνεζήτησε ἀρκετὰς φορὰς μετ' ἐμοῦ τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ὁ ὁποῖος συνηντήθη μὲ τὸν Τσιγάντεν ἐν τῇ οἰκίᾳ μου καὶ συνωμίλει μετ' αὐτοῦ, δὲν συνεφώνησε τελικῶς μὲ τὰς ἀπόψεις τοῦ Τσιγάντε, μετεῖχε ἄλλως τε τότε τοῦ ΕΑΜ καὶ φαίνεται ὅτι καὶ τούτου τοῦ λόγου ἕνεκεν, δὲν ἐδέχθη νὰ δώσῃ συνέχειαν εἰς τὴν ὑπόθεσιν. Ἐγὼ ἠρνήθην διὰ τὸν ἑαυτόν μου νὰ μετάσχω τοιαύτης Ἐπιτροπῆς, καίτοι μοῦ ἐπροτάθη

τοῦτο, εἰπὼν ὅτι εἶμαι πρόθυμος νὰ παράσχω οἱανδήποτε ἄλλην ὑπηρεσίαν ἥτις ἤθελε μοῦ ζητηθῆ, περιωρίσθην δὲ εἰς τὸ νὰ μετέχω τῶν σχετικῶν συσκέψεων διὰ νὰ διευκολύνω τὰς ἐπαφὰς αἱ ὁποῖαι δὲν ἦσαν καὶ τόσον εὔκολοι, διότι ἅπαντες οἱ ἐκ τῶν προαναφερθέντων ἢ κατεζητοῦντο ἢ ἐκρύπτοντο, ἀλλὰ παρέσχον ὅλας τὰς ἐκθέσεις αἵτινες μοῦ ἐζητήθησαν διὰ νὰ διαβιβασθοῦν εἰς Κάϊρον περὶ τῆς ἐπιδεινώσεως τῆς οἰκονομικῆς, δημοσιονομικῆς καὶ νομισματικῆς καταστάσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη ἐν Ἑλλάδι. Οὐδένα ἄλλον ἐκ τῆς ἀποστολῆς Τσιγάντε ἐγνώρισα, ἀλλ' ἔβλεπον ἕνα δύο ἀκολούθους του, ἀγνώστους εἰς ἐμὲ καὶ κατ' ὄνομα, τοὺς ὁποίους ἀπεκάλει μὲ ψευδώνυμα, ὁσάκις ἔτυχε νὰ ἐπισκεφθῶ ἐγὼ τὸν μακαρίτην Τσιγάντεν ὀλιγίστας φορὰς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ παιδικοῦ μου φίλου καὶ νῦν Ἀντισυνταγματάρχου τῆς Ἐπιμελητείας Πάνου Προεστοπούλου καὶ ἅπαξ εἰς κάποιαν οἰκίαν τῆς ὁδοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀκριβῶς ποῦ, διότι ἦτο βράδυ καὶ σκοτεινά.

»Αἱ σχετικαὶ συνεννοήσεις κατέληξαν εἰς ἀποτέλεσμα περὶ τὰ τέλη τοῦ Δεκεμβρίου ἢ ἀρχὰς τοῦ Ἰανουαρίου 1943, δηλ. ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ μακαρίτου Τσιγάντε. Ἐκεῖνοι δὲ οἵτινες ἀπετέλουν τὴν Ἐπιτροπὴν κατὰ τηλεγράφημα διαβιβασθὲν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Τσιγάντε εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν Καΐρου καὶ τὸ ὁποῖον μοῦ ἀνέγνωσε πρὸ τῆς ἀποστολῆς του ἦταν: Ὁ τότε Ἀρχιεπίσκοπος κ. Δαμασκηνὸς καὶ οἱ κ.κ. Γ. Παπανδρέου, Στ. Στεφανόπουλος, Ἀλ. Μυλωνᾶς καὶ Κ. Τσάτσος. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἢ τὸ Συμβούλιον θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῆ καὶ δι' ἄλλων προσώπων».

Οργανώσεις

Η συγκρότηση της επιτροπής εκείνης ήταν η σοβαρότερη έως τότε οργάνωση των πολιτικών δυνάμεων του αστικού κόσμου. Πολλοί πολιτευτές των παλιών κομμάτων ανέπτυσσαν ήδη ως άτομα μικρή ή μεγάλη αντιστασιακή δραστηριότητα. Όπως –ενδεικτικά αναφέρουμε– ο Κ. Τσάτσος, ο Κ. Καλλίας, ο Γρ. Κασιμάτης κλπ. Αλλά τώρα άρχισε η συστηματική και οργανωμένη ένταξη στον αγώνα. Ταυτόχρονα, εμφανίστηκαν και νέες μαχητικές οργανώσεις που προέρχονταν από την αστική τάξη, ήταν δηλαδή –κατά τις καθιερωμένες εκφράσεις– δεξιές και συντηρητικές. Οι κυριότερες από τις οργανώσεις αυτές ήταν:

α. Η «ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ» (ΕΔ), με επικεφαλής τούς Τρύφωνα Τριανταφυλλάκο, Παν. Σιφναίο, Αχ. Παπαδάκο, Γεώργ. Δρόσο, Γεώργ. Παππά, Μιχ. Αντωνόπουλο, Π. Κόκκα, Δ. Δοντά, Ελ. Γαλήτη, Ιφιγ. Φλέσσα, Πασιθέα Σαλλιγγάρου, εμφανίστηκε

στα τέλη του 1942. Ανέπτυξε δραστηριότητα στον τομέα του μυστικού αντιστασιακού Τύπου και εξέδωσε την εφημερίδα Μάχη, καθώς και ραδιοφωνικό δελτίο. Έπαιξε ρόλο όχι αμελητέο, αν και αργότερα ορισμένα στελέχη της, όπως ο στρατηγός Λιάκος και ο συνταγματάρχης Γερακίνης, τρομαγμένα από την άνοδο της Αριστεράς, προσχώρησαν στα Τάγματα Ασφαλείας.

β. Το «ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΟΜΙΤΑΤΟΝ» (ΕΚ), με επικεφαλής τούς Γεώργ. Βήχο, Νικ. Γρηγοριάδη, Γεώργ. Ζαρκάδα, Γιάννη Ζαχαράκη, Ανδρέα Καββαδία, Κυριάκο Καραμάνο, Δημ. Καψάλη, Ιωάν. Νικολόπουλο, Γεώργ. Νταουντάκη, Ιωάν. Ταμπούρη, Κων. Λαμπαδάριο, Δημ. Τσίμπα, Κοσμά Βέριο, Νικηφ. Παμπούκη, Δημ. Ρεδιάδη, Μιχ. Μάτζο, Γ. Αναγνωστόπουλο, Ι. Σπανδόπουλο, Νικ. Σπηλιωτόπουλο. Εξέδωσε την εφημερίδα Ελεύθερη Σκέψη και ραδιοφωνικό δελτίο. Υπέστη πολλές καταδιώξεις.

γ. Η «ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ» (ΟΕΕ), με επικεφαλής τούς Νικ. Σαλίγγαρο, Χαρ. Καλαμποκίδη, Βασ. Μιχόπουλο, Αθ. Λεβίδη, Άννα Καλαμποκίδου, αρχιμανδρίτη Ιωακείμ Σμυριώτη.

Οι ομάδες αυτές επέδειξαν δραστηριότητα, αλλά μέσα σε στενό κύκλο ανθρώπων. Δεν είχαν επίδραση σε ευρείες μάζες.

Η ΠΕΑΝ

Υπήρχε όμως ήδη μια ακόμη οργάνωση, αστικής προέλευσης επίσης και χωρίς επαφή με τις μάζες, η οποία έκανε ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία της στον αγωνιστικό χώρο το 1942. Επρόκειτο για την ΠΕΑΝ, για την οποία μιλήσαμε. Είχε άμεση σχέση και με τις αγγλικές μυστικές υπηρεσίες (ΜΟ4) και με την κυβέρνηση του εξωτερικού και με τον «Όμηρο» (ο υποσμηναγός Κυρ. Περίκος, από τα ηγετικά της μέλη, ανήκε στο Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Π. Κανελλόπουλου). Και, από την αρχή της παρουσίας του ταγματάρχη Τσιγάντε στην Αθήνα, ανέπτυξε συνταρακτική δράση μέσα στην πρωτεύουσα, που είχε κύριο στόχο τους συνεργάτες των Γερμανών και των Ιταλών.

Οι κατοχικές Αρχές, όπως ήταν φυσικό, προσπαθούσαν, πέραν της κυβέρνησης του εσωτερικού, να προσεταιριστούν Έλληνες για να τους μετατρέψουν σε όργανά τους, ή για να επανδρώσουν τις μυστικές υπηρεσίες τους, ή για να συγκροτήσουν οργανώσεις που να αναλάβουν φιλοαξονική πολιτική δράση. Αυτές οι δεύτερες ήταν οι πιο επικίνδυνες, γιατί ασκούσαν ανοικτή προπαγάνδα. Και προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν την οικονομική εξαθλίωση για τη στρατολογία οπαδών, με τους οποίους φιλοδοξούσαν να δημιουργήσουν εθελοντικό στρατιωτικό Σώμα για τη Ρωσία. Αλλά και τις μυστικές υπηρεσίες, καθώς και τη σχολή κατασκόπων που λειτουργούσε στην οδό Αχαρνών, τροφοδοτούσαν με επιδόξους πράκτορες.

Πριν ακόμη από την Κατοχή, υπήρχε το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, με

αρχηγό τον Γεώργιο Μερκούρη. Αλλά οι Γερμανοί ίδρυσαν επιπλέον τρεις οργανώσεις: την ΟΕΔΕ, την ΜΠΟΥΝΤ και την ΕΣΚΟ. Η ΠΕΑΝ ανέλαβε την επίθεση εναντίον τους. Η εξόρμησή της άρχισε τη 15η Αυγούστου 1942: ένα γερμανικό αναρρωτήριο στη διασταύρωση των οδών Πατησίων και Βασιλέως Ηρακλείου, στο οποίο διέμεναν πολλά μέλη των φιλοναζιστικών οργανώσεων, χτυπήθηκε με βόμβα και τα θύματα ήταν αρκετά.

Αλλά, ενώ οι γερμανικές καταδιωκτικές δυνάμεις εξαπέλυσαν τεράστιο ανθρωποκυνηγητό για την ανακάλυψη των δραστών, η ΠΕΑΝ στις 22 Αυγούστου ανατίναξε τα γραφεία της ΟΕΔΕ, στην οδό Κατακουζηνού. Το τρίτο χτύπημα δόθηκε στις 20 Σεπτεμβρίου. Στη γωνία των οδών Γλάδστωνος και Πατησίων 8 ήταν τα γραφεία της κυριότερης από τις φιλοναζιστικές οργανώσεις, της ΕΣΠΟ (Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση). Εκείνο το μεσημέρι μια τρομερή έκρηξη συγκλόνισε το κέντρο της Αθήνας. Τα γραφεία της ΕΣΠΟ τινάχτηκαν στον αέρα. Το κτίριο όπου βρίσκονταν παραδόθηκε στις φλόγες. Τα ιταλικά και γερμανικά ασθενοφόρα μετέφεραν σωρηδόν νεκρούς και τραυματίες. Και μόνο μετά τον πόλεμο έγιναν γνωστά τα αποτελέσματα της έκρηξης στα κατάμεστα γραφεία. Σκοτώθηκαν 29 μέλη της ΕΣΠΟ και 43 Γερμανοϊταλοί αξιωματικοί και στρατιώτες. Τραυματίστηκαν 25 μέλη της ΕΣΠΟ και 5 Γερμανοϊταλοί. Ήταν Κυριακή και γινόταν πανηγυρική συγκέντρωση. Μεταξύ των τραυματιών ήταν και ο αρχηγός της οργάνωσης, γιατρός Σπύρος Στεροδήμας, που υπέκυψε στα τραύματά του στον «Ευαγγελισμό», την 6η Οκτωβρίου.

Το χτύπημα της ΠΕΑΝ ήταν αυτή τη φορά εξουθενωτικό. Και, γενικότερα, τα τρία επικά εκείνα σαμποτάζ αποτελούσαν γεγονότα σπάνιας σημασίας. Εκτός από τον ηρωικό χαρακτήρα τους, που εξύψωνε τη μαχητικότητα του λαού, είχαν επιπτώσεις εθνικές και πολιτικές πρώτης γραμμής. Γιατί έπληξαν αποφασιστικά τις φιλοναζιστικές οργανώσεις και παρέλυσαν την προσπάθεια προσεταιρισμού Ελλήνων προδοτών. «Η ΠΕΑΝ τρομοκράτησε τους τρομοκράτες» (Δ. Μπενετάτος).

Εκτελέσεις

Το τίμημα όμως που πλήρωσε η ΠΕΑΝ για τους δυναμικούς θριάμβους της ήταν βαρύτατο. Τρεις ημέρες μετά την ανατίναξη των γραφείων της ΕΣΠΟ, οι αθηναϊκές εφημερίδες δημοσίευσαν υποχρεωτικά την εξής ανακοίνωση της Ανώτατης Ιταλικής Στρατιωτικής Διοίκησης:

«Τὴν 20ὴν τρέχοντος, ἐντὸς ἑνὸς κτιρίου τῆς ὁδοῦ Πατησίων 8, προεκλήθη ἡ ἀνάφλεξις ἐκρηκτικοῦ μηχανήματος, ἥτις ἐπέφερε τὸν τραυματισμὸν πολυαρίθμων προσώπων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στρατιωτικῶν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων Κατοχῆς, ὡς καὶ τὸν ἐμπρησμὸν τοῦ κτιρίου.

»Ἐνῶ διεξάγονται δραστήριαι ἀνακρίσεις διὰ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ τὴν

σύλληψιν τῶν ἐνόχων, ἡ Ἀνωτάτη Στρατιωτικὴ Διοίκησις τῶν Ἰταλικῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων ἐθεώρησεν ὅτι ἡ ἐπανάληψις τρομοκρατικῶν πράξεων δὲν δικαιολογεῖ οὐδὲν μέτρον ἐπιεικίας καὶ ἀπεφάσισεν τὴν ἐκτέλεσιν τῆς καταδίκης εἰς θάνατον τῶν κάτωθι ἀναφερομένων τριῶν προσώπων, δικασθέντων καὶ καταδικασθέντων ἤδη εἰς τὴν ποινὴν ταύτην ὑπὸ τοῦ Στρατοδικείου πολέμου, ὡς ἐνόχων κατοχῆς ὅπλων καὶ πολεμοφοδίων καὶ διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐκτέλεσις τῆς καταδίκης εἶχεν ἀνασταλῆ:

»Ζηκόπουλος Ἰωάννης ἐξ Ἁγίας Σωτῆρας, Τσιασσίδης Ἠλίας ἐξ Ἐρχάδας (Τουρκίας), Γκουκάρας Λεωνίδας ἐκ Μεγαλοχωρίου.

»Ἡ ἐκτέλεσις ἔλαβε χώραν τὴν χαραυγὴν τῆς σήμερον».

Αυτοί οι ατυχείς όμηροι δεν είχαν καμιά σχέση με την ΠΕΑΝ. Αλλά πολύ γρήγορα ήρθε η σειρά της. Οι συντονισμένες προσπάθειες ιταλικών και γερμανικών καταδιωκτικών δυνάμεων κατέληξαν στη σύλληψη της ηγεσίας της οργάνωσης: Α. Σκούρα, Κ. Περίκου, Ι. Κατεβάτη, Δ. Λόη, Δ. Παπαδοπούλου, Ιουλίας Μπίμπα. Καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν διαδοχικά. Και νά πώς έγινε η εκτέλεση του υποσμηναγού Κ. Περίκου την 4η Φεβρουαρίου 1943, κατά την έκθεση του ιερέα Νικόδημου Γραικού, που, κατ' εντολή της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, τον συνόδευσε μέχρι του τάφου:

«Εἰς ἐκτέλεσιν τῆς δοθείσης μοι ἐντολῆς ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πρωτοσυγκέλλου, ὅπως μεταβῶ εἰς τὰς γερμανικὰς φυλακὰς Ἀβέρωφ κατὰ τὸ ἀπόγευμα τῆς 3ης τρέχοντος μηνὸς Φεβρουαρίου καὶ δεχθῶ εἰς ἐξομολόγησιν μελλοθανάτους τινὰς καὶ μεταδώσω αὐτοῖς τὰ Ἄχραντα Μυστήρια, ὑποβάλλω ὑμῖν κατωτέρω μετὰ σεβασμοῦ, τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν.

»Ὅτε μετέβην τὴν 5ην ἀπογευματινὴν εἰς τὰς ἄνω φυλακάς, μοὶ ἀνεκοινώθη, ὅτι τὴν ἐπιοῦσαν πρόκειται νὰ ἐκτελεσθῶσι τέσσαρα ἄτομα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἐπεκοινώνουν τὴν πρωΐαν, μὲ ὡδήγησαν δέ, ὅπως διανυκτερεύσω εἰς τὰς προσωρινὰς γυναικείας φυλακὰς (Ἐμπειρίκειον).

»Τὴν πρωΐαν τῆς 4ης Φεβρουαρίου καὶ περὶ ὥραν 5.20 π.μ., ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς μελλοθανάτους, τῶν ὁποίων τὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἑξῆς:

»1ος.– Κωνσταντῖνος Περῖκος, ὑποσμηναγός, ἐτῶν 37, ἔγγαμος, κάτοικος Ἀθηνῶν, ὁδὸς Μιχαὴλ Βόδα 137, καταλιπὼν σύζυγον καὶ τρία τέκνα.

»2ος.– Ἠλίας Νταΐκος, ὁδηγὸς αὐτοκινήτων, ἐτῶν 37, ἔγγαμος, κάτοικος Ἀθηνῶν, ὁδὸς Λομβάρδου 68, καταλιπὼν μητέρα, ἀδελφούς, σύζυγον καὶ τέκνα.

»3ος.– Κωνσταντῖνος Λαμπρόπουλος, ὁδηγὸς αὐτοκινήτων, ἐτῶν 36, ἄγαμος, κάτοικος Ἀθηνῶν, ὁδὸς Ἁγίας Σοφίας 153, καταλιπὼν μητέρα· καὶ

»4ος.– Σάββας Μιχαλόπουλος, ἐργατικός, ἐτῶν 21, ἄγαμος, κάτοικος Πειραιῶς, ὁδὸς Χορμοβίτου 153α, καταλιπὼν μητέρα καὶ 6 μικρότερα ἀδέλφια.

»Ἅπαντες μὲ ἐδέχθησαν μετὰ προθυμίας καὶ θάρρους, ἐξωμολογήθησαν εἰλικρινῶς καὶ μετέλαβον τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων μετὰ κατανύξεως.

»Μερικὰ σημειώματα, ἐκείνην τὴν στιγμὴν γραφέντα παρ' αὐτῶν, παρεδόθησαν εἰς τὴν παρισταμένην διερμηνέα τῶν φυλακῶν.

»Ἅπαντες μὲ παρεκάλεσαν, ὅπως ἐπισκεφθῶ τὰς οἰκογενείας των καὶ διαβιβάσω αὐταῖς τὸν τελευταῖον των χαιρετισμόν.

»Ἐπίσης παρακαλοῦν τὴν Ὑμετέραν Μακαριότητα, ὅπως λάβη πρόνοιαν διὰ τὰ ὀρφανὰ τέκνα των.

»Ἰδιαιτέρως, ὁ ὑποσμηναγὸς Κωνστ. Περῖκος ὑποβάλλει τὰς εὐχαριστίας του πρὸς τὴν Ὑμετέραν Μακαριότητα διὰ τὰς ἐνεργείας καὶ τοὺς κόπους οὓς κατέβαλεν, ὅπως ἐπιτύχη νὰ τοῦ δοθῆ χάρις.

»Ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἀνωτέρω ἐγένετο εἰς τὸ Σκοπευτήριον τῆς Καισαριανῆς ὑπὸ γερμανικοῦ ἀποσπάσματος κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν:

»1ος. Τὴν 7 π.μ., ἐξετελέσθη ὁ Κωνσταντῖνος Λαμπρόπουλος, ποιήσας πρὸ τῆς ἐκτελέσεως τὸ σημεῖον τοῦ Τιμίου Σταυροῦ.

»2ον. Τὴν 7.10' π.μ. ὁ Σάββας Μιχαλόπουλος.

»3ος. Τὴν 7.30' π.μ., ὁ ὑποσμηναγὸς Κωνσταντῖνος Περῖκος, ὁ ὁποῖος πρὸ τῆς ἐκτελέσεώς του εἶπε τὰ ἑξῆς περίπου πρὸς τοὺς παρισταμένους Γερμανούς: "Δὲν αἰσθάνομαι ἐναντίον σας τίποτε. Ἐσεῖς ἐκάματε τὸ καθῆκον σας. Ὁμοίως καὶ ἐγὼ ἔκαμα τὸ καθῆκον μου. Εἶμαι Ἕλλην ἀξιωματικὸς τῆς Ἀεροπορίας, ὑποσμηναγός. Σᾶς εὐχαριστῶ πολύ". Οἱ δὲ παριστάμενοι Γερμανοὶ ἀξιωματικοὶ ἐχαιρέτησαν ἅπαντες στρατιωτικῶς.

»Ὀλίγον δὲ πρὸ τῆς ἐκτελέσεώς του ἀνεφώνησε "Ζήτω ἡ Ἑλλάς".

»καὶ 4ος. Τὴν 7.40' π.μ., ὁ Ἠλίας Ντάϊκος.

»Ἅπαντες, μέχρι τῆς ἐκτελέσεώς των, ἐτήρησαν ψυχραιμίαν καὶ θάρρος ἀπαράμιλλον. Μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τὰ πτώματα ἐτέθησαν ἐντὸς φερέτρων καὶ παρεδόθησαν εἰς κληθέντα ἀστυφύλακα ἐπὶ ἀποδείξει, ἀφοῦ προηγουμένως ἐψάλη ὑπ' ἐμοῦ Τρισάγιον».

Ανατροπή

Στο μεταξύ, κοσμοϊστορικές αλλαγές έγιναν στην πορεία του πολέμου. Το καλοκαίρι του 1942 η προέλαση των δυνάμεων του Άξονα στην Ευρώπη και στην Αφρική

είχε φτάσει στο ανώτατο σημείο της. Ενώ στη Ρωσία οι Γερμανοί ορμούσαν προς το Στάλινγκραντ και τον Καύκασο, στη βόρεια Αφρική ο Ρόμμελ προωθούσε τις θωρακισμένες μεραρχίες του έως τα πρόθυρα του Δέλτα του Νείλου. Την 29η Ιουνίου 1942, κατελήφθη η Μάρσα Ματρούχ και έφτασε ο Μουσολίνι στο μέτωπο, στο οποίο παρέμεινε έως την 20ή Ιουλίου, περιμένοντας να κάνει είσοδο θριάμβου στην Αλεξάνδρεια. Αναγκάστηκε όμως να επιστρέψει και στον γυρισμό, οδηγώντας ο ίδιος το τρικινητήριο αεροπλάνο του, πέρασε από την Αθήνα.

Ήταν Δευτέρα, 9 το πρωί της 20ής Ιουλίου, όταν έφτασε στο αεροδρόμιο του Τατοΐου. Εμφανίστηκε φορώντας την αποικιακή στολή του πρώτου στρατάρχη της αυτοκρατορίας. Με ανοικτό αυτοκίνητο, έχοντας δίπλα του τον στρατηγό Τζελόζο, κατέβηκε στην Αθήνα και επισκέφθηκε την Ακρόπολη. Δέχτηκε κατόπιν τον Γερμανό πληρεξούσιο Άλτεμπουργκ και τον πρωθυπουργό Τσολάκογλου, επιθεώρησε μονάδες της Μεραρχίας Μπρέννερο και αναχώρησε το ίδιο απόγευμα. Τρεις μήνες όμως αργότερα, στις 23 Οκτωβρίου 1942, είχε αρχίσει η άμπωτη των Γερμανοϊταλών στη βόρεια Αφρική. Την ημέρα εκείνη η 8η Βρετανική Στρατιά με αρχηγό τον Μοντγκόμερυ επιτέθηκε στο Ελ Αλαμέιν. Και, σε λίγες μέρες, ο Ρόμμελ πήρε τον δρόμο της φυγής που τερματίστηκε στην Τύνιδα, με την παράδοση του «Άφρικα Κορπς». Στις 8 Νοεμβρίου έγινε η δεύτερη μεγάλη επίθεση των Συμμάχων, με την ισχυρή απόβαση στη γαλλική βόρεια Αφρική (Μαρόκο, Αλγερία), ενώ στο Ανατολικό Μέτωπο οι Γερμανοί είχαν καθηλωθεί στο Στάλινγκραντ. Και, μολονότι η κύρια οργανωμένη δύναμη του Άξονα, ο γερμανικός στρατός, δεν είχε συντριβεί, ο πόλεμος είχε περάσει την καμπή του.

Οι αντίκτυποι της γενικής στρατιωτικής μεταβολής ήταν ισχυροί στην Ελλάδα. Και η υπεραισιόδοξη πεποίθηση του λαού, ότι επίκειται η απελευθέρωση, είχε μια απροσδόκητη συνέπεια: να εμφανιστούν στην Αθήνα και στις άλλες πόλεις σημαντικά αποθέματα τροφίμων, τα οποία οι «μαυραγορίτες» διατηρούσαν κρυφά έως τότε. Οι τιμές των τροφίμων έπεσαν και η τεράστια άνοδος της χρυσής λίρας ανακόπηκε. Αλλά σύντομα η οικονομική κατάσταση θα κατρακυλούσε πάλι, με την παράταση του πολέμου.

Η γενική τροπή των επιχειρήσεων προκάλεσε νέα άνοδο του απελευθερωτικού πνεύματος, ενώ οι συνεργαζόμενοι με τον εχθρό έπαθαν πανικό. Και τη 19η Νοεμβρίου αναγγέλθηκε η παραίτηση του πρωθυπουργού Τσολάκογλου. Τον αντικατέστησε ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, καθηγητής Κων. Λογοθετόπουλος, ο οποίος στις 2 Δεκεμβρίου όρκισε τους νέους υπουργούς – η κυβερνητική σύνθεση είχε ως εξής:

→ Κ. Λογοθετόπουλος, πρωθυπουργός, υπουργός Προνοίας και Παιδείας

→ Σ. Γκοτζαμάνης, υπουργός Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας

→ Σ. Μουτούσης, Συγκοινωνίας και Εμπορικής Ναυτιλίας
→ Α. Ταβουλάρης, Εσωτερικών
→ Αν. Μάρκος, Δικαιοσύνης
→ Γ. Μπάκος, Εθνικής Αμύνης
→ Ε. Τσιρονίκος, Γεωργίας και Επισιτισμού
→ Ν. Καλύβας, υφυπουργός Εργασίας
→ Λ. Τσιριγώτης, υφυπουργός Προεδρίας.

Η κυβέρνηση αυτή, όπως η προηγούμενη, θα έπαιζε τον ρόλο του ανδρείκελου, χωρίς να ασκεί καμιά επίδραση στην κατοχική ελληνική πραγματικότητα, στην οποία δέσποζε ολοένα περισσότερο ο ένοπλος αγώνας, που ραγδαία μορφοποιούνταν στον ανταρτοπόλεμο.

Ανταρτοπόλεμος

Ο Ι. Τσιγάντες είδαμε ότι συνέλαβε τη σημασία του αντάρτικου και μετά από τις αρχικές διαρθρώσεις της εργασίας του στράφηκε προς αυτό. Σύντομα όμως διαφοροποίησε τις αντιλήψεις και τις σχέσεις του με το ΕΑΜ. Μετά την αρχική συνεργασία μαζί του, όταν αντιλήφθηκε την αναπτυσσόμενη δύναμή του, αποφάσισε να ακολουθήσει τον άλλο δρόμο: τον αντιστασιακό ανταγωνισμό. Να δημιουργηθεί αντίρροπη μαζική και ένοπλη δύναμη, η οποία θα υπερφαλάγγιζε την ΕΑΜική. Συνεπώς, να συγκροτηθεί ένα ενιαίο αντάρτικο στράτευμα που θα υπερέβαλλε τον ΕΛΑΣ, αμιλλώμενο μαζί του και ξεπερνώντας τον στον αντιστασιακό αγώνα. Και τότε θα αναγκαζόταν ο ΕΛΑΣ να προσχωρήσει στον αντίρροπο αυτό αντάρτικο στρατό. Στην αρχή προσανατολιζόταν προς την ενίσχυση του ΕΔΕΣ για να αποτελέσει τη βάση του ενιαίου αυτού αντάρτικου. Και του προσέφερε μια σημαντική υπηρεσία. Αυτός ήταν που συνέδεσε την αγγλική αποστολή του Έντυ Μάγερς με τον Ζέρβα, με αποτέλεσμα τον θρίαμβο του Γοργοπόταμου. Και το ιστορικό στο σημείο τούτο έχει ως εξής: Ο Τσιγάντες, φτάνοντας στην Ελλάδα, είχε, μεταξύ άλλων, την αποστολή να αχρηστεύσει τη διώρυγα του Ισθμού της Κορίνθου. Επρόκειτο για σαμποτάζ παρεμφερές και παράλληλο με του Γοργοπόταμου. Εν όψει της μεγάλης επίθεσης της 8ης Στρατιάς κατά του Ρόμμελ, το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής ήθελε να καταστραφεί η διώρυγα, ώστε τα αξονικά πλοία που ανεφοδίαζαν από την Ελλάδα το γερμανικό «Άφρικα Κορπς» να παραπλέουν την Πελοπόννησο. Έτσι, θα ήταν περισσότερο τρωτά από τα συμμαχικά υποβρύχια και αεροπλάνα.

Για την εκτέλεση αυτού του δύσκολου έργου ο Τσιγάντες απευθύνθηκε στον «Προμηθέα ΙΙ». Και βρισκόταν σε στενή επαφή με τον υπαρχηγό της οργάνωσης εκείνης, Δημ. Μπαρδόπουλο. Οι συναντήσεις τους γίνονταν συνήθως στο ιατρείο του Αντωνίου Αναγνωστόπουλου, στην οδό Χαλκοκονδύλη 14. Εκεί, μια μέρα του Οκτωβρί-

ου, του είπε: «Έχεις ακούσει τίποτα για κάποιον Μάγερς;» «Μάγερς; Όχι, πρώτη φορά ακούω αυτό το όνομα», απάντησε ο Μπαρδόπουλος. «Είναι ο επικεφαλής μιας αγγλικής αποστολής που από την 1η Οκτωβρίου βρίσκεται στη Ρούμελη. Πήρα σήμα από το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής να τον διευκολύνω με κάθε τρόπο και μέσο. Το σήμα με ειδοποιεί ότι και ο Μάγερς ειδοποιήθηκε να συνδεθεί μαζί μου. Μέχρι στιγμής, όμως, δεν έδωσε σημεία ζωής».

Μετά από λίγες ημέρες, ο Μπαρδόπουλος βρισκόταν πάλι στο ιατρείο του Αναγνωστόπουλου με τον Τσιγάντε, όταν έφτασε ένας ταλαιπωρημένος χωρικός ο οποίος έδωσε στον ταγματάρχη ένα μικρό σφραγισμένο φάκελο και ένα σφιχτοτυλιγμένο κομμάτι χαρτί. Και τα δύο ήταν κλεισμένα μέσα σε ένα καρβέλι ψωμί. Ο φάκελος προοριζόταν για τη Μέση Ανατολή, αλλά το χαρτί για τον ίδιο τον Τσιγάντε. Ήταν σημείωμα του Έντυ Μάγερς, που από τη σπηλιά της Γκιώνας ζητούσε απελπισμένος να τον συνδέσουν με τον στρατηγό Ζέρβα, ή οποιαδήποτε άλλη αξιόλογη ομάδα ανταρτών. Ο Τσιγάντες μόλις το διάβασε είπε χαρούμενος στον Μπαρδόπουλο: «Σπουδαία σύμπτωση να βρίσκεσαι αυτή την ώρα εδώ. Ο Μάγερς μού ζητά κατεπειγόντως να τον συνδέσω με τον Ζέρβα. Μου γράφει ότι έχει μαζί του έναν ταγματάρχη που ξέρει περίφημα τα ελληνικά και είναι επιπλέον δεινός οδοιπόρος. Ρωτά, λοιπόν, πού πρέπει να τον στείλει για να βρει τον Ζέρβα. Πρόκειται για δουλειά υψίστης σημασίας, αλλά και κατεπειγούσης φύσεως». Ο Μπαρδόπουλος, που ήξερε καλά την περιοχή του ΕΔΕΣ στην οποία πηγαινοερχόταν, άρπαξε αμέσως χαρτί και μολύβι και συνέταξε την απάντηση του Τσιγάντε προς τον Μάγερς:

> *«Ὁ Ζέρβας θὰ ἀναμένῃ τὸν ἀπεσταλμένο σας στὸ Κονάκι τοῦ Κώστα Βράζου, στὸν συνοικισμὸ Μιρόγγρο, κοντὰ στὸ χωριὸ Σακαρέτσι, 20 χιλιόμετρα ΒΔ τῆς Ἀμφιλοχίας. Ὁ ἀπεσταλμένος σας νὰ παρουσιασθῇ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο Ἀναγνώστου.*
>
> *»Τσιγάντες».*

Έγινε και υπολογισμός του χρόνου που θα χρειαζόταν ο ίδιος χωρικός-σύνδεσμος να γυρίσει στη σπηλιά της Γκιώνας, και έτσι καθορίστηκε ότι η συνάντηση του ταχύποδος Άγγλου ταγματάρχη με τον Ζέρβα έπρεπε να πραγματοποιηθεί μεταξύ 5ης και 7ης Νοεμβρίου. Αμέσως ο Μπαρδόπουλος έτρεξε να ενημερώσει την οργάνωση του ΕΔΕΣ στην Αθήνα. Και στάλθηκε ο Αριστείδης Νικολαΐδης στον Ζέρβα. Έτσι, έγινε η επαφή που έφερε τους αντάρτες των ΕΟΕΑ με μια καταιγιστική πορεία από τη μια στην άλλη άκρη της Ρούμελης, ίσια στον Γοργοπόταμο.

Τα «Τρία Άλφα»

Αργότερα όμως ο Τσιγάντες άρχισε να προσανατολίζεται προς την ίδρυση μιας ευρύτερης αντάρτικης δύναμης, που θα απλωνόταν σε όλη την Ελλάδα, σαν αντίβαρο

του ΕΛΑΣ. Ο Ζέρβας ήταν απομονωμένος στην Ήπειρο κι ακόμη δεν είχε σπάσει τελείως το φράγμα της γενικής δυσπιστίας που τον περιέβαλλε. Έπρεπε να αναδειχθεί ένας αρχηγός με μεγαλύτερο κύρος και με καθολική υποστήριξη του πολιτικού κόσμου. Μόνο έτσι θα σχηματιζόταν ένα ισχυρό, ενιαίο αντι-ΕΑΜ και ένας ενιαίος αντι-ΕΛΑΣ, που δεν θα έπαυε να έχει ως αποστολή τη δράση κατά των δυνάμεων Κατοχής, αλλά θα αποκτούσε την πρωτοβουλία και την υπεροχή έναντι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, το οποίο θα προσχωρούσε, σαν μικρός συνεταίρος.

Αυτές οι σκέψεις ταυτίζονταν περίπου με τις νέες αντιλήψεις των πολιτικών αρχηγών, και ιδίως του Θ. Σοφούλη. Με μεγάλη καθυστέρηση, ο γηραιός ηγέτης των Φιλελευθέρων έβλεπε, όπως είδαμε, ότι έπρεπε να αντισταθμιστούν η μαζική πάλη και η ένοπλη δράση με μια παράλληλη δραστηριότητα του αστικού κόσμου. Και, μολονότι διστακτικός και χλιαρός ακόμη, συμφώνησε, όταν τον Νοέμβριο του 1942 οι πολιτικοί ηγέτες της οργάνωσης «Τρία Άλφα», Νεόκοσμος Γρηγοριάδης και Σταμάτης Χατζήμπεης, τον επισκέφθηκαν για να του προτείνουν να τους υποστηρίξει για να συγκροτήσουν ισχυρό αντάρτικο. Αυτό θα αποτελούσε την ένοπλη δύναμη του ενοποιημένου δημοκρατικού κόσμου. Θα περιλάμβανε και τον ΕΔΕΣ, αλλά θα είχε ευρύτερα, πανελλαδικά πλαίσια. Και επικεφαλής του θα τοποθετούνταν ο συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης.

Ο Σοφούλης συμφώνησε. Τους έδωσε εντολή να συνεχίσουν τις ενέργειες, κατά εξουσιοδότηση του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Αλλά δεν τους προσέφερε καθόλου τα μέσα. «Το ταμείο του κόμματος είναι κενό», τους είπε. «Και οι άλλοι» –εννοούσε τους αστούς– «δεν προσφέρουν...» Οι Έλληνες αστοί της Κατοχής, πρέπει να επαναλάβουμε, είχαν πατριωτισμό. Ποθούσαν βέβαια την απελευθέρωση και, εφόσον μπορούσαν, αρνήθηκαν την οικονομική συνεργασία με τους κατακτητές, αν και θα ήταν πολύ προσοδοφόρα, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις. Η αφύπνισή τους, εξάλλου, μπροστά στην ογκούμενη δύναμη της ΕΑΜικής δράσης, ήταν πια πλήρης. Ολοένα περισσότερο ευνοούσαν την ανάπτυξη του αγώνα. Αλλά δεν έδειχναν να έχουν τη διάθεση πρωταγωνιστή. Πού ήταν εκείνοι οι μαχητικοί τους πρόγονοι του 1821 που άνοιγαν τις κάσες τους και άδειαζαν τις στέρνες τους για να ρίξουν τα κολονάτα τους ώς το τελευταίο φλουρί στον αγώνα; Πού ήταν οι εμποροκαραβοκυραίοι, που προσέρχονταν να πολεμήσουν οι ίδιοι μαζί με τα καράβια τους, προσφέροντας περιουσία και ζωή; Πού ήταν οι Κουντουριώτηδες και οι Μπουμπουλίνες;

Το μεγάλο «δημοκρατικό αντάρτικο», που πήραν εντολή τα «Τρία Άλφα» να οργανώσουν, κατά βάθος θα αποτελούσε την ενοποιημένη ένοπλη δύναμη του αστικού κόσμου. Αλλά, όταν ο Σταμάτης Χατζήμπεης κινητοποίησε στην Πελοπόννησο τον απόστρατο συνταγματάρχη Βλάση Ανδρικόπουλο στον Ερύμανθο, παλιό υποδιοι-

κτή του 12ου Συντάγματος Πατρών, κι αυτός συγκρότησε μια μικρή ένοπλη ομάδα, χρειάστηκαν χρήματα για τη συντήρησή της. Ο Χατζήμπεης μπαινόβγαινε στο σπίτι του Σοφούλη ζητώντας οικονομική ενίσχυση. Εκείνος απευθύνθηκε σε βιομηχάνους φιλελεύθερους. Δεν μπόρεσε όμως να συγκεντρώσει παρά μερικά κατοχικά 20χίλιαρα. Και η ομάδα του Γεροβλάση, αφού φυτοζώησε ένα μικρό διάστημα, διαλύθηκε άδοξα. Λεπτομέρεια δραματική: το σύνταγμα αυτό αναφάνηκε αργότερα, αλλά ως μονάδα του ΕΛΑΣ. Και ο Γεροβλάσης ανέλαβε τότε τη διοίκησή του...

Αλλά δεν υπήρχαν οι λίρες του Τσιγάντε; Εδώ παρενέβαινε η τοποθέτηση τόσο των «Τριών Άλφα» όσο και των περισσότερων τότε δημοκρατικών. Η Διοικούσα Επιτροπή της οργάνωσης (Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, Σταμ. Χατζήμπεης, Σίμος Βλάχος, Γιάννης Πανόπουλος, Στέφ. Σαράφης) δεν ήθελε να συνεργαστεί μαζί του για να μην υποταχθεί στην κυβέρνηση του εξωτερικού και στην αγγλική πολιτική. Ο Σίμος Βλάχος μάλιστα φώναξε: «Μακριά από τις λίρες, μη γίνουμε σαν τον Ζέρβα...»

Ο Σαράφης

Ο Ζέρβας όμως, στο μεταξύ, είχε ανδρώσει το αντάρτικό του, ενώ τα «Τρία Άλφα» δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα. Ώσπου, μετά από πολλές δολιχοδρομίες, αναγκάστηκαν να προσγειωθούν στην πραγματικότητα. Και νά πώς ο Στέφανος Σαράφης περιγράφει εκείνες τις προκαταρκτικές προσπάθειες της οργάνωσης στο βιβλίο του *Ο ΕΛΑΣ* (σελ. 637-649, Αθήναι 1964):

> *«Ὁ Ταγματάρχης Τσιγάντες ἐπέμενε νὰ μὲ βρεῖ. Ἔβλεπα τακτικὰ τὸ συνταγματάρχη Ψαρρὸ καὶ τοῦ πρότεινα νὰ μπεῖ στὴν ὀργάνωσή μας. Ἀπάντησε πὼς ἔκανε δική του ὀργάνωση, ἔχει ἕτοιμο ἀντάρτικο νὰ ὁπλίσει ὥς καὶ σαμποτὰζ γιὰ ἐκτέλεση καὶ δὲ μποροῦσε ν' ἀφήσει τὴν ὀργάνωσή του, ἀλλὰ μπορούσαμε νὰ βρισκόμαστε σὲ στενὴ συνεργασία. Περίμενε καὶ ὁδηγίες ἀπὸ τὸ Μπακιρτζῆ. Ἀπὸ τὴν ἐν γένει συζήτηση κατάλαβα, ὅτι συνεργάζονταν μὲ τὸν ταγματάρχη Τσιγάντε, ποὺ ἦταν καὶ σύγγαμβροι καὶ ὅτι προσπαθοῦσε νὰ συνδεθεῖ ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ στρατηγεῖο Μέσης Ἀνατολῆς. Εἶχε ἐπίσης ἐπαφὴ μὲ τὴν ὀργάνωση ΕΔΕΣ ἀλλὰ δὲν εἶχε ὑπόληψη σ' αὐτή. Τέλος εἶχε ἐπαφὴ μὲ τὸ ΕΑΜ καὶ ἔκανε σχετικὲς συνεννοήσεις.*
>
> *»Ἕνα βράδι ποὺ εἴχαμε συνάντηση στὸ Μουσεῖο ἀνεβαίνοντας τὴν ὁδὸ Τοσίτσα συναντηθήκαμε μὲ τὸν Τσιγάντε. Φαίνεται πὼς τὸ εἶχε προετοιμάσει ὁ Ψαρρός. Δὲν ἀπέφυγα τὴ συνάντηση. Ὁ Τσιγάντες παραπονέθηκε γιατὶ δὲ δέχτηκα νὰ συναντηθῶ μαζί του ἔπειτα ἀπὸ τόσους ἀγῶνες*

ποὺ κάναμε μαζί, ἔστω καὶ γιὰ νὰ δοῦμε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Ἀπάντησα πὼς μιὰ ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὴν κυβέρνηση Τσουδεροῦ δὲν μπορούσαμε νὰ συνεργασθοῦμε καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ κινδυνεύει μιὰ συνάντηση μόνο γιὰ αἰσθηματισμό. Διαμαρτυρήθηκε ποὺ τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ βασιλικό, ἐπέμεινε πὼς ἦταν δημοκρατικὸς καὶ πὼς ἐργάζονταν γιὰ τὴ δημοκρατία καὶ κανονίσαμε μιὰ συνάντηση σὲ δυὸ τρεῖς μέρες.

»Τὴν καθορισμένη μέρα συναντηθήκαμε μὲ τὸν Τσιγάντε. Τοῦ εἶπα τὴ γνώμη μου. Μιὰ ποὺ πῆγε στὴ Μέση Ἀνατολὴ ἔπρεπε νὰ πάρει ἕνα τάγμα, νὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴ δημοκρατία καὶ ὄχι νὰ ἐκτεθεῖ δεχόμενος νὰ διευθύνει μιὰ τέτοια ὑπηρεσία σὰν ἐκπρόσωπος τῆς κυβέρνησης. Ἀπάντησε πὼς δὲν ἔπαψε οὔτε μιὰ στιγμὴ νὰ εἶναι δημοκράτης καὶ νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴ δημοκρατία καὶ πὼς στὴν Ἀγγλία κανένας δὲ σκέπτεται γιὰ τὸ θρόνο. Τόσο εἶναι δημοκρατικὸς ποὺ δέχθηκε αὐτὴ τὴν ὑπηρεσία γιὰ νὰ μπορέσει νὰ βοηθήσει τὴ δημοκρατία. Εἶναι δημοκρατικὸς καὶ θέλει νὰ ἐκδικηθεῖ. Δὲν ξεχνᾶ τοὺς ἐξευτελισμοὺς καὶ τὰ φτυσίματα ποὺ ἔπαθε στὴν καθαίρεση τοῦ 1935. Διαθέτει ἰσχυρὰ μέσα σὲ ὅπλα, πολυβόλα καὶ ἄλλο ὑλικὸ καθὼς καὶ χρήματα. Προσπαθεῖ νὰ συγκροτήσει ἕνα συμβούλιο πολιτικὸ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ ἄλλους πολιτικοὺς καὶ καθηγητὲς ὅλων τῶν ἀποχρώσεων γιὰ νὰ διευθύνει τὸν ἀγώνα, π.χ. Παπανδρέου, Στεφανόπουλο, Σβῶλο, Θ. Μανέτα κλπ. Πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ πρώην βασιλικοὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἔγκριση τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ στρατηγείου Μέσης Ἀνατολῆς. Τὸ συμβούλιο αὐτό, στὴ βάση του δημοκρατικό, θὰ ἔχει στὴ διάθεσή του ὅλα τὰ μέσα γιὰ τὴ γενικὴ διεύθυνση τοῦ ἀγώνα. Θὰ βοηθεῖται ἀπὸ ἕνα στρατιωτικὸ συμβούλιο γιὰ τὰ στρατιωτικὰ (ὀργάνωση, διοίκηση, ἐπιχειρήσεις). Τὸ συμβούλιο αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει σιγὰ-σιγὰ τὴ μέλλουσα κυβέρνηση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση... Αὐτὸς βιάζεται νὰ συγκροτήσει τὰ δύο συμβούλια, νὰ τοὺς παραδώσει καὶ νὰ φύγει. Μοῦ ζητάει τέλος νὰ μετάσχω στὸ στρατιωτικὸ συμβούλιο ὅπου θὰ ἐπιδιώξει νὰ βάλει τοὺς συνταγματάρχες Κ. Βεντήρη, Στάθη Λιώση (πρώην βασιλικό), Μιχάλη Ἀντωνόπουλο καὶ ἄλλους καλοὺς ἀξιωματικοὺς γιὰ ἐπιτελεῖς. Ἐπίσης μοῦ ζητάει ν' ἀναλάβω τὴν ὀργάνωση τοῦ ἀγώνα σ' ὅλη τὴ Θεσσαλία πηγαίνοντας ἐκεῖ. Ὁ συνταγματάρχης Ψαρρὸς θ' ἀναλάβαινε τὴ Ρούμελη μὲ τὸν ἀντισυνταγματάρχη πυροβολικοῦ Κ. Λαγγουράνη καὶ τὴ Μακεδονία πηγαίνοντας ἐκεῖ ὁ ἴδιος. Δὲ συμφωνῶ ἀπόλυτα μὲ τὶς σκέψεις τοῦ Τσιγάντε στὸ σύνολό τους... Θὰ συζητήσω μὲ τὴν ὀργάνωσή μου τὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης ἀντάρτικου στὴ Θεσσαλία μὲ τὴν ἐπιφύλαξη πὼς ἂν τελικὰ δεχθῶ

δὲν ἀναγνωρίζω οὔτε βασιλιᾶ, οὔτε κυβέρνηση Τσουδεροῦ, ἀλλὰ μόνο δέχομαι νὰ ἐκτελῶ τὶς διαταγὲς τοῦ στρατηγείου Μ. Ἀνατολῆς γιὰ ἐπιχειρήσεις. Συμφωνεῖ, ἀρκεῖ νὰ δεχθῶ καὶ νὰ πάρω τὰ μέσα ποὺ διαθέτει καὶ ἀργότερα ἂς κάνω ὅ,τι θέλω. Κανονίσαμε νέα συνάντηση καὶ χωριστήκαμε...

»Τὴν πρόταση Τσιγάντε ἔβαλα γιὰ συζήτηση στὴν ὀργάνωσή μου. Οἱ πολιτικοὶ δὲ θέλουν μὲ κανένα τρόπο ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα γιατὶ θὰ εἶχε τρομερὲς συνέπειες γιὰ τὸ λαὸ καὶ ὅλους μας. Τὸ ζήτημα μπαίνει καθαρά. Μὲ τὶς ὁμάδες ἀνταρτῶν ΕΑΜ καὶ Ζέρβα καὶ μὲ τὶς ἐνέργειες Τσιγάντε-Ψαρροῦ ὁ ἀγώνας ἄρχισε καὶ μάλιστα χωρὶς μιὰ ἑνιαία διεύθυνση ἀλλὰ μὲ πρωτοβουλία τῶν κατὰ τόπους ἀνταρτῶν ποὺ εἶναι χειρότερο. Ὁ πολιτικὸς κόσμος ἔχει ὑποχρέωση ἀπέναντι τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ νὰ πάρει θέση· νὰ ἐπιδιώξει τὴ συνένωση ὅλων καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ ἀγώνα ὑπεύθυνα ἢ ἂν τὸν κρίνει καταστρεπτικὸ νὰ βγεῖ καθαρὰ καὶ νὰ τὸν κατακρίνει, ὁπότε θὰ παρουσιάζονταν σὰν συνεργάτες τῶν κατακτητῶν. Ἐγὼ προσωπικὰ ὑποστηρίζω πὼς δὲ μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὀργάνωση χωρὶς ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα καὶ θὰ καταλήξει σὲ φιλολογία καὶ ὅτι εἶμαι ἕτοιμος καὶ πρέπει νὰ φύγω γιὰ τὴ Θεσσαλία. Ἀποφασίζεται νὰ ζητηθεῖ ἡ γνώμη τῶν πολιτικῶν. Ἡ μύηση τῶν ἀξιωματικῶν δὲν προχωρεῖ πολύ. Ὑπάρχει μεγάλος δισταγμὸς ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ ἀρχίζει νὰ κάμπτεται...

»Μετὰ δυὸ μέρες γίνεται νέα συνεδρίαση τῆς ἐπιτροπῆς. Διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἀναχώρησή μου θὰ βλάψει τὴν ὀργάνωση ἀπὸ ἄποψη στρατιωτικῆς ἀνάπτυξης καὶ πὼς εἶναι ἀνάγκη γιὰ δημιουργία ἀντάρτικου. Ὁ πολιτικὸς κόσμος δὲν παίρνει καμμιὰ πρωτοβουλία. Ὁ Πανόπουλος καὶ περισσότερο ὁ Σῖμος Βλάχος εἶναι ἀντίθετοι γιὰ τὴν ἀναχώρησή μου. Ὁ Σῖμος δὲ θέλει μὲ κανένα τρόπο νὰ μπλέξουμε μὲ λίρες. Στὸ τέλος συμφωνοῦν ὅλοι καὶ ἀποφασίζεται ἡ ἀναχώρησή μου γιὰ τὴ Θεσσαλία μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ μελετήσω τὴν κατάσταση, νὰ βάλω τὶς βάσεις τῆς ὀργάνωσης, ν' ἀναθέσω σ' ἕναν ἄλλον προσωρινῶς τὴ διεύθυνση στὴ Θεσσαλία καὶ νὰ γυρίσω πίσω γιὰ ἐνημέρωση τῶν ἄλλων καὶ λήψη ὁριστικῶν ἀποφάσεων. Συναντῶμαι πάλι μὲ τὸν Τσιγάντε καὶ τοῦ ἀνακοινώνω πὼς δέχομαι νὰ πάω στὴ Θεσσαλία μὲ τὶς ἐπιφυλάξεις μου γιὰ τὸ βασιλιᾶ καὶ τὴν κυβέρνηση καὶ μένουμε σύμφωνοι νὰ φύγω στὰ τέλη τοῦ Δεκέμβρη. Συζητοῦμε γιὰ ὑλικὰ κλπ. Μπορεῖ νὰ διαθέσει ἄμεσα 500 λίρες χρυσὲς γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ μερικὲς κουβέρτες καὶ παπούτσια. Ὅπλα πυρομαχικὰ κλπ. θὰ ριχτοῦν μὲ ἀεροπλάνα. Μένουμε σύμφωνοι σ' ὅλα».

Σχέδια

Η αφήγηση του Σαράφη αναφέρεται στον Δεκέμβριο του 1942, όταν η βόρεια Αφρική είχε πια εκκαθαριστεί πέρα έως πέρα σχεδόν από τις αξονικές δυνάμεις και όλοι οι Έλληνες προσδοκούσαν ότι το προσεχές άλμα των Συμμάχων θα γινόταν στην Ελλάδα. Κανείς δεν υποπτευόταν ότι η Κατοχή δεν είχε διανύσει ακόμη ούτε τον μισό δρόμο της. Πάντως, η συμβολή του Τσιγάντε στην προσπάθεια για την ανάπτυξη του αντάρτικου αγώνα είναι φανερή και σημαντική. Και φαίνεται πως ο τολμηρός ταγματάρχης διέγραφε τεράστιες προοπτικές για τον ανταρτοπόλεμο και για την ένοπλη δύναμη των βουνών. Δεν άφησε καμιά σχετική γραπτή μαρτυρία ο Τσιγάντες. Αλλά, αργότερα, ο στενός συνεργάτης του, Π. Ρογκάκος-Κουμουντουράκος, που αποτελούσε, όπως είδαμε, μέλος της αποστολής στην Ελλάδα, έγραφε (εφημερίδα *Ελευθερία Αθηνών* 28.8.1963):

> *«Βάσει ὁδηγιῶν καὶ ἐντολῶν τοῦ Στρατηγείου Μέσης Ἀνατολῆς ὁ Ι. Τσιγάντες, ἀρχηγὸς τοῦ ΜΙΔΑ 614, προσεπάθησε ἵνα σταθμίση τὴν ἡγεσία τῶν ἀνταρτῶν κατὰ τόπους καὶ συνδέση ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν Μέση Ἀνατολή, ἐνεργῶν βάσει μιᾶς τῶν 14 ἐντολῶν τὰς ὁποίας εἶχεν. Ἡ ἐντολὴ "ἀνταρτοπόλεμος" ἑδράζεται ἐπὶ σχεδίου, ἐπὶ τῆς ὑλοποιήσεως τοῦ ὁποίου ἔδει νὰ ἀναπτυχθῇ ἀνταρτικὴ δρᾶσις τοῦ συντονιστικοῦ ἐπιτελείου τὸ ὁποῖον ὑπέδειξεν ὁ κ. Π. Κανελλόπουλος (Ἕξ Συνταγματάρχαι)».*

Και ο Π. Ρογκάκος παραθέτει στη συνέχεια το σχεδιάγραμμα του Τσιγάντε για τη δημιουργία αντάρτικου:

> *«1. Ταΰγετος 1.000 ἄνδρες ἀρχικά, ἀργότερα 10.000, ἀρχηγὸς συνταγματάρχης Γιαννακόπουλος. 2. Παρνασσὸς 5.000 ἄνδρες, συνταγματάρχης Ψαρρός, γενικὸς ἀρχηγὸς Ρούμελης. 3. Σούλι 10.000 ἄνδρες, συνταγματάρχης Ζέρβας, γενικὸς ἀρχηγὸς Ἠπείρου - Δ. Στερεᾶς. 4. Χάσια-Καμβούνια-Ὄλυμπος 10.000 ἄνδρες, ταγματάρχαι Κωστόπουλος-Βλάχος-Μπαρούτης. 5. Χαλκιδική, μονὰς Σφέτσου-Χρυσοχόου. 6. Κρήτη 1.000 ἄνδρες, Γρηγοράκης, Πετρακογιώργης, Σηφάκης, Μπαντουβᾶς. 7. Μονάδες Κεντρικῆς Μακεδονίας, Ἀνατ. Μακεδονίας, Θράκης, Σάμου, Λέσβου».*

Το σχεδιάγραμμα αυτό δεν λάμβανε υπόψη τον Σαράφη, γιατί καταρτίστηκε πριν ο Τσιγάντες συνδεθεί μαζί του και συμφωνήσουν για την πρωτοβουλία των «Τριών Άλφα». Πάντως, οι αριθμοί που δίνονται φαίνονται πολύ υπερβολικοί. Απέβλεπε πράγματι ο Τσιγάντες σε τέτοιες διαστάσεις του αντάρτικου; Τότε κινούνταν με πρωτοβουλίες που θα υπερέβαιναν κατά πολύ τα σχέδια του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής. Γιατί οι Άγγλοι ενθουσιάστηκαν για το σαμποτάζ του Γοργοπόταμου, αποφάσισαν την ανάπτυξη των αντάρτικων δυνάμεων, αλλά όχι σε τέτοιες μαζικές διαστάσεις. Αυτό καταφαίνεται από τα κατοπινά σχέδια του Έντυ Μάγερς. Ούτε, άλλω-

στε, ήταν δυνατόν ο Τσιγάντες με την ενίσχυση των Άγγλων να πραγματοποιήσει τόσο μεγάλο αντάρτικο. Τα στοιχεία αυτά που παραθέτει ο Π. Ρογκάκος είναι λογαριασμοί χωρίς τον ξενοδόχο. Και υπήρχαν πολλοί ξενοδόχοι τότε. Είχαν μάλιστα μια αχίλλειο πτέρνα: όπως και όλοι οι πολιτικοστρατιωτικοί παράγοντες του αστικού κόσμου –με λιγοστές εξαιρέσεις–, του ξέφευγε ο κυριότερος όρος για τη δημιουργία και τη διατήρηση του αντάρτικου: η μαζική, λαϊκή οργάνωση στη βάση, «το νερό μέσα στο οποίο κολυμπά το ψάρι». Απευθυνόταν αποκλειστικά προς τα άνω: προς τα στελέχη. Καμιά προσοχή προς τα κάτω. Πίστευε πως με τους αξιωματικούς και μόνο θα άνοιγε τον δρόμο. Τα άλλα θα ακολουθούσαν αυτομάτως.

Οι βασιλόφρονες

Δεν μπόρεσε όμως να κινήσει μεγάλο όγκο των αξιωματικών προς τα βουνά. Γιατί ακριβώς ο αντικατοπτρισμός της επικείμενης απελευθέρωσης τους έκανε να στρέφουν τα βλέμματα περισσότερο προς τον στρατό της Μέσης Ανατολής. Και ήταν φυσικό πιο πολύ οι βασιλόφρονες αξιωματικοί, που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία, να αποβλέπουν στην ένταξή τους στις τακτικές ένοπλες βασιλικές δυνάμεις του εξωτερικού και όχι στις αντάρτικες ομάδες, που προέβλεπαν πια τη δράση τους βραχύβια.

Ο συνταγματάρχης Έντυ Μάγερς, πολύ χαρακτηριστικά στο βιβλίο του *Ελληνική Περιπλοκή* γράφει για την κατάσταση που επικρατούσε στα τέλη του 1942 (σελ. 103, Λονδίνο 1955):

> *«Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ΕΑΜ/ΕΛΑΣ καὶ ΕΔΕΣ, ὡς ἐφαίνετο δὲν ὑπῆρχε ἄλλη κίνησις ἀντιστάσεως στὰ βουνά. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν συνηντήσαμε ἀξιωματικοὺς ἀνήκοντες σὲ βασιλόφρονα ὀργάνωση. Ὑπῆρχαν ἐνδείξεις, ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν σημαινόντων βασιλοφρόνων ἀξιωματικῶν, εἶχε διαταγὲς ἀπὸ τὴν ἔξω Ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ παραμείνη στὰς Ἀθήνας, νὰ μὴν ἀναμιχθῇ σὲ καμμιὰ ἀπὸ τὶς Δημοκρατικὲς ὀργανώσεις ἀντιστάσεως, ἀλλὰ νὰ ἀναμείνουν τὴν ἐπιστροφὴ τῆς βασιλικῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως στὴν Ἑλλάδα. Ἐὰν αὐτὸ ἦτο ἀληθὲς ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται ἀμφίβολον ἂν ἡ βασιλόφρων παράταξις θὰ μποροῦσε νὰ ἐμφανισθῇ σὰν μιὰ μαχομένη δύναμις ἰσάξια μὲ τὸν ΕΛΑΣ ἢ μὲ τὸν ΕΔΕΣ».*

Θα ήταν έξω από κάθε πραγματικότητα η αντίληψη ότι η αποφυγή των βουνών από τους πολυπληθείς εκείνους αξιωματικούς οφειλόταν σε έλλειψη αγωνιστικής διάθεσης. Και μόνο το γεγονός ότι επιζητούσαν ή ήταν έτοιμοι να διαφύγουν στη Μέση Ανατολή αποδεικνύει το αντίθετο. Γιατί ήδη το ταξίδι εκείνο είχε καταστεί άκρως ριψοκίνδυνο. Ήταν πολύ πιο επικίνδυνο από την άνοδο και τη δράση στα βουνά. Για να προτιμούν, λοιπόν, τον δυσκολότερο δρόμο οι αξιωματικοί, σημαίνει ότι τους

γαλβάνιζαν άλλα κίνητρα, καθαρά πατριωτικά, αυτά που προαναφέραμε. Και τους έκαναν με απολύτως καλή ιδεολογική πίστη να αποφεύγουν τον ορθό δρόμο.

Στο αξιόλογο βιβλίο που εξέδωσε το 1966 ο Λάζαρος Αρσενίου Η Θεσσαλία στην Αντίσταση –έργο συλλογικής προσπάθειας που κάθε άλλο παρά πρόσκειται στον βασιλιά και στους οπαδούς του– αναφέρει τον ηρωικό θάνατο ενός βασιλόφρονα αξιωματικού (σελ. 177). Πρόκειται για τον υπίλαρχο Πανόπουλο. Ανήκε στο δίκτυο Τσιγάντε και μαζί με τον ανθυπίλαρχο Χρήστο Γιάγκο συνελήφθησαν από ιταλικό απόσπασμα στη Μυλόγουστα, την 26η Ιανουαρίου 1943. Καταδικάστηκαν σε θάνατο από το Ιταλικό Στρατοδικείο Τιρνάβου και στις 30 Ιανουαρίου εκτελέστηκαν στο νεκροταφείο της πόλης. Ο Πανόπουλος, με 40 πυρετό, αντιμετώπισε τις κάννες κραυγάζοντας: «Ζήτω ο βασιλεύς Γεώργιος...»

«Ντόλτσε βίτα»

Ίσως ο Τσιγάντες, που στο κάτω-κάτω εξέφραζε μέχρις ενός βαθμού αυτή την κυβερνητική πολιτική εφόσον εκτελούσε εντολές του μαχητικού υπουργού Εθνικής Αμύνης Π. Κανελλόπουλου, να μπορούσε να στρέψει προς τον αντάρτικο αγώνα μεγάλες μάζες στρατιωτικών και να τον επανδρώσει ευρύτατα, αν είχε περιθώρια χρόνου. Ίσως να σχηματίζονταν πραγματικά δύο ισχυρές αντάρτικες δυνάμεις, που μέσα σε μια άμιλλα δράσης κατά των κατακτητών θα δημιουργούσαν άλλους συσχετισμούς και άλλη πραγματικότητα. Δεν πρόφτασε όμως. Ο παράτολμος και δυναμικός ταγματάρχης με τον μονύελο έμελλε να υποστεί ανηλεές ανθρωποκυνηγητό που παρέλυσε τις ενέργειές του και κατέληξε στην επική του θυσία.

Ο Τσιγάντες, άφοβος μέχρι παθολογικού βαθμού, δεν έπαιρνε πολλά συνωμοτικά μέτρα ασφαλείας. Περιφερόταν ελεύθερα στους δρόμους, μολονότι πάμπολλοι, που γνώριζαν τη μορφή του, τον είχαν αντικρίσει. Αλλά η αγωνιστική ατμόσφαιρα, που επικρατούσε σε όλη την Ελλάδα και την Αθήνα τότε, τον περιέβαλλε σαν ζώνη προστασίας. Το παράκανε όμως ο τολμηρός αρχηγός του «Μίδα 614». Το πόρισμα Κοκορέτσα αναφέρει εκπληκτικά περιστατικά. Μεταξύ άλλων, ότι ο Τσιγάντες εννοούσε να κάνει έξαλλη «ντόλτσε βίτα», που ερχόταν σε σύγκρουση με τους κανόνες του συνωμοτισμού. Και συγκεκριμένα, στην οδό Κορδάτου 13, συγκεντρώνονταν πολλά από τα μέλη της οργάνωσης, για να διασκεδάσουν, συνοδευόμενα από γυναίκες. Ο Ι. Κοκορέτσας διαπίστωσε ότι στο σπίτι εκείνο:

> *«...καὶ συμπόσια νυκτερινὰ ἐλάμβανον χώραν καὶ ὁ Τσιγάντες μετὰ τῆς ἐρωμένης του Μ.Μ... ἐσύχναζε, ἑσπέραν δὲ τινὰ τῶν Χριστουγέννων 1942 ἔλαβε χώραν ὁλονύκτιος χοροεσπερὶς παρατεθέντος καὶ ἀμνοῦ, παρασταθέντος καὶ τοῦ χορογράφου Γριμάνη μετὰ εἰδικῶν ἐπὶ τούτῳ μισθοθεισῶν χορευτριῶν».*

Απίθανη φαίνεται η επιπολαιότητα και των συνεργατών του Τσιγάντε. Το ίδιο πόρισμα Ι. Κοκορέτσα αναγράφει:

> *«Ἐκ τῶν κυριοτέρων ἔργων μὲ τὰ ὁποῖα ἐπεφορτίσθη ἡ ἀποστολή (Τσιγάντε) ἦτο καὶ τὸ φράξιμο τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου... Εὐθὺς ὡς ἐγένετο ἡ προετοιμασία, ἀπεστάλησαν ἐγγὺς τοῦ Ἰσθμοῦ (Νοέμβριος ἢ Δεκέμβριος 1942) δύο μέλη τῆς ἀποστολῆς οἱ Δ.Γ... καὶ Β.Ζ... ἢ "Μίκυ"... Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῶσιν ἀπερίσκεπτοι ἐνέργειαι τῶν δύο τούτων ἀπεσταλμένων, οἵτινες κατὰ παράβασιν τῆς ὀφειλομένης ὑπηρεσιακῆς καὶ συνωμοτικῆς ἐχεμυθείας, ὅταν μετέβησαν εἰς τὸ "Καλαμάκι" τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰσθμοῦ, ἐγνωρίσθησαν μετά τινος γυναικὸς κατοίκου Καλαμακίου, τῆς "Παγώνας" καὶ τῶν δύο ἐρωτύλων θυγατέρων της, αἵτινες ἀφίχθησαν ἀργότερον εἰς Ἀθήνας πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐραστοῦ πλέον τῆς μιᾶς ἐκ τούτων "Μίκυ", ὅστις καὶ ὡδήγησε ταύτην εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πατησίων 86 γκαρσονιέραν Κυριακίδου, χρησιμοποιουμένην καὶ ταύτην ὡς κρησφυγέτου τοῦ Τσιγάντε [σημ. συγγρ. ἐκεῖ ἀκριβῶς σκοτώθηκε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ "Μίδα"]. Ὡς δείκνυται δέ, ἡ "Παγώνα" αὕτη, ἐξυπηρετουμένη ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς οἵτινες τῆς εἶχαν παραχωρήσει "καντίναν" ἐγγὺς τοῦ Ἰσθμοῦ, εἶχε καταστῆ προφανῶς ὄργανον αὐτῶν... Κατὰ Φεβρουάριον 1943 αἱ δύο θυγατέρες τῆς "Παγώνας", συνοδευόμεναι ὑπὸ Ἰταλῶν καραμπινιέρων, ἀφίχθησαν ἐκ Καλαμακίου εἰς Ἀθήνας μὲ σκοπὸν νὰ καταδόσωσιν εἰς τούτους ὅσα πρόσωπα τῆς ἀποστολῆς ἐγνώριζον...»*

Υπό τις συνθήκες αυτές, αργά ή γρήγορα κάποιος θα βρισκόταν που θα αποκάλυπτε τον Τσιγάντε. Και πράγματι, ένας άγνωστος καταδότης τον κυνήγησε συστηματικά και αμείλικτα. Τον παρακολουθούσε στη σκιά και κάθε τόσο, με ένα ανώνυμο τηλεφώνημα, ειδοποιούσε τις κατοχικές ιταλικές Αρχές για το κρησφύγετό του. Αμέσως έσπευδαν οι Ιταλοί και ο Τσιγάντες συχνότατα κινδύνευσε να συλληφθεί, διαφεύγοντας πάντα ως εκ θαύματος.

Καταδίωξη

Μια τέτοια περίπτωση αναφέρει ο τότε λοχαγός Κ. Προεστόπουλος, στο σπίτι του οποίου, στην οδό Αχαρνών 282, κρυβόταν ο Τσιγάντες επί ένα διάστημα. Στην κατάθεσή του, στη Διεύθυνση Πληροφοριών του Γενικού Επιτελείου Στρατού το 1945, λέει τα εξής:

> *«Περὶ τὸ τέλος Ὀκτωβρίου 1942, δὲν ἐνθυμοῦμαι τὴν ἡμέραν ἀκριβῶς, ἐκλήθην ὑπὸ τοῦ Π. Γουναράκη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, ὅστις μοῦ ἀνεκοίνωσε ὅτι καθ' ἃ τοῦ εἶπεν ὁ Κ. Ἀντωνόπουλος ὑπάρχει*

ὑπόνοια εἰς τὸ Ἰταλικὸν Φρουραρχεῖον ὅτι ὁ Τσιγάντες ἐκρύπτετο εἰς οἰκίαν τινὰ πλησίον τοῦ Λυσιατρείου (ὅπου ἡ ἰδική μου) καὶ μὲ παρώτρυνε νὰ σπεύσω νὰ τὸν εἰδοποιήσω νὰ φύγη ἀμέσως. Αὐτοστιγμεὶ παρήγγειλα εἰς τὸν Τσιγάντεν τὴν πληροφορίαν ταύτην διὰ τῆς ἀδελφῆς μου ἡ ὁποία εὑρίσκετο ὁμοίως ἐν τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ δι' ὑπόθεσίν της. Κατὰ τὰς 2.30' μ.μ. ὅτε ἐπέστρεψα οἴκαδε ἠρώτησα τὴν ἀδελφήν μου ἐὰν ἐξετέλεσε τὴν παραγγελίαν μου. Μοῦ ἀπήντησε καταφατικῶς, ἀλλὰ μοῦ εἶπεν ὅτι ὁ μακαρίτης Τσιγάντες τῆς ἀπεκρίθη ὅτι "αὐτὰ τὰ κάνουν ἐκεῖνοι ποὺ νομίζουν ὅτι ἐγὼ ἔγινα ὑποστηρικτὴς τοῦ Βασιλέως Γεωργίου. Ἀλλὰ ἐγώ, κυρία Κατίνα, δὲν ἔγινα βασιλικός. Εἶμαι Ἕλλην πατριώτης καὶ φρονῶ ὅτι τὴν στιγμὴν αὐτὴν δὲν συμφέρει εἰς τὴν πατρίδα ἡ ἀνακίνησις καθεστωτικῶν ζητημάτων. Πάντως, ἀφοῦ ἀναπαυθῶ ὀλίγον, γιατὶ εἶμαι πολὺ κουρασμένος, θὰ φύγω τὸ βραδάκι καὶ θὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ μοῦ ἐπιτρέψητε νὰ γυρίσω μετὰ 3-4 ἡμέρας γιατὶ ἐδῶ εἶμαι πολὺ ἥσυχος".

»Μὴ ἱκανοποιηθεὶς ἐκ τῆς ἀπαντήσεως ταύτης ἐκινήθην νὰ τὸν εἰδοποιήσω καὶ προσωπικῶς, ὅτι ἔπρεπε νὰ φύγη ἀμέσως. Ἀλλ' ἡ ἀδελφή μου εἶχεν ἐναντίαν γνώμην καὶ μοῦ εἶπε νὰ μὴν τὸν ἐξυπνήσω διότι ἐκοιμᾶτο ἤδη. Ἐξ ἄλλου αἱ πληροφορίαι μας δὲν ἦσαν ἀρκούντως σαφεῖς. Προσεχώρησα εἰς τὴν ἄποψιν ταύτην μὲ τὴν σκέψιν ὅτι ἂν οἱ Ἰταλοὶ ἤξευραν κάτι θὰ εἶχαν ἤδη δράσει.

»Ἐν τούτοις κατὰ τὰς 3.30' ἤκουσα ἐπιμόνους κωδωνισμοὺς εἰς τὸ διαμέρισμα Τσιγάντε καὶ ἐξελθὼν εἰς τὸν κῆπον εὑρέθην πρὸ ἓξ ἀγνώστων μὲ πολιτικὴν περιβολήν, οἱ ὁποῖοι μοῦ ἐδήλωσαν ὅτι εἶναι Ἰταλικὴ Ἀστυνομία καὶ ἐζήτουν ν' ἀνέλθουν εἰς τὸ διαμέρισμα. Τοὺς ὡδήγησα εἰς τὸ κάτω πάτωμα ὅπερ ἔχει ἰδιαιτέραν εἴσοδον καὶ εἰδοποίησα ἀμέσως διὰ τῆς ἀδελφῆς μου τὸν Τσιγάντε. Εἰς τὸ κάτω πάτωμα ἀπησχόλησα τούτους ἐπὶ ἓν τέταρτον τῆς ὥρας διότι ἐκεῖ εὑρέθησαν πρὸ ὄγκου βιβλίων καὶ ἐγγράφων προσωπικῶν μου καὶ ἤρχισαν ἀμέσως ἔρευναν. Ἐγὼ ἐτήρουν ἀπόλυτον ψυχραιμίαν καὶ τοὺς ὡμίλουν διὰ τοῦ διερμηνέως των μὲ ἐλαφρὰν εἰρωνίαν προσποιούμενος ὅτι ἤμην λευκότερος περιστερᾶς, πρᾶγμα ὅπερ ἀρκούντως τοὺς καθησύχασεν.

»Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Τσιγάντες διὰ τῆς ἐσωτερικῆς κλίμακος κατῆλθεν εἰς τὰ μαγειρεῖα τοῦ κάτω πατώματος, ἐκεῖθεν ἐπήδησεν εἰς μικρὰν αὐλὴν εὑρισκομένην ὄπισθεν τῆς οἰκίας, ἀνῆλθεν εἰς μικρὰν ταράτσαν ἐξ ἧς ἐπήδησεν εἰς παρακειμένην οἰκίαν ἔχουσαν πρόσοψιν ἐπὶ δρομίσκου ἀδιεξόδου ἀρχομένου ἐκ τῆς ὁδοῦ Ἀχαρνῶν καὶ ἀφοῦ παρήγγειλε εἰς

τοὺς γείτονας ν' ἀφίσουν αὐτὸν ἀνενόχλητον διότι τὸν εἶχον ἐκλάβει ὡς κακοποιόν, ἐξηφανίσθη οὗτος εἰς τὴν ὁδὸν Ἀχαρνῶν. Ἐγὼ δὲ μετὰ τῆς ἀδελφῆς μου ὡδηγήθημεν εἰς τὸ Κομμάντο Πιάτσα (ὁδός Ἀμερικῆς) πρὸς παροχὴν πληροφοριῶν. Ποῖος κατέδωκε τὸ κρησφύγετον τῆς οἰκίας μου δὲν δύναμαι νὰ γνωρίζω. Κατὰ μεταγενεστέραν ἀνακοίνωσιν πρὸς ἐμὲ τοῦ ἀστυνομικοῦ διευθυντοῦ Ἔβερτ, ἡ ἔρευνα ἔγινε κατόπιν τηλεφωνήματος πρὸς τὸ Κομμάντο Πιάτσα. Ἐκεῖ ὑπεβλήθην εἰς ἀνάκρισιν μόνον ἐγώ, ἐρωτηθεὶς ποῖος κατώκει εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς οἰκίας μου. Ὄνομα Τσιγάντε δὲν μοῦ ἀναφέρθη. Ἀπήντησα ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐδεὶς κατώκει ἀλλ' ὅτι εἶχον ἐνοικιάσει τοῦτο εἰς ἔμπορόν τινα ἐκ Πατρῶν, ὅστις ἐπρόκειτο νὰ ἔλθη μετά τινα χρόνον νὰ κατοικήση μετὰ τῆς οἰκογενείας του. Μοῦ ἐπεδείχθη ταυτότης τοῦ Τσιγάντε εὑρεθεῖσα εἰς τὸ διαμέρισμά μου μὲ τὸ ὄνομα Σβορῶνος καὶ ἠρωτήθην ἂν αὐτὸς ἦτο ὁ ἐκ Πατρῶν ἐνοικιαστής μου. Ἀπήντησα ὅτι ὡμοίαζε κάπως ἀλλὰ ὅτι δὲν ἠδυνάμην νὰ βεβαιώσω ἀπολύτως ἂν ἦτο αὐτός. Καὶ τοῦτο διότι εἶχον δώσει ἄλλο ὄνομα ὡς τοιοῦτον τοῦ ἐνοικιαστοῦ μου. Πάντως εἶπον αὐτὸς θὰ εἶχεν ἀφίσει τὴν ταυτότητα διότι εἶχε διανυκτερεύσει ἐπὶ διήμερον. Κατόπιν τούτου ἀφέθην ἐλεύθερος χωρὶς καὶ νὰ μοῦ δηλωθῆ σαφῶς τοῦτο. Μᾶλλον ἔμεινα ἀφύλακτος καὶ παραλαβὼν τὴν ἀδελφήν μου ἐκ τῆς αἰθούσης ἀναμονῆς ἀπῆλθον ἀνενόχλητος».

Ο φόνος

Από το σπίτι του Κ. Προεστόπουλου ο Τσιγάντες κατέφυγε στην οδό Πατησίων αρ. 117. Και εκεί όμως, μετά από αρκετές νύχτες, ένα ανώνυμο τηλεφώνημα στο Ιταλικό Φρουραρχείο οδήγησε ισχυρό απόσπασμα της Καραμπινιερίας. Και πάλι μόλις ξέφυγε ο Τσιγάντες. Είχε πια τελειώσει το 1942. Πρώτες ημέρες του 1943, ενώ η ελπίδα θέρμαινε με τις πιο έντονες προσδοκίες τις ελληνικές ψυχές, ο ατρόμητος ταγματάρχης έμενε σε μια πολυκατοικία της οδού Πατησίων αρ. 86. Και τότε, ξαφνικά, στα μέσα Ιανουαρίου, μια φήμη σκορπίστηκε στην Αθήνα: «Σκότωσαν τον Τσιγάντε!» Η φήμη δεν ήταν ανακριβής. Το μεσημέρι της 14ης Ιανουαρίου 1943 ένα ανώνυμο τηλεφώνημα και πάλι ειδοποιούσε το Ιταλικό Φουραρχείο: «Στην οδό Πατησίων 86 κρύβεται ένας Βρετανός αξιωματικός. Βρίσκεται τώρα εκεί. Σπεύσατε να τον συλλάβετε...» Αμέσως ειδοποιήθηκε η αρμόδια ιταλική υπηρεσία και σε λίγο κατέφθασε στην πολυκατοικία ένα ιταλικό απόσπασμα. Μετά από λίγα λεπτά ακούστηκαν πυροβολισμοί από το εσωτερικό του κτιρίου. Ακολούθησε σύγχυση και άρχισαν να βγαίνουν αιμόφυρτοι Ιταλοί, τέλος δε ένας πολίτης νεκρός. Ήταν ο Τσιγάντες. Και νά πώς περιγράφει την εξόντωσή του ένα από τα στελέχη του «Μίδα 614», ο Ζ. 27, σε επίσημη κατάθεση (Ν. Αρχιμαδρίτη, *Κατασκοπεία – Αντικατασκοπεία*, σελ. 766):

«Τὸ πρωῒ ἐκεῖνο κατὰ τὶς 6.45' πῆρα ἕνα ταξί, τυχαῖο, ἀπὸ τὴν πλατεῖα Κάνιγγος καὶ ὅταν ἔφτασα στὸ Κολωνάκι, τὸ ἄφησα ἐκεῖ στὴν πλατεῖα. Μὲ κατάλληλα ζὶκ-ζὰκ πῆγα στὴν ὁδό 'Αλωπεκῆς 2, ὅπου εἶχε διανυκτερεύσει ὁ Τσιγάντες. 'Εκεῖ ἦταν ἡ κατοικία τῆς κυρίας Μαλοῦς γνωστῆς του καὶ πολὺ φίλης του. 'Απ' ἔξω ἦταν ἕνας Γερμανὸς στρατιώτης, φρουρὸς μιᾶς διπλανῆς γερμανικῆς ὑπηρεσίας.

»Τὸν βρῆκα σχεδὸν ἕτοιμο, ἀποτελειώνοντας δὲ τὸ ξύρισμά του φύγαμε. Μὲ ἀκολούθησε σὲ ἀπόσταση μέχρι τὸ αὐτοκίνητό μου, μὲ τὸ ὁποῖο μέσω 'Εξαρχείων φτάσαμε στὴ λεωφόρο 'Αλεξάνδρας, κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, ὅπου κι ἀφήσαμε το ταξί. Προχώρησε ἐκεῖνος μπροστὰ καὶ ἐγὼ σὲ ἀπόσταση τὸν ἀκολουθοῦσα. Ὅπως μοῦ εἶπε, ἐπρόκειτο νὰ πᾶμε σ' ἕνα σπίτι τῆς ὁδοῦ Πατησίων, ὅπου θὰ τελείωνε ἐκείνη τὴν ἡμέρα τὸν κατάλογο γιὰ τὸ "ἐθνικὸ συμβούλιο". Καὶ πρόσθεσε ὅτι δὲν ἐσκόπευε νὰ δεχθῆ ἐκεῖ κανέναν, ἐκτὸς μόνον τὸν παπποῦ, δηλαδὴ τὸν τότε μητροπολίτη Καρυστίας Παντελεήμονα, ὁπότε θὰ ἐπήγαινα στὴν ὁδό Βουλγαροκτόνου ἀριθ. 30 νὰ τὸν παραλάβω καὶ νὰ τὸν μεταφέρω ἐκεῖ. Προχωρώντας ζὶκ-ζάκ, μπήκαμε ἐκεῖνος κι' ἀμέσως ἐγὼ στὴν πολυκατοικία Πατησίων ἀριθ. 86 καὶ φτάσαμε στὸ δεξιὸ ὑπόγειο διαμέρισμά της. Εἶπε πὼς αὐτὸ ἦταν γκαρσονιέρα τοῦ Κυριακίδη τῆς ὁδοῦ Φερρῶν, μηχανικοῦ, ποὺ τὸν εἴχαμε στείλει στὴ Μέση 'Ανατολή, πὼς πολλὲς φορὲς σ' αὐτὸ ὁ ὑπασπιστὴς του ἀνθυπίλαρχος Ζακυνθινός, γνωστὸς στὴν ἀποστολή μας ὡς Μίκυ, εἶχε μεταφέρει καὶ κρύψει διάφορα ἐκρηκτικὰ καὶ ἄλλα μηχανήματα γιὰ σαμποτὰζ καὶ πὼς τὸ ἐμνημόνευε πάντοτε στὶς σημειώσεις του ὡς "ἀποθήκη". Καὶ ὅλα αὐτὰ μοῦ τὰ ἐξήγησε ἐπειδὴ ἐκεῖνος καὶ ἐγώ, ὅταν μπήκαμε στὸ διαμέρισμα-"ἀποθήκη", εἴδαμε τὸ ντιβάνι ξέστρωτο καὶ καταλάβαμε, ὅτι πρέπει κάποιοι ἢ κάποιος νὰ εἶχε κοιμηθῆ σ' αὐτό, ἀφοῦ καὶ τὰ στρώματα ἦσαν ἀκόμη ζεστά. Καὶ οἱ δύο σκεφθήκαμε ὅτι ἀσφαλῶς ὁ Μίκυ θὰ ἦταν αὐτός. Πάντως, θυμᾶμαι καλὰ ὅτι, καθὼς μοῦ εἶπε, μόνον ὁ Μίκυ γνώριζε αὐτὴ τὴν ἀποθήκη.

»Ἡ ὥρα θὰ ἦταν ὀκτώ. Μοῦ ἔδωσε ὁδηγίες καὶ ἐντολὲς τῆς ἡμέρας, γιὰ τὶς βάσεις τοῦ Πειραιῶς καὶ γιὰ ὡρισμένα τηλέφωνα καὶ μοῦ εἶπε νὰ ἐπιστρέψω στὶς 10 νὰ κανονίσουμε γιὰ τὸν παπποῦ. Ἔφυγα στὶς 8.30' περίπου καὶ τὸν ἄφησα μόνο του νὰ ἐργάζεται σ' ἕνα μικρὸ τραπεζάκι μὲ ξαπλωμένα τὰ χαρτιά του. Ὅταν ἐπέστρεψα ἀπὸ τὴ δουλειὰ στὶς 10.30' τὸν εἶδα νὰ συζητῆ μὲ τὴν κυρία Ψαροῦ, ἀδελφὴ τῆς γυναικός του. Μοῦ πρόσφεραν ἕνα βερμούτ, ὅταν εἶδα νὰ μπαινοβγαίνουν ὁ Μίκυ καὶ ὁ

ὑποσμηναγὸς Νιάρχος. Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ παπποῦ εἶπε πὼς θὰ κανόνιζε νὰ συναντηθοῦμε στὸ σπίτι μου, γιατὶ τὴν "ἀποθήκη" δὲν τὴν εὕρισκε κατάλληλη γιὰ τὸ Δεσπότη. Μοῦ εἶπε ἀκόμη, ὅτι ἔπρεπε νὰ τελειώσω τὶς ἄλλες δουλειὲς τῆς ἡμέρας στὴν τηλεφωνικὴ ἑταιρία καὶ ὅτι στὶς 6.30' τὸ βράδυ νὰ τὸν περιμένω στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Κοδριγκτῶνος καὶ Ἀριστοτέλους, γιατὶ ἀπὸ ἐκεῖ θὰ πηγαίναμε νὰ συναντήσουμε ἀξιωματικοὺς τοῦ Β' γραφείου τῆς ἀποστολῆς μας. Ἔφυγα στὶς 11 παρὰ τέταρτο περίπου καὶ κατὰ τὸ μεσημέρι, μετὰ τὴν ἰχνηλασία μου γιὰ τὶς μηχανικὲς ἐγκαταστάσεις στὰ γραφεῖα τῆς τηλεφωνικῆς, τῆς ὁδοῦ Σταδίου καὶ τῆς ὁδοῦ Καρόλου, μιὰ ἀπ' τὶς ὁποῖες ἐπρόκειτο νὰ ἀνατινάξουμε, πῆγα σπίτι μου, καὶ ἀπὸ τὴν κούραση ξάπλωσα δίπλα στὸ τηλέφωνο. Στὴ μία χτύπησε τὸ τηλέφωνο καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ σχετικὸ ἔλεγχο ἄκουσα τὴ φωνὴ ἀνθρώπου τῆς ἀποστολῆς, ποὺ μοῦ εἶπε πὼς ὁ μπάρμπας εἶναι ἄρρωστος, μὲ κάλεσε δὲ νὰ σπεύσω στὸ σημεῖο συναντήσεως τοῦ "Ἀκροπόλ", σ' ἕνα καφενεδάκι ποὺ ἦταν στὸ ὑπόγειο τοῦ ξενοδοχείου αὐτοῦ. Τηλεφώνησα στὸ καφενεδάκι αὐτὸ ἀπὸ κάποιο τηλεφωνικὸ θάλαμο καὶ ἔμαθα ὅτι μὲ περίμενε ὁ Βαγγέλης Καπετανίδης, τὸν ὁποῖο κάλεσα νὰ συναντηθοῦμε στὴν ὁδὸ Ἠπείρου. Ὅταν συναντηθήκαμε μοῦ εἶπε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ μία ἐπήγαινε γιὰ τὸ διαμέρισμα, κατόπιν εἰδοποιήσεώς του μὲ σύνδεσμο ἢ μὲ τὸ τηλέφωνο καὶ μόλις ἔφτασε πλησίον στὴν πολυκατοικία εἶδε Ἰταλοὺς μὲ στολὴ νὰ τὴ φρουροῦν.

»Ἀπὸ μεταγενέστερες διαπιστώσεις προέκυψαν τὰ ἑξῆς: Στὸ ξενοδοχεῖο "Νίκη" τῶν ὁδῶν Βερανζέρου - Γ΄Σ/βρίου ποὺ εἶχαν ἐπιτάξει οἱ Ἰταλοί, ἐστεγάζετο μία μονάδα τους. Αὐτὴ εἰδοποιήθηκε τηλεφωνικῶς ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ φρουραρχεῖο, μᾶλλον ἀπὸ τὸ γραφεῖο τοῦ λοχαγοῦ Ἀγέλο, ἢ ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ ὀφίσιο Ι (γραφεῖο πληροφοριῶν), προφανῶς ἀπὸ τὸ γραφεῖο ἑνὸς λοχαγοῦ ἢ ταγματάρχου, γνωστοῦ ἢ φίλου τῆς Ὑβόνης Περδικάρη, τοῦ ὁποίου τὸ ἐπώνυμο δὲν θυμᾶμαι, νὰ πάη καὶ νὰ ἐνεργήση ἔρευνα στὴν πολυκατοικία τῆς ὁδοῦ Πατησίων 86, πρὸς ἀνακάλυψη καὶ σύλληψη ἑνὸς Ἄγγλου. Ὁ ἀνθυπασπιστὴς Φολίνι μὲ μικρὴ δύναμη 5-8 ἀνδρῶν ἔφτασε κι' ἄφησε στὴν εἴσοδο ἕνα σκοπὸ ἔνοπλο. Ἄρχισε τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἐπάνω διαμέρισμα πρὸς τὰ κάτω, μέχρι τὸ ὑπόγειο. Στὸ διάστημα τῆς ἐρεύνης, ὁ Μίκυ βγῆκε ἀπ' τὸ ὑπόγειο κι' ἔφτασε στὴν ἐξώπορτα, εἶδε τὸν ἔνοπλο Ἰταλὸ καὶ γύρισε καὶ εἰδοποίησε τὸ θεῖο, δηλαδὴ τὸν Τσιγάντε, καὶ τὸν ἀντισυνταγματάρχη Μαλασπίνα. Ἄλλος τὴ στιγμὴ ἐκείνη δὲν ὑπῆρχε στὸ ὑπόγειο. Ὁ μπάρμπας διέταξε νὰ φύγη ὁ καθένας τους μὲ τὸ δικό του τρόπο. Πρῶτος ὁ Μαλασπίνας, ψηλός,

ἀδύνατος, χαρακτηριστικὸς τύπος ἀξιωματικοῦ, κρατώντας ὀγκώδη χαρτοφύλακα βγῆκε ἀπ' τὸ ὑπόγειο, ἀνέβηκε τὰ σκαλοπάτια καὶ ἔφτασε στὸ ἰσόπεδο τῆς εἰσόδου, ὅπου ἔκανε πὼς παρατηρεῖ τὶς ἐπιγραφὲς μὲ τὰ ὀνοματεπώνυμα τῶν ἐνοίκων τῆς πολυκατοικίας. Ὁ Ἰταλὸς φρουρὸς τὸν ρώτησε τί θέλει, ἔκαμε ἔλεγχο στὴν ταυτότητά του καὶ ὅταν ἐκεῖνος τοῦ ἀπάντησε ὅτι ζητοῦσε κάποιον ποὺ δὲν ἔμενε ἐκεῖ, ἀλλὰ παραπλεύρως, τὸν ἄφησε ἐλεύθερο.

Πυροβολισμοί

»Ἔπειτα ἀπὸ λίγο οἱ ἐνεργοῦντες τὴν ἔρευνα, ἔφτασαν στὸ διαμέρισμα τοῦ μπάρμπα. Ὁ Μίκυ πηγαινοερχόταν, κοντὸς καὶ ἀδύνατος ὅπως ἦταν καὶ ζητοῦσε τὴν εὐκαιρία νὰ δραπετεύση. Ὁ μπάρμπας ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε κάψει τὶς σημειώσεις καὶ ὅσα χαρτιά του πρόλαβε, μερικὰ δὲ ἀφοῦ τὰ κατέστρεψε, τὰ ἔρριξε ἄλλα μὲν στὸν ὀχετὸ καὶ ἄλλα στὸ νιπτῆρα· ἔπειτα τράβηξε τὸ σιφόν, ἄνοιξε τὴ βρύση καὶ πέτυχε ὅλα νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὰ νερά. Ὁ πρῶτος Ἰταλός, ποὺ χτύπησε τὴν πόρτα του στὸ ἄνοιγμά της, τὸν ρώτησε γιὰ τοὺς ἐνοίκους καὶ μὲ μισοανοιχτὴ πάντοτε τὴν πόρτα, πῆρε τὴν ἀπάντηση ὅτι ἦταν ἀξιωματικὸς τῆς Ἀστυνομίας Πόλεων. Ταυτοχρόνως ἔδειξε στὸν Ἰταλὸ καὶ σ' ἕνα δεύτερο Ἰταλό, ποὺ ἦλθε, τὴν ταυτότητα τοῦ ὑπαστυνόμου, ποὺ ἀπὸ πολὺ καιρὸ εἶχε βγάλει ὁ μπάρμπας φορώντας τὴ στολή του. Καὶ οἱ δύο Ἰταλοὶ ἐπείσθηκαν, ξεκίνησαν νὰ φύγουν, ἀλλ' ἕνας τρίτος Ἰταλὸς κατέφθασε καὶ ἀγνοώντας ὅσα εἶχαν λεχθῆ προηγουμένως, βλέποντας δὲ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ διαμερίσματος, ὅπου θὰ εἶδε τοὺς καπνούς, ἀπὸ τὸ κάψιμο τῶν χαρτιῶν τοῦ θείου, ἢ ἀκόμη ἴσως γιατὶ κατάλαβε μιὰ τέτοια ἐνέργεια ἀπὸ τὴ μυρωδιά, θέλησε παραμερίζοντας ἀπειλητικὰ τοὺς δύο ἄλλους Ἰταλοὺς καὶ τὸ θεῖο νὰ περάση στὸ ἐσωτερικό. Ὁ μπάρμπας τότε τὸν ἐπυροβόλησε μὲ τὸ περίστροφό του καὶ τὸν πλήγωσε, ἴσως δὲ καὶ θανάσιμα, ταυτοχρόνως δὲ πυροβόλησε καὶ τοὺς δύο ἄλλους Ἰταλοὺς κι' ἔτρεξε, ἔφτασε στὰ πρῶτα σκαλοπάτια, γιὰ νὰ ἀνεβῆ ἀπὸ τὸ ὑπόγειο στὸ ἰσόπεδο τῆς εἰσόδου. Στὸ ἄκουσμα τῶν πυροβολισμῶν ἔφτασαν καὶ ἄλλοι Ἰταλοί, ἕνας δὲ ἀπ' αὐτοὺς μὲ τὸ αὐτόματό του πυροβόλησε τὸν μπάρμπα, ὁ ὁποῖος τραυματισμένος θανατηφόρα ἔπεσε στὸ κεφαλόσκαλο.

»Ὁ Μίκυ τότε ἅρπαξε ἕνα τραυματισμένο Ἰταλὸ καὶ τὸν ἔσυρε μέχρι τοῦ πεζοδρομίου. Ἐκεῖ σταμάτησε ἕνα αὐτοκίνητο, ποὺ κατὰ σύμπτωση ἦταν τῶν ΣΠΑΠ ἢ ΣΕΚ καὶ παρὰ τὶς διαμαρτυρίες τῶν ἐπιβατῶν του ἔβαλε τὸν τραυματία μέσα σ' αὐτὸ προσποιούμενος τὸν Ἰταλὸ καὶ τὸν

μετέφερε στὸ σταθμὸ πρώτων βοηθειῶν, ὅπου τὸν παρέδωσε. Πῆγε νὰ φύγη ἀλλ' ἕνας ἀστυφύλακας δὲν τὸν ἄφησε. Κατόπιν αὐτοῦ διεκομίζοντο ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο καὶ ἄλλοι τραυματίες στὸ σταθμό, Ἰταλοὶ στρατιωτικοὶ καθὼς καὶ ὁ μπάρμπας, ὁ δὲ ἀστυφύλακας ποὺ κρατοῦσε τὸ Μίκυ χαλάρωσε τὴν προσοχή του γιὰ νὰ δῆ τί συμβαίνει, ὁπότε ὁ Μίκυ δραπέτευσε. Περιπλανήθηκε ὅλη τὴ μέρα καὶ ὑπόθεσαν πὼς καὶ αὐτὸς σκοτώθηκε. Ὅμως στὶς 7 τὸ βράδυ ἦρθε σπίτι μου, καὶ τοῦ ἔδωσε ἡ σύζυγός μου ροῦχα καὶ μαζὶ κατέστρεψαν τὰ ματωμένα δικά του, ἐν συνεχεία δὲ μετεφέρθη καὶ κλείστηκε σ' ἕνα ὑπόγειο τῆς ὁδοῦ Μιχαὴλ Βόδα πέρα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα. Στὶς 10.30' πῆγα καὶ πληροφορήθηκα ἀπὸ τὸν ἴδιο πλέον γιὰ τὰ διαδραματισθέντα. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ εἰδοποιήθηκαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ δικτύου, ἔγινε ἀλλαγὴ σπιτιῶν καὶ τόπων συναντήσεών μας. Τὴν ἑπομένη τὰ πάντα γιὰ τὶς ἐνέργειες τῶν Ἰταλῶν τὰ πληροφορούμεθα ἀπὸ τὸν τότε ἀστυνομικὸ διευθυντὴ Ἀθηνῶν. Τὸ πτῶμα τοῦ Τσιγάντε κανένας δὲν τὸ ἀνεγνώριζε στὸ σταθμὸ Α' Βοηθειῶν, ἀλλὰ καὶ ὅπως οἱ Ἰταλοὶ διεπίστωσαν, αὐτὸ δὲν ἀνῆκε στὸν ὑπαστυνόμο Ἀντωνιάδη ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐκδοθῆ ἡ ταυτότητά του. Ὁ Ἀντωνιάδης φυσικὰ δὲν ἐγνώριζε τίποτα γι' αυτό. Τὸ μεσημέρι ἢ τὸ ἀπόγευμα τῆς ἑπομένης ὁ λοχαγὸς Ἀγέλο ἦλθε στὸ γραφεῖο τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀστυνομίας, μαζὶ μ' ἕνα ψηλό, ἀδύνατο, 45άρη περίπου καὶ ἄνω καὶ ἀφοῦ ἔκανε τὸν ἔλεγχο στὴ σφραγίδα τῆς ταυτότητος, ἐξαπατηθεὶς ἀπὸ τὸν ἀστυνομικὸ διευθυντή, ποὺ κατώρθωσε νὰ τοποθετήση τὴν ἀνάγλυφο σφραγίδα ταυτοτήτων σὲ φύλλο στυποχάρτου, ὅπου αὐτὴ ἐφάνηκε πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἔφερε ἡ ταυτότητα, εἶπε πὼς ὁ ψηλὸς ἀδύνατος συνοδός του ἦταν Ἕλληνας ἀξιωματικός, συμμαθητὴς καὶ γνωστὸς τοῦ Τσιγάντε καὶ ὅτι τὸν ἀναγνώρισε στὸ πτῶμα ποὺ εἶδε στὸ σταθμὸ Α' Βοηθειῶν καὶ τέλος ὅτι ἔπρεπε ἡ ἀστυνομία νὰ τὸ παραλάβη, πρὸς ταφήν. Ἡ ταφή του ἔγινε στὸ Α' νεκροταφεῖο, μερίμνη τῆς ἀστυνομίας.

»Αὐτὲς εἶναι οἱ συνθῆκες τῆς δραματικῆς αὐτῆς μέρας τῆς 14 Ἰανουαρίου 1943, ὁπότε ἔλαβε χώραν ὁ φόνος τοῦ ἥρωος Γιάννη Τσιγάντε, ἀρχηγοῦ τῆς ἐθνικῆς ἀποστολῆς Μίδας 614 - Θόργολαντ, ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς. Τίθεται ὅμως τὸ ἐρώτημα: Ὁ φόνος ἦταν ἀποτέλεσμα προδοσίας; Ἂν ἐπρόκειτο περὶ συγκεκριμένης προδοσίας γιὰ τὸν Τσιγάντε, τότε γιατί οἱ Ἰταλοὶ δὲν πῆγαν κατ' εὐθεῖαν στὸ ὑπόγειο νὰ τὸν πιάσουν ζωντανό; Γιατί ἄφησαν τὸν ἀξιωματικὸ-Ἕλληνα Μαλασπίνα καὶ ἔφυγε; Ἂν ἦταν ἀόριστη, γιὰ κάποιο Ἄγγλο, ἢ κατάσκοπο, τότε γιατί δὲν ἔστειλαν

δύναμη ἀπὸ εἰδικευμένους Ἰταλούς, εἴτε τοῦ φρουραρχείου, εἴτε τοῦ γραφείου πληροφοριῶν τῶν Ἰταλῶν, ἀλλὰ ἐπῆγαν ἀνειδίκευτοι στρατιωτικοί; Αὐτὰ μόνο ἡ ἀνάκριση τοῦ Ἰταλοῦ λοχαγοῦ Ἀγέλο καὶ τοῦ ἄλλου λοχαγοῦ ἢ ταγματάρχου, Ναπολιτάνου τὴν καταγωγή, φίλου τῆς Περδικάρη, μπορεῖ νὰ τὰ διαλευκάνη. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ μπάρμπας, δύο ἄλλα στελέχη τῆς ἀποστολῆς καὶ ἐγώ, εἴχαμε ἐπάνω μας ἀπὸ ἕνα χάπι τυλιγμένο σὲ ζελατίνα ἀδιαπέραστη, τὸ ὁποῖο σὲ ἄμεσο κίνδυνο ἔπρεπε νὰ τὸ πάρουμε, γιὰ νὰ ἐπακολουθήση βέβαιος καὶ ἀσφαλὴς θάνατός μας, παρὰ νὰ πέσουμε ζωντανοὶ στὰ χέρια τῶν Ἰταλῶν, τῶν Γερμανῶν ἢ τῶν Βουλγάρων.

»Ὁ μπάρμπας κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν πῆρε τὸ χάπι αὐτό, γιατί ὑπολόγισε ὅτι ἡ φυγὴ θὰ ἦταν ἀσφαλής».

Ο θάνατος του Τσιγάντε είχε συνέπειες σοβαρές. Οι επίμοχθες προσπάθειές του για ενοποίηση του κινήματος αντίστασης υπό την αστική ηγεσία κατέρρευσαν. Η ιταλική Καραμπινερία εκείνη την ημέρα είχε μια πρώτης τάξεως επιτυχία και ίσως κατάφερε ένα αισθητό πλήγμα στον αγώνα του ελληνικού λαού. Ποιο όμως ήταν το χέρι του άγνωστου εφιάλτη που οδήγησε τις κάννες των Ιταλών κατά του παράτολμου αξιωματικού; Ποιος ήταν ο μυστηριώδης προδότης που τον καταδίωξε ανελέητα από καταφύγιο σε καταφύγιο, ώσπου πέτυχε να τον εξοντώσουν σαν άγριο θηρίο στη φωλιά του; Υπάρχει η φήμη ότι επρόκειτο για γυναίκα. Και, πράγματι, στην τελευταία περίπτωση, γυναικεία ήταν η ανώνυμη φωνή που τον κατέδωσε στο Ιταλικό Φρουραρχείο. Αλλά δεν έχει διευκρινιστεί αν στο ίδιο φύλο ανήκε ο πληροφοριοδότης των προηγούμενων περιπτώσεων. Πάντως, ο θάνατος του αρχηγού του «Μίδα» απασχόλησε και τις επίσημες ελληνικές Αρχές τόσο στη Μέση Ανατολή όσο και στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση. Τον Δεκέμβριο του 1945 το Γενικό Επιτελείο Στρατού, με την υπ' αριθ. 91.080 διαταγή του, ανέθεσε στον ανώτερο δικαστικό σύμβουλο Ι. Κοκορέτσα την ενέργεια ανακρίσεων για να διαλευκάνει το μυστήριο. Υπήρξε όμως μάταιη η προσπάθειά του. Και το πόρισμά του ήταν αρνητικό. Ούτε ο Άγγελος Έβερτ, ο «Όττο» του Τσιγάντε, που λόγω της θέσης του, αλλά και της αστυνομικής του πολυπραγμοσύνης, ήξερε πάμπολλα μυστικά της Κατοχής, μπόρεσε να διαφωτίσει την ανάκριση. Αργότερα έγιναν επανειλημμένες συζητήσεις στη Βουλή, που δεν απέφεραν επίσης τίποτα. Και το μυστήριο διατηρείται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

TOO LATE, TOO LITTLE (ΤΟ ΧΑΜΕΝΟ ΛΕΩΦΟΡΕΙΟ)

Ο ΣΤ. ΣΑΡΑΦΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΠΙΝΔΟ • ΠΑΡΕΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΓΚΑΛΟΥ • ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΑΡΑΦΗ • ΤΑΡΑΧΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ • ΠΡΟΣΧΩΡΗΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΑΣ • ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΙ ΤΩΝ ΑΝΤΑΡΤΩΝ • Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ • Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΠΟΥ ΜΑΤΑΙΩΣΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΗ • ΤΟ ΕΔΕΜ, ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙ-ΕΑΜ • ΟΙ ΒΡΑΔΥΠΟΡΟΙ ΑΝΤΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΠΟΡΩΝ

ΤΟ 1942 ΕΛΗΓΕ, ενώ διαλυόταν ο εφιάλτης της καταστροφής για τους Συμμάχους. Το 1943 ανέτελλε σαν έτος της αποφασιστικής στροφής του πολέμου. Ήδη από τη μάχη του Ελ Αλαμέιν (Οκτώβριος 1942), ο Τσώρτσιλ χαρακτήριζε επιγραμματικά την κατάσταση: «Δεν είναι το τέλος. Δεν είναι καν η αρχή του τέλους. Αλλά είναι ίσως το τέλος της αρχής». Και με την έναρξη του νέου έτους, ενώ από ολόκληρη τη βόρεια Αφρική ο Άξονας διατηρούσε μόλις ένα έσχατο προγεφύρωμα στη ΒΔ Τύνιδα, άρχισαν οι προπαρασκευές των Συμμάχων για την έφοδο κατά του ευρωπαϊκού φρουρίου από τον Νότο. Αυτό όμως σήμαινε ότι η Ελλάδα έμπαινε πια στη σφαίρα των συμμαχικών στρατηγικών συνδυασμών. Και το ένοπλο κίνημά της, ως όργανο αντιπερισπασμού του εχθρού εκ των νώτων, αποκτούσε τώρα μεγαλύτερη σημασία. Αλλά και για τον ελληνικό λαό σήμαινε ότι έμπαινε πια στη φάση, στο τέρμα της οποίας –όσο μακριά και αν βρισκόταν ακόμη– θα γινόταν εκκαθάριση των λογαριασμών με γέρας την εξουσία. Και μακάριοι οι κατέχοντες την περισσότερη δύναμη κατά την ώρα της κρίσης.

Θα βρισκόταν όμως κανείς έξω από την πραγματικότητα, αν παρέβλεπε ότι το εθνικό επαναστατικό πνεύμα δέσποζε πάντα στις σκέψεις και στις ψυχές των Ελλήνων. Το πρόβλημα της δημιουργίας δύναμης για πολιτικούς λόγους απασχολούσε τις ηγεσίες, αλλά οι μαχητές του αγώνα απέβλεπαν και τώρα, όπως στις αρχές της Κατοχής, στην πάλη κατά των κατακτητών.

Ο Σαράφης

Πάντως, τις πρώτες ημέρες του 1943 άρχισε έμπρακτα η πρώτη συστηματική προσπάθεια του αστικού κόσμου για συμμετοχή στον ανταρτοπόλεμο. Ο συνταγματάρ-

χης Ζέρβας είχε ξεκινήσει, όπως είδαμε, με την αγγλική υποκίνηση. Και δεν τον συνόδευαν ούτε καν οι αθώες ευχές των αστικών πολιτικών κομμάτων. Τη φορά όμως αυτή ένας άλλος συνταγματάρχης, ο Στέφανος Σαράφης, αναλάμβανε το έργο, ως εντολοδόχος πια μιας μεγάλης πολιτικής παράταξης. Ήδη, εκτός του Θ. Σοφούλη, ο Γ. Καφαντάρης και ο Γ. Παπανδρέου ήταν κατ' αρχήν σύμφωνοι για τη δημιουργία ενός νέου μεγάλου αντάρτικου οργανισμού, ο οποίος θα καθοδηγούνταν από τα αστικά κόμματα και θα απέβλεπε στην επισκίαση όλων των υπαρχουσών δυνάμεων ένοπλου αγώνα. Και, μολονότι δεν είχαν καταπιαστεί με συγκεκριμένα σχέδια, ούτε είχαν κάνει επίσημες συμφωνίες, ενέκριναν τη νέα πρωτοβουλία. Η φάση της «αποχής» είχε περάσει πια, υπό την πίεση των πραγμάτων. Και ο Τσιγάντες έριχνε όλο το βάρος του για να κατανικήσει τους τελευταίους δισταγμούς.

Στις 11 Ιανουαρίου ξεκίνησε ο Σαράφης για τη δυτική Θεσσαλία. Από εκεί θα εξορμούσε. Ήταν η περιοχή όπου γεννήθηκε, όπου γνώριζε πρόσωπα και πράγματα, όπου ασκούσε επιρροή και όπου υπήρχε ήδη ένα μικρό ένοπλο Σώμα με επικεφαλής τον ταγματάρχη Κωστόπουλο, το οποίο είχε συγκροτηθεί πριν από δύο μήνες. Στην έδρα αυτού του Σώματος θα κατευθυνόταν πρώτα ο Σαράφης. Αλλά προηγουμένως χρειάστηκε να υπερνικηθούν πολλές δυσχέρειες. Μία απ' αυτές ήταν η δυσκολία του να αναχωρήσει από την Αθήνα, λόγω της ιδιότητάς του ως αξιωματικού. Για κάθε μετακίνηση χρειαζόταν ειδική ιταλική άδεια, που χορηγούνταν πολύ δύσκολα πια. Και νά τι γράφει στο σημείο αυτό ο ίδιος ο Σαράφης (*Ο ΕΛΑΣ*, σελ. 62):

> *«Τώρα ἔμπαινε τὸ ζήτημα τοῦ δικοῦ μου ταξειδιοῦ. Δὲν ἦταν εὔκολο, γιατὶ οἱ Ἰταλοὶ εἶχαν ἀπαγορεύσει τὰ ταξίδια τῶν ἀξιωματικῶν. Δὲν ἦταν εὔκολο νὰ ταξιδέψω μὲ ἄλλο ὄνομα, γιατὶ ἤμουνα πολὺ γνωστός. Μὲ ζήτησε ὁ στρατηγὸς Πάγκαλος καὶ πῆγα. Μοῦ εἶπε πὼς ἡ δρᾶσις τῶν ἀνταρτῶν ἦταν ἐπιζήμια καὶ ἔπρεπε νὰ προσπαθήσουμε να χωρίσουμε τοὺς ἀξιωματικοὺς ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς καὶ νὰ πείσουμε τοὺς ἀξιωματικοὺς νὰ σταματήσουν τὴ δράση τους γιὰ ν' ἀποφύγουμε τὴν καταστροφὴ τῶν χωριῶν. Ἔτσι θὰ ἔμεναν μόνοι τους οἱ κομμουνιστὲς καὶ θὰ ἦταν εὔκολο νὰ καταδιωχθοῦν ἀπὸ τοὺς γερμανοϊταλούς. Μὲ παρεκάλεσε νὰ πάω στὴ Θεσσαλία γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Ὁ συνταγματάρχης αὐτοκινήτων Ἀπ. Παπαγεωργίου τοῦ ΕΔΕΣ θὰ πήγαινε στὸ Ζέρβα γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό. Ἀρνήθηκα γιατὶ εὕρισκα ὅτι ὁ ἀντάρτικος ἀγώνας χρειάζεται. Ἀπάντησε πὼς εἶναι σύμφωνος, ἀλλὰ ὁ ἀγώνας εἶναι πρόωρος καὶ ὅτι ἀργότερα καὶ αὐτὸς θὰ πήγαινε στὸ βουνὸ μαζί μας. Δὲν μὲ ἔπεισε καὶ ἔφυγα. Ἀνακοίνωσα τὸ πράγμα αὐτὸ στὸν Τσιγάντε καὶ μοῦ εἶπε: "Ὥστε ἔπιασε; Ἐγὼ ἔκανα στὸ στρατηγὸ Πάγκαλο αὐτὴ τὴν πρόταση μὲ σκοπὸ*

νὰ διευκολυνθοῦν τὰ ταξίδια τῶν ἀξιωματικῶν". Ἀποφασίσθηκε νὰ δεχθῶ δῆθεν τὴν πρόταση γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ τὸ ταξίδι, μὲ κανένα ὅμως τρόπο νὰ μὴ βοηθήσω τὸ σκοπὸ τοῦ Πάγκαλου.

»Ὁ χαρακτήρας μου ἦταν ἀντίθετος σὲ τέτοιες ἐνέργειες καὶ δὲν ἤθελα νὰ γελάσω τὸ στρατηγὸ Πάγκαλο, ἀλλὰ παίρνοντας ὑπόψη τὸ σκοπὸ δέχτηκα καὶ σὲ νέα πρόσκληση τοῦ Πάγκαλου ἀπάντησα ὅτι δέχομαι νὰ πάω στὴ Θεσσαλία, νὰ μεταβιβάσω τὶς σκέψεις του ἀλλὰ δὲν ἀναλάβαινα εὐθύνη ὅτι θὰ τοὺς ἔπειθα. Μείναμε σύμφωνοι νὰ μοῦ προμηθεύσει τὴ σχετικὴ ἄδεια ταξιδιοῦ διὰ τοῦ ὑπουργοῦ Ταβουλάρη. Ἔτσι ἐξασφαλίσθηκε τὸ ταξίδι. Μὲ τὸν Τσιγάντε κανονίσαμε τὸ ζήτημα ὑλικῶν».

Ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, εδώ, εμφανίζεται σαν τροχοπέδη του αγώνα. Δεν ήταν ο μόνος. Και ο Στ. Γονατάς, από τους παλιούς κορυφαίους του βενιζελοδημοκρατικού κόσμου, ήταν της σχολής της αδράνειας. Τα κίνητρά τους ήταν καθαρά πατριωτικά, αλλά συνέχεαν τη σκοπιμότητα με την ιστορική αναγκαιότητα και κατέληγαν στον ραγιαδισμό. Στο «μέτωπο» αυτό ανήκαν ήδη και αρκετά άλλα πολιτικά και στρατιωτικά στελέχη. Και βαθμιαία θα γλιστρούν στην άρνηση και στη συντήρηση, έως τα απώτερα βάθη.

Αισιοδοξία

Σε εκείνη πάντως την περίπτωση η παρεμβολή του Θ. Πάγκαλου υπήρξε χρήσιμη και στις 11 Ιανουαρίου ο Σαράφης έφτασε στα Τρίκαλα με ένα φορτηγό αυτοκίνητο της τεχνικής εταιρείας Μ. Αβέρωφ. Ήταν αισιόδοξος. Είχαν προηγηθεί συνεννοήσεις, τόσο του ίδιου όσο και του Τσιγάντε, με πολλούς αξιωματικούς, αλλά και πολιτικούς παράγοντες της δυτικής Θεσσαλίας. Είχαν προεκταθεί οι συνεννοήσεις έως τη Δυτική Μακεδονία. Και παντού φαινόταν να υπάρχει πρόθυμη ανταπόκριση. Ο Σαράφης συνελάμβανε ήδη το όραμα ενός αντάρτικου που θα απλωνόταν από τα Άγραφα έως το Βέρμιο, το οποίο, μαζί με τον ΕΔΕΣ, θα περιέσφιγγε τις εκτάσεις όπου κυριαρχούσε ο ΕΛΑΣ, υπερφαλαγγίζοντας τη δύναμή του.

Ήταν ρεαλιστικές προοπτικές; Αυτός ο αξιωματικός θεωρούνταν θετικός και ψυχρός. Είχε κύρος, ικανότητες και την έμπρακτη βοήθεια του Τσιγάντε, πίσω από τον οποίο βρισκόταν το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής. Είχε και την ηθική εξουσιοδότηση των κυριότερων αστικών κομμάτων. Μόνο που ξεκινούσε 6 μήνες μετά τον Ζέρβα, 9 μήνες μετά τον Άρη Βελουχιώτη. Και ήδη εκείνοι οι πρωτοπόροι είχαν δημιουργήσει μια άλλη πραγματικότητα. Αισιοδοξία επικρατούσε και στην Αθήνα για την αποστολή του. Λίγες ημέρες μετά την αναχώρησή του, ο ηγέτης των «Τριών Άλφα», στρατηγός-γερουσιαστής Νεόκ. Γρηγοριάδης, επισκέφθηκε τον Σοφούλη. «Πώς πάμε με το αντάρτικο;» ρώτησε ο γηραιός αρχηγός. «Κύριε πρόεδρε, η Θεσ-

σαλία είναι δική μας, η Μακεδονία δική μας», απάντησε εκείνος με πεποίθηση. «Και παραπέρα βλέπουμε». «Ώστε προλάβαμε αυτόν τον ΕΛΑΣ;» «Νομίζω ναι, τον προλάβαμε. Ο Σαράφης θα είναι σε πολύ λίγο διάστημα ο ισχυρότερος αρχηγός ενόπλου δυνάμεως».

Τον πρόλαβαν πράγματι τον ΕΛΑΣ;

Ο Κωστόπουλος

Το πρώτο που έκανε ο Σαράφης στη Θεσσαλία ήταν να επισκεφθεί την Πιαλία, την έδρα του αντάρτικου Σώματος του ταγματάρχη Κ. Κωστόπουλου. Πράγματι, είχε βγει στο βουνό πριν από δύο μήνες με την υποστήριξη του ΕΑΜ της περιφέρειας Τρικάλων. Αυτό του προσέφερε πολλούς άνδρες και τα πρώτα υλικά. Αλλά ο Κωστόπουλος από την αρχή δήλωσε: «Δεν δέχομαι καμιά πολιτική δέσμευση απέναντί σας». Εκείνοι συμφώνησαν. Συμφώνησαν ακόμη και σε μια άλλη αξίωσή του: το Σώμα του να μην ανήκει στον ΕΛΑΣ. Και φυσικά υπολόγιζαν ότι, εφόσον οι άνδρες του θα ήταν οργανωμένοι κομμουνιστές, θα είχαν τον σκληροτράχηλο ταγματάρχη υπό τον έλεγχό τους. Γρήγορα όμως ο Κωστόπουλος αντιλήφθηκε τον «έλεγχο». Και τους έδιωξε. Δεν κράτησε παρά 2-3 μόνο πιστούς συντρόφους. Αλλά κατόρθωσε να συγκεντρώσει μερικούς εθελοντές και στα τέλη του 1942 δέχτηκε μια απροσδόκητη ενίσχυση: 25 λιποτάκτες από το Σώμα του Άρη Βελουχιώτη, με επικεφαλής τον αρχισμηνία Κωστορίζο (Γκέκας), προσχώρησαν στην ομάδα του. Και επειδή η δύναμη αποτελεί μαγνήτη για περισσότερη δύναμη, όταν ο Σαράφης έφτασε στην Πιαλία, ο Κωστόπουλος διοικούσε ένα τμήμα με 5 αξιωματικούς, μερικούς υπαξιωματικούς και 80 άνδρες. Είχαν σχετικά καλό οπλισμό και ο νομάρχης Τρικάλων, Θ. Σαράντης, τους ενίσχυε με ιματισμό και τρόφιμα, όσο μπορούσε.

Ο ταγματάρχης Κωστόπουλος, μάλιστα, στα τέλη Δεκεμβρίου 1942 είχε μια θεαματική επιτυχία. Μπήκε με το Σώμα του στην Καλαμπάκα. Με τη σημαία επικεφαλής, έκανε παρέλαση στην πλατεία και στους κεντρικούς δρόμους και προκάλεσε ενθουσιώδη συναγερμό των κατοίκων. Στην κωμόπολη παρέμενε μια μικρή ιταλική φρουρά 10 περίπου ανδρών, με επικεφαλής ένα γηραλέο υπαξιωματικό, που η ασχολία τους ήταν να φορτώνουν καυσόξυλα σε τρένα. Χρησιμοποιούσαν για στρατωνισμό ένα σπίτι κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό, στο οποίο οχυρώθηκαν με την είσοδο του Κωστόπουλου. Οι αντάρτες επιτέθηκαν εναντίον του κτιρίου, όταν η παρέλαση τελείωσε. Δεν επέμεναν όμως και αποχώρησαν σύντομα. Και η θεαματική εκείνη ενέργεια, που αποτελεί την πρώτη είσοδο ανταρτών σε σημαντική οπωσδήποτε κωμόπολη, προκάλεσε σημαντική ηθική επίδραση στη δυτική Θεσσαλία. Μια τέτοια δύναμη, ως πυρήνας, ήταν σημαντική. Ο Κωστόπουλος συμφώνησε με το έργο και την αποστολή του Σαράφη. Τον αναγνώρισε ως αρχηγό: θα σχηματιζό-

ταν το μεγάλο «πανδημοκρατικό αντάρτικο», που με την υποστήριξη των Άγγλων και την κηδεμονία των παλιών αστικών κομμάτων θα χτυπούσε τους Ιταλογερμανούς και θα επισκίαζε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ταυτόχρονα, ο Σαράφης συνδέθηκε με τον ταγματάρχη Β. Βλάχο, που κι εκείνος οργάνωνε ήδη μια ομάδα, ο οποίος δέχτηκε επίσης να ενταχθεί στο νέο αυτό αντάρτικο. Πολλοί άλλοι αξιωματικοί ήταν έτοιμοι να ακολουθήσουν τον συνταγματάρχη στο βουνό. Έτσι, ευθύς αμέσως φαινόταν ότι η προσπάθεια του Σαράφη καρποφορούσε. Επιτέλους γινόταν συναγερμός και οργάνωση των έξω από το ΕΑΜ δυνάμεων, που ήταν τεράστιες αλλά παρέμεναν ακινητοποιημένες. Και τότε η ηγεσία των «Τριών Άλφα» πήρε τα πρώτα μηνύματα: «Πάμε πολύ καλά εδώ πάνω»...

Στην Ήπειρο

Αλλά στις 16 Ιανουαρίου, ενώ ο Σαράφης βρισκόταν στην Πιαλία, έφτασε από την Αθήνα ο σύνδεσμος, ανθυπολοχαγός Βασ. Χρυσόμαλλος, που του έφερε ένα τρομερό νέο: ο Τσιγάντες είχε σκοτωθεί από τους Ιταλούς στο τραγικό υπόγειο της οδού Πατησίων 86. Το πλήγμα που δεχόταν ήταν σκληρό. Προπαντός έχανε την επαφή του με το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής. Αντέδρασε όμως αμέσως και βρήκε τη λύση: θα έτρεχε στον Ζέρβα, όπου βρισκόταν ο αρχηγός της βρετανικής αποστολής, συνταγματάρχης Έντυ, και θα συνδεόταν μαζί του.

Έτσι, μέσα στην καρδιά του χειμώνα διέσχισε τη χιονοσκέπαστη Ρούμελη και έφτασε στην έδρα των ΕΟΕΑ, ή ακριβέστερα στην πρωτεύουσα του ανεξάρτητου κρατιδίου του Ζέρβα. Γιατί, στο μεταξύ, τόσο στα ρουμελιώτικα βουνά όσο και στη ζώνη που ήλεγχαν οι αντάρτες του ΕΔΕΣ, είχε διαμορφωθεί πια μια «Ελεύθερη Ορεινή Ελλάδα». Δεν υπήρχε καμιά άλλη εξουσία. Κατοχικές και ελληνικές Αρχές είχαν αποσυρθεί.

Ο Ζέρβας τον υποδέχτηκε εγκάρδια. Εκεί βρήκε τον συνταγματάρχη Έντυ Μάγερς και συζήτησαν τα πράγματα. Και νά πώς ο ίδιος ο Σαράφης αναφέρει το αποτέλεσμα (*Ο ΕΛΑΣ*, σελ. 72-73):

> *«Ἐξήγησα τὴν κατάσταση, τὶς εὐθύνες τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ὁ πόλεμος μὲ ἀνίκανες ἀνώτερες διοικήσεις καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον γερμανόφιλους, τὴ συνθηκολόγηση καὶ ἐγκατάλειψη τῶν ἄγγλων. Θεωροῦμε ὑπεύθυνους γιὰ ὅλα αὐτὰ τὸ δικτατορικὸ καθεστὼς τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ τὶς ἀνώτατες διοικήσεις. Πρόσθεσα πὼς εἶμαι δημοκρατικὸς ἀπόταχτος τοῦ 1935, πὼς ἀνῆκα σὲ ὀργάνωση δημοκρατικὴ πολιτικοστρατιωτική, βγῆκα στὸ βουνὸ ὕστερα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὸν ταγματάρχη Τσιγάντε ποὺ σκοτώθηκε καὶ ἀνακοίνωσα τοὺς σκοποὺς ποὺ ἐπιδιώκω. Ἐπίσης τὴ δύναμη ποὺ εἶχε ὁ Κωστόπουλος καθὼς*

καὶ ὁ ταγματάρχης Βλάχος ποὺ πρόκειται νὰ βγεῖ στὸ βουνό. Ὕστερα ἀνάπτυξα τὶς δυνατότητες δημιουργίας συνταγμάτων ὁλόκληρων στὴ Θεσσαλία καὶ τέλος ἑνὸς ἑνιαίου ἐθνικοῦ στρατοῦ ἀρκετὰ μεγάλου. Ἄκουσε μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ ὕστερα μοῦ εἶπε: 1. Ὅτι ἦρθε στὴν Ἑλλάδα μὲ μιὰ ὁμάδα σαμποτὲρ γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς γέφυρας Γοργοπόταμου καὶ εἶχε ἐντολὴ νὰ ξαναφύγει στὴν Αἴγυπτο, ἀλλὰ τελευταῖα πῆρε διαταγὴ νὰ μείνει στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἀναλάβει τὴν ὀργάνωση ἀντάρτικου ἀγώνα. 2. Δὲν ἀνακατεύεται στὴν πολιτική, γνωρίζει τὴν κατάσταση καὶ θὰ διαφωτίσει τὸ στρατηγεῖο Μέσης Ἀνατολῆς. 3. Ἔχει ἐντολὴ νὰ δημιουργήσει μόνον ἀνεξάρτητες ὁμάδες ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγείου Μέσης Ἀνατολῆς γιὰ νὰ κάνουν σαμποτὰζ καὶ ὅτι γιὰ τὴ Θεσσαλία τοῦ χρειάζονται μόνο τρεῖς ὁμάδες τῶν 100 ἀνδρῶν καὶ τίποτα παραπάνω. Δὲν ἔχει καμμιὰ διάθεση νὰ κάνει ἕνα μεγάλο ἐθνικὸ στρατό. Τέλειωσε ἡ συζήτηση καὶ περιμέναμε τὸ Ζέρβα.

»Σκέφθηκα ἂν πρέπει νὰ ἀναλάβω νὰ ὀργανώσω μιὰ τόσο μικρὴ δύναμη γιὰ σαμποτάζ, ποὺ θὰ ἐξυπηρετούσε μονάχα τὰ συμφέροντα τῶν ἄγγλων καὶ θὰ ἄφηνε ἐκτεθειμένους τοὺς πληθυσμοὺς στὴ μανία τῶν κατακτητῶν. Υπολόγισα πὼς 300 ὅπλα ποὺ θὰ μοῦ ἔδινε μὲ τὰ ἀνάλογα αὐτόματα, ὁπλοπολυβόλα κλπ., τὰ 150 τοῦ Κωστόπουλου, Βλάχου καὶ μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἦταν σκόρπια στὸν κόσμο καὶ ἰδιαίτερα στὰ Χάσια θὰ μποροῦσα νὰ φτάσω 700-800 ἀντάρτες, ὁπότε πολεμώντας τοὺς κατακτητὲς καὶ παίρνοντας ὅπλα θὰ μεγάλωνα τὴ δύναμή μου καὶ ἀνάλογα θὰ κανόνιζα τὶς σχέσεις μου μὲ τὸ στρατηγεῖο Μ. Ἀνατολῆς.

Τρία συγκροτήματα

»Τὸ μεσημέρι ἔφτασε ὁ Ζέρβας. Συναντηθήκαμε καὶ μιλήσαμε καὶ μείναμε σύμφωνοι στὶς γενικὲς γραμμές. Τὸ ἀπόγευμα πήγαμε στὸ συνταγματάρχη Ἔντυ. Συζητήσαμε όλο τὸ ἀπόγευμα καὶ τὴν ἄλλη μέρα τὸ πρωὶ καταλήξαμε στὴν παρακάτω συμφωνία:

»α. Νὰ γίνουν τρία συγκροτήματα· ἕνα στὴν Ἤπειρο μὲ τὸ Ζέρβα, ἕνα στὴ Θεσσαλία μὲ μένα καὶ τρίτο στὴ Ρούμελη μὲ τὸν Ψαρρό. Ὁδηγίες θὰ παίρναμε ἀπὸ τὸ στρατηγεῖο Μ. Ἀνατολῆς μέσω τοῦ συνταγματάρχη Ἔντυ. Ἀργότερα θὰ ἐπιδιώκονταν νὰ γίνει ἕνα κεντρικὸ ἀρχηγεῖο ἀνταρτῶν περὶ τὰ Ἄγραφα καὶ ρωτήθηκα ἂν δεχόμουνα γιὰ ἀνώτατο ἀρχηγὸ τὸ στρατηγὸ Πλαστήρα. Ἀπάντησα πὼς δὲν ἔχω ἀντίρρηση, ἀλλὰ δὲ φτάνει ἡ δική μας συμφωνία ἀλλὰ πρέπει νὰ πάρουμε ὑπόψη μας τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ νιώσουμε πὼς ὑπάρχει καὶ ὁ ΕΛΑΣ καὶ νὰ ἐπι-

διώξουμε τὴ συνεννόηση καὶ συνεργασία γιατὶ ἀλλοιῶς ματαιοπονοῦμε καὶ θὰ ἔχουμε προστριβὲς καὶ συγκρούσεις. Παρακάλεσα μάλιστα τὸν κ. Ἔντυ νὰ ἐπιδιώξει ἐπαφὴ μὲ τὴν Κεντρικὴ ἐπιροπὴ τοῦ ΕΑΜ καὶ τὸ Κομμουνιστικὸ κόμμα στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ ζήτημα.

»β. Γιὰ κάθε συγκρότημα θὰ δίνονταν ἀπὸ τοὺς ἄγγλους 300 ὅπλα μὲ τὰ ἀνάλογα αὐτόματα, ὁπλοπολυβόλα, πολυβόλα καὶ πυρομαχικά, ἱματισμὸς καὶ ἐξάρτυση.

»γ. Γιὰ τὴ συντήρηση κάθε ἀντάρτη θὰ δινόταν περίπου μιὰ λίρα τὸ μήνα. Μισθὸς δὲ θὰ δινόταν οὔτε σὲ ἀξιωματικοὺς οὔτε σὲ ὁπλίτες».

Ο Καραγιώργης

Ο Σαράφης ξαναπήρε τον δρόμο του γυρισμού, σχίζοντας τους χιονισμένους όγκους της Ρούμελης. Και, όταν έφτασε πάλι στη δυτική Θεσσαλία, είδε ότι το νέο αντάρτικο είχε κιόλας ευρεία απήχηση. Αρκετά ευρεία, για να τον προσβλέπουν με ανησυχία οι κομμουνιστές και όλοι οι ΕΑΜίτες της περιοχής. Και πιο πολύ προβληματιζόταν μαζί του ένας μεγάλος αντίπαλός του, που την ύπαρξή του ούτε υποπτευόταν ο αρχηγός τού υπό συγκρότηση «πανδημοκρατικού αντάρτικου».

Ο άνθρωπος εκείνος ήταν ο Κώστας Καραγιώργης. Το πραγματικό του όνομα, Κώστας Γυφτοδήμος. Καταγόταν από αστική οικογένεια (ο πατέρας του ήταν δικαστής) της Εύβοιας και ο ίδιος ήταν γιατρός. Στην αρχή της Κατοχής εμφανιζόταν με το ψευδώνυμο Σάββας. Αλλά τον Δεκέμβριο του 1942 η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ τον έστειλε στη Θεσσαλία ως γενικό γραμματέα της περιφερειακής κομματικής οργάνωσης, με ευρύτατες πολιτικές και στρατιωτικές δικαιοδοσίες. Τότε πήρε το ψευδώνυμο Κώστας Καραγιώργης, με το οποίο τον γνώρισαν η Θεσσαλία και το πανελλήνιο. Μ' αυτό έμελλε να διαδραματίσει έναν τεράστιο ρόλο, ο οποίος κατέληξε σε μια θανάσιμη προσωπική τραγωδία.

Οι προκάτοχοι

Ο Κώστας Καραγιώργης φτάνοντας στη Θεσσαλία βρήκε δύο πολύ ευνοϊκές συνθήκες για την εργασία του. Η πρώτη ήταν η μακρά, μαζική παράδοση αριστερισμού που είχε αυτή η περιοχή από την εποχή του Μαρίνου Αντύπα και του σοσιαλιστικού κινήματος του Βόλου (1917). Το ΚΚΕ είχε ισχυρές ρίζες σε πόλεις και χωριά της Θεσσαλίας, που ο μηχανισμός ασφαλείας του Κώστα Μανιαδάκη, κατά την 4η Αυγούστου, δεν μπόρεσε να τις ξεριζώσει τελείως. Και με την έναρξη της Κατοχής άρχισε η ταχεία ανασυγκρότηση των κομματικών οργανώσεων, που συγχώνευσαν τις χιλιάδες των «δηλωσιών» και απέκτησαν πάλι μαζική μορφή. Μπορούμε να πούμε ότι έξω από την περιοχή της πρωτεύουσας πουθενά το ΚΚΕ δεν είχε έως τα τέλη

του 1942 τόση ευρεία οργάνωση και δύναμη όση στη Θεσσαλία. Το δεύτερο ευνοϊκό στοιχείο ήταν η εργασία του προκατόχου του, Κ. Γαμβέτα. Έφτασε στην έδρα του –Λάρισα– τον Ιανουάριο 1942 και ίδρυσε αμέσως το Γραφείο Περιοχής Θεσσαλίας του ΚΚΕ, με δικαιοδοσία στη Φθιώτιδα και στην Ήπειρο. Μόλις 32 ετών, από τη Λίμνη Ευβοίας, ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα. Προϋπήρχε η οργάνωση «Εθνικόν Μέτωπον», έργο Θεσσαλών κομμουνιστών με συμμετοχή δημοκρατικών αστικών στοιχείων, που ο Γαμβέτας την ενσωμάτωσε στο ΕΑΜ. Ίδρυσε ταυτόχρονα τον «Θεσσαλικό Ιερό Λόχο», ΕΑΜική οργάνωση της νεολαίας, που υπήρξε ο πρόδρομος της ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων). Και στράφηκε προς τη συγκρότηση αντάρτικων ομάδων, οι οποίες θα στηρίζονταν στις πολιτικές οργανώσεις πόλεων και χωριών. Γι' αυτό διάλεξε ως χώρο τους την περιοχή του Ολύμπου, μολονότι ήταν γυμνός από βλάστηση, δεν είχε βάθος και διασχιζόταν από δύο αυτοκινητόδρομους.

Και, πράγματι, γρήγορα εμφανίστηκαν ομάδες στον Όλυμπο –με κυριότερη του Νίκου Ξυνού ή Σμόλικα, που την έχουμε αναφέρει– αλλά και στον Κίσαβο. Σύντομα επεκτάθηκαν και στη δυτική Θεσσαλία. Όλες είχαν επιμελώς ΕΑΜική εμφάνιση. Μία όμως από αυτές, η ομάδα Μπακογιάννη (Καραϊσκάκη), εννοούσε να διακηρύσσει ότι ήταν «ερυθρά». Ο πολιτικός αρχηγός της, Π. Παπανικολής, βαπτίστηκε «Κόκκινος Συνταγματάρχης» και χαιρετούσε με υψωμένη γροθιά τους ορεινούς χωρικούς μιας περιοχής που αγνοούσε τελείως τον αριστερισμό. Η ομάδα αυτή δεν μπόρεσε να σταθεί. Πριν λήξει το 1942 είχε αυτοδιαλυθεί. Αλλά, οπωσδήποτε, με την ανατολή του 1943 ο ΕΛΑΣ διέθετε πια έναν αραιό κλοιό ενόπλων στην ορεινή στεφάνη που περιβάλλει τον θεσσαλικό κάμπο –τον οποίο κάλυπτε σαν ιστός αράχνης η ΕΑΜική οργάνωση–, με ένα ευρύ όμως ρήγμα στη δυτική της πλευρά: την περιοχή Κωστόπουλου. Η πολεμική δράση των ομάδων εκείνων –όπως και του Κωστόπουλου– ήταν πολύ περιορισμένη. Στο βλαχόφωνο Λιβάδι όμως του Ολύμπου, το Σώμα του Ξυνού στις 18 Νοεμβρίου 1942 σημείωσε μια επιτυχία: Ιταλικό απόσπασμα με επικεφαλής τον επιλοχία Μπερτίνι συνόδευε «μαυραγορίτες» Έλληνες. Συνεργάζονταν στενά οι Ιταλοί εκείνοι με τους μαυραγορίτες και λεηλατούσαν κάθε τόσο το πλούσιο Λιβάδι –το γνωστό ως Βλαχολίβαδο–, που είχε 50.000 γιδοπρόβατα και εκατοντάδες αγελάδες. Απαυδισμένοι τότε οι Λιβαδιώτες ζήτησαν την προστασία των ανταρτών του Ολύμπου. Και εκείνοι πρόθυμα ανταποκρίθηκαν.

Την ημέρα αυτή, μόλις είχαν φτάσει οι επιδρομείς στο κεφαλοχώρι, επέπεσαν οι αντάρτες. Ακολούθησε σύντομη σύγκρουση, με αποτέλεσμα να συλληφθούν 10 αιχμάλωτοι μαζί με τον Μπερτίνι. Αλλά το ιταλικό τάγμα, που είχε την έδρα του στην Ελασσόνα, μετά από τρεις ημέρες εκστράτευσε για αντίποινα προς το Λιβάδι. Ξεσηκώθηκε όμως ολόκληρη η περιοχή έως τη Δεσκάτη. Οι μαχητικές ομάδες των χω-

ριών που βρίσκονταν σε υποτυπώδη κατάσταση ακόμη κινητοποίησαν όλους όσοι μπορούσαν να φέρουν όπλα και 500 περίπου άνδρες συνέρρευσαν στο Λιβάδι για να το προστατέψουν. Και, φυσικά, η ομάδα του Ξυνού αποτελούσε τη σπονδυλική στήλη εκείνης της δύναμης.

Το ιταλικό απόσπασμα προσέκρουσε σε διαδοχικές αντιστάσεις των ενόπλων. Ανατρέποντάς τες τη μια μετά την άλλη, κατόρθωσε να μπει στο Λιβάδι και άρχισε να το λεηλατεί. Πολλές μαχητικές ομάδες, όμως, εκτελώντας ελιγμό στα νώτα του, εμφανίστηκαν στα πρόθυρα της Ελασσόνας, στην οποία είχε παραμείνει ελάχιστη δύναμη. Το τάγμα τότε εγκατέλειψε τη λεία του και έσπευσε να απαγκιστρωθεί για να επιστρέψει μαχόμενο στη βάση του. Έτσι έληξε εκείνη η μάχη που διήρκεσε πέντε μέρες. Άρχισε με μια επιδρομή και εξελίχθηκε σε αγώνα ελιγμών, σε μια ζώνη βάθους 50 χιλιομέτρων, πλάτους 3-5 χιλιομέτρων, σε ορεινό ή ημιορεινό έδαφος, με υψόμετρο 300-1.000 μέτρων. Ήταν ένα σοβαρό επεισόδιο του απελευθερωτικού αγώνα, το οποίο όμως είχε έναν δραματικό επίλογο: οι Ιταλοί ανακοίνωσαν ότι θα εκτελούσαν 140 ομήρους, αν δεν απελευθερώνονταν οι αιχμάλωτοι. Δεν εκτελέστηκε κανείς, γιατί οι αιχμάλωτοι πράγματι επέστρεψαν. Όχι όμως επειδή απελευθερώθηκαν. Πριν ακόμη γίνει η ανακοίνωση για τους 140 ομήρους, εκείνοι είχαν δραπετεύσει. Στη διάρκεια της μάχης τούς φυλούσε ένας νεαρός Δωδεκανήσιος αντάρτης. Ήταν ιταλομαθής και έπιασε συζήτηση μαζί τους. Εκείνοι όμως επωφελήθηκαν, του επιτέθηκαν, τον εξουδετέρωσαν και το έβαλαν στα πόδια. Κατά μια εκδοχή, οι αντάρτες, που τους αντιλήφθηκαν, τους κυνήγησαν και τους εξόντωσαν μαζί με τον Μπερτίνι. Φαίνεται όμως ότι ξέφυγαν και μετά από μεγάλη περιπλάνηση παρουσιάστηκαν στη μονάδα τους. Αλλά ο νεαρός Δωδεκανήσιος αντάρτης, που υπήρξε υπαίτιος της δραπέτευσής τους, παραπέμφθηκε στο ανταρτοδικείο, καταδικάστηκε σε θάνατο και αδυσώπητα εκτελέστηκε (*Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, σελ. 150).

Η μάχη εκείνη από στρατιωτική άποψη δεν ήταν σημαντική. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια σειρά μικρών αψιμαχιών. Είχε όμως σημαντική ηθική επίδραση. Οι Ιταλοί από τότε σταμάτησαν τις εύκολες και συχνές εξορμήσεις στα χωριά, που τα λεηλατούσαν. Το μαχητικό πνεύμα και η απελευθερωτική οργάνωση ενισχύθηκαν στην ανατολική Θεσσαλία, ενώ και στη δυτική αναπτυσσόταν το κίνημα, πάντα με μαζική βάση. Αυτή την κατάσταση αντιμετώπισε ο Κώστας Καραγιώργης όταν έφτασε σε λίγο στη Λάρισα. Πώς όμως αντικατέστησε τον Κώστα Γαμβέτα ύστερα από την τόσο επιτυχή απόδοσή του; Το Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ είχε ανάγκη από ένα καλό στέλεχος στην Πελοπόννησο και αποφάσισε να τον μεταθέσει εκεί από τη Θεσσαλία. Τον κάλεσε στην Αθήνα, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1942, και στη θέση του έμεινε ο δεύτερος γραμματέας, Π. Πολυχρονιάδης. Αλλά ήδη η ανάπτυξη του ΕΑΜ

γινόταν με ραγδαίους ρυθμούς και ο Πολυχρονιάδης ανέφερε στο Πολιτικό Γραφείο:

«Τὸ κίνημα ἐδῶ θὰ πάρῃ σὲ λίγο διαστάσεις καταπληκτικές. Ὅσα στελέχη κι ἂν στείλετε δὲν θἆναι πολλά. Δὲν αἰσθάνομαι τὶς δυνάμεις μου ἱκανὲς νὰ τὸ κουμαντάρω. Πρέπει νὰ στείλετε ἕναν μὲ "φόντα" καὶ μὲ ἐκτεταμένες δικαιοδοσίες».

Σε λίγο πήρε την απάντηση του Γιάννη Ιωαννίδη, οργανωτικού γραμματέα του ΚΚΕ:

«Σᾶς στέλνουμε Γραμματέα μὲ φόντα καὶ μὲ ἐκτεταμένη δικαιοδοσία, ὅπως τὸ ζήτησες. Ἔχει δικαίωμα νὰ ἐνεργῇ σὰν μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς. Θὰ μείνης εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸ πρόσωπο, γιατὶ εἶναι φίλος σου...»

Ο «γραμματέας με φόντα» που στάλθηκε στη Θεσσαλία ήταν ο Κώστας Καραγιώργης. Ο Γαμβέτας πήγε στην Πελοπόννησο, με έδρα του την Πάτρα. Αλλά συνελήφθη από τους Γερμανούς και εκτελέστηκε αργότερα, στις 23 Φεβρουαρίου 1944. Στο μεταξύ, την παγερή Πρωτοχρονιά του 1943, ένα ζευγάρι έφτασε στη Λάρισα από την Αθήνα. Εκείνος ήταν ένας ρωμαλέος, μελαχρινός άνδρας 40 περίπου ετών, με καλλιεργημένη φυσιογνωμία. Η σύντροφός του, μια ωραία νεαρή γυναίκα. Ήταν ο Κώστας Καραγιώργης με τη σύζυγό του, Μαρία Αγριγιαννάκη. Και η ημέρα εκείνη έγινε για τη Θεσσαλία αφετηρία σοβαρών γεγονότων με πανελλήνιες επιδράσεις.

Ο Χιλς

Ο Καραγιώργης είχε αναμφισβήτητες ικανότητες. Ευρεία αντίληψη, πολιτικότητα, ενεργητικότητα, καλλιέργεια, ψυχοσωματική αντοχή. Γαλβανιζόταν από έντονες φιλοδοξίες και ασκούσε ατομική γοητεία. Κατά βάθος, όμως, ήταν ένας καθαρόαιμος επαναστάτης, κομμουνιστής, που, όσο και αν απέφευγε τις σκληρότητες, γινόταν άτεγκτος όταν κατά τη γνώμη του χρειαζόταν.

Μόλις ήρθε στη Θεσσαλία –ένα μήνα πριν φτάσει ο Σαράφης–, έβαλε τη σφραγίδα του. Η δραστηριότητα που ανέπτυξε ήταν τεράστια. Επέκτεινε ταχύτατα την οργάνωση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ και προώθησε ραγδαία τον ΕΛΑΣ, το κέντρο βάρους του οποίου από τον τουριστικό Όλυμπο το μετέφερε αμέσως στη Θεσσαλική Πίνδο. Έφερε από την Αθήνα τον μόνιμο υπολοχαγό Ιερώνυμο Τρωϊανο (ψευδώνυμο «Καρατζάς») και μαζί του ίδρυσε από τις πρώτες ημέρες το Στρατηγείο Θεσσαλίας του ΕΛΑΣ. Μια συνεδρίαση του στρατηγείου, μάλιστα, έγινε στη Λάρισα τον Φεβρουάριο, στην οδό Ηπείρου, στο διαμέρισμα του Αρσένη Αρσενίου. Κατά σύμπτωση, όμως, στο διπλανό σπίτι, μεταξύ της Τρίγωνης Πλατείας και της οδού Μάρκου Μπότσαρη, είχε καταλύσει την ίδια ημέρα ο διοικητής της ιταλικής 11ης Στρατιάς, στρατηγός Κάρλο Τζελόζο. Εκεί έμενε –στο επιταγμένο σπίτι του Μιχαλέα– κάθε φορά

που ερχόταν στη Λάρισα. Το σπίτι αυτό συνόρευε με την αυλή και το υπόστεγο του σπιτιού όπου συνήλθε το Στρατηγείο Θεσσαλίας. Οι Ιταλοί είχαν λάβει ισχυρά μέτρα προστασίας έξω από το σπίτι του στρατηγού Τζελόζο και μια περίπολος πηγαινοερχόταν στην οδό Ηπείρου. Ο Καραγιώργης ήταν ενθουσιασμένος: «Πιο σίγουρη συνεδρίαση δεν μπορούσαμε να έχουμε!»

Η προσπάθεια του Καραγιώργη για την ανάπτυξη του ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία, και παραπέρα στη Δυτική Μακεδονία, διευκολύνθηκε χάρη σε έναν Βρετανό αξιωματικό. Λίγο διάστημα μετά την άφιξή του στη Θεσσαλία, Άγγλοι αλεξιπτωτιστές έπεσαν στον Όλυμπο, στην περιοχή της Καρυάς, ακριβώς στο ύψωμα Τιτάνα. Επικεφαλής τους ήταν ο συνταγματάρχης –κατ' απονομήν– Χιλς, και στην πραγματικότητα ο καθηγητής Λέσλι Ρούφους Σέππαρντ. Τους έστειλε μια από τις ποικιλώνυμες μυστικές βρετανικές υπηρεσίες της Μέσης Ανατολής, που ενεργούσαν ασυντόνιστα, άρρυθμα και συχνά ανταγωνιστικά μεταξύ τους. Αργότερα επρόκειτο να υπαχθούν συγκεντρωτικά στην SOE και όλοι οι διάσπαρτοι πράκτορές τους στον ελληνικό χώρο να ενταχθούν στη Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή. Τότε όμως ακόμη επικρατούσε πολυαρχία και ο Χιλς έφτασε στην Ελλάδα χωρίς να το γνωρίζει ο Έντυ Μάγερς και χωρίς καμιά σύνδεση μαζί του. Σκοπός της ομάδας του Χιλς ήταν αποκλειστικά η εκτέλεση σαμποτάζ στην κοιλάδα των Τεμπών. Αλλά βρήκε μια κατάσταση έτοιμη, αντίθετα προς τον Έντυ Μάγερς, ο οποίος, όπως είδαμε, έχασε ολόκληρο μήνα έως ότου έχει την πρώτη επαφή με αντάρτες για να τινάξει τη γέφυρα του Γοργοπόταμου. Γιατί από τον Νοέμβριο του 1942 ο ΕΛΑΣ Θεσσαλίας είχε συγκροτήσει μια ειδική ομάδα, το «Μηχανικό Ολύμπου», με αρχηγό τον Α. Αγγελούλη ή Βρατσάνο. Η ομάδα αυτή είχε κιόλας πραγματοποιήσει την 31η Δεκεμβρίου 1942 το πρώτο της σαμποτάζ στη σιδηροδρομική γραμμή που διέσχιζε τα Τέμπη. Έτσι, ο Χιλς βρήκε έτοιμη υποδομή.

Ο Άγγλος συνταγματάρχης συνδέθηκε αμέσως με το Στρατηγείο Θεσσαλίας και ζήτησε να συναντηθεί με τον Καραγιώργη. Εξεπλάγη που αντίκρισε έναν άνθρωπο εντελώς ραφιναρισμένο, με τεράστια καλλιέργεια και ευρύτατη αντίληψη. Ο Καραγιώργης τον κατέκτησε αμέσως. «Ο Σέππαρντ υπήρξε εύκολο θύμα του», έλεγε κατόπιν ο Κρις Γουντχάουζ. Και ο Μάγερς έγραφε: «Ο Σέππαρντ είχε γίνει ΕΑΜίτης»... Ο χαρακτηρισμός του Μάγερς δεν ήταν ορθός. Ο Χιλς, που είχε υπηρετήσει προηγουμένως στην Αιθιοπία, ήταν ένας ψυχρός πράκτορας της βρετανικής πολιτικής. Πάντως, έδειξε έκτακτη προσωπική συμπάθεια στον Κώστα Καραγιώργη, με αποτέλεσμα να πέσει βροχή όπλων, λιρών, ιματισμού και άλλων εφοδίων στη Θεσσαλία, που γονιμοποίησε εκείνη τη διψασμένη για απελευθερωτική δράση περιοχή.

Ο Χιλς έμεινε μέχρι τέλους στην Ελλάδα. Σκοτώθηκε στα Δεκεμβριανά (1944),

στην Αθήνα, από νάρκη. Κατά μια εκδοχή, όμως, πολυβολήθηκε κατά λάθος από ένα αγγλικό άρμα. Ο Καραγιώργης με ευγνωμοσύνη τον ανέφερε κατόπιν, γιατί πράγματι του προσέφερε βοήθεια την οποία ούτε να διανοηθούν μπορούσαν αρχηγοί ανταρτών, είτε του ΕΛΑΣ είτε των αστικών οργανώσεων σε άλλες περιοχές.

Αυτά όμως κλιμακώθηκαν την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1943. Στο μεταξύ, οι πρώτοι μήνες του Καραγιώργη υπήρξαν δύσκολοι. Και ανησύχησε σοβαρότατα όταν στα τέλη Ιανουαρίου πήρε από τη δυτική Θεσσαλία ένα μήνυμα δυσάρεστο: στη μικρή περιοχή του ταγματάρχη Κωστόπουλου είχε εμφανιστεί ο συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης, ως αρχηγός των ανταρτών που δεν ανήκαν στον ΕΛΑΣ. Ο Καραγιώργης ήξερε και υπολόγιζε τον Σαράφη. Όπως ήξερε και υπολόγιζε τον επικεφαλής της οργάνωσής του, τον αρχηγό των «Τριών Άλφα», στρατηγό Νεόκοσμο Γρηγοριάδη. Είχε κάνει με τον τελευταίο τρεις συναντήσεις στην Αθήνα το 1942, μετά την πρώτη που έχουμε αναφέρει. Και δεν του απέκρυψε ο Γρηγοριάδης ότι τα «Τρία Άλφα» προσανατολίζονταν –έστω τόσο όψιμα– προς τη συγκρότηση αντάρτικου. Του είχε προσθέσει: «Εμείς θα στείλουμε τον Σαράφη στο βουνό». Ήξερε, εξάλλου, τις ζυμώσεις των «Τριών Άλφα» με τα αστικά πολιτικά κόμματα. Και φοβόταν πολύ εκείνη την κίνηση. Αν σταθεροποιούνταν, μπορούσε να δημιουργήσει εξαιρετικά σοβαρό ανταγωνισμό προς το ΕΑΜ.

Τον Σαράφη τον αντίκρισε αμέσως σαν τον πιο επικίνδυνο αντίζηλο. «Ήταν ο ταξικός εχθρός», είπε αργότερα σε έναν φίλο του. Αν τον άφηναν, αν εδραιωνόταν η κίνησή του, μπορούσε να αποκτήσει τεράστιες διαστάσεις. Θα κινητοποιούσε τις δυνάμεις που ήταν πιστές στο αστικό καθεστώς. Θα δημιουργούσε αντίρροπη ένοπλη δύναμη. Και ο Κώστας Καραγιώργης, ο άνθρωπος με τη γοητεύουσα ευφυΐα και την ευρύτατη αντίληψη, πήρε μόνος του –χωρίς να ζητήσει έγκριση από το Πολιτικό Γραφείο του Κόμματος στην Αθήνα– την απόφαση και την πρωτοβουλία: Θα τον «έβγαζε από τη μέση τον επικίνδυνο συνταγματάρχη»... Γνώριζε ότι ο αντίπαλος ήταν ικανός και σκληρός. Η συναρπαστική αναμέτρηση θα ήταν δύσκολη, αλλά ο Καραγιώργης πίστευε πως άξιζε τον κόπο. Δεν θα άφηνε να διακυβευτεί ακόμη περισσότερο και να επισκιαστεί το έργο του ΕΛΑΣ. Ο ευέλικτος επαγγελματίας επαναστάτης, με τη σπάνια ευφυΐα αλλά και τον ψυχρό ρεαλισμό, θα μονομαχούσε με τον αποφασιστικό στρατιωτικό, τον ψύχραιμο αγωνιστή, αλλά τον άπειρο παίκτη του πολιτικού παιχνιδιού. Και το γέρας θα ήταν κολοσσιαίο.

Τα γεγονότα ακολούθησαν τον δρόμο τους.

Ο κλοιός

Ένας αόρατος κλοιός άρχισε να περισφίγγει τις δυνάμεις που συγκέντρωνε ο Σαράφης και τον χώρο όπου ανέπτυσσε τη δραστηριότητά του. Ένα μελετημένο, λεπτο-

μερές και αδυσώπητο σχέδιο καταστρώθηκε, για να μπει αμέσως σε εφαρμογή. Και πρώτη του εκδήλωση πρέπει να θεωρηθεί η αιφνίδια εμφάνιση ενός από τους αρχηγούς του ΕΛΑΣ Θεσσαλίας μαζί με το Σώμα του, στην περιοχή του ταγματάρχη Κωστόπουλου, όπου βρισκόταν πάντα ο Σαράφης. Ήταν ο καπετάν Κόζιακας (Θωμάς Πάλλας), που στις 23 Φεβρουαρίου ανήγγειλε στον ταγματάρχη ότι έφτασε από τον Όλυμπο και ζητούσε συνάντηση για να συζητήσουν τις δυνατότητες συνεργασίας. Ο Κωστόπουλος δέχτηκε. Πήρε τη δύναμή του –η οποία τώρα ξεπερνούσε τους 130 άνδρες– και ήρθε στο χωριό Γοργογύρι. Η συνάντηση, οξεία στην αρχή, έγινε φιλική στο τέλος, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Άλλωστε, ο Κόζιακας δεν είχε σκοπό τη συνεργασία, αλλά απλώς ενεργούσε αναγνώριση του αντιπάλου. Είδε τη δύναμη και την ποιότητά τους και μελέτησε τους αρχηγούς – ιδίως τον Σαράφη. Κατά την πορεία του Σώματος από την Πιαλία στο Γοργογύρι, το παρακολουθούσαν με προσοχή, παριστάνοντας τους ενθουσιώδεις ή φιλοθεάμονες χωρικούς, άνθρωποί του για να διακριβώσουν τη συνοχή του κατά τις μετακινήσεις κλπ.

Ο Σαράφης με τον Κωστόπουλο γυρίζοντας εγκαταστάθηκαν στο Μοναστήρι του Ντούσικου. Εκεί παρήγγειλαν στον Κόζιακα να έρθει για παραπέρα συνεννοήσεις. Αλλά αυτός ζήτησε να αναβληθεί για λίγες ημέρες η συνάντηση. Ποια συνάντηση; Κάτι άλλο επρόκειτο να μεσολαβήσει. Και τότε ήρθε η είδηση-παγίδα: αντάρτες του ΕΛΑΣ στην περιοχή της Καρδίτσας είχαν συλλάβει τον ταγματάρχη Κ. Αντωνόπουλο, φίλο και συμμαθητή του Κωστόπουλου, που επρόκειτο να βγει στο βουνό, εντασσόμενος στο Σώμα του Σαράφη. Ορμητικός ο Κωστόπουλος, άρπαξε το τμήμα του, να τρέξει για να απελευθερώσει τον φίλο του.

Πολλοί υποπτεύθηκαν ότι επρόκειτο για παγίδα. Το είπαν στον Κωστόπουλο. Και ο Σαράφης είχε ενδοιασμούς. Αλλά ο ταγματάρχης ήταν ανένδοτος: «Θ' αφήσω τον φίλο μου σε κίνδυνο; Αδύνατον!»

Ο Σαράφης αναγκάστηκε να υποκύψει. Δεν είχε, άλλωστε, αποκτήσει ακόμη την επίσημη διοικητική αρμοδιότητα του αρχηγού. Έτσι, στις 27 Φεβρουαρίου μια φάλαγγα 120 ανδρών, με τον Σαράφη και τον Κωστόπουλο, όδευε όσο πιο γρήγορα μπορούσε προς το χωριό Βουνέσι. Εκεί, όπως πληροφορήθηκαν, βρισκόταν ο καπετάν Νικηταράς, οπλαρχηγός του ΕΛΑΣ που αιχμαλώτισε τον ταγματάρχη Αντωνόπουλο (επρόκειτο για τον δικηγόρο Κώστα Καφαντάρη από την Καρδίτσα).

Η παγίδα

Καθώς όμως πορεύονταν, έβλεπαν περίεργες κινήσεις ολόγυρά τους. Μακριά, διέκριναν ομάδες ενόπλων που έσπευδαν από μεγάλη απόσταση προς την ίδια περίπου κατεύθυνση. Άλλες ομάδες διακρίνονταν πίσω τους. Κινητοποίηση πολεμική δονούσε την περιοχή. Αόρατα μάτια παρακολουθούσαν από τις κορυφές το βιαστι-

κό Σώμα. Αλλά ο Κωστόπουλος, ακράτητος, συνέχιζε την πορεία του. Ήθελε να σώσει τον φίλο του.

Έφτασαν το βράδυ κατάκοποι στο Βουνέσι. Ο καπετάν Νικηταράς έσπευσε να τους προϋπαντήσει. «Ήρθαμε, καπετάνιο», του είπε ο Κωστόπουλος, «να συζητήσουμε για τη σύλληψη του ταγματάρχη και να τον αφήσεις ελεύθερο». «Ευχαρίστως να συζητήσουμε, κύριε ταγματάρχα», απάντησε εκείνος, «αλλά ελάτε να μείνετε μέσα σήμερα και αύριο τα λέμε. Θα είστε κουρασμένοι από την πορεία». «Πραγματικά, είμαστε κατακουρασμένοι», είπε ο Κωστόπουλος. «Γι' αυτό, σε παρακαλώ, φρόντισε για καταλύματα και ανάλαβε εσύ με τους δικούς σου την ασφάλεια για τη νύχτα».

Ο Νικηταράς δέχτηκε πρόθυμα. Μπήκαν στο χωριό, όπου υπήρχαν λίγοι αντάρτες του ΕΛΑΣ. Μοιράστηκαν ανά 3-5 στα διάφορα σπίτια οι άνδρες του Κωστόπουλου, και ο ίδιος μαζί με τον Σαράφη και τον αρχισμηνία Κωστορίζο οδηγήθηκαν για ύπνο στο σπίτι του ταγματάρχη Κυριαζή. Οι τρεις άνδρες έπεσαν να κοιμηθούν σε ένα δωμάτιο. Ο Κωστόπουλος είχε το πιστόλι του, αλλά ο Σαράφης ήταν άοπλος. Μόνο ο Κωστορίζος είχε το αυτόματό του.

Αιχμαλωσία

Σε λίγο ησυχία βασίλευε στο χωριό. Σε ένα ακραίο σπίτι, όμως, δύο αντάρτες, πρώην χωροφύλακες, αγρυπνούσαν ανήσυχοι. Όλα τούς φαίνονταν περίεργα και ύποπτα. Και κατά τις τρεις αντίκρισαν ένα απροσδόκητο θέαμα: στο χωριό έμπαιναν αθόρυβα ομάδες ενόπλων. Τους περίμεναν χωρικοί και κάθε ομάδα κατευθυνόταν σε ένα από τα σπίτια που έμεναν αντάρτες του Κωστόπουλου. Οι πόρτες των σπιτιών ήταν ανοιχτές. Οι ένοπλοι έμπαιναν μέσα και σε λίγο έβγαιναν σέρνοντας τους φιλοξενούμενους άοπλους. Οι δύο πρώην χωροφύλακες αντιλήφθηκαν τι συνέβαινε. «Μας αφοπλίζουν. Μας αιχμαλωτίζουν. Μας πιάσαν στον ύπνο...»

Η πρώτη τους σκέψη ήταν ν' αρχίσουν να πυροβολούν για να γίνει συναγερμός. Αλλά σκέφτηκαν ότι θα ήταν μάταιο. Ήταν τόσοι πολλοί οι άλλοι. Έμπαιναν συνέχεια ομάδες στο χωριό. Τουλάχιστον να ξέφευγαν αυτοί. Έτσι, άνοιξαν την πόρτα και χάθηκαν στο σκοτάδι. Ήταν οι μόνοι που διέφυγαν.

Στο μεταξύ, ο Σαράφης, ο Κωστόπουλος και ο Κωστορίζος κοιμόντουσαν, όταν στις 3:10' άκουσαν χτυπήματα στην εξώπορτα η οποία άνοιξε και το ποδοβολητό πολλών ανθρώπων που ορμούσαν προς το δωμάτιό τους. Ο Σαράφης φώναξε στον Κωστορίζο: «Το όπλο σου, Σωκράτη. Σήκω και δες τι γίνεται».

Αλλά δεν πρόφτασε να πάρει το αυτόματο ο Σωκράτης Γκέκας. Η πόρτα άνοιξε με μια κλοτσιά και στο κατώφλι, που φωτιζόταν από ένα φανάρι, φάνηκε ο Νικηταράς με πολλούς ενόπλους. «Μην κουνηθεί κανείς», ακούστηκε μια άγρια φωνή. «Θα σας ρίξουμε. Παραδοθείτε...»

Εκείνη τη στιγμή συνέβαινε ένα γεγονός που κανείς δεν μπορούσε ακόμη να υπολογίσει τις συνέπειές του. Ο Σαράφης είχε «βγει από τη μέση»... Ο Καραγιώργης είχε κερδίσει το παιχνίδι.

Ο Κόζιακας

Είναι πολύ σημαντική η περιγραφή του επεισοδίου από τον ίδιο τον Σαράφη, ο οποίος στο βιβλίο του (σελ. 79-83) γράφει:

«Ἔτσι πήγαιναν τὰ πράγματα ὅταν κατὰ τὶς 23 τοῦ Φλεβάρη ὁ Κωστόπουλος πῆρε ἕνα γράμμα ἀπὸ τὸν Κόζιακα, καπετάνιο τοῦ ἀρχηγείου δυτικῆς Θεσσαλίας τοῦ ΕΛΑΣ, ποὺ ἀπὸ τὸν Ὄλυμπο εἶχε φτάσει μὲ τὸ τμῆμα του στὸ γειτονικὸ χωριὸ Γοργογύρι. Τὸν ἀποκαλοῦσε "φίλε Κωστόπουλε" καὶ ζητοῦσε συνάντηση γιὰ συνεννόηση καὶ συνεργασία γιὰ τὸ χτύπημα τοῦ κατακτητῆ. Θύμωσε γιατί τὸν ἀποκαλοῦσε "φίλε Κωστόπουλε" καὶ ὄχι "κύριε ταγματάρχα". Τοῦ ἐξήγησα πὼς αὐτοὶ ἔτσι προσφωνοῦνται μεταξύ τους καὶ ὄχι μὲ τὸ κύριε καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ θυμώνει. Ἀποφάσισε νὰ πάει τὴν ἄλλη μέρα τὸ πρωὶ καὶ μὲ παρακάλεσε νὰ πάω μαζί του. Προτίμησα νὰ πάω. Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Κωστόπουλος πῆρε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δύναμής του ὡς καὶ τὴν ὁμάδα τοῦ χωριοῦ Πορτὶ στὸ σύνολο 130 περίπου ἄνδρες καὶ κινήσαμε. Περάσαμε τὰ χωριὰ Πιαλία καὶ Πρόδρομος καὶ τὶς πρῶτες ἀπογευματινὲς ὥρες φτάσαμε κοντὰ στὸ χωριὸ Γοργογύρι. Ἀντικρύσαμε σὲ ἀπόσταση 1500 μέτρων περίπου στὰ ὑψώματα δυτικὰ τοῦ χωριοῦ καταυλισμὸ καὶ ὅσο πλησιάζαμε διακρίναμε καὶ τὰ φυλάκιά τους. Σύστησα στὸν Κωστόπουλο νὰ πάει προφυλακτικὰ καὶ νὰ στείλει πρῶτα μιὰ μικρὴ δύναμη μὲ ἀξιωματικὸ νὰ συνεννοηθεῖ, ἀλλ' αὐτὸς τράβηξε κατ' εὐθεῖαν στηριζόμενος στὴ μεγάλη δύναμη ποὺ εἶχε καὶ γιατὶ πραγματικὰ εἶναι γενναῖος.

»Ὅταν φτάσαμε ἔτρεξε ὁ Κόζιακας γιὰ συνάντησή μας συνοδευόμενος ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ ἀρχηγὸ τῆς ὁμάδας του ἀνθυπασπιστὴ ἱππικοῦ Οἰκονόμου, συμπατριώτη τοῦ Κωστόπουλου. Ὁ Κόζιακας μᾶς ἔδωσε τὸ χέρι του αὐτοσυστηνόμενος. Τὸ πραγματικό του ὄνομα, ὅπως ἔμαθα ἀργότερα, ἦταν Θωμᾶς Πάλλας ἀπὸ τὴν Κρανιὰ Ἀσπροποτάμου. Συστηθήκαμε ἐπίσης καὶ ὁ Κωστόπουλος πρόσθεσε: «Τί Κόζιακας, ποιό εἶναι τὸ πραγματικό σου ὄνομα;». Ἐκεῖνος ἀπάντησε πὼς τὸ πραγματικό του ὄνομα εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κρατάει μυστικό, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς ὀργάνωσής του. Ὁ Κωστόπουλος σὲ τόνο ὀξὺ εἶπε πὼς μόνον οἱ κακοποιοὶ κρύβουν τὸ ὄνομά τους καὶ ἡ κατάσταση ὀξύνθηκε. Σύστησα στὸν Κωστόπουλο νὰ σέβεται τὶς ἀρχὲς τῶν ἄλλων καὶ νὰ μὴν ἐκφρά-

ζεται κατὰ τέτοιο τρόπο ἀφοῦ πήγαμε ἐκεῖ νὰ συνεννοηθοῦμε καὶ ὄχι νὰ μαλώσουμε. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ μείναμε σύμφωνοι νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλοι οἱ ἄνδρες καὶ νὰ καθήσουν μαζί, ν' ἀναπτύξουν δὲ ὁ Κόζιακας καὶ ὁ Κωστόπουλος τὸ πρόγραμμά τους...

»...Βράδιασε. Δὲν εἴχαμε καιρὸ νὰ συζητήσουμε γιὰ τὸν τρόπο τῆς συμφωνίας καὶ οἱ δύο ἀρχηγοὶ τῶν τμημάτων συμφώνησαν νὰ συναντηθοῦν μέσα σὲ μιὰ-δυὸ μέρες χωρὶς τὰ τμήματα, γιὰ νὰ κανονίσουν τὸν τρόπο συνεργασίας. Οἱ ἄνδρες μιλοῦσαν φιλικά. Χαιρετηθήκαμε καὶ φύγαμε. Γυρίσαμε στὴν Πιαλία ὅπου μείναμε τὸ βράδι...

»...Τὴν ἄλλη μέρα γυρίσαμε στὸ μοναστήρι. Ὁ Κωστόπουλος παράγγειλε στὸν Κόζιακα νά 'ρθει στὸ χωριὸ Ντούσικο νὰ συνεννοηθοῦν. Ἀπάντησε πὼς εἶχε νὰ τακτοποιήσει μερικὰ ζητήματα τοῦ τμήματός του καὶ τοῦ τμήματος Κισσάβου ποὺ περιμένει καὶ παρακάλεσε ν' ἀναβληθεῖ ἡ συνάντηση γιὰ 3-4 μέρες. Στὴν περιοχὴ Καρδίτσας ἕνα ἄλλο τμῆμα τοῦ ΕΛΑΣ εἶχε συλλάβει τὸν ταγματάρχη Κ. Ἀντωνόπουλο, φίλο καὶ συμμαθητὴ τοῦ Κωστόπουλου, καὶ ἀποφάσισε νὰ πάει στὴν περιοχὴ αὐτὴ γιὰ συνεννόηση καὶ ἀπελευθέρωσή του. Πῆρε μιὰ δύναμη 120 ἀνδρῶν περίπου καὶ κινήσαμε. Πῆγα μαζί του γιὰ ἀποφυγὴ προστριβῶν.

»...Τὸ πρωὶ κινήσαμε γιὰ τὸ Φανάρι ὅπου φτάσαμε κατὰ τὶς 10. Ἐκεῖ βρήκαμε ἕνα τμῆμα του ΕΛΑΣ καὶ μάθαμε πὼς ὁ Νικηταρᾶς ἦταν ἐκεῖ στὸ Βουνέσι καὶ ὁ Κωστόπουλος ζήτησε συνάντηση στὸ χωριό Κανάλια. Πέρασε ἀρκετὴ ὥρα χωρὶς ἀπάντηση. Τὸ χωριὸ δὲν ἔδειχνε καμμιὰ προθυμία νὰ μᾶς δώσει τρόφιμα γιατὶ ἦταν ἐαμικό. Ὁ Κωστόπουλος ἀποφάσισε νὰ πάει στὸ Βουνέσι. Ἀφοῦ περάσαμε τὰ Κανάλια συναντήσαμε μιὰ ὁμάδα του ΕΛΑΣ μὲ τὸν ἀνθυπολοχαγὸ Ἀνδροῦτσο ποὺ πήγαινε πρὸς Κανάλια.

«Πού πας;»

»Καθήσαμε μαζί γιὰ μερικὰ λεπτὰ καὶ συζητήσαμε. Ὅταν ἔφυγαν οἱ ἀντάρτες τοῦ ΕΛΑΣ κάλεσα ἰδιαίτερα τὸν Κωστόπουλο καὶ μπροστὰ στὸν ὑπολοχαγὸ Κατσαντώνη τοῦ εἶπα: "Δὲ μ' ἀρέσουν αὐτὲς οἱ κινήσεις ὁμάδων γύρω μας. Ποῦ πᾶς; Δὲ βλέπεις πὼς ἀποφεύγουν τὴ συνάντηση καὶ στὸ μεταξὺ συμπληρώνουν τὶς κινήσεις τους γιὰ νὰ σὲ βάλουν στὴ μέση;". Τὸν συμβούλευσα νὰ πάρει τὸ τμῆμα του καὶ ἀντὶ νὰ συνεχίσει τὸ δρόμο του πρὸς Βουνέσι, ὅπου θἄφτανε νύχτα σχεδὸν καὶ κατάκοπος ν' ἀλλάξει κατεύθυνση, νὰ γυρίσει στὸν Πύργο καὶ τὴν ἄλλη μέρα νὰ πάει στὸ μοναστήρι μὲ ὅλη τὴ δύναμή του συγκεντρωμένη. Ἐκεῖ κοντὰ

νὰ κληθεῖ καὶ ὁ Βλάχος ποὺ εἶχε 50 ἄνδρες περίπου καὶ νὰ μπεῖ σ' ἐπιφυλακὴ τὸ τμῆμα τοῦ χωριοῦ Πορτὶ ποὺ εἶχε ἄλλους 50 καὶ πλέον. Ἔτσι μὲ συνολικὴ δύναμη 250-300 ἀνδρῶν καλὰ τοποθετημένη θὰ εἴχαμε ἀρκετὴ δύναμη γιὰ ἀντίσταση ἂν μᾶς χτυποῦσαν οἱ ἐαμίτες καὶ μπορούσαμε νὰ κάνουμε διαπραγματεύσεις γιὰ συνεργασία ὑπὸ καλύτερες συνθῆκες. Δὲ δέχτηκε λέγοντας πὼς δὲ μποροῦσε ν' ἀφήσει τὸ φίλο του Ἀντωνόπουλο στὰ χέρια τους καὶ συνέχισε τὴν πορεία. Ἀκολούθησα γιὰ νὰ προλάβω τυχὸν ἐπεισόδια καὶ νὰ μὴ νομίσει ὅτι τὸν ἀφήνω τὴν τελευταία στιγμή. Δὲν εἶχα ἀκόμη ἀναλάβει διοίκηση ὥστε νὰ τὸν διατάξω καὶ ἤμουν βέβαιος πὼς δὲ θὰ μ' ἄκουγε. Στὸ σουρούπωμα κατάκοποι φτάσαμε στὴν παρυφὴ τοῦ χωριοῦ. Ὁ Κωστόπουλος προχώρησε μόνος του, συναντηθήκαμε μὲ τὸν ἀρχηγὸ τῶν ἐλασιτῶν Νικηταρᾶ, ἄλλαξαν μερικὲς λέξεις καὶ μπήκαμε στὸ χωριό. Μᾶς ὡδήγησαν στὸ σπίτι τοῦ ταγματάρχη Κυριαζῆ ποὺ θὰ μέναμε τὸ βράδυ καὶ ὁ Κωστόπουλος παρακάλεσε τὸ Νικηταρᾶ νὰ φροντίσει γιὰ τὰ καταλύματα τῶν ἀνδρῶν καὶ τὴν ἀσφάλεια μὲ δικούς του ἄνδρες ἐλασίτες, γιατὶ οἱ δικοί του ἦταν κουρασμένοι. Ἔμεινα σκεφτικὸς μὲ τὰ λόγια του. Παραδινόταν στὴ διάθεσή τους. Φάγαμε μαζί, ἀρχίσαμε τὴ συζήτηση σύμφωνοι κατ' ἀρχήν, ἀλλὰ ἀναβλήθηκε γιὰ τὸ πρωΐ γιατὶ δὲν εἶχαν ἔρθει τὰ ἄλλα δύο μέλη τοῦ ἀρχηγείου Νικηταρᾶ. Μοῦ φάνηκε ὕποπτο. Ὁ ἀρχισμηνίας Κωστορῖζος ἔμεινε μαζί μας γιὰ ἀσφάλεια. Πέσαμε νὰ κοιμηθοῦμε σ' ἕνα δωμάτιο οἱ τρεῖς.

»Κατὰ τὶς 3 καὶ 10 τὸ πρωΐ χτυποῦσαν τὴν ἐξωτερικὴ πόρτα. Ἀμέσως ὑποπτεύθηκα καὶ φώναξα τὸν Κωστορῖζο ποὺ εἶχε τὸ Τόμσον νὰ σηκωθῆ, καθὼς καὶ τὸν Κωστόπουλο. Πρὶν καλὰ καλὰ σηκωθοῦμε βρέθηκαν στὸ δωμάτιο ὁπλισμένοι ἄνδρες μὲ τὸν Νικηταρᾶ καὶ μᾶς κάλεσαν νὰ τοὺς ἀκολουθήσουμε χωρὶς ἀντίσταση, γιατὶ θὰ χρησιμοποιοῦσαν ὅπλα, προσθέτοντας πὼς ἦταν μάταιη ἡ ἀντίσταση γιατὶ ὅλο τὸ τμῆμα ἀφοπλίσθηκε. Δὲν εἶχα οὔτε πιστόλι. Μᾶς ὁδήγησαν στὸ προαύλιο τοῦ σχολείου, ὅπου σιγὰ-σιγὰ φέρνανε καὶ τοὺς ἄλλους ἀφοπλισμένους. Χώρισαν τοὺς ἀξιωματικούς, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, μερικοὺς ὑπαξιωματικοὺς καμμιὰ δεκαπενταριά, μᾶς ἔδεσαν τὰ χέρια πρόχειρα καὶ μᾶς πῆγαν στὸ διπλανὸ χωριὸ Μεσενικόλα. Ἐκεῖ βρήκαμε καὶ τὸν ταγματάρχη Κ. Ἀντωνόπουλο μὲ ἕναν ἀνθυπολοχαγὸ Ἀλεξόπουλο».

Σύγχυση

Ήταν ξημερώματα της 3ης Μαρτίου 1943. Την ημέρα εκείνη θρυμματιζόταν η προσπάθεια να σχηματιστεί το «μεγάλο πανδημοκρατικό αντάρτικο». Διαλυόταν η ελπί-

δα να συγκροτήσουν οι αστοί ένοπλη δύναμη ικανή να υπερφαλαγγίσει την ένοπλη δύναμη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Και σε λίγο η συνταρακτική είδηση έφτανε στην Αθήνα, για να αναστατώσει τους πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους: «Ο ΕΛΑΣ έπιασε τον Σαράφη!» Η είδηση προκάλεσε γενική σύγχυση. Μόνο ο αρχηγός των «Τρία Άλφα», Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, από μια σπάνια σύμπτωση παρέμενε ήρεμος. Την 5η Μαρτίου ο γράφων τον επισκέφθηκε στο σπίτι του, στην οδό Ηλέκτρας 9α, του μετέδωσε τη μεγάλη είδηση, αλλά εκείνος μειδιών απάντησε: «Δεν νομίζω ότι είναι έτσι τα πράγματα. Πριν φύγει ο Σαράφης είχαμε συμφωνήσει ότι, επειδή θα έφτανε στη Θεσσαλία καλυπτόμενος στους Ιταλούς με την άδεια που του εξέδωσε ο Πάγκαλος, για να μην προκαλέσει αντίποινα των Ιταλών όταν ανακάλυπταν ότι τους εξαπάτησε, θα διέδιδε όταν έβγαινε στο βουνό ότι τον απήγαγαν οι ΕΑΜίτες. Λοιπόν, το τελευταίο μήνυμά του που έλαβα, πριν από μία εβδομάδα, ήταν ότι όπου να είναι θα βγει οριστικά στο βουνό. Φαίνεται ότι αυτό έκανε και διέδωσε ότι τον έπιασε ο ΕΛΑΣ...» Αλλά μετά από 24 ώρες τα πράγματα διαλευκάνθηκαν. Ήταν αληθινή η φήμη. Είχε συλληφθεί ο Σαράφης, μαζί με το στρατιωτικό του Σώμα, από τον ΕΛΑΣ. Η αναστάτωση τώρα ήταν μεγαλύτερη στα πολιτικά κόμματα, πιο μεγάλη όμως στο ΚΚΕ. Δεν είχε δοθεί εντολή από την κομματική ηγεσία να αιχμαλωτιστεί ο Σαράφης. Ποιος είχε αναλάβει την πρωτοβουλία; Οι τοπικοί αντάρτες; Ο Καραγιώργης;

Μια αναφορά του Καραγιώργη γρήγορα φώτισε τα πράγματα, αλλά προκάλεσε σύγχυση στην Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ. Πολλοί θεώρησαν «ευτυχές τετελεσμένο γεγονός» ό,τι συνέβη. Άλλοι όμως χαρακτήριζαν τον αφοπλισμό και τη σύλληψη πρόωρη και επιβλαβή ενέργεια. Αυτοί οι τελευταίοι πρόβαλλαν το επιχείρημα: «Η αιχμαλωσία του Σαράφη και των αξιωματικών συμβαίνει πριν ακόμη στερεωθούμε και ενώ προσπαθούμε να τραβήξουμε αξιωματικούς στο βουνό. Οι συνέπειες μπορεί να είναι πολύ δυσάρεστες, γιατί η εντύπωση που θα αποκομίσουν οι αξιωματικοί θα είναι χειρίστη εις βάρος μας. Δεν είναι οι αξιωματικοί αυτοί κομμουνιστικά στελέχη για να δουν το γεγονός υπό το πρίσμα το δικό μας. Και η αντίδραση θα εκμεταλλευτεί το περιστατικό. Θα τους τρομοκρατήσει. Αλίμονο δε αν εκτελέσουν οι αντάρτες τούς αιχμαλώτους».

Ο Τζήμας

Αυτή την τελευταία ανησυχία τους συμμερίζονταν όλοι. Και στάλθηκαν μηνύματα προς τη Ρούμελη και τη Θεσσαλία, για να αποτραπεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Θα πρόφταιναν όμως; Εκείνες τις ημέρες, πάντως, μια συνοδεία ανέβαινε ταχύτατα από την Αθήνα προς τα βουνά της Στερεάς. Ήταν ανάμεσά τους ο Άρης Βελουχιώτης, ο οποίος είχε κατεβεί, κατ' εντολή της Κεντρικής Επιτροπής, για να κάνει απολογισμό του αντάρτικου και να ελεγχθεί για πολλές ενέργειές του που θεωρούνταν ότι απο-

τελούσαν βαριά σφάλματά του. Ο Άρης μπήκε στην Αθήνα μεταμφιεσμένος σε παπά για να μη θυσιάσει τα γένια του. Και, αφού ελέγχθηκε, ανέβαινε τώρα πάλι στο βασίλειό του, αλλά συνοδευόμενος από έναν «πολιτικό καθοδηγητή» όλων των ανταρτών του ΕΛΑΣ: τον Ανδρέα Τζήμα, μέλος του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, που ερχόταν με απεριόριστες δικαιοδοσίες να διοικήσει, όχι μόνο τον ΕΛΑΣ, μα γενικά όλες τις περιοχές που ελέγχονταν από τους αντάρτικους σχηματισμούς. Αυτός πια –με το ψευδώνυμο Βασίλης Σαμαρινιώτης– θα είχε το «βέτο» και όχι ο Βελουχιώτης ή ο Καραγιώργης. Τον συνόδευαν δύο αξιωματικοί: ο ταγματάρχης Ζούλας και ο λοχαγός Φ. Γρηγοριάδης (Φώτης Βερμαίος). Δεν είχαν πληροφορηθεί τη σύλληψη του Σαράφη φεύγοντας από την Αθήνα. Τη συνταρακτική είδηση την έμαθαν όταν διασταυρώθηκαν κατά την πορεία τους με τον Τζαμαρία, ταχυδρόμο-σύνδεσμο του Γενικού Αρχηγείου του ΕΛΑΣ Ρούμελης με την Κεντρική Επιτροπή. Ο Τζαμαρίας έσπευσε να αναφέρει στην Κεντρική Επιτροπή τη σύλληψη του Σαράφη και των άλλων και τη μεταφορά τους στην Κολοκυθιά, την έδρα του Γενικού Αρχηγείου. Στο μεταξύ, είχαν ειδοποιηθεί στην Αθήνα για το γεγονός από τον Καραγιώργη, αλλά ο Τζήμας, ο Άρης και οι συνοδοί τους έπεσαν από τα σύννεφα. Και, μόλις συνήλθαν από την έκπληξη, η πρώτη εντολή του Τζήμα ήταν: «Ίσια στην Κολοκυθιά, να προλάβουμε κανένα κακό». Ο Ανδρέας Τζήμας ήταν κομμουνιστής πραγματικά μετριοπαθής. Για την αντίληψή του, η αιχμαλωσία αξιωματικών αποτελούσε βαρύ σφάλμα του Καραγιώργη, που θα στοίχιζε περισσότερα στο κόμμα απ' όσα θα κέρδιζε βγάζοντας από τη μέση τον επικίνδυνο εκείνο ανταγωνιστή. Και θα αποτελούσε καταστροφή η θανάτωσή τους. Γι' αυτό βιαζόταν.

«Προσχωρώ»

Έφτασαν στην Κολοκυθιά το μεσημέρι της 1ης Απριλίου. Τους κρατούμενους τους είχαν στον κοντινό συνοικισμό Αργύρια, αλλά τώρα τους μετέφεραν αμέσως στο Γενικό Αρχηγείο. Και, το πρωί της 2ας Απριλίου, ο Τζήμας, ο Άρης, ο Λευτεριάς που είχε προστρέξει και οι δύο αξιωματικοί τούς επισκέφθηκαν.

Καθησύχασαν τους αξιωματικούς ότι δεν είχαν να πάθουν τίποτα πια. Αλλά τους έβλεπαν βλοσυρούς και αγανακτισμένους. Από το Βουνέσι τούς περιήγαγαν θριαμβευτικά στα χωριά της Ρούμελης, που αλλού τους έβριζαν, τους έφτυναν και τους γιουχάιζαν, αλλού τους δέχονταν με εχθρική ψυχρότητα και στη Ρεντίνα παραλίγο να τους λιντσάρουν. Είχαν διαπιστώσει με εκείνη τη μαρτυρική διαδρομή ότι ήδη το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κρατούσε υπό τον σιδερένιο έλεγχό του όλη την ορεινή Θεσσαλία, τα Άγραφα και τη Ρούμελη. Αυτό τους είχε προκαλέσει ισχυρή εντύπωση, αλλά δεν υπερεκάλυπτε την οργή τους για τη σύλληψη και τον διασυρμό τους. Μόνο ο Σαράφης τηρούσε διαφορετική στάση. Ο Τζήμας το πρόσεξε και την επομένη οργάνωσε

μια ιδιαίτερη συνάντηση των δύο αξιωματικών μαζί του. Δεν απέβλεπε και δεν ήλπιζε τίποτα άλλο παρά να τον εξευμενίσει. Με έκπληξή του, όμως, εκείνοι τον άκουσαν να τους λέει: «Παρ' όλα όσα έγιναν, δεν θα έχω καμιά αντίρρηση να προσφέρω τις υπηρεσίες μου στον ΕΛΑΣ...» Η προσφορά εκείνη ήταν απίστευτη. Και αποτελούσε κολοσσιαία επιτυχία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ορόσημο πραγματικό στην ανάπτυξή του. Ο Σαράφης επανέλαβε την προσφορά του στον Τζήμα και στον Άρη. Θα ζητούσε προηγουμένως την έγκριση της οργάνωσής του –«Τρία Άλφα»–, για την οποία ήταν βέβαιος, και θα έστελνε αμέσως σχετική επιστολή στον στρατηγό Γρηγοριάδη. Και συμφώνησε με τον Τζήμα να κατεβεί μαζί του στην Αθήνα για να συνεννοηθεί με πολιτικούς και στρατιωτικούς για γενικότερη συνεργασία.

Ο Άγγλος

Τότε όμως κατέφθασε βιαστικός και ταραγμένος ο συνταγματάρχης Έντι Μάγερς. Ζήτησε να δει αμέσως τον Σαράφη. Και νά πώς εκείνος περιγράφει τη συνάντησή τους (στο ίδιο, σελ. 92-93):

«Τὸ ἀπόγευμα μὲ εἰδοποίησαν πὼς εἶχεν ἔλθει ὁ ἄγγλος συνταγματάρχης Ἔντυ καὶ ζητοῦσε νὰ μὲ δεῖ. Πῆγα στὸ σπίτι του. Μοῦ ἀνακοίνωσε πὼς ἔτρεχε νὰ μὲ βρεῖ γιὰ νὰ μὲ γλυτώσει ἀπὸ τὰ νύχια τοῦ ΕΛΑΣ καὶ ζήτησε πληροφορίες γιὰ κεῖνα ποὺ ἔγιναν. Ἐξιστόρησα τὰ γεγονότα ὅπως ἔγιναν καὶ εἶπα τὴ γνώμη μου πὼς ἔφταιγαν καὶ οἱ δυὸ μεριές. Ἔκφρασε τὴ λύπη του γιατὶ δὲ μπόρεσαν νὰ μὲ ἐφοδιάσουν ἔγκαιρα ὥστε ν' ἀποκτήσω τὴ δύναμη ν' ἀντιμετωπίσω τὸν ΕΛΑΣ καὶ ζήτησε νὰ ἐπιστρέψω στὴ Θεσσαλία, νὰ συγκροτήσω ὁμάδες ἀνεξάρτητες καὶ πρόσθεσε πὼς τὸ Στρατηγεῖο Μ. Ἀνατολῆς θὰ ὑπόγραφε μὲ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἀνταρτῶν καὶ τὸν ΕΛΑΣ συμφωνητικὸ ποὺ θὰ κανόνιζε τὶς σχέσεις τους στὸ μέλλον καὶ θ' ἀποφεύγονταν οἱ συγκρούσεις. Διάβασε τὸ σχετικὸ συμφωνητικό, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸ ἐπιτρέπονταν ἡ ἐλεύθερη συγκρότηση ἀνταρτικῶν σωμάτων, ποὺ θὰ προπαγάνδιζαν τοὺς σκοπούς τους χωρὶς νὰ κατηγοροῦν τοὺς ἄλλους, θὰ συνεργάζονταν κατὰ τῶν κατακτητῶν κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῶν ἄγγλων, ποὺ θὰ ἔλυναν καὶ κάθε διαφορὰ ποὺ θὰ παρουσιάζονταν. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ συμφωνητικὸ αὐτὸ ἀναγνώριζε στοὺς ἄγγλους τὴ διεύθυνση τοῦ ἀγώνα καὶ δικαίωμα ἀνάμιξής τους στὰ ἐσωτερικά μας, καταργώντας τὴν ἀνεξαρτησία μας.

»Στὸν κ. Ἔντυ ἀπάντησα πώς, κατὰ τοὺς τρεῖς μῆνες ποὺ ἤμουνα στὸ βουνό, ἀπὸ ὅ,τι εἶδα, πείσθηκα πὼς γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθεῖ καλύτερα καὶ γρήγορα ὁ συμμαχικὸς ἀγώνας, νὰ ἐξασφαλισθεῖ στὸν ἑλληνικὸ λαὸ ὁμόνοια καὶ ὁμαλὴ εἴσοδος στὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὸν πολιτικὸ βίο, νὰ

ἀποφευχθεῖ κάθε σύγκρουση καὶ ἀργότερα ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ἡ καλύτερη λύση ἦταν νὰ ὑπάρξει μιὰ ὀργάνωση, ἕνας ἀντάρτικος στρατὸς καὶ ὄχι διάφοροι καπεταναῖοι. Σὰν τέτοια ὀργάνωση, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὴ βάση, πρότεινα τὸ ΕΑΜ ποὺ εἶναι πανελλαδικὸ καὶ καλὰ ὀργανωμένο. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ θὰ πήγαινα στὴν Ἀθήνα νὰ δῶ τοὺς δημοκρατικοὺς πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς μὲ τοὺς ὁποίους συνδεόμουνα, νὰ τοὺς διαφωτίσω καὶ νὰ προσπαθήσω νὰ τοὺς πείσω νὰ συντελέσουν στὴν ἑνότητα μὲ βάση τὸ ΕΑΜ. Δὲν τοῦ ἄρεσε καθόλου ἡ ἀπόφασή μου. Κατηγόρησε τὸ ΕΑΜ σὰν κομμουνιστικό, ἔκφρασε τὴν ἀπορία του πῶς δὲν φοβήθηκα καὶ παρὰ τὰ παθήματά μου θέλω νὰ συνεργασθῶ μ' αὐτοὺς καὶ τέλος προσπάθησε νὰ μὲ πείσει νὰ κάνω δικό μου καπετανᾶτο στὴ Θεσσαλία, προσφερόμενος νὰ μὲ κάνει ἰσχυρότερο ἀπὸ ὅλους βοηθώντας με μὲ χρήματα, πυροβόλα, ὅλμους, πολυβόλα, ὅπλα καὶ γενικὰ μὲ κάθε τρόπο. Ἀρνήθηκα νὰ δεχτῶ γιατὶ εἶχα καταλήξει στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ συγκρότηση χωριστῶν καπετανάτων ὄχι μόνο δὲν ἐξυπηρετοῦσε, ἀλλὰ ἔβλαπτε τὸ συμμαχικὸ ἀγώνα, δὲν ἐξυπηρετοῦσε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαό, ἀλλὰ προετοίμαζε τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Ἐπέμενε πὼς ὑπάρχουν πολλοὶ στὴ Θεσσαλία ποὺ εἶναι βασιλόφρονες, δὲ θέλουν νὰ πᾶν στὸν ΕΛΑΣ ἀλλὰ νὰ πολεμήσουν ἀνεξάρτητα καὶ πρέπει νὰ γίνω ἀρχηγός τους. Ἀρνήθηκα καὶ ὑπόδειξα τοὺς Κωστόπουλο, Ἀντωνόπουλο καὶ Βλάχο. Τὸν Κωστόπουλο χαρακτήρισε ἀνισόρροπο καὶ ἀκατάλληλο, τοὺς ἄλλους ὅτι δὲν ἔχουν ἀπαιτούμενο κύρος καὶ ἐπιβολή».

Η απόφαση, λοιπόν, του Σαράφη ήταν αμετάκλητη. Και στις 10 Απριλίου 1943 ξεκινούσε με τον Τζήμα για την Αθήνα, καβάλα σε μουλάρια και με συνοδεία λίγων ανταρτών. Στις 5 το πρωί της 21ης Απριλίου μπήκαν στην πρωτεύουσα. Ο Σαράφης μεταφέρθηκε σε ένα σπίτι στην οδό Δρέπφελδ, που δίπλα έμεναν Γερμανοί. Και σε λίγο, σε πανηγυρική σύσκεψη της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, του αναγγέλθηκε επίσημα: θα συγκροτούνταν τριμελές Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, στο οποίο αυτός θα αναλάμβανε στρατιωτικός αρχηγός, με τον Άρη Βελουχιώτη καπετάνιο και τον Τζήμα εκπρόσωπο του ΕΑΜ.

Ο δρόμος της Δαμασκού

Πώς έγινε εκείνη η μεταστροφή του Σαράφη; Ο ίδιος άφησε να υπονοηθεί ότι η διαδρομή που ήταν δεμένος, προπηλακισμένος, ανάμεσα στα χιονισμένα χωριά της Ρούμελης κατά την αιχμαλωσία του, υπήρξε γι' αυτόν ένα είδος αποκάλυψης. Δρόμος της Δαμασκού! Αντιλήφθηκε το ειλικρινές αγωνιστικό πάθος του ΕΑΜ και πίστεψε ότι μόνο στις γραμμές του μπορούσε κανείς πραγματικά να παλέψει.

Στην πραγματικότητα, ο Δρόμος της Δαμασκού του Σαράφη είχε ένα κάπως διαφορετικό περιεχόμενο. Το ανέπτυξε στον στρατηγό Γρηγοριάδη, όταν, μόλις κατέβηκε στην Αθήνα, συναντήθηκαν και έμειναν ολόκληρη νύχτα μαζί. «Στρατηγέ», του είπε ο Σαράφης, «ήρθαμε αργά. Είμαστε καθυστερημένοι. Το ΕΑΜ μας πρόλαβε. Έχει απλώσει τώρα την οργάνωσή του σε όλη την ύπαιθρο της Ελλάδας, πέρα για πέρα. Κάθε χωριό έχει τον ΕΑΜικό μηχανισμό του και την ένοπλη μαχητική ομάδα του. Δεν μπορεί να σταθεί τίποτα άλλο πια. Όποιος τολμήσει να εμφανιστεί με δικό του αντάρτικο, αμέσως εξουδετερώνεται, αφοπλίζεται, συλλαμβάνεται. Αν εξαιρέσουμε την περιοχή του Ζέρβα, ούτε όλη η υποστήριξη των Άγγλων δεν μπορεί να σε εξασφαλίσει. Γι' αυτό αντιμετωπίζουμε το δίλημμα: ή να τα παρατήσουμε όλα και να μείνουμε μέχρι τέλους αδρανείς ή, αν θέλουμε να αγωνιστούμε, δεν έχουμε άλλη λύση παρά να προσχωρήσουμε στον ΕΛΑΣ. Εγώ αυτό θα κάνω». «Συμφωνώ απολύτως, Στέφανε», του είπε ο στρατηγός Ν. Γρηγοριάδης. «Και εγώ το ίδιο θα κάνω. Δεν θα μείνω αδρανής». Την επομένη προσέφερε τις υπηρεσίες του και αυτός στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, που έγιναν με ενθουσιασμό δεκτές. Ορίστηκε πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΛΑΣ. Στις 10 Μαΐου 1943 ο Σαράφης ξεκινούσε για το βουνό, συνοδευόμενος από τον Τζήμα, τη νεαρή και ωραία σύζυγό του Λουίζα –κόρη πλούσιας αστικής οικογένειας της Αιγύπτου– και τον συνταγματάρχη Κ. Αναργύρου. Έφτασαν στη Χασιά και ανέβηκαν στην Πάρνηθα. Στο λημέρι της πρώτης ομάδας του ΕΛΑΣ που συνάντησαν έκαναν στάση και ο Σαράφης φόρεσε τη στολή του. Από τη στιγμή αυτή ήταν πια ο αρχηγός εκείνων που άλλοτε τους αντιμετώπισε ως αντιπάλους και που τον είχαν δέσει, τον είχαν προπηλακίσει, τον είχαν εξευτελίσει. Όπως πριν από 8 χρόνια, μια τρομερή ημέρα του 1935, μετά τη συντριβή του κινήματος της 1ης Μαρτίου, άλλοι αντίπαλοι, στους στρατώνες των Παραπηγμάτων της Αθήνας, του είχαν ξηλώσει τα γαλόνια, τις επωμίδες και τα κουμπιά, σε δημόσια τελετή και τον περιέφεραν μπροστά σε έναν έξαλλο όχλο που τον εξύβριζε, τον έφτυνε, του πετούσε λάσπη...

Με εκείνους τους αντιπάλους που τον εξευτέλισαν τον Μάρτιο του 1935 δεν συμφιλιώθηκε ποτέ. Με τους αντιπάλους που τον εξευτέλισαν τον Μάρτιο του 1943 συναδελφώθηκε. Και επέδειξε τόση αφοσίωση στη νέα κατάσταση τους μήνες και τα χρόνια των θυελλών που ακολούθησαν, ώστε πολλοί διατύπωναν την υπόνοια ότι ο Σαράφης, μετά την προσχώρησή του, συνέχισε την πορεία του στον Δρόμο της Δαμασκού μέχρι του βωμού, του ΚΚΕ, όπου έκαμε θυσία στον νέο θεό. Ο ίδιος, μέχρι τον θάνατό του, απέκρουε αυτή την υπόνοια. Αλλά στο βιβλίο του Λ. Αρσενίου (*Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, σελ. 200) υπάρχει η εξής εντυπωσιακή, αν και αμφισβητήσιμη, παράγραφος:

«Ὁ Σαράφης, τέλη Ἰουνίου 1943, ἀνταμώνει, σὰν ἀρχηγὸς τοῦ ΕΛΑΣ,

στὴν Μηλιὰ Μετσόβου μὲ τὸν Κώστα Καραγιώργη καὶ ἔπειτα ἀπὸ μακρὰ συνομιλία τους δέχθηκε καὶ ἔγινε μέλος τοῦ ΚΚΕ. Καὶ δικαιολογημένα ὁ Καραγιώργης μίλησε μὲ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴν προσωπική του αὐτὴ κομματικὴ ἐπιτυχία σὲ μιὰ σύσκεψη τοῦ Ὑπαρχηγείου Πηλίου...»

Είτε όμως είναι ακριβής η πληροφορία αυτή είτε όχι, τη στιγμή που ο Σαράφης φορούσε τη στολή του στο ανώνυμο λημέρι της Πάρνηθας, γινόταν μια ιστορική μεταβολή στην κατοχική εξέλιξη. Την ίδια ημέρα ανήγγειλαν στην κατάπληκτη Αθήνα ότι αναλάμβανε αρχιστράτηγος του ΕΛΑΣ. Και τότε τα πολιτικά αστικά κόμματα αντιλήφθηκαν ότι έχαναν τον ένοπλο αγώνα. Είχαν απωλέσει πολύτιμο χρόνο και πολύ αργά αποφάσισαν να δράσουν. Έμενε όμως ο μαζικός αγώνας μέσα στις πόλεις, άλλο σπουδαίο σκέλος της αντίστασης. Μήπως εκεί πρόφταιναν να εισχωρήσουν και να καταλάβουν δεσπόζουσα θέση;

Ο ποιητής

Το 1943 η εθνική επαναστατική έξαρση του λαού παρουσίασε νέο άλμα και οι εκδηλώσεις της ήταν συνεχείς τόσο στην ύπαιθρο όσο και στα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι μάζες ζητούσαν αφορμή για πατριωτικά ξεσπάσματα. Και στην Αθήνα μια πρώτη μεγάλη περίπτωση υπήρξε ο θάνατος και η κηδεία του Κωστή Παλαμά. Την 27η Φεβρουαρίου ο εθνικός ποιητής άφησε την τελευταία πνοή του από βαριά γρίπη. Λίγες ημέρες πριν είχε πεθάνει η σύζυγός του, αλλά οι συγγενείς του του το απέκρυψαν. Εκείνος όμως σε όλη τη διάρκεια της αρρώστιας του την αποζητούσε. Ρωτούσε συνεχώς: «Μα πού είναι η Μαρία; Γιατί δεν βλέπω τη Μαρία;» Η κηδεία του, που έγινε δημοσία δαπάνη στο Α' Νεκροταφείο, συγκέντρωσε τεράστια πλήθη. Παρέστησαν ο πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος και εκπρόσωποι του Γερμανού αρμοστή, καθώς και του Ιταλού πληρεξούσιου. Βρέθηκαν, όμως, σε πολύ δύσκολη θέση αυτοί που αντιπροσώπευαν τις Αρχές και την κυβέρνηση Κατοχής. Γιατί η τελετουργία πήρε τη μορφή πατριωτικής μαζικής εκδήλωσης, η οποία στρεφόταν αμέσως κατά των κατακτητών. Και εκφωνήθηκαν ποιήματα επαναστατικά, τα οποία εκείνοι ήταν υποχρεωμένοι να ακούν άφωνοι, και σε στάση ευλαβικής προσοχής.

Η οικογένεια Παλαμά (τα παιδιά του, Ναυσικά και Λέανδρος) είχε εκφράσει την επιθυμία να μην εκφωνηθούν επικήδειοι. Μόνο ο ποιητής Άγγελος Σικελιανός θα απήγγελλε επιτάφιους στίχους. Και, πράγματι, ο γιγαντόσωμος ποιητής με τη βροντώδη φωνή, χτυπώντας το χέρι του πάνω στο φέρετρο, εκφώνησε ένα συγκλονιστικό ποίημά του, που προκάλεσε απερίγραπτη συγκίνηση:

«Ἠχῆστε, οἱ σάλπιγγες... Καμπάνες βροντερές,
δονῆστε σύγκορμη τὴ χώρα, πέρα ὥς πέρα...
Βογγῆστε, τύμπανα πολέμου... Οἱ φοβερὲς

σημαῖες ξεδιπλωθῆτε στὸν ἀέρα!
Σ' αὐτὸ τὸ φέρετρο ἀκουμπᾶ ἡ Ἑλλάδα! Ἕνα βουνὸ
μὲ δάφνες ἂν ὑψώσουμε ὣς τὸ Πήλιο καὶ ὣς τὴν Ὄσσα
κι' ἂν τὸ πυργώσουμε ὣς τὸν ἕβδομο οὐρανό,
ποιόν κλεῖ, τί κι' ἂν τὸ πεῖ ἡ δικιά μου γλῶσσα;
Μὰ Ἐσύ, Λαέ, ποὺ τὴ φτωχή Σου τὴ μιλιά,
Ἥρωας, τὴν πῆρε καὶ τὴν ὕψωσε ὣς τ' ἀστέρια,
μεράσου τώρα τὴ θεϊκὴ φεγγοβολιὰ
τῆς τέλειας Δόξας του, ἀνασήκωστον στὰ χέρια,
γιγάντιο φλάμπουρο, κι' ἀπάνω κι' ἀπὸ μᾶς
ποὺ τὸν ὑμνοῦμε, μὲ καρδιὰ ἀναμμένη,
πὲς μ' ἕνα μόνο ἀνασασμόν: "Ὁ Παλαμᾶς!",
ν' ἀντιβογγήσει τ' ὄνομά του ἡ Οἰκουμένη.
Ἠχῆστε, οἱ σάλπιγγες... Καμπάνες βροντερές,
δονῆστε σύγκορμη τὴ χώρα, πέρα ὣς πέρα...
Βογγῆστε βούκινα πολέμου... Οἱ ἱερὲς
σημαῖες ξεδιπλωθῆτε στὸν ἀέρα!
Σ' αὐτὸ τὸ φέρετρο ἀκουμπᾶ ἡ Ἑλλάδα! Ἕνας λαός,
σηκώνοντας τὰ μάτια του, τὴ βλέπει
κι' ἀκέριος φλέγεται ὣς μέσ' τ' ἄδυτο ὁ Ναὸς
κι' ἀπὸ ψηλὰ νεφέλη Δόξας τόνε σκέπει.
Τί, πάνωθέ μας, ὅπου ὁ ἄρρητος παλμὸς
τῆς Αἰωνιότητας ἀστράφτει αὐτὴ τὴν ὥρα,
Ὀρφέας, Ἡράκλειτος, Αἰσχύλος, Σολωμός,
τὴν ἅγια δέχονται ψυχὴ τὴν τροπαιοφόρα,
ποὺ ἀφοῦ τὸ ἔργο της θεμέλιωσε βαθειὰ
στὴν γῆν αὐτὴ μὲ μιὰν ἰσόθεη Σκέψη,
τὸν τρισμακάριο τώρα πάει ψηλὰ τὸν Ἴακχο
μὲ τοὺς ἀθάνατους θεοὺς γιὰ νὰ χορέψει.
Ἠχῆστε, οἱ σάλπιγγες... Καμπάνες βροντερές,
δονῆστε σύγκορμη τὴ χώρα, πέρα ὣς πέρα...
Βόγκα, Παιᾶνα! Οἱ σημαῖες οἱ φοβερές,
στῆς Λευτεριᾶς ξεδιπλωθῆτε τὸν ἀέρα!»

Αμέσως μετά ξεπετάχτηκε εκτός προγράμματος άλλος ποιητής: ο Σωτήρης Σκίπης, που με τη σειρά του απήγγειλε κι αυτός μέσα σε νέο κύμα συγκίνησης:

«Μέσ' ἀπὸ τὰ κάγκελα τ' ἀόρατα
τῆς ἀπέραντής μας φυλακῆς

μέσα στὸ κελλὶ τὸ σκοτεινό μας
δὲν βάσταξες τὸν πόνο τῆς φυλῆς
κι' ἔπεσες σὰ δρῦς
ἀπὸ τὰ χτυπήματα
κάποιων μαύρων ξυλοκόπων
στὸ σκοτάδι τῆς νυχτιᾶς τῆς τραγικῆς
δίχως νὰ προσμένης τὴν ἀχτίδα
τῆς καινούργιας χαραυγῆς.
Κι' ἔπεσες, καθὼς ἀπὸ σεισμὸ
πέφτει μιὰ μαρμάρινη κολόνα
πανάρχαιου ναοῦ.
Σὰ ναός, ὅπου χτυπιέται
ἀπ' τὰ βόλια τῶν βαρβάρων.
Σὰν τὸν Παρθενῶνα,
ἥρωα, ποιητὴ τοῦ Αἰῶνα.
Μάτια στερεμένα ἀπ' τὶς τόσες
συμφορὲς
δάκρυα δὲ θὰ χύσουνε γιὰ Σένα.
Θὰ Σὲ κλάψουνε μιὰ μέρα
οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ποὺ μᾶς σκοτώνουν
ἕναν-ἕνα
σὰν ξυπνήσουν ἀπ' τὴ μέθη τους
κι' ἀντικρύσουν τί ἐρημιὲς
ἐσκορπίσανε στὸ διάβα τους
σ' ἀναρίθμητες καρδιές.
Φεύγεις, πᾶς γιὰ τὸ ταξίδι σου
τὸ Ἀχερούσιο, τὸ στερνό,
ὦ Πρωτότοκε ἀδερφέ μας,
ὅμως κοίτα πὼς ξοπίσω Σου
οἱ Ἕλληνες Σὲ χαιρετᾶνε.
Ὁ καθένας ἕνα στῖχο Σου
ψέλνοντας μελωδικὸ
Σὲ ξεπροβοδᾶνε
μὲ τὰ μύρια Σου τραγούδια,
ποὺ βουΐζουν σὰ μελίσσια
πάνω ἀπ' τ' Ἀπριλιοῦ λουλούδια
σὰ νὰ προμηνᾶνε τὴν Ἀνάσταση,
ὦ μεγάλε ραψωδέ μας».

Ο Εθνικός Ύμνος τραγουδήθηκε με πάθος από τους χιλιάδες ανθρώπους που κατέκλυσαν το νεκροταφείο, οι οποίοι ξεχύθηκαν σε μεγάλη διαδήλωση, που, τραγουδώντας πάντα, έφτασε έως τη γέφυρα της λεωφόρου Αναπαύσεως. Εκεί ήταν εγκατεστημένα ισχυρά ιταλικά αποσπάσματα και το πλήθος διαλύθηκε.

Επιστράτευση

Εκείνες τις ημέρες, ο λαός της πρωτεύουσας έδινε μάχη για μια σοβαρή και βασική υπόθεση. Επρόκειτο να αντιμετωπιστεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που έθετε η γερμανική Κατοχή: η υποχρεωτική εργασία, που ουσιαστικά απέβλεπε στην εργατική και πολιτική επιστράτευση του ελληνικού λαού.

Από τις αρχές του 1943 διάχυτη ήταν η φήμη ότι οι Γερμανοί προετοίμαζαν αυτό το μέτρο, για να επιστρατεύσουν και να στείλουν στη Γερμανία μάζες Ελλήνων, ως εργάτες. Η φήμη είχε προκαλέσει αναστάτωση και στις 12 Ιανουαρίου ο πρωθυπουργός Κ. Λογοθετόπουλος αναγκάστηκε να κάνει μια καθησυχαστική δήλωση:

«Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις διαψεύδει κατηγορηματικῶς, τὰς κυκλοφορούσας φήμας, σχετικῶς μὲ δῆθεν μελετωμένην πολιτικὴν ἐπιστράτευσιν».

Οι φήμες όμως επέμεναν και, όπως αποδείχθηκε σύντομα, ήταν αληθινές. Στις 23 Φεβρουαρίου δημοσιεύθηκε η κατωτέρω διαταγή του Γερμανού ανώτερου στρατιωτικού διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης, η οποία ουσιαστικά αποτελούσε το πρώτο μέρος της εργατικής επιστράτευσης. Το δεύτερο μέρος θα ήταν η αποστολή των επιστρατευμένων Ελλήνων έξω από την Ελλάδα:

«Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπὸ τοῦ Φύρερ καὶ Ἀνωτάτου Ἀρχηγοῦ τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων χορηγηθείσης μοι ἐξουσιοδοτήσεως διατάσσω τὰ κάτωθι:

»Ἄρθρον 1ον. Ἕκαστος κάτοικος τῆς Ἑλλάδος, ἡλικίας 16-45 ἐτῶν εἶναι ὑποχρεωμένος, ἐὰν τὸ ἀπαιτήσουν αἱ περιστάσεις ν' ἀναλάβῃ ὑποδεικνυομένην εἰς αὐτὸν ἐργασίαν διὰ Γερμανικὰς ἢ Ἰταλικὰς ὑπηρεσίας. Ἰδίως εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παρουσιάζεται μὲ ἀκρίβειαν εἰς τὴν ἐργασίαν, νὰ τηρῇ τὰς ὥρας ἐργασίας καὶ νὰ παρέχῃ ἀπόδοσιν ἐργασίας, ἀνταποκρινομένην πρὸς τὰς σωματικάς του δυνάμεις.

»Οἱ ἄνδρες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐργάζονται ἔξω τοῦ τόπου τῆς μονίμου κατοικίας, συγκεκροτημένοι εἰς συμβιωτικὰς ὁμάδας στρατοπέδου, ἐὰν ἀπαιτηθῇ τὸ τοιοῦτον.

»Ἄρθρον 2ον. Ἡ πρόσκλησις πρὸς ἀνάληψιν ἐργασίας γίνεται ὑπὸ τῶν Γερμανικῶν ὑπηρεσιῶν ἀπ' εὐθείας ἢ ὑπὸ τῶν ἐντεταλμένων πρὸς τοῦτο Ἑλληνικῶν ὑπηρεσιῶν, ἰδίως Ἐπιθεωρήσεων ἐργασίας Δημάρχων.

»Ἄρθρον 3ον. Αἱ Γερμανικαὶ ὑπηρεσίαι, παρέχουν ἀνάλογον πρὸς τὰς συνθήκας ἀποζημίωσιν καὶ ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατὸν καὶ τρόφιμα.

»Ἄρθρον 4ον. Ὁ μὴ συμμορφούμενος πρὸς τὰς ἐκ τοῦ ἄρθρου 1 καὶ 2 ἀπορρεούσας ὑποχρεώσεις, τιμωρεῖται μέ: 1. χρηματικὴν ποινὴ ἢ 2. φυλάκισιν ἢ εἱρκτὴν ἢ 3. στρατόπεδον καταναγκαστικῶν ἔργων.

»Ἄρθρον 5ον. Ἡ παροῦσα διαταγὴ τίθεται ἐν ἰσχύει ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς κοινοποιήσεως αὐτῆς.

»Διὰ τοῦ Διοικητοῦ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ἐντεταλμένου ταυτοχρόνως καὶ μὲ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατοῦ.

»Στρατηγὸς Σπάϊνελ Φελντκομαντάτ».

Η έκρηξη

Μερικές ημέρες πριν είχαν γίνει προετοιμασίες, εν όψει αυτού του ενδεχόμενου, για την αντιμετώπισή του. Και την 24η Φεβρουαρίου άρχισε η παλλαϊκή εξόρμηση κατά της επιστράτευσης, που επρόκειτο να διαρκέσει 16 ημέρες. Την ημέρα εκείνη οργανωμένες ομάδες ανδρών και γυναικών είχαν συγκεντρωθεί από τις 8 το πρωί σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας. Γύρω τους συνέρρευσαν άλλες μάζες και από τις 9:30' ογκώδεις φάλαγγες γύριζαν τους κεντρικούς δρόμους τραγουδώντας τον Εθνικό Ύμνο, ή κραυγάζοντας ρυθμικά το σύνθημα: «Όχι επιστράτευση».

Μια μεγάλη φάλαγγα εισέβαλε στα Παλαιά Ανάκτορα και έφτασε έως τα κυβερνητικά γραφεία. Η κυριότερη όμως δύναμη, που έφτανε τις πολλές χιλιάδες ανθρώπων, κατευθύνθηκε στο Υπουργείο Εργασίας, στη διασταύρωση των οδών Μπουμπουλίνας και Τοσίτσα. Δύναμη καραμπινιέρων φρουρούσε το μέγαρο και έβαλε κατά των διαδηλωτών. Αλλά ανατράπηκε, διαλύθηκε και μια αγριεμένη μάζα χύθηκε μέσα στο κτίριο. Σε λίγο καπνοί που έβγαιναν από τα παράθυρα των δύο πρώτων ορόφων ανήγγειλαν την απίθανη είδηση: μέσα στην Αθήνα είχε αλωθεί ένα υπουργείο φρουρούμενο από τους κατακτητές. Και τα αρχεία του, σύμβολα της επιστράτευσης, παραδίνονταν στη φωτιά. Το τίμημα ήταν τρεις νεκροί και 40 τραυματίες, αλλά εκείνο το επεισόδιο αποτελούσε την έναρξη πραγματικής παναθηναϊκής 16ήμερης επανάστασης. Την άλλη ημέρα οι υπάλληλοι της Τηλεφωνικής Εταιρείας κήρυξαν απεργία. Η ενέργειά τους υπήρξε πολύ θαρραλέα. Η εταιρεία τους ήταν γερμανική υπηρεσία και οι κυρώσεις που τους ανέμεναν θα ήταν φοβερές. Δεν δίστασαν όμως καθόλου. Η κάθοδός τους υπήρξε καθολική. Ισχυρές γερμανικές δυνάμεις κύκλωσαν το κεντρικό μέγαρο της εταιρείας στην οδό Σταδίου και συνέλαβαν 200 υπαλλήλους. Τους έκλεισαν σε ένα υπόγειο του κτιρίου. Όταν όμως κατέφθασαν οι «κλούβες» για να τους παραλάβουν και να τους μεταφέρουν στο στρατοδικείο –ποινές μέχρι θανάτου–, οι Γερμανοί βρέθηκαν έκπληκτοι μπροστά σε

άδειο χώρο. Τα πουλιά είχαν πετάξει. Όλοι οι υπάλληλοι δραπέτευσαν από έναν φωταγωγό. Και αυτοί οι μαθητές έκαναν πολυήμερη απεργία, που την πλήρωσαν με τον θάνατο ενός γυμνασιόπαιδου: του Γιάννη Δημακόπουλου. Σκοτώθηκε στο Παγκράτι από σφαίρα καραμπινιέρων.

Η ατμόσφαιρα ήταν ηλεκτρισμένη. Οι κατοχικές Αρχές πήραν αυστηρά μέτρα τάξης. Ο υπουργός Εσωτερικών Α. Ταβουλάρης ανακοίνωσε ότι οι συγκεντρώσεις θα διαλύονται διά των όπλων. Και το Ιταλικό Φρουραρχείο προειδοποιούσε ότι:

> *«Πᾶς ὅστις εἰς δημόσιον ἢ ἀνοικτὸν χῶρον ἢ ἐκτεθειμένον εἰς τὸ κοινόν... ἐκβάλλει ἀνατρεπτικὰς κραυγάς, τιμωρεῖται –ἐὰν ἡ πρᾶξις δὲν ἤθελεν ἀποτελέσει βαρύτερον ἀδίκημα – δι' ἐγκαθείρξεως ἑνὸς μέχρι 15 ἐτῶν».*

Στις 3 Μαρτίου έκανε επίδειξη δύναμης η γερμανική διοίκηση με την παρέλαση μιας θωρακισμένης ταξιαρχίας. Δεν επτόησε κανέναν ο βρόντος των αρμάτων. Ακριβώς την επομένη κηρύχθηκε γενική απεργία των δημοσίων υπαλλήλων. Και την άλλη ημέρα έγινε το αποκορύφωμα της εξέγερσης: το Υπουργείο Εργασίας αλώθηκε πάλι. Οι διαδηλωτές, οπλισμένοι με πέτρες και ξύλα, αποτέλεσαν μια μάζα που καμιά δύναμη δεν μπορούσε να την αναχαιτίσει. Ό,τι είχε απομείνει από την πυρκαγιά της 24ης Φεβρουαρίου, ολοκληρώθηκε τώρα. Αλλά στο πεδίο της μάχης έπεσαν νεκροί 4 Αθηναίοι και τραυματίστηκαν εκατοντάδες. Ανάλογη εκδήλωση στον Πειραιά στοίχισε 3 νεκρούς.

Υποχώρηση

Το αποτέλεσμα υπήρξε νικηφόρο. Την άλλη ημέρα, ο πρωθυπουργός Λογοθετόπουλος αφού συνεννοήθηκε με τις κατοχικές Αρχές έκανε την εξής ανακοίνωση:

> *«Ἡ κομμουνιστικὴ ὀργάνωσις ΕΑΜ παρασύρουσα δυστυχῶς καὶ πολλοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους καὶ φοιτητάς, μὴ εἰσακούσαντας τὰς θερμάς μου συστάσεις, ἐπροκάλεσε ἀναρχικὰς συγκεντρώσεις ἀνὰ τὴν πόλιν μὲ σκοπὸν νὰ παρακωλύση τὴν ἐλευθέραν κίνησιν καὶ λειτουργίαν τῶν δημοσίων καταστημάτων καὶ τοῦ ἐμπορίου. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἄφρονος αὐτῆς ἐνεργείας των ὑπῆρξεν ἡ σύγκρουσις τῶν τρομοκρατικῶν ὁμάδων μὲ τὰ ὄργανα τῆς τάξεως, τὰ ὁποῖα ἐκτελοῦντα τὰς δοθείσας αὐστηρὰς ἐντολὰς τῆς Κυβερνήσεως ἐπανέφερον τὴν τάξιν. Ὑπάρχουν δυστυχῶς θύματα καὶ πολλοὶ τραυματίαι. Διεπιστώθη, ὅτι οἱ προκαλέσαντες τὰς ταραχὰς ἐλεηλάτησαν καταστήματα, εἰσέδυσαν μέχρι καὶ ἰδιωτικῶν κατοικιῶν τρομοκρατήσαντες τοὺς ἐνοίκους μὲ σκοπὸν τὴν λεηλασίαν καὶ ἐπυροβόλησαν τοὺς ἀντιστάντας εἰς τὴν ὀργιαστικὴν ταύτην ἐπιδρομὴν τῶν βανδάλων. Αἱ ἀναρχικαὶ αὐταὶ συγκεντρώσεις καὶ οἱ βανδαλισμοὶ ὠργανώθηκαν μὲ τὴν πρόφασιν διαμαρτυρίας ἐναντίον τῆς πολιτικῆς*

> *ἐπιστρατεύσεως. Ἐδήλωσα ἤδη ἐπισήμως πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, ὅτι ἡ ἐπιστράτευσις αὕτη, δὲν πρόκειται νὰ γίνη καὶ οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν Κατοχῆς δὲν θὰ ἀποσταλοῦν πρὸς ἐργασίαν ἔξω τῆς Ἑλλάδος. Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπαναλάβω διὰ τελευταίαν φορὰν τὰς συστάσεις μου πρὸς τοὺς νομιμόφρονας πολίτας, ὅπως παραμείνουν μακρὰν πάσης προπαγανδιστικῆς ἐξεγέρσεως ἀφοσιούμενοι μόνον εἰς τὰ ἔργα των. Οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἔπεσαν θύματα τῶν ταραχοποιῶν καθ' ἣν στιγμὴν μάλιστα τὰ ζητήματά των εἶχον λυθῆ καὶ καθ' ἣν στιγμὴν τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον ἐλάμβανε τὴν ἀπόφαση νὰ πραγματοποιήση τὴν ἀπὸ ἡμερῶν ἐγκριθεῖσαν βελτίωση τῆς οἰκονομικῆς θέσεώς των ὡς εἶχον ἀνακοινώσει καὶ εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους... Διέταξα νὰ παραμείνουν κλειστὰ τὰ δημόσια γραφεῖα μέχρι τῆς προσεχοῦς Τετάρτης καὶ διέταξα τὴν ἄμεσον ἀπόλυσιν τῶν ἀπεργησάντων ἐκ τῶν θέσεών των, τὴν σύλληψίν των καὶ τὸν ἐκτοπισμόν. Ἐλπίζω, ὅτι δὲν θὰ εὑρεθῶ εἰς τὴν δυσάρεστον θέσιν νὰ ἐφαρμόσω αὐστηροτέρας κυρώσεις ὅπως ἐλπίζω, ὅτι ὁ σώφρων πληθυσμὸς θὰ ὑποβοηθήση τὸ ἔργον τῆς Κυβερνήσεως ὅπερ ἀποβλέπει εἰς τὸ γενικὸν καλὸν καὶ εἰς τὴν ἀποφυγὴν δυσαρέστων περιπλοκῶν διὰ τὸ σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ».*

Και ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός δήλωσε:

> *«Κατόπιν ἐπαφῆς μου μετὰ τῶν ἀρχῶν κατοχῆς εἶμαι ἐξουσιοδοτημένος ὅπως δηλώσω, ὅτι αἱ φῆμαι αἵτινες ἐτέθησαν εἰς κυκλοφορίαν μὲ τὸ σύνθημα σχεδιαζομένης πολιτικῆς ἐπιστρατεύσεως ἐν Ἑλλάδι, στεροῦνται πάσης ὑποστάσεως. Δὲν συντρέχει συνεπῶς οὐδεὶς λόγος ἀνησυχίας τοῦ πληθυσμοῦ».*

Δεν είχαν πράγματι οι Γερμανοί πρόθεση να προχωρήσουν μέχρι πολιτικής επιστράτευσης; Οπωσδήποτε, δεν επιχείρησαν από τότε μέχρι τέλους να την εφαρμόσουν. Αλλά η βασική σημασία εκείνης της 16ήμερης εξέγερσης ήταν η δύναμη που αποκαλύφθηκε ότι είχε η μαζική εθνική έξαρση. Και η ισχύς που απέκτησε το ΕΑΜ. Γιατί κοινό μυστικό αποτελούσε ότι αυτό οργάνωσε και κινητοποίησε τον λαό τις ταραχώδεις και αιματηρές εκείνες ημέρες. Το αγωνιστικό πάθος υπήρχε στον λαό. Δεν το εμφύσησε το ΕΑΜ. Αλλά μορφοποίησε και αξιοποίησε εκείνο το πάθος χωρίς να υπάρχει αντίζηλος.

Το ΛΑΕ

Η προειδοποίηση ήταν σοβαρή, όχι μόνο για τους Γερμανούς και τους Ιταλούς αλλά και για τον αστικό κόσμο. Η συνείδηση της άμυνας ισχυροποιούνταν. Πώς θα αντιμετωπιζόταν το διαρκώς ογκούμενο ΕΑΜ; Η κινητοποίηση και ο συνασπισμός

των διάσπαρτων δυνάμεων της άλλης πλευράς κέρδιζαν συνεχώς έδαφος. Και ήδη μια ομάδα οργανώσεων, από το δεύτερο δεκαήμερο του Φεβρουαρίου, είχε κάνει την τολμηρή αρχή.

Επικεφαλής ήταν ο ΕΔΕΣ και πάλι, που προσπάθησε να συμπήξει ένα αντι-ΕΑΜ των πόλεων. Έφερε τον τίτλο ΛΑΕ (Λαϊκή Απελευθερωτική Ένωση) και το απάρτιζαν:
1. Ο ΕΔΕΣ με εκπροσώπους τον Γιάννη Ματσούκα και τον συνταγματάρχη Πλούταρχο Μεταξά
2. Η Αγροτική Σοσιαλιστική Ομάδα με εκπρόσωπο τον Διον. Μπενετάτο
3. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος με εκπρόσωπο τον Γεώργ. Οικονόμου
4. Η Οργάνωση Κεφαλλήνων Συνεχιστών με εκπρόσωπο τον Σπύρο Κουνάδη.

Λίγο μετά την υπογραφή του ιδρυτικού προσχώρησαν η Ένωση Ελλήνων Αξιωματικών με εκπροσώπους τούς Γιάννη Χατζημιχάλη και Μιχάλη Γρηγορίου και η Ιερά Φάλαγξ με εκπρόσωπο τον Ιωάννη Φιλήμονα.

Το ΛΑΕ συγκρότησε και Στρατιωτικό Επιτελείο με πρόεδρο τον Πλούταρχο Μεταξά και μέλη τούς Μαρίνο και Φλωράτο.

Ο συνασπισμός αυτός είχε πολλή όρεξη για δράση, αλλά λίγες δυνατότητες. Τα μέλη του ήταν ελάχιστα. Καμιά σχέση δεν παρουσίαζε με αυτό που λέγεται «μαζική οργάνωση». Μόνο ένα αξιόλογο όπλο διέθετε: το μυστικό τυπογραφείο των «Κεφαλλήνων Συνεχιστών», που προσέφερε πολλές υπηρεσίες. Αλλά, οπωσδήποτε, εκτός από την ασήμαντη αριθμητική βάση του, δεν μπορούσε να εκπροσωπήσει και να έλξει τον αστικό κόσμο. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια ελαφρά διαπλάτυνση του ΕΔΕΣ, ο οποίος έτσι ή αλλιώς προκαλούσε τη δυσπιστία των πολιτικών και των στρατιωτικών της εποχής.

Το ΕΔΕΜ

Προσπάθεια σοβαρή για κινητοποίηση και οργάνωση των τεράστιων αστικών δυνάμεων που παρέμεναν αδρανείς ή υπνώτταν κατέβαλλε συστηματικά πια ο Θεμιστοκλής Σοφούλης από τις αρχές του 1943. Ήδη ο γηραιός πολιτικός είχε προσανατολιστεί προς τη δράση. Σε συνεννόηση και συμφωνία με τον Γ. Καφαντάρη, τον Γ. Παπανδρέου, αλλά αργότερα και τον Τζων Θεοτόκη, δεν αρκέστηκε μόνο να εξουσιοδοτήσει τα «Τρία Άλφα» για την οργάνωση του «πανδημοκρατικού αντάρτικου». Στράφηκε επίσης προς τη δημιουργία ισχυρής πανδημοκρατικής μαζικής οργάνωσης στις πόλεις. Οι συνεννοήσεις προχωρούσαν, αλλά με βραδύτητα. Η εξέγερση όμως του Φεβρουαρίου-Μαρτίου κατά της πολιτικής επιστράτευσης αφύπνισε περισσότερο τους δημοκρατικούς αστούς πολιτικούς. Και επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες, ώστε την 20ή Μαρτίου 1943 η πανδημοκρατική οργάνωση των πόλεων αποτελούσε γεγονός.

Την ημέρα εκείνη γεννήθηκε το ΕΔΕΜ (Εθνικό Δημοκρατικό Ελευθερωτικό Μέτωπο). Το αποτελούσαν τα εξής μέλη:
1. Τα πολιτικά κόμματα με κοινό εκπρόσωπο τον Θεμιστοκλή Σοφούλη
2. Ο ΕΔΕΣ με εκπρόσωπο τον Ηλία Σταματόπουλο
3. Τα «Τρία Άλφα» με εκπρόσωπο τον Σταμάτη Χατζήμπεη
4. Τα «Τρία Έψιλον» με εκπρόσωπο τον Μιλτιάδη Κανάρη
5. Η ΛΑΕ με εκπρόσωπο τον Ιωάννη Ματσούκα
6. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος με εκπρόσωπο τον Γεώργιο Οικονόμου
7. Η Αγροτική Σοσιαλιστική Ομάδα με εκπρόσωπο τον Διον. Μπενετάτο
8. Η Οργάνωση Κρητών με εκπρόσωπο τον Μιχάλη Λιναρδάκη.

Παρά την απουσία των βασιλοφρόνων (δεν συμμετείχε η ομάδα του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Ντίνο Τσαλδάρη) και παρά την παρουσία των μικρών σοσιαλιστικών κομμάτων και ομάδων, ο ΕΔΕΜ ήταν η μόνη αξιόλογη μαζική οργάνωση των αφυπνισθέντων αστών. Και είχε τη φιλοδοξία να διεκδικήσει την ποδηγέτηση του λαού των πόλεων από το ΕΑΜ ή να το εξαναγκάσει σε συνεργασία ως μικρό συνεταίρο. Μια ολόκληρη τάξη, που με κεντρισμένο το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και γαλβανισμένη από πατριωτισμό, εναγκαλιζόταν επιτέλους τη σύγχρονη κυρίαρχη θεά, την οργάνωση, και ακολουθούσε το κάλεσμα που από την πρώτη ημέρα της Κατοχής εξέπεμπαν οι καιροί. Θα πρόφταινε να υλοποιήσει τα όνειρά της;

Διάλυση

Το ΕΔΕΜ άρπαξε την πρώτη ευκαιρία να εγκαινιάσει τη δράση του: τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου. Την προηγουμένη, στο τυπογραφείο των «Συνεχιστών» τυπώθηκαν 50.000 προκηρύξεις της νέας οργάνωσης. Συνεργεία της μοίρασαν πολλές χιλιάδες στις εκκλησίες, που προκάλεσαν αρκετό ενδιαφέρον. Σκορπίστηκαν επίσης στους δρόμους, στους κινηματογράφους και στα θέατρα. Η πρώτη εκείνη εμφάνιση υπήρξε ικανοποιητική και άρχισε να γεννιέται η ελπίδα ότι το ΕΔΕΜ θα ανταποκρινόταν στην αποστολή του. Γρήγορα όμως φυλλορρόησαν οι ελπίδες. Η αρτισύστατη οργάνωση δέχτηκε ισχυρό πλήγμα, όταν σε λίγες ημέρες τα «Τρία Άλφα» αποχώρησαν για να ενταχθούν στο ΕΑΜ. Οι ηγέτες του ανέλαβαν, όπως είδαμε, τις κορυφαίες θέσεις στον ΕΛΑΣ –ο Σαράφης αρχιστράτηγος, ο Γρηγοριάδης πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής– και δεν ήθελαν στο εξής να συνεργάζονται με άλλες οργανώσεις. Αλλά, η χειρότερη αδυναμία του ΕΔΕΜ, που προκάλεσε τον άδικο θάνατό του, ήταν η ανικανότητά του να διεισδύσει με οργανωμένη μορφή στις μάζες. Παντού προσέκρουε σε κλειστές πόρτες. Το ΕΑΜ που είχε προηγηθεί έφραζε όλους τους δρόμους.

Έτσι, φυτοζώησε υποτονικά ένα διάστημα, ώσπου τον Μάιο του 1943 διαλύθηκε σιωπηρά. Και αυτή η προσπάθεια των αστικών κομμάτων κατέρρεε. Και τότε στη συ-

νείδηση της πολιτικής ηγεσίας των αστών άρχισε να ωριμάζει η ιδέα ότι δεν έμενε άλλος δρόμος από την αντίδραση στο έργο του ΕΑΜ. Μερικοί πολιτικοί ηγέτες, όπως ο Στ. Γονατάς, προχώρησαν πιο πολύ. Έφτασαν να μη θεωρούν επιλήψιμη τη σιωπηρή και έμμεση συνεργασία με την κατοχική κυβέρνηση. Άλλοι, όπως ο Σοφούλης, προχώρησαν πολύ λιγότερο. Όλοι όμως έβλεπαν πια το ΕΑΜ ως αδυσώπητο φορέα του εμφύλιου πολέμου και προετοιμάζονταν για την αντιμετώπισή του. Αλλά φαίνεται πως μέχρι τέλους δεν αντιλήφθηκαν γιατί, σ' εκείνη την αποφασιστική φάση της ιστορίας, που εμφανίζεται μία φορά κάθε αιώνα –η υποδούλωση, η απελευθέρωση του έθνους–, ο αστικός κόσμος δεν βρέθηκε στη θέση του πρωταγωνιστή.

Η βραδυπορία

Γιατί, λοιπόν, στην κοσμοϊστορική εκείνη φάση, οι αστοί της Ελλάδας υστέρησαν; Η απολογία που προβάλλουν, «ότι εξαπατήθηκαν» από το ΚΚΕ που ήθελε τη μονοπώληση του αγώνα και απέβλεπε αποκλειστικά στην κατάληψη της εξουσίας με τα όπλα της αντίστασης, δεν ευσταθεί. Είναι η εξήγηση που δίνουν, δεν είναι η δικαιολόγησή τους. Στην πολιτική και στον πόλεμο δεν ισχύουν τα περί εξαπάτησης και δολιότητας του αντιπάλου. Έχε τον νου σου, πρόλαβε να μη σε εξαπατήσουν. Και τι είναι ο ελιγμός, το Α και το Ω της πολεμικής τέχνης; Δόλος και εξαπάτηση. Άλλη, λοιπόν, είναι η ερμηνεία του φαινομένου. Ο αστικός κόσμος δεν αντιλήφθηκε έγκαιρα τον δρόμο που επέβαλλαν οι καιροί: τον αγώνα με βάση την οργάνωση και τα όπλα. Μόνο ο νεαρός αρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος, Π. Κανελλόπουλος, διέγνωσε νωρίς την πραγματικότητα. Οι άλλοι βυζαντινολογούσαν, ενώ το ΚΚΕ-ΕΑΜ δρούσε. Έθεταν σε προτεραιότητα το πρόβλημα του βασιλιά, ενώ προείχε να αρπάξουν πρώτοι την ευκαιρία από τα μαλλιά, να ριχτούν στον μαζικό αγώνα και να εξωθήσουν τους αξιωματικούς –βασιλόφρονες και δημοκρατικούς– στο βουνό. Έτσι, θα κατείχαν την πρωτοκαθεδρία στην αντίσταση και στη δύναμη. Και, άμα αποκτούσαν δύναμη, θα έκαναν ό,τι ήθελαν. Τότε μπορούσαν να ρυθμίσουν την τύχη του βασιλιά κατά τις βουλήσεις τους. Ειδικά μάλιστα για το Στέμμα δεν θα είχαν καμιά δυσχέρεια να επιβάλουν τις απόψεις τους. Γιατί, άσχετα από το αν το ΕΑΜ εξαναγκαζόταν να γίνει μικρός ή ισότιμος συνεταίρος στην πορεία του αγώνα, την ώρα της απελευθέρωσης θα σχημάτιζε κοινό μέτωπο με τα αστικά κόμματα, έναντι του βασιλιά.

Γιατί η κατάσταση ακολούθησε άλλο δρόμο; Διότι οι αστοί του 1941 δεν ήταν οι αστοί του 1821. Εκείνοι ήταν πρωτοπόροι. Αυτοί ήταν βραδυπόροι. Απώλεσαν πολύτιμο χρόνο –αναντικατάστατο χρόνο–, ενάμισι τουλάχιστον έτος, αδρανώντας έξω από κάθε πραγματικότητα. Και, όταν αφυπνίστηκαν, το λεωφορείο είχε φύγει. Η ανταπόκρισή τους στη φωνή της ιστορίας υπήρξε καθυστερημένη και ασθενής. Όπως λέγει μια αγγλική παροιμία: too little and too late – πολύ λίγο και πολύ αργά...

Σόλων-Ζέφυρος Γρηγοριάδης
Δημοσιογράφος, συγγραφέας

Γεννήθηκε στην Καστοριά τον Φεβρουάριο του 1912. Αποφοίτησε από τη σχολή Ναυτικών Δοκίμων και ονομάστηκε σημαιοφόρος του Πολεμικού Ναυτικού το 1932. Από το 1935 άρχισε τη δημοσιογραφική του καριέρα στην εφημερίδα *Εθνος* ως αρθρογράφος, σε θέματα διεθνούς στρατηγικής, πολιτικής και οικονομίας. Διετέλεσε διευθυντής του *Ρίζου της Δευτέρας* (1946-47) και του *Ταχυδρόμου* (1950) και διευθυντής σύνταξης της *Ακροπόλεως* (1950-66). Στη διάρκεια της Κατοχής εργάστηκε στον αντιστασιακό Τύπο, ενώ διετέλεσε επίσης εθνοσύμβουλος στις Κορυσχάδες και διοικητής μοίρας του αντάρτικου Ναυτικού (ΕΛΑΝ). Υπήρξε ο πρώτος Ελληνας δημοσιογράφος που καθιέρωσε τα ιστορικά αναγνώσματα στον ημερήσιο, εβδομαδιαίο και περιοδικό Τύπο (δημοσίευσε πάνω από 200). Πολλά άρθρα του για τη διεθνή στρατηγική και πολιτική δημοσιεύτηκαν σε ξένες μεγάλες εφημερίδες ή αναδημοσιεύτηκαν σε επίσημες στρατιωτικές επιθεωρήσεις του εξωτερικού. Ελαβε μέρος σε πολλές αποστολές, με σημαντικότερες αυτές στην Πολωνία (1939), στην Αίγυπτο (1939), σε Φινλανδία και Γαλλία (1940), στο Βερολίνο (1953), στο Βιετνάμ (1966), στην Πράγα (1968) κ.α. Στο πλούσιο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται τα εξής βιβλία: *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, *Συνοπτική Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, *Δεκέμβρης-Εμφύλιος 1944-1949*, *Οικονομική Ιστορία Ελλάδας*, *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα*, *Επεισόδιο Κέρκυρας*. Για το δημοσιογραφικό και συγγραφικό του έργο τιμήθηκε με το βραβείο «Αθανάσιος Μπότσης». Διετέλεσε μέλος της Ενωσης Συντακτών. Πέθανε στην Αθήνα, το 1994.

Τι συνδέει την 27η Απριλίου 1941, ημέρα κατάληψης της Αθήνας από τους Γερμανούς, με την 29η Μαΐου 1453, ημέρα άλωσης της Κωνσταντινούπολης, και την 6η Σεπτεμβρίου 1922, όταν το τελευταίο ελληνικό στρατιωτικό τμήμα εγκατέλειψε τη Μ. Ασία;
Με μια πρώτη «ματιά», η απάντηση είναι «μάλλον τίποτα», όμως, επειδή η Ιστορία δεν είναι στατική αλλά διαρκώς εξελίσσεται, η απάντηση θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στη φράση «το μεγαλείο ενός λαού». Και αν τον Απρίλιο του 1941 ξεκινούσε η «μεγάλη νύχτα» στην Ελλάδα, δεν πέρασε παρά μόλις ένας μήνας όταν δύο φοιτητές, οι Μ. Γλέζος και Απ. Σάντας, κατέβασαν τη γερμανική σβάστικα από την Ακρόπολη, γράφοντας την πρώτη πανευρωπαϊκή σελίδα αντίστασης. Και στη συνέχεια η Μάχη της Κρήτης κράτησε ψηλά το γόητρο ενός λαού, ο οποίος δεν συμβιβάστηκε με τη γερμανόδουλη κυβέρνηση του Γ. Τσολάκογλου, ούτε και με τη βασιλική οικογένεια που δραπέτευσε στην Αίγυπτο.
Η πείνα και ο θάνατος, που θέρισαν την Αθήνα από τον Οκτώβριο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1942, δεν αφάνισαν ηθικά έναν λαό, του οποίου το εθνικό επαναστατικό αίσθημα βρήκε τη σχεδόν απόλυτη έκφρασή του στην ίδρυση του ΕΑΜ και λίγο αργότερα του ΕΛΑΣ, με αποκορύφωμα την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου και το πρώτο πάνδημο πολιτικό συλλαλητήριο σε κατεχόμενη χώρα, στην κηδεία του Κ. Παλαμά.
Ο ιστορικός Σ. Ν. Γρηγοριάδης παραθέτει με γλαφυρό τρόπο την απαρχή ενός έπους, το οποίο, όπως σημειώνει, πραγματώνεται «ερήμην των αστών της Ελλάδας, [που] ήταν βραδυπόροι, και όταν αφυπνίσθηκαν, το λεωφορείο είχε φύγει...».

9 789609 487634